

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაერთთა ეროვნული ცენტრი
KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN
NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

Scientia

Scholarly Journal

საშეცნიერო
ჟურნალი

#4

SCIENTIA POTENTIA EST | ცოდნა ძალაა

www.scientia.ge

თბილისი | TBILISI

2023

მთავარი რედაქტორი

მანუარ ვუნცაძე | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

სარედაქციო საბჭო

მარტინა ბიბუნიაკი | კოტხდავის უნივერსიტეტი

თამაზ გოგოლაძე | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ზურაბ თარგამაძე | ჰუმანიტარული კვლევების ცენტრი

რადოსლავ კანარკოვსკი | კრაკოვის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

ვლადიმერ კეკელია | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ლევან კოჭლავაშვილი | არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

მარია ლიდოვა | ოქსფორდის უნივერსიტეტი

იორდან ლუციაწოვი | ბულგარეთის მეცნიერებათა აკადემია

ჰეროტაკე მაედა | ტოკიოს მეტროპოლიტან უნივერსიტეტი

შოთა მათითაშვილი | ცენტრალური ევროპის უნივერსიტეტი

გორ მარგარიანი | სომხეთის მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

გიორგი მირზაბეკიანი | სომხეთის მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

დავით ნასყიდაშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

თამარ ნინიძე | აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

სტეფანო კელაჯი | რომის საკინცას უნივერსიტეტი

ნიკოლოზ ჟღენტი | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ნესიმი რზაიევი | ბაქოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ედუარდო სანჩესი | ვალადოლიდის უნივერსიტეტი

სოფიო ქადაგიშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

მიხეილ ქართველიშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მათია კირიატი | ბარსელონის უნივერსიტეტი

გურამ ჩხატარაშვილი | ბათუმის არქეოლოგიის მუზეუმი

ზაზა ცინაძე | წმ. ანდრეას ქართული უნივერსიტეტი

EDITOR-IN-CHIEF

MANUCHAR GUNTSADZE | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

EDITORIAL BOARD

MARTINA BITUNJAC | UNIVERSITY OF POTSDAM

TAMAZ GOGOLADZE | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

ZURAB TARGAMADZE | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

RADOSLAW KANARKOWSKI | KRAKOW INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

VLADIMER KEKELIA | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

LEVAN KOCHLAMAZASHVILI | ARNOLD CHIKOBAVA LINGUISTICS INSTITUTE

MARIA LIDOVA | UNIVERSITY OF OXFORD

YORDAN LUTSKIANOV | BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

HIROTAKE MAEDA | TOKYO METROPOLITAN UNIVERSITY

SHOTA MATITASHVILI | CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

GOR MARGARIAN | ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

GIORGI MIRZABEKYAN | ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

DAVIT NASKIDASHVILI | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

TAMAR NINIDZE | AKAKI TSERETELI STATE UNIVERSITY

STEFANO PELAGGI | SAPIENZA UNIVERSITY OF ROME

NIKOLOZ ZHGENTI | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

NESIMI RZAYEV | BAKU STATE UNIVERSITY

EDUARDO SANCHEZ | UNIVERSITY OF VALLADOLID

SOPHIO KADAGISHVILI | IVANE JAVAKHISHVILI INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY

MIKHEIL KARTVELISHVILI | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

MATIA CHIRIATTI | UNIVERSITY OF BARCELONA

GURAM CHKHATARASHVILI | BATUMI ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

ZAZA TSINADZE | ST. ANDRIA GEORGIAN UNIVERSITY

UDC (შპკ) 93/94:902/904:39:8

(051)

S-40

ISSN 2667-9590

e-ISSN 2667-9604

© Scholarly Journal Scientia | სამეცნიერო ჟურნალი Scientia

შინაარსი | CONTENTS

რედაქტორის წინასიტყვაობა	9
Editor’s Preface	11
მაია კაპანაძე, ნინო კოპალიანი რელიგიის გავლენა თურქეთის საგარეო პოლიტიკაზე	13
Maia Kapanadze, Nino Kopaliani The influence of religion on Turkish foreign policy	23
ირაკლი ირემაძე აგრარული რეფორმა საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში	31
Irakli Iremadze Agrarian Reform in the Democratic Republic of Georgia	48
ხათუნა ბაინდურაშვილი ქართველი ქალები სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში (XVI საუკუნის 70-იანი წლები)	64
Khatuna Baindurashvili Georgian women in the political life of Safavid Iran (The 70^s of the VXI century)	77
დავით მერკვილაძე შაქის ხან ჰუსეინის მიერ ავარიელთა ჯარის დაქირავება 1771 წელს და ერეკლე II	90
David Merkviladze Recruitment of Avarian troops by Shaki Khan Husein in 1771 and Erekle II	98
მერაბ კალანდაძე დიმიტრი უზნაძე ცეზარზე	105
Merab Kalandadze Dimitri Uznadze About the Caesar	132
ზაზა ცინაძე ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო	151
Zaza Tsinadze The jury trial	160

ნინო მეგენიშვილი, შორენა თავაძე ფოტო-მიკროფირების ელექტრონული დოკუმენტირების მნიშვნელობა (ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული მიკროფირების საცავის მაგალითზე).....	167
Nino Megeneishvili, Shorena Tavadze The Importance of Electronic Documentation of Photo-Microfilming Example of the Microfirs (Tapes) Depository at the National Manuscript Center).....	176
ლაშა დობნაძე ნებაყოფლობითი მსხვერპლის კონცეპტის ეთიკური გაგება ძველ საქართველოში.....	183
Lasha Dokhnadze Ethical understanding of the concept of voluntary sacrifice in old Georgia.....	192
ლელა გოცირიძე, სოფიო ცერცვაძე სამოქალაქო საზოგადოების როლი კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის და აღდგენის საკითხში	199
Lela Gotsiridze, Sophio Tsertsvadze The Role of Civil Society in Protection and Restoration of Cultural Heritage	208
ასმათ გვაზავა, რევაზ კლდიაშვილი თანამედროვე კვლევის მეთოდების გამოყენება წიგნის კონსერვაცია-რესტავრაციაში (XIV საუკუნის ხელნაწერის [Q-1263] ეტრატის რენტგენოფლოორესცენციული ანალიზატორით (XRF EDX 3600B) კვლევა და მისი შედეგები).....	215
Asmat Gvazava, Revaz Kldiashvili Application of modern research methods in book conservation-restoration (Study of the 14th century manuscript [Q-1263] with XRF EDX 3600B) and the results of it).....	227
ლიკა ქორიძე ნათესაობის აღმნიშვნელი ლექსიკა თურქულსა და ქართულში. საქორწინო რიტუალთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია თურქულსა და ქართულში.....	235
Lika Koridze Vocabulary Denoting Kinship in Turkish and Georgian. Terminology Related to Wedding Rituals in Turkish and Georgian	242

ლევან კოჭლამაზაშვილი | ჯვარ- ფუძე ქართულ გეოგრაფიულ სახელებში.....249

Levan Kochlamazashvili | ŽWAR- STEM in Georgian geographical names.....259

თამაზ გოგოლაძე | ახალი მასალები ჩორჩანელთა და ხურციძეთა ფეოდალური სახლების შესახებ (უდეს ეკლესიის ქართული ლაპიდარული წარწერები; იერუსალიმისა და სინას მთის წმიდა ეკატერინეს სახელობის ეკლესიის სააღაპე სინოდიკონები).....267

Tamaz Gogoladze | New materials about Chorchaneli and Khurtsidze Feudal Families (Georgian Lapidary Inscriptions of Ude Church; Agape Synodikons of Jerusalem and Saint Catherine’s Monasteries) 278

მანუჩარ გუნცაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
m.guntsadze@manuscript.ge

რედაქტორის წინასიტყვაობა

ქურნალის მეოთხე ნომერი ქალაქ თბილისის მერიის ფინანსური მხარდაჭერით მომზადდა გამოსაცემად. ჟურნალი გამოსაცემად მომზადდა კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის სამეცნიერო ბაზაზე, ა(ა)იპ ჰუმანიტარული კვლევების ცენტრის მხარდაჭერით.

ჟურნალის თემატიკა კვლავაც ზოგადად ჰუმანიტარულ მიმართულებას მოიცავს და სტატიები არ არის გამიჯნული ერთმანეთისგან დარგობრივი პრინციპით, ვინაიდან იდეა, არის ჰუმანიტარული კვლევების პრინციპით განსაზღვრა

წლევანდელი ნომერი ეძღვნება ქართული საზოგადოების ერთ-ერთ გამორჩეულ წარმომადგენელს, ნიკო ნიკოლაძეს, რომლის დაბადებიდანაც 180 წლისთავი შესრულდა.

MANUCHAR GUNTSADZE

Korneli Kekelidze Georgian National
Centre of Manuscripts,
Georgia
m.guntsadze@manuscript.ge

EDITOR'S PREFACE

The fourth issue of the magazine was prepared for publication with the financial support of the Mayor of Tbilisi. The journal was prepared for publication at the Scientific Center of Manuscripts of the Georgian National Center of Manuscripts, with the support of the IP Humanitarian Research Center.

The thematic focus of the journal once again encompasses general humanitarian concerns, and the articles are not classified according to a strict hierarchical principle, as the idea is to define them with a humanitarian research principle.

The anniversary issue commemorates a prominent representative of Georgian society, Niko Nikoladze, who has turned 180 years old.

ნიკო ნიკოლაძე
(1843-1928)

მაია კაკანაძე

კავკასიის საერთაშორისო უნივერსიტეტი,
საქართველოსა და ირანის ურთიერთობების
სამეცნიერო-ანალიტიკური ცენტრი,
საქართველო
maiakapanadze@gmail.com

ნინო კოპალიანი

კავკასიის საერთაშორისო უნივერსიტეტი,
საქართველო
kopalianin9@gmail.com

რელიგიის გავლენა თურქეთის საგარეო პოლიტიკაზე

II მსოფლიო ომის შემდეგ თურქეთის მთავრობამ დაიწყო მუსტაფა ქემალის დროს დაწესებული რელიგიური (ისლამური) შეზღუდვების შერბილება, რაც გამონვეული იყო იმ დროს მსოფლიოში კომუნისტური იდეოლოგიის პოპულარულობის შიშით. თურქეთის მმართველ წრეებს სურდათ, რელიგიისგაძლიერებით, თავიდან აეცილებინათ თურქეთში კომუნისტური იდეოლოგიის გავრცელება, რადგან საბჭოთა კავშირი ამ ქვეყნის პირდაპირი მეზობელი იყო.

რელიგიური შეზღუდვების შერბილების მიზნით თურქეთის მთავრობამ ქმედითი ნაბიჯები გადადგა. კერძოდ, სკოლებში დაიწყო რელიგიის სწავლება, ამასთანავე, უნივერსიტეტებშიც გაიხსნა თეოლოგიის ფაკულტეტები, ნებაყოფლობითი გახდა მუსლიმთა წმინდა ქალაქ მექაში წასვლა და ჰაჯის შესრულება, მოხდა რელიგიური სასწავლებლების გახსნა, დაიწყო მეჩეთების მასიური მშენებლობა და ასევე უკვე არსებულის რესტავრაცია. ამოქმედდა სხვადასხვა ისლამური რელიგიური ორგანიზაცია. ამას ისიც დაემატა, რომ სეკულარული თურქეთის რესპუბლიკა გახდა რელიგიის საფუძვლებზე შექმნილი ისლამური ორგანიზაციების: „ისლამური სამყაროს ლიგისა“ (ისლ) და „ისლამური კონფერენციის ორგანიზაციის“ (იკო) წევრი ქვეყანა. თუ მანამდე თურქეთი საგარეო ასპარეზზე აშშ-სთან და ევროპის ქვეყნებთან ერთად მოქმედებდა, ამჯერად მან საგარეო-პოლიტიკური მიმართულებით დამოუკიდებელი ნაბიჯების გადადგმა დაიწყო და აღნიშნულ ორგანიზაციებში გაწევრიანებით თავის

ისლამურ იდენტობას გაუსვა ხაზი.

ყოველივე ამან გამოიწვია ისლამურ ორგანიზაციებში თურქეთის როლის გაძლიერება და ამ ორგანიზაციების პოზიციების განმტკიცება თურქეთში, რაც გამოვლინდა 1970 წლის 26 იანვარს, პირველად თურქეთის ისტორიაში, პროისლამური „ეროვნული წესრიგის პარტიის“ (Millî Nizam Partisi) დაარსების დაგვირგვინებით, რომელსაც სათავეში ნეჯმეთინ ერბაქანი ჩაუდგა.

ახლად დაარსებული პარტიის პოლიტიკური ხაზი ძირითადად სეკულარიზმის კრიტიკაზე გადიოდა, რაც ამ პარტიის დახურვის და აკრძალვის მიზეზი გახდა. პარტიის ლიდერი ნეჯმეთინ ერბაქანი კი დააპატიმრეს.

მიუხედავად პროისლამური იდეოლოგიის მექონე პარტიების შევიწროებისა, ისინი მაინც ახერხებდნენ სხვადასხვა პოლიტიკური პარტიების ჩამოყალიბებას და რელიგიურ საკითხებზე აპელირებით საზოგადოების ყურადღების მიპყრობას.¹ ამის დამადასტურებელია ის ფაქტი, რომ 1995 წლის 24 დეკემბერს ჩატარებულ საპარლამენტო არჩევნებში პროისლამურმა „კეთილდღეობის პარტიამ“ (Refah Partisi) ყველაზე მეტი ხმა მიიღო. ხელისუფლებაში მოვიდა კოალიციური მთავრობა ერბაქანის მეთაურობით.

ნ. ერბაქანი თავისი პრემიერ-მინისტრობის მცირე პერიოდში აქტიურად უჭერდა მხარს ყოველდღიურ ცხოვრებაში რელიგიური რიტუალების შემოღებას და მის სავალდებულოდ გახდომას, როგორც არის: დღეში ხუთჯერ ლოცვა, ქალებისათვის ჩადრის ტარება და ა.შ. მისი პარტიის ინიციატივით მოხდა საერო და სასულიერო უნივერსიტეტების დიპლომების გათანაბრება, რაც ამ უნივერსიტეტების კურსდამთავრებულებს თანაბარ შესაძლებლობას აძლევდათ ემუშავათ სხვადასხვა სახელმწიფო დაწესებულებაში. ასევე, ის ამ პოსტზე მუშაობის პერიოდში დაინტერესებული იყო მუსლიმურ ქვეყნებთან უფრო მჭიდრო ურთიერთობის დამყარებით. ამ მიზნით, ერბაქანის ინიციატივით, ქალაქ სტამბოლში ჩატარდა ისლამური ქვეყნების კონფერენცია, სადაც განიხილეს გაეროს მსგავსი ისლამური ქვეყნების ორგანიზაციის შექმნის შესაძლებლობები. მომდევნო შეხვედრა 1998 წლის შემოდგომაზე ჩაინიშნა, მაგრამ თურქეთში შექმნილი პოლიტიკური ვითარებიდან გამომდინარე, აღნიშნული შეხვედრა ვეღარ შედგა. 1998 წლის 16 იანვარს საკონსტიტუციო სასამართლომ კეთილდღეობის პარტია გაუქმებულად გამოაცხადა, ხოლო ერბაქანს მომდევნო არჩევნებში მონაწილეობის მიღება აუკრძალა.

2002 წლის საპარლამენტო არჩევნებში ხმების უმრავლესობა მიიღო „სამართლიანობისა და განვითარების პარტია“ (სგპ) (Adalet

¹ სვანიძე მ., „თურქეთის ისტორია“, გამომცემლობა „არტანუჯი“, თბილისი, 2007, გვ. 528-530.

ve Kalkınma Patisi-AKP) რეჯეფ თაიფ ერდოღანის ხელმძღვანელობით, რომელიც გამოირჩეოდა ზომიერი ისლამური რიტორიკით და ამავე დროს, პრიორიტეტად ევროკავშირში გაწევრიანებას ისახავდა მიზნად.

ერდოღანის მმართველობის პირველ ეტაპზე, მართლაც გადაიდგა მნიშვნელოვანი ნაბიჯები ევროკავშირთან დაახლოების გზაზე. 2003-2004 წლებში თურქეთის მეჯლისმა 261 ახალი კანონი მიიღო, რომელიც ეხებოდა სიკვდილით დასჯის გაუქმებას, სასამართლოს სისტემის რეფორმირებას, სიტყვისა და პრესის თავისუფლებას, რელიგიის თავისუფლებას, გენდერულ თანასწორობას, რელიგიური და ეთნიკური უმცირესობების უფლებების დაცვას და ა.შ., ასევე თურქეთის კონსტიტუცია მოვიდა ევროკავშირის მოთხოვნებთან შესაბამისობაში.¹

კანონში შესული ცვლილებების მიუხედავად, თურქეთში მსჯელობის საგანი არის რელიგიის თავისუფლების საკითხი, ვინაიდან კანონი და პრაქტიკა ხშირად ერთმანეთს არ ემთხვევა. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია ნორვეგიის ჰეკსინკის კომიტეტის 2013 წლის მოხსენება, რომელიც ეძღვნება თურქეთში რელიგიის და რწმენის თავისუფლების საკითხებს.² მოხსენებაში გამახვილებულია ყურადღება რელიგიურ საქმეთა სამმართველოს (Diyamet İşleri Başkanlığı) საქმიანობაზე, რომლის ძირითადი ფუნქცია არის მეჩეთების (89.817 რეგისტრირებული მეჩეთი)³, იმამების, მუეძინების, ყურანის მასწავლებლების, მუფთების და სხვა (სულ 138.458) რელიგიური პერსონალის საქმეების ადმინისტრირება, რომელიც სახელმწიფოს ცენტრალური ბიუჯეტიდან ფინანსდება და ბევრ სხვა სამინისტროს ბიუჯეტს აღემატება.⁴ აღნიშნული სამმართველო, თურქეთის კონსტიტუციაში შესული ცვლილებების მიხედვით, 2018 წლიდან პრეზიდენტის წინაშე არის ვალდებული და ძირითადად კურირებს ისლამის სუნიტურ მიმართულებას. სამმართველო ასევე ყურადღებას აქცევს საზღვარგარეთ მცხოვრებ თურქებს. კერძოდ, მათი იმამები წარგზავნილი არიან სხვადასხვა ქვეყნის მეჩეთში, სამმართველოს საქმიანობის გაფართოების მიზნით. ჯერ კიდევ 1975 წლის 13 მარტს დაარსდა თურქეთის რელიგიის ფონდი, რომლის საქმიანობის ძირითადი მიმართულება არის განათლება. ფონდის დაქვემდებარებაშია რელიგიური სასწავლებლები, ასევე იგი ეწევა მთარგმნელობით და სამეცნიერო საქმიანობას. ფონდს გამოცემული აქვს

1 სანიკიძე გ., ალასანია გ., გელოვანი ნ., „ახლო აღმოსავლეთის ისტორია“, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბილისი, 2011, გვ. 384-386.

2 ალასანი გ., „სახელმწიფოს და რელიგიის ურთიერთობა თურქეთის რესპუბლიკაში“, აღმოსავლეთმცოდნეობა, N4, თბილისი, 2015, გვ. 211.

3 Türkiye’de Toplam Kaç Cami Var? 2023 il Cami Sayısı, www.milliyet.com.tr/ .

4 შენიშვნა: რელიგიურ საქმეთა სამმართველოს 2023 წლის ბიუჯეტი შეადგენს 16 მილიარდ ლირას.

ისლამის ენციკლოპედია (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi), რომელიც შედგება 46 ტომისაგან.¹

აქედან გამომდინარე, ერთი მხრივ, თურქეთს, როგორც სეკულარულ სახელმწიფოს, საკანონმდებლო დონზე აღიარებული აქვს კანონის წინაშე თანასწორუფლებიანობა ენის, რასის, სქესის, პოლიტიკური და ფილოსოფიური შეხედულების, რელიგიის, სექტის და სხვა მსგავსი ნიშნების განურჩევლად.² მეორე მხრივ, ისლამი, კერძოდ, სუნიტური მიმართულება, დაქვემდებარებული არის სახელმწიფოს უშუალო ზედამხედველობას. ხოლო, დანარჩენი რელიგიური უმცირესობების საკითხები რეგულირდება კანონით უმცირესობათა შესახებ.

ევროკავშირი ხშირად მოუწოდებს თურქეთს დაიცვას რელიგიური და ეთნიკური უმცირესობების უფლებები. ევროკავშირმა, 2013 წლის გეზის პარკის მოვლენები, 2016 წლის 15 ივლისის არშემდგარი გადატრიალების შემდგომი დაპატიმრებები, საპრეზიდენტო მმართველობის სისტემაზე გადასვლა, დემოკრატიის უკანდახევად შეაფასა და თურქეთს ფინანსური დახმარება შეუჩერა. 2019 წლის მარტში კი ევროპარლამენტმა თურქეთის ევროკავშირში განევრინებაზე დაწყებული პროცედურების შეჩერების რეკომენდაცია გასცა.

თავის მხრივ, ერდოღანმაც გამოთქვა პრეტენზიები დასავლეთის მიმართ და ისინი ორმაგ სტანდარტში დაადანაშაულა. პრეზიდენტ ერდოღანისთვის მიუღებელია FETÖ- ს³ წარმომადგენლებისთვის ევროპაში თავშესაფრის მიცემა და მან მათი გადმოცემა მოითხოვა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ევროპასთან ურთიერთობების გადხედვით დაიშუქრა და შესაძლებლადაც კი მიიჩნია რეფერენდუმზე გაეტანა კითხვა: სურს თუ არა თურქ ხალხს ევროკავშირში განევრინება, და ეს ხდება იმ დროს, როდესაც თურქეთის სწრაფი ისლამიზაციის ფონზე მოსახლეობაში მცირდება ევროკავშირში განევრინების მომხრეთა რაოდენობა.⁴

თურქეთს იმავე საკითხებზე ურთიერთობები დაეძაბა აშშ-სთანაც, რადგან დღემდე უშედეგოდ ითხოვს ფეთჰულა გიულენის ექ-

1 თურქეთის რელიგიის ფონდის ოფიციალური ვებსაიტი, www.tdv.org/tr-TR/.

2 შენიშვნა: თურქეთის რესპუბლიკის კონსტიტუციის მუხლი 10. „ენის, რასის, ფერის, სქესის, პოლიტიკური და ფილოსოფიური შეხედულებების, რელიგიის, სექტის და სხვა მსგავსი ნიშნების განურჩევლად, კანონის წინაშე ყველა თანასწორუფლებიანია.“

3 შენიშვნა: FETÖ - (Fetullahçı Terör Örgütü) თურქეთის მთავრობის მიერ აღიარებულია ტერორისტულ ორგანიზაციად, ხოლო მისი ლიდერი ფეთჰულაჰ გიულენი, რომელიც აშშ-ს აფარებს თავს, იძებნება წითელი ცირკულარით. მას ბრალად ედება 2016 წლის 15 ივლისს თურქეთში გადატრიალების მოწყობის მცდელობა და პარალელური სახელმწიფოს სტრუქტურის ჩამოყალიბება.

4 თექთურმანიძე ნ., „ისლამური და რესპუბლიკური პრინციპების გავლენა თურქეთის საგარეო პოლიტიკაზე ერდოღანის მმართველობის პერიოდში“, ევოპულ-ქართული ინსტიტუტი, 2021 წლის 1 თებერვალი, www.egi.ge/ka.

სტრადირებას, რომელიც უკვე დიდი ხანია აშშ-ს აფარებს თავს.

თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ თურქეთ-აშშ-ს ურთიერთობების „გაციება“ უფრო ადრეული პერიოდიდან დაიწყო, როდესაც თურქეთის მეჭლისმა უარი განაცხადა ერაყის ოპერაციაში მონაწილეობის თაობაზე, შემდეგ კი, 2017 წელს, თურქეთი ირანთან ერთად წინ აღუდგა ერაყის ქურთისტანის დამოუკიდებლობის გამოცხადებას. შემდეგი უთანხმოება მოყვა ირანის საკითხს. გაირკვა, რომ ეკონომიკური სანქციების მიუხედავად, თურქული ბანკი (Halk Bankasi) ფარულად თანამშრომლობდა ირანის მთავრობასთან. ასევე, უთანხმოების მიზეზი გახდა დასავლეთის მიერ მხარდაჭერილი სირიაში მოქმედი ქურთული დაჯგუფება YPG (სახალხო თავდაცვის ნაწილები), რომელსაც თურქეთი ტერორისტულ ორგანიზაციად მიიჩნევს. თურქეთსა და აშშ-ს შორის უთანხმოების საგანი იყო აგრეთვე 2016-17 წლებში S-400-ის ტიპის სარაკეტო თავდაცვითი სისტემის შეძენა. ვაშინგტონმა დაგმო თურქეთის ეს ნაბიჯი და მას სანქციები დაუწესა. თურქეთმა მწვავედ გააპროტესტა 2019 წლის 12 დეკემბერს აშშ-ს წარმომადგენელთა პალატის მიერ ე.წ. „სომეხთა გენოციდის“ აღიარება.¹

ზემოთ აღნიშნული უთანხმოების მიუხედავად, ნაკლებად მოსალოდნელია თურქეთის დისტანცირება დასავლეთისაგან: თურქეთი მაინც რჩება აშშ-ისთვის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პარტნიორად, როგორც ნატოს ფორმატში, ასევე ორმხრივი ურთიერთობის ფორმატშიც. გეოპოლიტიკური რეალობა და რუსეთის ფაქტორი განაპირობებს თურქეთისა და აშშ-ს ურთიერთობების შენარჩუნებას სტრატეგიულ დონეზე.

თურქეთი მუდმივად აკრიტიკებს ისრაელს და აშშ-ს პალესტინასთან დაკავშირებით. თურქეთ-ისრაელის ურთიერთობები განსაკუთრებით 2010 წელს დაიძაბა, როდესაც ღაზას სექტორისკენ მიმავალ ჰუმანიტარული დახმარებით დატვირთულ თურქულ გემს „Mavi Marmara“-ს ნეიტრალურ წყლებში ისრაელმა ცეცხლი გაუხსნა. სროლის შედეგად 9 თურქი აქტივისტი ადგილზე დაიღუპა, ხოლო 50-ზე მეტი დაიჭრა.² თურქეთს აღნიშნულ ფაქტთან დაკავშირებით უმწვავესი რეაქცია ჰქონდა. ანკარამ ისრაელიდან თავისი ელჩი უკან გაიწვია და დიპლომატიური ურთიერთობები მინიმალურ დონეზე დაიყვანა. მხოლოდ 2016 წლის ივნისში მოხერხდა მათ შორის დიპლომატიური ურთიერთობების გაუმჯობესება, რომელიც დიდხანს არ გაგრძელდა. 2017 წლის დეკემბერში, აშშ-ს პრეზიდენტის, ტრამპის განცხადებამ ისრაელის დედაქალაქად იერუსალიმის გამოცხადების და საელჩოს იერუსალიმში გადატანის შესახებ

1 ბაკურაძე ს., „თურქეთის საგარეო პოლიტიკის ძირითადი ორიენტირები ცივი ომის შემდგომ პერიოდში“, კავკასიის სახლი, თბილისი, 2020, გვ. 8 www.regional-dialogue.com/.

2 Mavi Marmara saldırısının üzerinden 11 yıl geçti, www.aa.com.tr/tr.

მუსლიმურ სამყაროში დიდი ვნებათაღელვა გამოიწვია. თურქეთი, რომელიც იმ დროს ისლამური თანამშრომლობის ორგანიზაციის თავმჯდომარე ქვეყანა იყო, პრეზიდენტ ერდოღანის ინიციატივით, 2017 წლის 13 დეკემბერს, მონვეულ იქნა მე-6 რიგგარეშე სხდომა, სადაც მკაცრად იქნა დაგმობილი ვაშინგტონის ეს გადაწყვეტილება. ხოლო თურქეთმა, 2018 წლის მაისში, ანკარაში კონსულტაციებისთვის ელჩი გამოიწვია ისრაელიდან და დიპლომატიური ურთიერთობები დროებითი რწმუნებულის დონეზე დატოვა, ვიდრე 2022 წლის სექტემბრამდე, რომელსაც მანამდე ისრაელსა და თურქეთს შორის მაღალი დონის შეხვედრები უძლოდა წინ.¹ თურქეთსა და ისრაელს შორის დიპლომატიური ურთიერთობები ამჟამად მიმდინარე ისრაელ-პალესტინის კონფლიქტის დროსაც დაიძაბა. ისე, როგორც წინა წლებში, ერდოღანმა ახლაც პალესტინელების მხარე დაიჭირა. იმან მოუწოდა ისრაელს, შეწყვიტოს მშვიდობიანი [პალესტინელების] ხოცვა-ჟლეტა. უფრო მეტიც, მან ჰამასის ქმედებებიც გაამართლა და განაცხადა, რომ ის არ არის ტერორისტული ორგანიზაცია. ამას გარდა, პრეზიდენტი ერდოღანი აშშ-საც მოუწოდებს, რომ მხარი არ დაუჭიროს ისრაელს პალესტინელი ხალხის განადგურებაში. თვით თურქეთშიც კი გაიმართა პალესტინელების მხარდამჭერი გამოსვლები. ისინი პროტესტის ნიშნად ინჯირლიკის სამხედრო ბაზასთანაც მივიდნენ და მასში შეღწევა სცადეს. პოლიციამ ხალხის შეჩერება ძლივს შეძლო. ყოველივე ამას მოჰყვა თურქეთ-ისრაელს შორის დიპლომატიური ურთიერთობების კიდევ ერთხელ გაცივება - ისრაელმა თურქეთიდან თავისი ელჩი გაიწვია.

მეორე ფაქტორი, რომელმაც დიდი გავლენა მოახდინა რელიგიური თვალსაზრისით თურქეთის საგარეო პოლიტიკაზე ახლო აღმოსავლეთში, იყო არაბული გაზაფხული, კერძოდ, ეგვიპტის რევოლუცია. თურქეთის მთავრობამ პრეზიდენტ ერდოღანის მეთაურობით თავიდანვე კარგი ურთიერთობები დაამყარა ხელისუფლებაში ახალმოსულ „მუსლიმ ძმებთან“ და მის წარმომადგენელ პრეზიდენტ მოჰამედ მორსისთან, რომელთანაც რელიგიური და იდეოლოგიური თანხვედრა ჰქონდა. თურქეთისათვის მნიშვნელოვანი იყო თავის გეოპოლიტიკურ ბანაკში ეგვიპტის შეყვანა, რომელიც რეგიონში გამოირჩევა მრავალრიცხოვანი მოსახლეობით, ძლიერი ჯარით და საგარეო გავლენებით.

ეს ურთიერთობა დიდხანს არ გაგრძელდა, რადგან 2013 წლის 3 ივლისს, ეგვიპტის სამხედრო ელიტამ პრეზიდენტი მორსი ხელისუფლებას ჩამოაშორა და ქვეყნის დროებით მმართველად სამხედრო მაღალჩინოსანი აბდელ ფატაჰ ელ-სისი დაინიშნა. ეგვიპტის ახალ მთავრობას მხარი დაუჭირა საუდის არაბეთმა, რომელიც რე-

1 Türkiye ve İsrail'den ilişkileri normalleştirme kararı: Büyükelçiler 4 yıl sonra yeniden atanacak, www.bbc.com/turkce.

გიონში „მუსლიმი ძმების“ გავლენების გაძლიერებით უკმაყოფილო იყო. ეგვიპტეში განვითარებულმა მოვლენებმა თურქეთის გაღიზიანება გამოიწვია. მან არ აღიარა ახალი მთავრობა და თავისი ელჩი კონსულტაციებისთვის ანკარაში დაიბარა, ხოლო დიპლომატიური ურთიერთობები ეგვიპტესთან დროებითი რწმუნებულის დონეზე შეინარჩუნა.¹

ბოლო პერიოდში ამ ორ ქვეყანას შორის დიპლომატიური ურთიერთობების გაუმჯობესების ტენდენცია შეინიშნება. 2022 წლის 1 ივლისს ანკარამ კაიროში თავისი ელჩი გააგზავნა. ხოლო მოგვიანებით, თურქეთის და ეგვიპტის ლიდერების შეხვედრაპირველად, 2022 წლის ნოემბერში, კატარში ფეხბურთის მსოფლიო ჩემპიონატის გახსნის ცერემონიაზე შედგა, რაც ორ ქვეყანას შორის ურთიერთობების გაუმჯობესების გზაზე, ცალსახად, წინ გადადგმული ნაბიჯია.²

თურქეთი თავის საგარეო პოლიტიკაში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ბალკანეთის ქვეყნებს, რომლებთანაც ურთიერთობებს ავითარებს საერთო ისტორიული წარსულის, კულტურისა და რელიგიური ფაქტორების გამოყენებით. თურქეთი თავისი რბილი ძალით და სახალხო დიპლომატიის გამოყენებით ცდილობს შეიქმნას დადებითი იმიჯი, რათა ამ რეგიონში შესაძლო პოლიტიკური ცვლილებების შემთხვევაში დარჩეს მნიშვნელოვან აქტორად. ის ბალკანეთის ქვეყნებს მნიშვნელოვან დახმარებას უწევს განათლების სფეროში სხვადასხვა პროგრამის შეთავაზებით, როგორც არის საბაკალავრო, სამაგისტრო და სადოქტორო სტიპენდიები. ამ პროგრამების მხარდაჭერით ასობით ბალკანელი სტუდენტი სწავლობს თურქეთის სხვადასხვა უნივერსიტეტში. თურქეთის დაფინანსებით ბოსნია-ჰერცეგოვინასა და მაკედონიაში ორი უნივერსიტეტი წარმატებით ფუნქციონირებს. ასევე, ბალკანეთში ფუნქციონირებს „თურქული მარიფის ფონდი“ და „იუნუს ემრეს ინსტიტუტი“, რომელთა ძირითადი საქმიანობა არის თურქული ენისა და კულტურის გაცნობა. ბოსნია-ჰერცეგოვინის სამ რეგიონში, დაწყებით და საშუალო კლასებში, თურქული ენა ისწავლება როგორც არჩევითი კურსი. თურქეთი აქტიურად თანამშრომლობს ბალკანეთის ქვეყნებში მოქმედ რელიგიურ ორგანიზაციებთან. თურქეთი უზრუნველყოფს ამ ორგანიზაციების ფინანსური და ადმინისტრაციული საკითხების მოგვარებას. რა თქმა უნდა, თურქეთი განსაკუთრებულ ყურადღებას მუსლიმურ თემს აქცევს, თუმცა ითვალისწინებს რა ბალკანეთის მულტიკულტურულობას და მრავალეთნიკურობას, ის მსგავს საკითხებს ძალიან სიფრთხილით და ყურადღებით ეკიდება.³

1 ბატაშვილი დ., „როგორ ახორციელებს თურქეთი თავის ახალ გეოსტრატეგიას: მონახაზი, ექვერტის აზრი, საქართველოს სტრატეგიისა და ურთიერთობათა კვლევის ცენტრი, 2017, გვ. 11, www.gfsis.org.ge/ .

2 Türkiye – Mısır Siyasi İlişkileri, www.mfa.gov.tr/ .

3 Mehmet Uğur Ekinci, „Türkiye-Balkanlar İlişkisi“, Analiz, SETA, sayı:204, Mayıs 2017, გვ. 11-

ისლამიზაციისკენ კიდევ ერთი გადადგმული ნაბიჯი იყო სტამბულში ქრისტიანული მემკვიდრეობის ისტორიული ძეგლის აია სოფიას მოქმედ მეჩეთად გადაკეთება და იქ მუსლიმი მლოცველების მიღება. აია სოფია ათათურქის დროიდან მოყოლებული ქრისტიანული მემკვიდრეობის მუზეუმად იყო გამოცხადებული და ერთგვარი „ცივილიზაციების გამაერთიანებელი“ სიმბოლური დატვირთვა ჰქონდა მინიჭებული. ერდოღანის გადაწყვეტილებას, აია სოფიას კვლავ მუსლიმი მლოცველებისათვის გახსნის შესახებ, მძიმე რეაქციები მოჰყვა, როგორც ქვეყნის შიგნით, ასევე ქვეყნის გარეთაც. ოპოზიციამ ეს გადაწყვეტილება შეაფასა, როგორც პოლიტიკურად უპასუხისმგებლო და სარისკო. ხოლო ევროკავშირის ქვეყნებმა და აშშ-მ განცხადებები გაავრცელეს, სადაც ნათქვამი იყო, რომ აღნიშნული გადაწყვეტილებით დამნუხრებულები და იმედგაცრუებულები არიან. საბერძნეთმა კი ამ გადაწყვეტილებას პროვოკაციული უწოდა.¹

მიგვაჩნია, რომ ერდოღანის ეს გადაწყვეტილება ქვეყანაში ისლამისთვის უფრო მეტი როლის მინიჭების ტენდენციას უსვამს ხაზს. ამით ათათურქის პრინციპებიდან ნელ-ნელა ხდება დაშორება. ჩვენი აზრით, ეს შემთხვევა ერთი კონკრეტული ისტორიული ძეგლის მაგალითზე კი არ უნდა განვიხილოთ, არამედ ის უფრო ფართო ქრილში უნდა დავინახოთ, როგორც დასავლეთთან ურთიერთობის ერთგვარი ფორმა. ერდოღანს ამ ნაბიჯით სურს შეახსენოს დასავლეთს, რომ თურქეთი ძლიერი სუვერენული ისლამური სახელმწიფოა და იმოქმედებს თავისი ეროვნული ინტერესებიდან გამომდინარე.

უნდა აღინიშნოს, რომ ერდოღანი თავისი ლიდერობის პირველ ეტაპზე დასავლეთის კეთილგანწყობის მოპოვებას ცდილობდა, რადგან ქვეყანაში სამხედრო და სეკულარული ელიტა ჯერ კიდევ ძლიერ პოზიციებს ინარჩუნებდა და მმართველი-სამართლიანობისა და განვითარების პარტიისათვის საფრთხეს წარმოადგენდა. ხოლო, 2010 წლიდან, როდესაც მმართველმა პარტიამ გაიმყარა პოზიციები, დაიწყო დასავლეთთან ურთიერთობის ახალი ეტაპი, რაც ნაკარნახევი იყო თურქეთის სურვილით, გამხდარიყო რეგიონული ლიდერი თავისი რელიგიური და კულტურული ასპექტების გათვალისწინებით. ამან კი დასავლეთთან გარკვეულ საკითხებზე უთანხმოება გამოიწვია. პირველი საკითხი, რაც თურქეთის და აშშ-ს შორის უთანხმოების მიზეზი გახდა, იყო ერაყის პრობლემა, ქურთების საკითხი და თურქეთ-ირანის ურთიერთობები. მოგვიანებით ამას დაემატა რეგიონში განვითარებული მოვლენები, როგორც იყო არაბული გაზაფხული და „მუსლიმი ძმების“ ჩამოშორება

12, www.setav.org

1 Uluslararası Toplumun Ayasofya Tepkisi, www.dw.com/tr.

ეგვიპტეში ხელისუფლებისგან, სირიის სამოქალაქო ომი, პალესტინა-ისრაელის კონფლიქტი და იერუსალიმის საკითხი, რუსული სარაკეტო სისტემა S-400-ის შესყიდვა.¹ ხოლო ძირეული გარდატეხა დასავლეთთან ურთიერთობაში 2016 წლის 15 ივლისის არშემდგარი სამხედრო გადატრიალების შემდეგ მოხდა, როდესაც ერდოღანმა დასავლეთი ორმაგ სტანდარტებში და ტერორისტებთან თანამშრომლობაში დაადანაშაულა.

მმართველი პარტია (AKP) თურქეთის საგარეო პოლიტიკის წარმართვაში აქტიურად იყენებს „რბილი ძალის“ ისეთ კომპონენტებს, როგორც არის კულტურა და რელიგია. საზღვარგარეთ წარმოდგენილი თურქული ორგანიზაციები TIKA და იუნეს ემრეს ინსტიტუტი აქტიურად არის ჩართული საზღვარგარეთ, თურქული კულტურის პოპულარიზაციის საქმეში.

დასკვნა. თურქეთი, ერთი მხრივ, ცდილობს მოიხრგოს რეგიონული ლიდერის როლი და დაიცვას თავისი ეროვნული ინტერესები, რისთვისაც არ ერიდება დასავლეთთან კონფრონტაციას. მეორე მხრივ კი, რბილი ძალის გამოყენებით ცდილობს რეგიონის ქვეყნებთან დაამყაროს მჭიდრო ურთიერთობები.

დამონელებანი

სვანიძე მ., „თურქეთის ისტორია“, გამომცემლობა „არტანუჯი“, თბილისი, 2007.

სანიკიძე გ., ალასანია გ., გელოვანი ნ., „ახლო აღმოსავლეთის ისტორია“, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბილისი, 2011.

ალასანია გ., „სახელმწიფოს და რელიგიის ურთიერთობა თურქეთის რესპუბლიკაში“, აღმოსავლეთმცოდნეობა, N4, თბილისი, 2015.

Türkiye’de Toplam Kaç Cami Var? 2023 İl Cami Sayısı, www.milliyet.com.tr/ გადამონმებულისა: 01.06.2023.

თურქეთის რელიგიის ფონდის ოფიციალური ვებსაიტი, www.tdv.org/tr-TR/ გადამონმებულისა: 02.06.2023.

ბაკურაძე ს., „თურქეთის საგარეო პოლიტიკის ძირითადი ორიენტირები ცივი ომის შემდგომ პერიოდში“, კავკასიის სახლი, თბილისი, 2020, www.regional-dialogue.com/ გადამონმებულისა 04.05.2023.

Mavi Marmara saldırısının üzerinden 11 yıl geçti, www.aa.com.tr/tr გადამონმებულისა: 04.05.2023.

Türkiye ve İsrail’den ilişkileri normalleştirme kararı: Büyükelçiler 4 yıl sonra yeniden atanacak, www.bbc.com/turkc გადამონმებულისა: 04.06.2023.

ბატიაშვილი დ., „როგორ ახორციელებს თურქეთი თავის ახალ გეოს-

¹ ერდოღანი ოსმალეთის იმპერიის სადარაკოზე, www.amerikishma.com/

ტრატეგიას: მონახაზი, ექსპერტის აზრი, საქართველოს სტრატეგიისა და ურთიერთობათა კვლევის ცენტრი, 2017, www.gfsis.org.ge/ გადამონმებულია: 04.06.2023.

58 Türkiye – Mısır Siyasi İlişkileri, www.mfa.gov.tr/ გადამონმებულია: 04.06.2023.

ერდოღანი ოსმალეთის იმპერიის სადარაჯოზე, www.amerikishma.com/ გადამონმებულია: 05.06.2023.

MAIA KAPANADZE

Caucasus International University,
Scientific-analytical center of interrelations
between Georgia and Iran,
Georgia
maiakapanadze@gmail.com

NINO KOPALIANI

Caucasus International University,
Georgia
kopalianin9@gmail.com

THE INFLUENCE OF RELIGION ON TURKISH FOREIGN POLICY

After World War II, the Turkish government began to loosen the religious (Islamic) restrictions imposed under Mustafa Kemal, due to fear of popularity of the communist ideologue in the world at that time. Turkish ruling circles wanted to avoid the spread of communist ideology in Turkey via strengthening their religion, because the Soviet Union was a proximate neighbor to that country.

The Turkish government has taken effective steps to ease religious restrictions. In particular, religion was introduced, as a subject, in schools, at the same time theology faculties were opened in universities; it became voluntary to go to the Muslim holy city of Mecca and perform Hajj; religious schools were opened, the massive construction of mosques and the restoration of the existing ones began. Various Islamic religious organizations were launched. In addition, the secular Republic of Turkey became a member country of Islamic organizations: "Islamic World League" (IWL) and "Islamic Conference Organization" (ICO) that were created on the basis of religion. If before that, Turkey acted on foreign agenda together with the USA and European countries, this time it started to take independent steps in the foreign-political direction and emphasized its Islamic identity via joining the mentioned organizations.

All this led to the strengthening of the role of Turkey in Islamic organizations and the improved performance of the positions of these organizations in Turkey, which was manifested, by establishing the pro-Islamic "National Order Party" (Millî Nizam Partisi) for the first time in January 26, 1970. The party was headed by Necmettin Erbakan.

The political line of the newly founded party was mainly focused on the

criticism of secularism, which became the reason for the closure and ban of this party. And the leader of the party, Necmettin Erbakan, was arrested.

The parties with pro-Islamic ideology, despite oppressions, still managed to form various political parties under the leadership of Necmettin Erbakan and attracted the public attention to the religious issues.¹ This is confirmed by the fact that in the parliamentary elections held in December 24, 1995, the pro-Islamic “Party of Welfare” (Refah Partisi) received the most votes. A coalition government, led by Erbakan, came to power.

N. Erbakan, during the short period of his prime ministership, actively supported the introducing of religious rituals in everyday life and making them mandatory, such as: praying five times a day, wearing a chador for women, etc. On the initiative of his party, the diplomas of secular and theological universities were equalized, which gave the graduates of these universities an equal opportunity to work in different state institutions. Also, in the period of his tenure in this post, he was interested in establishing closer relations with Muslim countries. For this purpose, Erbakan initiated carrying out the conference of Islamic countries in Istanbul, where the main item on the agenda was discussion of the possibilities of establishing an organization of Islamic countries, similar to NATO. The next meeting was scheduled for the fall of 1998, but due to the political situation in Turkey, the mentioned meeting could not be arranged. In January 16, 1998, the Constitutional Court declared the Party of Welfare abolished, and banned Erbakan from participating in the next elections.

The “Justice and Development Party” (Adalet ve Kalkınma Partisi-AKP) under the leadership of Recep Tayyip Erdoğan, received the majority of votes in the parliamentary elections of 2002. Erdoğan, was distinguished by moderate Islamic rhetoric and at the same time his priority was to join the European Union.

In the first stage of Erdoğan’s administration, significant steps were indeed taken on the way to get closer to the European Union. In 2003-2004, the Turkish Mejlis adopted 261 new laws related to the abolition of the death penalty, reform of the judicial system, freedom of speech and press, freedom of religion, gender equality, protection of the rights of religious and ethnic minorities, etc. Also, the Turkish constitution came into compliance with the requirements of the European Union.²

The issue of freedom of religion is the subject of debate in Turkey, despite the changes in the law, because law and practice often do not coincide. In this regard, it is important the report of the Norwegian Helsinki Committee on the issues of Freedom of Religion and Belief in Turkey,

1 M. Svanidze, “History of Turkey”, publishing house, Artanuji, Tbilisi, 2007. p. 528-530

2 Sanikidze G, Alasania G, Gelovani N, “History of the Middle East”, Ilia State University, Tbilisi, 2011, p. 384-386

presented in 2013.¹ The report was focused on the activities of the Department of Religious Affairs (Diyanet İşleri Başkanlığı), the main function of which is to administer the affairs of mosques (89,817 registered mosques),² imams, muezzins, Quran teachers, muftis and other (total 138,458) religious personnel, which is financed from the central budget of the state and exceeds the budgets of other ministries.³ The mentioned department, due to the changes in the Turkish constitution, is obliged to the president since 2018 and mainly holds control of the Sunni direction of Islam. The department also pays attention to Turks living abroad. In particular, their imams are sent to mosques in different countries in order to expand the activities of the department. As early as on March 13, 1975, the Turkish Religion Foundation was established. The main field of its activity is education. Religious schools are subordinated to the foundation and are also engaged in translation and scientific activities. The Foundation has published the Encyclopedia of Islam (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi), which consists of 46 volumes.⁴

Proceeding from the above mentioned, on the one hand, Turkey, as a secular state, has recognized equality before the law regardless of language, race, gender, political and philosophical opinion, religion, sect and other similar features.⁵ On the other hand, Islam, in particular, the Sunni direction, is subject to the direct supervision of the state. Meanwhile, the issues of other religious minorities are regulated by the Law on Minorities.

The European Union often calls on Turkey to protect the rights of religious and ethnic minorities. The European Union assessed the events of Gezi Park in 2013, the arrests after the unsuccessful coup of July 15, 2016, the transition to the presidential system of government as a setback for democracy and suspended financial assistance to Turkey. In March 2019, the European Parliament recommended the suspension of the ongoing procedures for Turkey's accession to the European Union.

On his part, Erdoğan also expressed his complaints against the West and accused them of double standards. It is unacceptable for President

1 Alasania G, "Relation between the state and religion in the Republic of Turkey", *Oriental Studies*, N4, Tbilisi, 2015, p. 211.

2

Türkiye'de Toplam Kaç Cami Var? 2023 Ý Cami Sayışý

, www.milliyet.com.tr/.

3 Note: The budget of the Department of Religious Affairs for 2023 is 16 billion liras.

4 Turkish Religion Foundation official website, www.tdv.org/tr-TR/.

5 Note: Article 10 of the Constitution of the Republic of Turkey. "Regardless of language, race, color, sex, political and philosophical views, religion, sect and other similar features, everyone is equal before the law."

Erdoğan to give asylum to FETÖ representatives¹ in Europe and he demands their extradition. Otherwise, he threatened to review the relations with Europe and even considered it possible to put the question to the referendum: whether the Turkish people want to join the European Union, and this is happening at a time when the number of people in favor of joining the European Union is decreasing due to the rapid Islamization of Turkey.²

The relations of Turkey with the USA has been strained on the same issues too, because it is still unsuccessfully demanding the extradition of Fethullah Gülen, who has been hiding in the USA for a long time.

However, it should be noted that the “cooling” of Turkey-USA relations started from an earlier period, when the Turkish Mejlis refused to participate in the Iraqi operation, and then, in 2017, when Turkey together with Iran resisted announcing declaration of independence of the Kurdistan of Iraq. The next disagreement came over the issue of Iran. It was revealed that Turkish Bank, notwithstanding the economic sanctions, secretly cooperated with the Iranian government; Also, Turkey assessed the Kurdish grouping - YPG (People’s Defense Units), operating in Syria and supported by the West, as a terrorist organization, which evoked the contradictions. The acquisition of the S-400 missile defense system in 2016-17 was also a subject of disagreement between Turkey and the USA. Washington condemned this move by Turkey and imposed sanctions on it. Turkey strongly protested the recognition of the so-called “Armenian Genocide” by the US House of Representatives on December 12, 2019.³

Distancing of Turkey from the West, despite the above-mentioned disagreements, seems unlikely to happen for: Turkey still remains one of the most important strategic partners for the USA, both in the format of NATO and in the format of bilateral relations. The geopolitical reality and the Russian factor determine the maintenance of relations between Turkey and the USA at the strategic level.

Turkey constantly criticizes Israel and the USA regarding Palestine. Turkish-Israel relations were particularly strained in 2010, when Israel opened fire on the Turkish ship “Mavi Marmara”, loaded with humanitarian aid moving towards the Gaza Strip in neutral waters. As a result of the shooting, 9 Turkish activists died on the spot, and more than 50 were wounded.⁴

1 Note: FETÖ is recognized by the Turkish government as a theoretical organization, and its leader Fethullah Gülen, who is hiding in the USA, is wanted by a red circular. He is accused of trying to stage a coup in Turkey on July 15, 2016 and establishing a parallel state structure.

2 Tekturmanidze N, “The influence of Islamic and republican principles on Turkey’s foreign policy during Erdogan’s rule”, European-Georgian Institute, February 1, 2021. www.egi.ge/ka

3 Bakuradze S., “Main orientations of Turkey’s foreign policy in the post-Cold War period,” Caucasus House, Tbilisi, 2020, p. 8 www.regional-dialogue.com/

4 Mavi Marmara saldırısının üzerinden 11 yıl geçti, www.aa.com.tr/tr.

Turkey had the strongest reaction to the mentioned fact. Ankara recalled its ambassador from Israel and reduced diplomatic relations to a minimum level. Only in June 2016, it was possible to improve diplomatic relations between them, which did not last long. In December 2017, announcement of the USA President Trump's notice, declaring Jerusalem the capital of Israel and moving the embassy to Jerusalem caused great excitement in the Muslim world. Turkey, which was the chairman state of the Islamic Cooperation Organization at that time, on the initiative of President Erdoğan, convened the 6th extraordinary meeting on December 13, 2017, where Washington's decision was strongly condemned. And Turkey recalled an ambassador from Israel for consultations in Ankara in May 2018, leaving diplomatic relations at the level of a temporary envoy until September 2022, which had previously been preceded by high-level meetings between Israel and Turkey.¹ Diplomatic relations between Turkey and Israel have also been strained amid the ongoing Israel-Palestinian conflict. As in previous years, Erdoğan took the side of the Palestinians. He called on Israel to stop the massacre of peaceful Palestinians. Moreover, he justified the actions of Hamas and stated that it was not a terrorist organization. In addition, President Erdoğan also calls on the USA not to support Israel in the destruction of the Palestinian people. Support speeches of the Palestinians were held even in Turkey. As a sign of protest, they came to Incirlik military base and tried to enter it. The police could hardly stop the people. All this resulted in the cooling of diplomatic relations between Turkey and Israel once again - Israel recalled its ambassador from Turkey.

The second factor that greatly influenced Turkey's foreign policy from a religious point of view, in the Middle East was the Arab Spring, namely the Egyptian revolution. The Turkish government under the leadership of President Erdoğan established good relations from the beginning with the new Muslim Brotherhood and its representative, President Mohamed Morsi, with whom he had religious and ideological congruence. It was important for Turkey to include Egypt in its geopolitical camp, which is distinguished by a large population, strong army and foreign influences in the region.

This relationship did not last long. On the 3rd of July, 2013, the military elite of Egypt removed President Morse from power and appointed Abdel Fattah El-Sisi – a high-ranking military official as the interim ruler of the country. The new government of Egypt was supported by Saudi Arabia, which was dissatisfied with the strengthening of the influence of the "Muslim Brotherhood" in the region. The developments in Egypt irritated Turkey. Turkey did not recognize the new government and summoned the

¹ Türkiye ve İsrail'den ilişkileri normalleştirme kararı: Büyükelçiler 4 yıl sonra yeniden atanacak, www.bbc.com/turkce .

ambassador to Ankara for consultations, though, maintained diplomatic relations with Egypt at the level of a temporary trustee.¹

Lately, the tendency of improving diplomatic relations between the two countries has been observed. On the 1st of July, 2022, Ankara sent its ambassador to Cairo. And later, the meeting of the leaders of Turkey and Egypt was held for the first time at the opening of the football World Cup ceremony in Qatar, in November 2022, which is a definite step forward to improving relations between the two countries.²

The Balkan countries occupy important place in the foreign policy of Turkey, with which it develops relations based on the factors of common historical past, culture and religion. Turkey, by applying its soft power and public diplomacy, tries to maintain a positive image of a rational actor on the political stage in case of political changes in the region. It provides significant assistance to the Balkan countries in the field of education by offering various programs such as Bachelor, Magister and doctoral scholarships. Hundreds of Balkan students get knowledge at different universities in Turkey with the support of these programs. Two universities are successfully operating in Bosnia-Herzegovina and Macedonia with the financial support of Turkey. Also, "Turkish Maarif Education Fund" and "Yunus Emre Institute" operate in the Balkans, the main activity of which is introducing the Turkish language and culture. Turkish language is taught as an optional course at the primary and secondary grades in three regions of Bosnia-Herzegovina. Turkey actively cooperates with the religious organizations operating in the Balkan countries. Turkey provides management of financial and administrative issues for these organizations. Of course, Turkey pays special attention to the Muslim community, although, envisages the multiculturalism and multi-ethnicity of the Balkans and such issues are handled very delicately and carefully.³

Conversion of Hagia Sophia, a historical monument of Christian heritage in Istanbul, into a functioning mosque and the reception of Muslim worshipers was another reprehensible action towards Islamization. Hagia Sophia was declared a museum of Christian heritage since the time of Atatürk and had a symbolic load of "unifying civilizations". Erdoğan's decision to reopen Hagia Sophia to Muslim worshipers was met with severe reactions both inside and outside the country. This decision was assessed by the opposition as politically irresponsible and risky action. The European

Union countries and the USA released statements, where they ex-

1 Batashvili D, "How Turkey implements its new geostrategy: outline, expert's opinion, Center for the Study of Strategy and Relations of Georgia, 2017, p. 11. www.gfsis.org.ge/

2 Türkiye – Mısır Siyasi İlişkileri, www.mfa.gov.tr/

3 Mehmet Uğur Ekinci, „Türkiye-Balkanlar İlişkisi“, Analiz, SETA, sayı:204, Mayıs 2017, 33. 11-12, www.setav.org

pressed their sadness and disappointment about the abovementioned decision. Greece called this decision provocative.¹

We believe that Erdoğan's decision emphasizes the tendency of assigning a greater role to Islam in the country. This fact points to gradual departure from Atatürk's principles. In our opinion, this case should be discussed not as an example of one specific historical monument, but we should see it in a broader perspective, as a kind of relationship with the West. With this step, Erdogan wants to remind the West that Turkey is a strong sovereign Islamic state and will act based on its national interests. It should be noted that in the first stage of his leadership, Erdogan tried to gain the favor of the West, because the military and secular elite in the country still maintained strong positions and posed a threat to the ruling Justice and Development Party. And since 2010, when the ruling party strengthened its position, a new phase of confrontation with the West began, which was dictated by Turkey's desire to become a regional leader, taking into account its religious and cultural aspects. This led to disagreements with the West on certain issues. The first issue that became the reason of disagreement between Turkey and the USA was the Iraqi problem, the Kurdish issue and Turkey-Iran relations. Lately this was followed by the new developments in the region, such as the Arab Spring and the removal of the "Muslim Brotherhood" from the government in Egypt; Syrian Civil War; Palestine-Israel conflict and Jerusalem issue; Purchase of the Russian missile system S-400.² And the fundamental turning point in relations with the West occurred after the failed military coup of July 15, 2016, when Erdogan accused the West of double standards and cooperation with terrorists.

The ruling party (AKP) actively applies such components of "soft power" as culture and religion, in conducting Turkey's foreign policy. Turkish organizations TIKA and Yunus Emre Institute represented abroad, are actively involved in the promotion of Turkish culture abroad.

Conclusion.

On the one hand, Turkey is trying to adapt to the role of regional leader and protect its national interests, for which it does not hesitate to confront the West. On the other hand, it tries to establish close relations with the regional countries by means of soft power.

1 Uluslararası Toplumun Ayasofya Tepkisi, www.dw.com/tr

2 Erdogan on guard of the Ottoman Empire, www.amerikishkhma.com

BIBLIOGRAPHY

1. M. Svanidze, "History of Turkey", publishing house "Artanuji", Tbilisi, 2007.
2. Sanikidze G, Alasania G, Gelovani N, "History of the Middle East", Ilia State University, Tbilisi, 2011.
3. Alasania G, "Relation between the state and religion in the Republic of Turkey", Oriental studies, N4, Tbilisi, 2015.
4. Türkiye’de Toplam Kaç Cami Var? 2023 İl Cami Sayısı, www.milliyet.com.tr / verified: 01.06.2023.
5. Official website of Turkish Religion Foundation, www.tdv.org/tr-TR/ verified: 02.06. 2023..
6. Bakuradze S., "Main orientations of Turkey’s foreign policy in the post-Cold War period", Caucasus House, Tbilisi, 2020, www.regional-dialogue.com/ verified on 04.05.2023.
7. 11 years have passed since the Mavi Marmara attack, www.aa.com.tr/t r verified: 04.05.2023
8. Batiashvili D, "How Turkey implements its new geostrategic: outline, expert opinion, Center for Strategic and Relations Studies of Georgia, 2017. www.gfsis.org.ge/ verified: 04.06.2023.
9. Mavi Marmara saldırısının üzerinden 11 yıl geçti, www.mfa.gov.tr/ verified: 04.06.2023.
10. Erdogan on guard of the Ottoman Empire, www.amerikishkhma.com/ verified: 06.05.2023

ირაკლი ირემაძე
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
irakli.iremadze@tsu.ge

აგრარული რეფორმა საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში¹

შესავალი

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკისათვის მიწის რეფორმის სწრაფად და ეფექტურად გატარებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს რეფორმა, რესპუბლიკისათვის ეგზისტენციალურ საკითხებს უკავშირდებოდა. ყველაზე მძიმე მემკვიდრეობა რესპუბლიკამ იმპერიისაგან სწორედ აგრარულ სფეროში მიიღო. 1861 წლიდან იმპერიაში დანყებული საგლეხო რეფორმამ გლეხებს გარკვეული თავისუფლება მოუტანა, ეკონომიკური თვალსაზრისით კი დიდად ვერ გააუმჯობესა მდგომარეობა.

1900 წელს გლეხები მიწის ფონდის 6.2 პროცენტს ფლობდნენ, მიწების 57.8% სახაზინო იყო (მათ შორის საეკლესიო მიწები), არისტოკრატის კი მიწის ფონდის 31.3% ეკუთვნოდა (დევდარიანი 1931, 288-289).

1917 წელს არსებული რეალობის შესახებ სტატისტიკას გვანჯდის საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ფინანსთა და ვაჭრობა-მრეწველობის მინისტრი კონსტანტინე კანდელაკი. კერძოდ, 1917 წლისათვის საქართველოს მიწის ფონდი 5 537 207 დესეტინა² იყო და ამგვარად ნაწილდებოდა:

- ა) რუსეთის ხაზინა 2 020 012 დეს., 36.4%
- ბ) კერძო მიწისმფლობელები 3 517 195, 63.6%

კერძო მიწისმფლობელთა თანაფარდობა კი ასეთი იყო:

- ა) თავად-აზნაურობა 621 695, 17.7%
- ბ) გლეხები და გლეხთა საზოგადოებები 2 915 080, 82.3%.

¹ კვლევა [გრანტის ნომერი FR2113590] განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით/This research [grant number FR-21-13590] has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG).

² 1 დესეტინა - 1.09 ჰექტარი.

სხვაობა შესაძლოა დროებით-ვალდებული გლეხების მიერ გამოსყიდული მიწების ზრდით და ე.წ. „სტოლიპინის რეფორმის“ შედეგად ყოფილიყო გამოწვეული. 1917 წლისათვის მიწების ფონდის საერთო მოცულობის 52.6% გლეხების ხელში იყო, თუმცა უმრავლესობას 2 ჰექტარზე ნაკლები მიწა ჰქონდა საკუთრებად. აღმოსავლეთ საქართველოში გლეხების 64%, დასავლეთ საქართველოში კი 42% მიწებს იჯარით იღებდა. იჯარის ღირებულება ხშირად მოსავლის 25-30%-ს შეადგენდა (კანდელაკი 1960, 147-149).

1918-1921 წლებში სოფლის მეურნეობაში მოსახლეობის დაახლოებით 80%-ზე მეტი იყო ჩართული. ამავე პერიოდში ანალოგიური მაჩვენებელი რუსეთის იმპერიის ყოფილ ნაწილში ფინეთში 30.4% იყო (კანდელაკი 1935, 167-168).

აგრარული რეფორმის მიმართულებით პირველი გამოცდილება ქართველმა სოციალისტებმა 1905 წელს გურიაში მიიღეს, სადაც პარტიის პროგრამის (მუნიციპალიზაციის) საწინააღმდეგოდ გლეხებმა, რომლებზეც სოციალ-დემოკრატებს დიდი გავლენა ჰქონდათ, მიწების კერძო საკუთრებაში გადაცემა მოითხოვეს.

აგრარული რეფორმის დაწყებისათვის 1917 წლის თებერვლის რევოლუცია კარგ ნიადაგს ქმნიდა. თებერვლის რევოლუციის და, ზოგადად, რუსეთში დემოკრატიული ცვლილებების კოლაფსის ერთ-ერთ მთავარ მიზეზად მკვლევრები 1917 წელს აგრარული რეფორმის გაჭიანურებას მიიჩნევენ (Woytinsky 1961, 398).

1918 წლის მაისიდან აგრარულ რეფორმის გატარების პასუხისმგებლობა საიმპერიო ცენტრებიდან ამიერკავკასიის ახალი რესპუბლიკების დედაქალაქებში გადავიდა. საქართველომ ეს რეფორმა საკმაოდ სწრაფი ტემპებით დაიწყო, სომხეთმა სცადა რეფორმის გატარება, თუმცა წარუმატებლად (Woytinsky 1961, 235), აზერბაიჯანში კი სისტემურ მცდელობებსაც არ ჰქონია ადგილი.

აგრარული რეფორმის სწრაფად გატარება მნიშვნელოვანი იყო, არა მხოლოდ აღმოსავლეთ ევროპის ყოფილ იმპერიების დანგრევის შემდგომ წარმოქმნილ სახელმწიფოებისათვის, არამედ თავად დასავლეთ ევროპისათვის. რეფორმის საჭიროების შესახებ განსაკუთრებით აქტიურობდნენ მემარცხენეები. 1914-1918 წლებში გერმანიის, ავსტრიის, საფრანგეთის და სხვათა მემარცხენე პარტიებში დომინირებდა მიწების გლეხებზე გადაცემის იდეა. 1918 წლიდან აგრარული რეფორმები გატარდა: ბულგარეთში, რუმინეთში, იუგოსლავიაში, საბერძნეთში, უნგრეთში პოლონეთში, ფინეთში, ლატვიაში, ლიტვასა და ესტონეთში.

ნოე ჟორდანიას მრჩეველი, ცნობილი ეკონომისტი ვლადიმერ ვოიტინსკი თავის წიგნში „ქართული დემოკრატია“ აღნიშნავს:

„საქართველოში თითოეულმა გლეხმა იცის, ხა მისცა ჩვეოდუციამ და ჩვეოდუციიდან შობიღმა ახადგაზხდა ჩესპუბლიკამ: მიწა და დემოკრატია თვითმმახთველობა: მიწა, ანუ თავისუფლად მუ-

შაობის უფლება შიშის გახეშე, ხომ სხვა მოვა და შენი შიშობითა და ოფდით დათესიდ სოხბადს წაგაჩთმევს; თვითმმახოველობა, ხწმენა იმისა, ხომ ცხოვრება უფხო და უფხო ნათელი, ავღილი და ცივილიზებული გახდა“ (ვოიტინსკი 2018, 271).

კონსტანტინე კანდელაკის შეფასებით 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ მოქალაქეები ორი საკითხის გადაწყვეტას მოითხოვდნენ: **„ოხი დიდი საკითხის გადაჭრას მოელოდა საზოგადოება ჩვეოდიუციიდან: თავისუფლების და მიწის“** (კანდელაკი 1960, 145).

1917 წლის ოქტომბრის გადატრიალების შემდეგ ამიერკავკასია ჩამოშორდა რუსეთს. ამიერკავკასიის დროებით მმართველობითმა ორგანომ კომისარიატმა, 1917 წლის 16 დეკემბერს სპეციალური დეკრეტი გამოსცა და აგრარული რეფორმის დაწყება აცნობა მოქალაქეებს.¹ კომისარიატის მიერ გამოცემული დეკრეტი დაგმეს და გააკრიტიკეს ბოლშევიკებმა. 1918 წლის თებერვალში ამიერკავკასიის ახალი დროებითი წარმომადგენლობითი ორგანო სეიმი შექმნეს. სეიმმა უფრო სისტემურად სცადა რეფორმების სამართლებრივი დოკუმენტების შექმნა. 1918 წლის მარტში სეიმმა გამოაქვეყნა აგრარული რეფორმის კანონის პროექტი, რომელშიც გაცხადებული იყო:

„ყველა კერძო მეპატრონეთა მიწები, გარდა იმ ზომისა, რაც აღნიშნულია შემდეგ სტატიაში, ჩამოერთმევა მეპატრონეთ და სრულიად უფასოთ გადავა საადგილ-მამულო ფონდში, რომელიც საადგილ-მამულო კომიტეტების განკარგულებაში იქნება.

ჩამორთმეულ მამულების მეპატრონეთ დაუტოვებენ:

ა) 7 დესეტინას, თუ ამ რაიონში ეწევინ ძვირფას კულტურის მემურნეობას.

ბ) 15 დესეტინას, უკეთუ მარტო პურის თესვას მისდევენ ამ რაიონში.

გ) და 40 დესეტინას, უკეთუ შინაურ საქონლის მოშენებას მისდევ²

1918 წლის 8 მარტს სეიმმა სპეციალურ სხდომაზე აგრარული რეფორმის კანონი დაამტკიცა.³

1918 წლის 22 აპრილს სეიმმა ამიერკავკასიის ფედერაციული დემოკრატიული რესპუბლიკის დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. რესპუბლიკამ სულ 34 დღე იარსება და რა თქმა უნდა, სისტემური რეფორმები ვერ განახორციელა.

1918 წლის გაზაფხულზე საქართველოში აგრარულ ნიადაგზე პირველი აჯანყება დაიწყო გორის მაზრის ჯავის რაიონში, ოსებით დასახლებულ არეალში. აჯანყებას ფრონტიდან დაბრუნებული ოფიცრები და ბოლშევიკები მეთაურობდნენ. უმიწაწყლო ოსი გლეხები,

1 გაზ. ერთობა, 1917 წლის 20 დეკემბერი, N221, გვ. 1.

2 გაზ. ერთობა, 1918 წლის 8 მარტი, N54, გვ. 2.

3 გაზ. ერთობა, 1918 წლის 10 მარტი, N56, გვ. 1.

ენ. „ხიზნები“, მოითხოვდნენ საკუთრებაში მიწების გადაცემას (ხვადაგიანი 2020, 3).

ჯავის რაიონში მიმდინარე აჯანყებების პარალელურად 1918 წლის მაის-ივნისში აგრარულ რეფორმას გამომხაურება ჰქონდა სოხუმის ოლქშიც. ენდრიუ ანდერსენი წერს: „**მსხვილი აფხაზი მიწათმფლობელი ახისგოკჩაგები, ხომლებსაც ეწინოდათ, რომ საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულ რევოლუციას შეიძლება მიწის მათთვის ახახედ-საყხედი ხეფოხმა გაეცალებინათ, ოხიენცაციას ოსმანთა იმპერიიანე იღებდნენ**“ (ანდერსენი 2016, 18).

ამ ორ რეგიონში დაპირისპირებას განსხვავებული ფაქტორები იწვევდა, აფხაზეთში მიწისმფლობელები აფხაზები იყვნენ, ხოლო ქართველი გლეხები რეფორმის შედეგად მიწის მიღებას ელოდნენ, ჯავაში კი სიტუაცია პირიქით იყო, მიწის მფლობელები ქართველები იყვნენ, მიწის მომლოდინეები კი ოსები (Welt 2013, 2-3).

საქართველოს დამოუკიდებლობა და აგახუდი ხეფოხმის ქაოსუხომა 1918 წლის 26 მაისს, დამოუკიდებელ საქართველოში რეფორმის გატარება უკვე საქართველოს კოალიციურ მთავრობას უნდა აელო თავის თავზე, რომელშიც სოციალ-დემოკრატები დომინირებდნენ.

საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში რევოლუციური აგრარული რეფორმის გატარების აუცილებლობის შესახებ კარლ კაუცკი წერდა:

„აგახუდი ხეფოხუდი აუცილებელი გახადა ხიგმა გახემოებებმა, ხომელიც საქართველოშიც ხუსეთის მსგავსი იყო. აგახუდი ხეფოხუდი დემოკრატიის პიხოებშიც იმავე დასახუდამდე მივიდა, სადამდეც დიქტატის ვითაებაში. მაგხამ დემოკრატიის პიხოებში ხეფოხუდი უფხო მშვიდობიანად, სისტემუხად და გაცნობი-ეხებუდად განხოხიედა, ნაკლები ქაოსისა და ახუდობის გახეშე“ (კაუცკი 2018, 88).

მთავარი მემარჯვენე მიმართულების პოლიტიკური ძალა ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია ღიად აკრიტიკებდა სოციალ-დემოკრატთა იდეას მიწათმფლობელთათვის მიწების კომპენსაციის გარეშე ჩამორთმევის შესახებ, ედპ ასევე მწვავედ აკრიტიკებდა სოციალისტ-ფედერალისტთა და სოციალისტ-რევოლუციონერთა იდეას მიწების სოციალიზაციისა და კოლექტიური საკუთრების შემოღების შესახებ.¹

მიწათმოქმედების სამინისტროს ცენტრალური სტატისტიკური კომიტეტის მიერ 1918-1919 წლებში შედგენილი გაანგარიშებების თანახმად, საქართველოს ტერიტორიაზე ბათუმისა და ზაქათალის ოლქების გამოკლებით, 7 067 676.8 კვადრატული დესეტინა მიწა ითვლებოდა, მათგან 852 155.8 სახნავ-სათესი მიწა იყო. მიწები მარბების მიხედვით ასე ნაწილდებოდა:²

1 გაზ. საქართველო, 1918 წლის 9 ივნისი, N113, გვ. 2.

2 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 63, ფურც. 1-2.

მაზრა	მ ი წ ა თ ა ფონდი	სამეურნეო მიწები	სახნავ- სათესი მიწები	ვენახები
ბორჩალოს	691 690.7	151 556.2	111 131.5	1756.3
სიღნაღის	606 312.1	63 528.8	50 902.3	5533.1
დუშეთის	390 910.4	24 072.9	18 740.0	1298.1
თფილისის	458 771.5	70 239.5	55 650.5	2685.3
გორის	688 322.2	84 293.3	72 019.5	3703.2
ახალციხის	267 188.9	30 271.1	27 019.5	743.2
თიანეთის	486 954.9	13 845.5	11 660.8	316.7
ახალქალაქის	277 188.9	10 097.5	78 681.4	293.0
ქუთაისის	348 633.5	66 350.0	59 276.7	6 848
რაჭის	283 774.8	17 226.7	12 659.6	1 639.7
სენაკის	214 179.2	45 580.6	43 936.2	231.8
ოზურგეთის	217 598.3	27 889.8	25 912.1	806.6
ლეჩხუმის	490 632.1	12 700.6	10 702.6	611.2
შორაპნის	300 133.9	52 684.5	43 513.0	9 091.2
ზუგდიდის	268 861.8	51 049.0	49 412.9	1 594.6
სოხუმის ოლქის	831 103.9	99 103.6	90 826.3	6 658.0
სულ	7 067 676.8	851 155.8	787 949	48 084.7

1918 წლის ზაფხული მძიმე პერიოდი იყო ახლად დაბადებული რესპუბლიკისათვის, რადგანაც აგრარულ ნიადაგზე ბოლშევიკების მეთაურობით დაწყებულმა რევოლუციებმა იფეთქა ლეჩხუმში, დუშეთში, თიანეთში, მოგვიანებით კი ზუგდიდსა და ოზურგეთში. „ერთობა“ წერდა:

„მამასადამე ჩვენს წინაშეა ამ ჟამათ ასე იდგას კითხვა: ან მივცეთ გდებკაცობას ჩამოხთმეული მიწები კვიძო საკუთიებათ და ამით გდებკაცობა იე-ვოლიუციას გამოესაჩინება, ხოგოიჯ აქტიუი დამცვეი და გადააჩინეს ხა ქვეყანას ანაიქიის ქაიყეცხიისაგან, იხსნის საქაიხთველოს დემოკრატიულ იესპუბლიკას, ან და თუ ამას ვეი გავითვადისწინებთ, დავლუპავთ ყვედაფეის“¹

¹ გაზ. ერთობა, 1918 წლის 25 ივლისი, N155, გვ. 3.

1918 წლის 20 აგვისტოს მონაცემებით სასოფლო-სააღმოსავლეთ-სადაგილმამულო კომიტეტებს მიღებული ჰქონდათ შემდეგი რაოდენობით მინები:

თფილისის გუბერნიაში: თფილისის მაზრაში 39 857 დესეტინა, გორის 17 341, დუშეთის 6 030, თიანეთის 8 724, სიღნაღის 9 785, თელავის 16 073, სულ გუბერნიაში 97 812.

ქუთაისის გუბერნიაში: ქუთაისის მაზრაში 3408, შორაპნის 1 565, რაჭის 35, ოზურგეთის 10 382, ზუგდიდის 1 833, სენაკის 24 151, სულ გუბერნიაში 41 378.¹

აგრარულ რეფორმას 1918 წლის შემოდგომიდან კლიმატური პირობებიც აფერხებდა. ხომერიკი მთავრობას ატყობინებდა, რომ მთელს რესპუბლიკაში, აგრარული რეფორმა ფაქტობრივად სეზონურად მიმდინარეობდა.²

მინათმოქმედების სამინისტროს აგრარულ რეფორმათა განყოფილება 1918 წლის აგვისტოში შეიქმნა.³ განყოფილების ხელმძღვანელი იყო დავით ჩადუნელი, განყოფილებას ევალეობოდა საგუბერნიო და სარაიონო სააღმოსავლეთ-სადაგილმამულო განყოფილებების-კომისიების საქმეების კოორდინირება. რეალური რეფორმა განყოფილებამ 1919 წლის გაზაფხულზე დაიწყო. გადაიბარა მოქმედი კომისიები, თბილისის გუბერნიაში 48, ქუთაისისაში კი 53. განყოფილების მუშაობის დაწყების პროცესში არაერთი პრობლემა არსებობდა. ომიანობის გამო ახალციხეში, ახალქალაქსა და ბორჩალოში რეფორმის გატარება უფრო გვიან დაიწყო.⁴ განყოფილების ცენტრალურ ნაწილში 17 კაცი მუშაობდა, ხოლო სამაზრო დონეზე ყველა მაზრაში 1-1 სარაიონო კომისიის გამგე მუშაობდა (ჯამში 20), თითოეულ კომისიაში 2-2 ინსტრუქტორი და 1-1 საქმის მწარმოებელი, სამაზრო დანესებულებებში სულ 80 შტატი იყო, ხოლო ადგილობრივ კომისიებში ჯამში 160 მდივანი მუშაობდა. სულ განყოფილების ოფიციალური შტატი 257 იყო.⁵ დავით ჩადუნელის 1919 წლის 4 აგვისტოს მოხსენებით, თბილისის მაზრაში 48 კომისია მუშაობდა, ქუთაისის გუბერნიაში 52, სოხუმის ოლქი 6, ჯამში 106.⁶

აგრარულ რეფორმის მხარდასაჭერად არსებობდა სამიჯნაო განყოფილება, რომელშიც 205 კაცი მუშაობდა, ცენტრალურ განყოფილებაში 8 და მაზრებში 197 - ადგილობრივ განყოფილებათა გამგეები, მინისმზომლები, მათი ასისტენტები და მდივნები.⁷

1 გაზ. ერთობა, 1918 წლის 7 სექტემბერი, N191, გვ. 3.

2 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 40, ფურც. 43.

3 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 2, საქმე 57, ფურც. 1.

4 იქვე. ფურც. 1-2.

5 იქვე, ფურც. 7.

6 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 21, ფურც. 67-68.

7 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 2, საქმე 62, ფურც. 1-2.

ახალი საკანონმდებლო ბაზა

აგრარული რეფორმის ტემპებისა და შედეგების გასაუმჯობესებლად 1918 წლის ბოლოს დაიწყო ახალი საკანონმდებლო ინიციატივების განხილვა. 1919 წლის დასაწყისში გამოიკვეთა, რომ ოპოზიციური ფრაქციები მხარს არ დაუჭერდნენ შემუშავებულ კანონპროექტებს.

კანონპროექტის განხილვისას უმნიშვნელოვანესი იყო მიწათმოქმედების მინისტრის ნოე ხომერიკის სიტყვა:

„ბაგონებო, აგხაჰუდი საკითხი საეხთოდ, და მიწის საკითხი კეხძოთ შეადგენს უდიდეს პოლიტიკურ და სოციალურ კითხვას. ამ საკითხში, ისე როგორც ფოკუსში, თავს იყიხს თითქმის მთელი საზოგადოების ყველა წიგების ინტეგრაცია. აქ საბიძოვრად ეხთმანეთს ხვდებიან სხვა და სხვა საზოგადოებრივი ჯგუფები და აქედან იყო მათი გზა. დემოკრატია მუდამ წინ აყენებდა აგხაჰუდ საკითხს, და ცდილობდა მის გადაჭრას, მაგამ ძველი წყობილება, ჩვენი მთავრობა მუდამ გაუხბოდა ამას და ცდილობდა ძველი უხითიეხთობა დაეცვა... ..ხელოვნების პიხვედსავე თვეებში სოფლებში დაიწყო მოძრაობა; თუ ჩვენ გავითვადისწინებთ დოკუმენტებს ხელოვნების პიხვედ ხანებისას დავინახავთ, რომ ბევრ ადგილას გდებკაცობა თითონ შეეცადა მიწის საკითხის მოგვახებას. ამ ნიადაგზე დაიბადა ექცესები, ამ ნიადაგზე გაჩაღდა ეხთის მხივ მუშაობა ხეაქციონურ წიგებში და მეოხეს მხივ ნიადაგი მოიპოვა ანაქიამ... ..წაქმოდგენილი კანონი-პროექტიც სწოხეთ აქედან გამოდის. ხოცა ჩვენ ვამბობთ, რომ ნაწილი ჩამოხთმეურ მიწისა უნდა გადაეცეს გდებობას კეხძო საკუთხებათ ჩვენ ვილებთ მხედველობაში იმას, ხაც ახსებობს; ფაქტიუხი მდგომარეობა გვიკახნახებს იმას, რომ ხსენებული ნაწილი მიწებისა გადაეცეს გდებებს კეხძო“.¹

1919 წლის 28 იანვარს საქართველოს პარლამენტმა დაამტკიცა კანონი „სახელმწიფო საადგილ-მამულო ფონდიდან მცხოვრებთათვის მამულის კერძო საკუთრებად მიცემისა“. კანონი გაგრძელება იყო 1917 წლის 16 დეკემბრის და 1918 წლის 7 მარტის კანონისა. კანონში გაცხადებული იყო: „**1 მუხლი. სახელმწიფო საადგილ-მამულ ფონდის მამულები მიეცემა სოფლის მცხოვრებთ კეძო საკუთხებად, გახდა იმ გამონაკლისისა, ხომელიც ამ კანონის შემდეგ (2) მუხლშია მოხსენიებული**“ (საქ. დემ. რესპ. სამ. აქტ. კრებ 1990, 217), მესამე მუხლში განწერილი იყო: „**მიწა მიეცემა საკუთხებად იმ უმიწაწყო და მციხელი მიწის მქონე სოფლედთ, ხომელთა ახსებობის მთავარ წყახოს შეადგენს სასოფლო-სამეუხნეო შიხმა**“. კანონი ასევე განსაზღვრავდა საერთო საკუთრების არსებობის საჭიროებასაც საძოვრებთან და ტყეებთან მიმართებაში.

¹ გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1919 წლის 25 იანვარი, N19, გვ. 2-4.

კანონპროექტის განმარტებით ბარათში ხაზგასმული იყო, რომ შეუძლებელი გახლდათ მიწების უფასოდ გადაცემა გლეხებისათვის: **„ამნაიხათ ჩვენ დავინახეთ, რომ მიწების მცირე საფასუხით გლეხებზე გადაცემა მისაღებია პოლიტიკური, ეკონომიური და ფინანსიური მოსახებით, ყოველ მხივ მიზან შეწონილი ზომაა. მათი უფასო დაჩიგება კი გახდა იმისა, რომ მიუღებელია თან შეუძლებელიც აჩის“.**¹

1919 წლის 28 იანვარს დამტკიცდა კანონი „ყოფილ სახანადელო, სახაზინო და სხვა მიწების კერძო საკუთრებად გამოცხადებისა“. კანონი შეეხოთ ყოფილ სახაზინო გლეხებს, ეროვნებით ოს ე.წ. „ხიზან“ მოსახლეობას, ახალციხის მაზრისა და სოხუმის ოლქის გლეხებს, რომლებიც განაპირა ოლქებისა და მუსლიმი მოსახლეობის კანონის მიხედვით ფლობდნენ მიწებს.

მიწების ყიდვა-გაყიდვა 1918 წლის 8 მარტის კანონით აკრძალა არა მხოლოდ რუსეთის იმპერიის ყოფილ ქვეშევრდომებს, არამედ იმ უცხო ქვეყნის მოქალაქეებსაც, რომლებსაც რეგიონიდან წასვლა და მათი საკუთრების გაყიდვა სურდათ (ათანელიშვილი 2006, 48). მხოლოდ 1920 წლის 10 თებერვალს დამფუძნებელმა კრებამ დაიწყო მუშაობა ამ აკრძალვის მოხსნისათვის, სოციალ-დემოკრატებმა გაიზიარეს ეროვნულ-დემოკრატების კრიტიკა და დაუშვეს მიწების ყიდვა-გაყიდვა (ბენდიანიშვილი, 2001, 246-247).

1919 წლის 14-16 თებერვალს საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნები გაიმართა. კრების არჩევნებისათვის პარტიების მიერ გამოქვეყნებულ პროგრამებში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა აგრარულ საკითხს და რეფორმისადმი მათ დამოკიდებულებას (ირემაძე და სხვ. 2015, 142-161).

რეფორმის მიმდინარეობა

1919 წლის თებერვალში სერიოზულ პრობლემას წარმოადგენდა გლეხთა მიერ ყოფილ მიწისმფლობელების მიწების მითვისება. რეფორმის პარალელურად ადგილობრივი მცხოვრებლები, ერთგვარ რეკეტიორებად იქცნენ. მიითვისეს ყოფილი მემამულეებისათვის დატოვებული ნორმებიც.² რის საპასუხოდაც ხომერიკმა განაცხადა, რომ მსგავსი ფაქტების ჩამდენები კანონის ძალით დაისჯებოდნენ.³

1919 წლის გაზაფხულიდან აქტიურად დაიწყო ადგილობრივ დონეზე კომისიების გაძლიერება. საჯაროდ ცხადდებოდა ვაკანსიები მიწისმზომლების, მათი ასისტენტებისა და კომისიის მდივნების თანამდებობაზე.⁴

1 განმარტებითი ბარათი, გვ. 8. დაცულია საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკაში. F559/5.

2 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 7, ფურც. 134.

3 გაზ. საქართველო, 1919 წლის 28 თებერვალი, N46, გვ. 3.

4 გაზ. ერთობა, 1919 წლის 1 აპრილი, N73, გვ. 3.

1919 წლის ივლისის დასაწყისში ქუთაისის სამაზრო ერობამ დაინყო მიწების დარიგება. 1 დესეტინა მიწა 800-დან 2400 მანეთამდე ღირდა.¹ მიწის ფასები 1920-1921 წლებში გაიზარდა. ხაშურში 1 დესეტინა პირველი კატეგორიის მიწები, 1920 წლის ბოლოს, 5 000 მანეთი ღირდა.²

1919 წლის 24 ივლისს მთავრობამ, 1919 წლის 28 იანვრის კანონის თანახმად, გამოსცა დადგენილება, რომელიც აზუსტებდა ჩამორთმეული მიწების კატეგორიებს: I კატეგორია - ბაღები, ბოსტნები და მდიდარი ადგილები, II კატეგორია - ნაყოფიერი სათესი მიწები, III კატეგორია - ეწერი მიწები, და მეოთხე კატეგორია - საძოვრები. დადგინდა რეალური და შეღავათიანი ფასები მიწების გაცემისა. ფასები ასე გამოიყურებოდა:³

დასავლეთ საქართველოში (სიმინდი)

მიწების კატეგორიები	მოსავალი (ფუთებში) სიმინდისა ერთი დესეტინიდან	ფასი (მანეთებში) ერთი ფუთი სიმინდისა	საერთო შემოსავალი 1 დესეტინა მიწისა	შეღავათიანი ფასი 1 დესეტინისა	ფასების ცვლილება
I კატეგორია	150	100	15 000	1 500	არანაკლებ 1500
II კატეგორია	100	100	10 000	1 000	1000-1500
III კატეგორია	60	100	6 000	600	600-1000
საბალახო				300	300-400

1 გაბ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1919 წლის 11 ივლისი, N151, გვ. 2.
 2 გაბ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1920 წლის 24 აგვისტო, N190, გვ. 3.
 3 გაბ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1919 წლის 31 ივლისი, N168, გვ. 3.

აღმოსავლეთ საქართველოში (ხორბალი)

მინების კატეგორიები	მოსავალი (ფუტებში) ხორბლისა ერთი დესეტინიდან	ფასი (მანეთებში) ერთი ფუტი ხორბლისა	საერთო შემოსავალი 1 დესეტინა მიწისა	შეღავათიანი ფასი 1 დესეტინისა	ფასების ცვლილება
I კატეგორია	60	200	12 000	1 200	არა ნაკლებ 1200
II კატეგორია	50	200	10 000	1 000	1000-1500
III კატეგორია	30	200	6 000	600	600-1000
საბალახო				200	200-300

მიუხედავად იმისა, რომ პრესაში ხშირად ქვეყნდებოდა აგრარული რეფორმის წარმატებით მიმდინარეობის შესახებ ცნობები, რეფორმაზე პასუხისმგებელი პირები თვლიდნენ, რომ რეფორმა ფერხდებოდა და თავის თავდაპირველ მიზნებს სცდებოდა.

1919 წლის მიწურულს მინების გლეხებზე გადაცემის პროცესი და, შესაბამისად, გლეხების მიერ სახელმწიფო ხაზინაში საფასურების შეტანა დაწყებული იყო. ამ დროს ერობათა კავშირმა მიმართა სამინისტროს, რომ მინების დარიგებისგან მიღებული შემოსავლის 40% ერობებს დარჩენოდათ.¹ სამინისტრომ 1921 წლის იანვარში შეიმუშავა დეკრეტის პროექტი, რომლის თანახმადაც, ერობებს რჩებოდათ რეფორმისაგან მიღებული შემოსავლების 40%, ხოლო 60% შედიოდა ცენტრალურ ბიუჯეტში.²

1919 წლის დეკემბერში თბილისის სამაზრო ერობა აცხადებდა, რომ 6 თვეში აგრარული რეფორმა, მინების განაწილება უმინაწყო გლეხებისათვის დასრულდებოდა.³

რესპუბლიკის მთავრობა განსაკუთრებული სიფრთხილით ეკიდებოდა სოხუმის ოლქში რეფორმის გატარებას, რადგანაც იქ მინის მფლობელები დიდ გავლენას ფლობდნენ და შეეძლოთ დიდი პოლიტიკური არასტაბილურობა ჩამოეგდოთ.

1 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1919 წლის 28 ნოემბერი, N270, გვ. 2.

2 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1921 წლის 14 იანვარი, N9, გვ. 2.

3 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1919 წლის 5 დეკემბერი, N276, გვ. 3.

აფხაზეთში აგრარული რეფორმის განხორციელება და სახელმწიფო მამულების გამგებლობა ეკისრება აფხაზეთის კომისარი-ატის მიწათმოქმედების განყოფილებას.¹ პრესის ცნობით, აფხაზეთში კულტურული მამულების მიღება მხოლოდ 1920 წლის 16 იანვარს დაიწყო.

1920 წელს გამოიცა ნოე ხომერიკის წიგნი „აგრარული რეფორმა და ჩვენი სასოფლო მეურნეობა“, სადაც მინისტრი ვრცლად მიმოიხილავდა აგრარული რეფორმის საფუძვლებსა და შედეგებს. ის წერდა, რომ საქართველოს სოფლის მეურნეობის ხსნა არის არა მხოლოდ მიწების გლეხებისათვის გადაცემა, არამედ არსებული მიწათა ფონდის გაფართოებასა და ტექნიკური შესაძლებლობების ზრდაში (ხომერიკი, 1920, 10-11). ხომერიკის თანახმად, საქართველოში დესეტინაზე მარცვლეულის მოსავლიანობა 57 ფუთი იყო, მაშინ, როდესაც გერმანიაში 134, ბელგიაში 161, ხოლო დანიაში 183. საქართველოში დესეტინაზე საშუალოდ 95 ვედრო ყურძენი მოდიოდა, საფრანგეთში 137, გერმანიაში 235, შვეიცარიაში კი 319 (ხომერიკი, 1920, 32). საქართველოში 100 სულ მცხოვრებზე 95.61 თხა ცხვარი და 19.31 ღორი მოდიოდა, რაც ევროპის მასშტაბით საშუალო მაჩვენებელი იყო. 1917 წლის აღწერით საქართველოში 1.3 მილიონი მსხვილფეხა და 2.1 წვრილფეხა საქონელი ითვლებოდა (ხომერიკი 1920, 46-47).

მინისტრის მოხსენებაში წარმოდგენილი იყო ცნობები მაზრების მიხედვით თითოეულ ოჯახსა და სულზე მიწათა ფონდის გაანგარიშებით (ხომერიკი 1920, 21):

მაზრები	ვარგისი მიწები, დესეტინა		სახნავ-სათესი მიწები, დესეტინა	
	ოჯახზე	სულზე	ოჯახზე	სულზე
რაჭის	2.81	0.37	1.11	0.15
შორაპნის	1.91	0.35	1.38	0.25
ლეჩხუმის	2.19	0.33	1.23	0.19
ახალქალაქის	7.39	0.96	6.40	0.84
თბილისის	3.74	0.66	3.20	0.56
კოდორის	5.81	1.06	3.83	0.78

1920 წლის იანვარშიც მიწათმოქმედების სამინისტრო აცხადებდა, რომ რეფორმის სწრაფი ტემპით განსახორციელებლად სამინისტროს 700-800 მიწის მზომელი სჭირდებოდა, მაშინ, როდესაც სამინისტროში მოცემულ მომენტში სულ 250 მიწისმზომელი მუშან

¹ გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1920 წლის 3 იანვარი, N2, გვ. 2.

ობდა. 1920 წლის აპრილში სამინისტრომ მიწისმზომელთა მობილიზაცია გამოაცხადა, ხოლო თბილისში არსებული მიწისმზომელთა სასწავლებელს დაევალა კადრების მოკლე ვადებში მომზადება.

1920 წლის იანვარ-თებერვალში გამოქვეყნდა აგრარული რეფორმის წინასწარი შედეგები, რომელიც 1919 წლის 1 ივნისიდან 1 დეკემბრამდე პერიოდს მოიცავდა. საერთო ფონდში გადავიდა შემდეგი რაოდენობის მიწები:¹

მაზრები	ჩამორთმეული მამულების რაოდენობა	ფართობი (დესეტინებში)
თფილისის მაზრა	33	4 351.94
სიღნაღის მაზრა	76	4 057.17
თელავის მაზრა	9	74.39
ბორჩალოს მაზრა	148	35 548.98
ახალციხის მაზრა	141	74 786.33
ახალქალაქის მაზრა	33	12 145.81
ქუთაისის მაზრა	99	783.01
ლეჩხუმის მაზრა	45	35 197.17
ოზურგეთის მაზრა	186	19 939.23
რაჭის მაზრა	12	45.83
სენაკის მაზრა	93	696.15
შორაპნის მაზრა	145	2 435.50
სულ	1023	190 061.52

აქვე, 1918 წლის გაზაფხულიდან² 1920 წლის 1 იანვრამდე პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოში 2 714 მამული ჩამოართვეს, ჯამში 511 538.97 დესეტინა. დადგენილი ნორმების საფუძველზე ყოფილი მემამულეებისათვის დატოვებულ მიწათა რაოდენობა უდრიდა 27 572.46 დესეტინას, თბილისის გუბერნიის მიწათა ფონდის 5.4%-ს.³

დასავლეთ საქართველოში, სოხუმის და ბათუმის ოლქის გამოკლებით, 1920 წლის იანვრისათვის ჩამორთმეული იყო 995 მამული 110 157.95 დესეტინა, ნორმით დატოვებული იქნა 7 115.40 დესეტინა.⁴

1 გაზ. ერთობა, 1920 წლის 1 თებერვალი, N24, გვ. 3.

2 მიწათა ჩამორთმევის პროცესი დიდწილად 1918 წელს განხორციელდა.

3 გაზ. ერთობა, 1920 წლის 2 ივლისი, N147, გვ. 3.

4 გაზ. ერთობა, 1920 წლის 2 ივლისი, N147, გვ. 3.

მაზრების მიხედვით ჩამორთმეულ მიწათა ფონდი ასე გამოიყუფ რებოდა, აღმოსავლეთ საქართველოში:

მაზრა	ჩამორთმეული მიწის ფართობი (კვ. დესეტინებში)
თფილისის	42 139.71
სილნალის	39 159.68
თელავის	4 4901.74
ბორჩალოს	91 314.18
დუშეთის	20 612.62
თიანეთის	31 636.79
ახალციხის	7 8376.24
ახალქალაქის	12 685.61
გორის	12 0506.12
სულ	511 538.97

დასავლეთ საქართველოში:

მაზრა	ჩამორთმეული მიწის ფართობი (კვ. დესეტინებში)
ქუთაისის	92 73.09
ზუგდიდის	28 87.03
ლეჩხუმის	37 668.33
ოზურგეთის	22 227.67
რაჭის	139.72
სენაკის	28.541
შორაპნის	9 420.42
სულ	110 157.95

ჩამორთმეულ მიწათა უდიდესი ნაწილი ტყეები და საძოვრები იყო, ჩამორთმეულთაგან აღმოსავლეთ საქართველოში მხოლოდ 146 784.01 დესეტინა იყო კულტურული მიწა, ხოლო დასავლეთში 29 932.26.

1918-1921 წლებში სასურსათო კრიზისის დასაძლევად რეფორმის პარალელურად მთავრობა მსჯელობდა, თუ როგორ გაეზარდა დამუშავებულ მიწათა მოცულობა და ამ გზით აღმოეფხვრა შიმშილობის რისკები. 1920 წლის 6 იანვარს მთავრობამ დაადგინა, რომ თუ მფლობელი არ დათესავდა სახორბლე მიწებს, ერობები მათ იძულებით დაათესვინებდა ან იჯარით გააცემინებდა.¹

ბათუმის ოლქში აგრარული რეფორმის მოსამზადებელი სამუშაოები მხოლოდ 1920 წლის შემოდგომაზე, ოლქის რესპუბლიკასთან შემოერთებიდან 2-3 თვის შემდეგ დაიწყო.² ოლქში მნიშვნელოვან გავლენას ფლობდნენ მიწისმფლობელები, რის გამოც სერიოზული კონფლიქტი და მცირე პოლიტიკური კრიზისიც კი შეიქმნა რესპუბლიკის ცენტრალური ხელისუფლების წარმომადგენელ, საგანგებო კომისარ ბენია ჩხიკვიშვილსა და სამუსლიმანო საქართველოს მეჯლისის ლიდერებს შორის.

1920 წლის შემოდგომაზე გაჩნდა იდეა, რომ საქართველოს სოფლის მეურნეობის განსავითარებლად აუცილებელი იყო ევროპელი, განსაკუთრებით კი გერმანელი აგრონომების ჩამოყვანა და რესპუბლიკის აგრარული სექტორის დაგეგმარებაში მათი ცოდნის გაზიარება.³

1920 წლის მიწურულს, როდესაც რეფორმა უმეტესად დასრულებული იყო და შეძლებისდაგვარად გაფართოებული იყო სახნავ-სათესი მიწების მასშტაბები, ხორბლის მოსავალმა დაახლოებით 600000 ტონა შეადგინა (ვოიტინსკი 2018, 217).

მიწათმოქმედების სამინისტროს მონაცემებით, 1916 წელთან შედარებით, 1920 წელს დამუშავებულ მიწათა რაოდენობა 57%-ით გაიზარდა და 1913 წლის მონაცემების 88%-ს შეადგინა, 1920 წელს, 1913 წელთან შედარებით, დამუშავებული მიწების 62% იყო პოლონეთში, 75% ლატვიაში, ხოლო 95% ლიტვაში (კანდელაკი 1960, 160).

1921 წლის 21 თებერვალს დამტკიცებული კონსტიტუციის 116-ე მუხლი, რომელიც მიწის საკითხს შეეხებოდა, აცხადებდა:

„წვიხიდი მწახმოებდის, სოფლის მეუხნის, ხედოსანის, შინამხეწვედის-შიომის ნაყოფის დაცვა კეხძო პიხთა ექსპლუატაციისაგან სახედმწიფოს განსაკუთრებული საზღუნავი საგანია. ხესპუბლიკის განსაკუთრებული საზღუნავია აგხეთვე სოფლის მეუხნეობის აყვავება; მიწის დამუშავება და გამოყენება შეადგენს მიწის მფლობელის მოვალეობას საზოგადოების წინაშე“.

1 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1920 წლის 7 აპრილი, N78, გვ. 2.

2 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1920 წლის 21 ივლისი, N161, გვ. 2.

3 გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1920 წლის 19 ოქტომბერი, N236, გვ. 2.

შეფასებები

კონსტანტინე კანდელაკი ემიგრაციაში გამოქვეყნებულ ნაშრომში წერდა:

„1921 წლის იანვარში აგხაჟი იეფოხმა ჩვენში თითქმის სავსებით დასხულებული იყო და ცხოვრებაში გატახებული. ამ იეფოხმის გამო ბევრ შემთხვევაში, წვიხიდ მეუხნეობას, უკვე ახსებულს ფაქტიუხათ იჯახის სახით, კეხძო საკუთხებას უფდებხივი საფუძველი მიუცა. მახთდაც თუ სახნავ-სათესი მიწის ხაოღენობა თითო ოჯახს (ოჯახში 5, 8 სუდი) ანუ მეუხნეობას უწევდა საშუალოთ ახა უმეცეს 2.5 ჰექტარისა თეოხიუდათ (სინამდვილეში ზოგს მეტი ჰქონდა, ზოგს ნაკლები და ზოგს ახაფეხი)“ (კანდელაკი 1960, 154).

აგრარულ რეფორმას საინტერესოდ აჯამებდა ნოე ჟორდანიას:

„ჩვენმა სოციალიზმმა ამ სფეხოში მიიღო სპეციალური ქახთური ხასიათი. ჩამოხთმეუდი სახნავ-სათესი მიწები გადავეცით გდებობას კეხძო საკუთხებათ, ხაიცა ეწინააღმდეგებოდა სოციალისტური დოქტრინას. ჩვენი ხედმძღვანელი ახი იყო, საქახთვედოს მცხოვრებთა დიდ უმხავდესობას, გდებობას დაენახა ხომ საქახთვედოს დამოუკიდებლობამ მას მოუტანა მიწა, მისცა ცხოვრების ახადი საშუალებანი. ასე ხომ, აგხაჟი იეფოხმა გახდა უაღხესათ ნაციონალური იეფოხმა ჩვენში“ (ჟორდანიას 1990, 101).

ბოლშევიკები აკრიტიკებდნენ სოციალ-დემოკრატთა აგრარულ რეფორმას არა მხოლოდ იმის გამო, რომ უარი თქვეს ნაციონალიზაციასა და მუნიციპალიზაციაზე, არამედ იმის გამოც, რომ სოციალ-დემოკრატებმა ყოფილ მემამულეებს დაუტოვეს საკმაო და დაუშვეს მიწების ყიდვა-გაყიდვა (ლი 2018, 157).

სამინისტროს მიერ 1920 წლის ბოლოს შემუშავებულ ანგარიშში გაცხადებული იყო:

„აგხაჟი იეფოხმა იმ სახით, ხა სახითაც იგი დაიწყო ჩვენში, დღეს თითქოს დასხულებუდაც უნდა ჩაითვადოს. მემამულეთა მიწათმფლობელობის დიკვიდაცია გათავდა - მიწები მათ ჩამოეხთვათ, ხოდო ჯეხ ახ დასხულებუდა ამ მიწების ფოხმადუხათ გადაცემა ლახიბი გდებებისათვის, მახა ამ მუშაობის დიდი ნაწილი ადგილობრივათ უკვე შესხულებულია. კიდევ ეხთი ზაფხუდის მუშაობა და ჩვენ საბოდროთ გვეცოდინება თუ ხა მისცა იეფოხმამ გდებკაცობას. მიუხედავათ ამისა, ახდაც თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, ხომ იგი ცხოვრებამ სავსებით გაამახთდა... .. აგხაჟი იეფოხმის წყობილებით გაიბა მუშათა დემოკრატისა და გდებკაცობის შოხის ის მჭიდრო კავშირი, ხომედიც დღემდე ახ დახლვეუდა და ხაც შეადგენდა და ახდაც შეადგენს ჩვენი ხესპუბლიკის სიმტკიცის მთავახ

საფუძველს. გღეხი აფასებს მომხდახ ცვლილებას და ამიგომ ახის, ჰომ იცავს ჰესპუბლიკას თავისი სიცოცხლითა და ქონებით“¹

სამინისტროს დათვლით მიწების გამოსასყიდი თანხით გღეხე-ბისათვის გადაცემა, საბოლოოდ, ბიუჯეტს დამატებით 1 მილიარდი-დან 1.4 მილიარდამდე მანეთს შესძენდა.²

დასკვნა

საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკას 1921 წლის თებერვალში საშინაო პოლიტიკის თვალსაზრისით სტაბილურობა მიღწეული ჰქონდა. ცენტრალური ხელისუფლება აკონტროლებდა და საკმაოდ ეფექტურად მართავდა რესპუბლიკის ტერიტორიას (ზაქათალის სადაო ოლქის გამოკლებით). ეს მდგომარეობა ქვეყანაში, სხვა დანარჩენ რეფორმებთან ერთად, დიდწილად აგრარული რეფორმის გატარებით იყო მიღწეული.

რეფორმის გატარებით, ერთი მხრივ, საფუძველი გამოეცალა აგრარულ ნიადაგზე ბოლშევიკურ აჯანყებებსა და არასტაბილურობას, მეორე მხრივ კი, მოქალაქეების აბსოლუტურ უმრავლესობას - გღეხებს პირველად გაუჩნდათ კერძო საკუთრება.

მოქალაქეებმა, დამოუკიდებლობისგან და შესაბამისად, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკისგან მიიღეს არა მხოლოდ პოლიტიკური უფლებები, არამედ სოციალურ-ეკონომიკური უფლებებიც გამოხატული კერძო საკუთრებით და მისი დაცვით. ეს რეფორმა გახდა ერთ-ერთი მთავარი საფუძველი იმისა, რომ 1921 წლის თებერვალში, მრავალი მცდელობის მიუხედავად, ბოლშევიკებმა ვერ შეძლეს რესპუბლიკის შიგნით აჯანყების მოწყობა და მასების მიმხრობა. რესპუბლიკის ოკუპაცია სრულად გარედან, წითელი არმიის ნაწილების შემოჭრით განხორციელდა. შემდგომში გღეხთა მნიშვნელოვანი ნაწილის საზოგადოების სხვა კლასებთან ერთად გახდნენ ანტისაბჭოთა წინააღმდეგობის მოძრაობის ერთ-ერთი დასაყრდენი.

დამონებაანი:

ათანელიშვილი, თამარ. 2006. ეკონომიკური რეფორმები საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში (1918-1921 წწ.) (ეკონომიკის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია). თბილისი: თსუ. <https://digitallibrary.tsu.ge/book/2022/May/dissertations/atanelishvili-ekonomikuri-disertacia.pdf> (ნანახია: 26.08.2023).

ანდერსენი, ენდრიუ. 2016. აფხაზეთი და სოჭი: კონფლიქტის ფესვები 1918-

1 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 41, ფურც. 27-28.

2 სცსა, ფონდი 1915, ანან. 3, საქმე 41, ფურც. 28.

1921. Eagle head Publishing,

ბენდიანიშვილი, ალექსანდრე. 2001. საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921 წწ.). თბილისი: მემატიანე.

დევიდარიანი, გაიოზ. 1931, მენშევიკების ბატონობის დღენი საქართველოში. ტფილისი: სახელგამი.

ვოიტინსკი, ვლადიმირ. 2018. ქართული დემოკრატია. თბილისი: თსუ.

ირემაძე ირაკლი, ლორთქიფანიძე ლევან, შუბითიძე სოფიკო და ყაზაიშვილი ხვიჩა. 2015. ქართული მემარცხენეობის ქრესტომათია. თბილისი: თბილისის ფაბიანური საზოგადოება.

კანდელაკი, კონსტანტინე. 1935. საქართველოს ეროვნული მეურნეობა, წიგნი პირველი: ტერიტორია და მოსახლეობა. პარიზი: დავით ხელაძის გამოცემა.

კანდელაკი, კონსტანტინე. 1960. საქართველოს ეროვნული მეურნეობა, წიგნი მეორე, დამოუკიდებელი საქართველო: მისი სოციალური და ეკონომიური მდგომარეობა. Paris: Institute for the study of the USSR. კაუცკი, კარლ. 2018. საქართველო - გლეხთა სოციალ-დემოკრატიული რესპუბლიკა: შთაბეჭდილებანი და დაკვირვებანი. თბილისი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ლი, ერიკ. 2018. ექსპერიმენტი - საქართველოს მივიწყებული რევოლუცია. თბილისი: პოეზია.

ჟორდანია, ნოე. 1990. ჩემი წარსული. თბილისი: სარანგი.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული (1918-1921) (სპეც. რედ. ვ. შარაშენიძე). 1990. თბილისი: ივერთა მხარე.

ხვადაგიანი, დავით. 2020 „სამხრეთ ოსეთი“, წითელი ვანდეა. თბილისი: სტრატეგიული კომუნიკაციების ცენტრი - საქართველო (<https://www.infoarmy.ge/ge/news/148/samkhret-oseti-tsiteli-vandea> (ნანახია: 25.08.2023).

ხომერიკი, ნოე. 1920. აგრარული რეფორმა და ჩვენი სოფლის მეურნეობა. თბილისი: საქართველოს რესპუბლიკის ქალაქთა კავშირის გამოცემა.

Woytinsky, Wladimir S. 1961. Stormy Passage, A Personal History Through Two Russian Revolutions to Democracy and Freedom: 1905-1960. New York: The Vanguard Press.

Welt, Cory. 2013. A missed Opportunity? Ethnic Autonomy and Revolutionary Violence in the democratic Republic of Georgia (1918-1921). In book "Democracy and State Building in Georgia, 1918-2010" (ed. Stephen F. Jones). London: Forthcoming.

IRAKLI IREMADZE

Ivane Javakhishvili
Tbilisi State University,
Georgia
irakli.iremadze@tsu.ge

AGRARIAN REFORM IN THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF GEORGIA¹

INTRODUCTION

The rapid and effective implementation of the land reform was a matter of utmost importance for the Democratic Republic of Georgia. This reform was linked to the existential issues for the republic, which had got the heaviest inheritance from the Empire precisely in the agrarian sphere. The peasants' reform, which started in the Empire in 1861, brought some freedom to peasants but failed to make any marked improvements in the situation from the economic viewpoint.

In 1900, peasants owned 6.2% of the land fund, its 57.8% were treasury lands (including church lands), and 31.3% of land fund was under the ownership of aristocracy (Devdariani 1931, 288-289)

The statistics on the reality existing in 1917 is provided by Konstantine Kandelaki, the Minister of Finance and Trade and Industry of the Democratic Republic of Georgia. In particular, by 1917 the land fund of Georgia amounted to 5 537 207 desyatina and was distributed as follows:

Russian Treasury 2,020,012 des., 36.4%

Private landowners 3 517 195, 63.6%

The ratio of private landowners was as follows:

Aristocracy -621 695, 17.7%

Peasants and peasant societies - 2,915,080, 82.3%.

The difference may have been caused by the increase of the land redeemed by temporarily- obligated peasants and as a result of the so-called "Stolypin reform". 52.6% of the total land stock was in the hands of peasants by 1917, however, their majority owned less than 2 hectares of land. 64% of peasants in eastern Georgia and 42% of them in western

1 This research [grant number FR-21-13590] has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG)

Georgia held the land on lease. The rental costs often made up 25-30% of the crop (Kandelaki 1960, 147-149).

In 1918 and 1921, more than 80 percent of the population was employed in agriculture. The similar figure in Finland, the former part of the Russian Empire, was 30.4% (Kandelaki 1935, 167-168) in the same period.

Georgian socialists gained their first experience of implementing the agrarian reform in Guria in 1905, where contrary to the program (municipalization) of the party, the peasants, on whom the Social Democrats had great influence, demanded the transfer of land into their private ownership.

The February Revolution of 1917 created a good grounds for launching the agrarian reform. The researchers consider the delay of agrarian reform in 1917 to be one of the main reasons for the collapse of February Revolution and the democratic changes in Russia as a whole (Woytinsky 1961, 398).

Since May 1918, the responsibility for implementation of the agrarian reform was shifted from the imperial centers to the capitals of new republics in Transcaucasia. Georgia embarked on this reform at a fairly rapid pace, Armenia tried to implement the reform but without any success (Woytinsky 1961, 235), and there were no systematic attempts in Azerbaijan at all.

The rapid introduction of the agrarian reform was essential not only for the states emerged after the collapse of the former empires of Eastern Europe, but also for Western Europe itself. The Left - wing was particularly vocal about the need for the reform. In 1914-1918, the idea of transferring land to the peasants dominated the leftist parties in Germany, Austria, France and elsewhere. Since 1918, the agrarian reforms have been carried out in: Bulgaria, Romania, Yugoslavia, Greece, Hungary, Poland, Finland, Latvia, Lithuania and Estonia.

Noe Jordania's advisor, a renowned economist Wladimir Woytinsky, points out in his book "Georgian Democracy":

"In Georgia every peasant knows what the revolution and the young republic born of revolution have given them: land and democratic self-government: land, that is, the right to work freely without fear that someone else will come and take away the wheat sown by the sweat of your brow; Self-government, the belief that life has become clearer, easier and more civilized" (Woytinski 2018, 271).

According to Konstantine Kandelaki's evaluation, following the 1917 revolution the citizens demanded for resolving two issues: ***"Society expected the revolution to solve two major issues: freedom and land"*** (Kandelaki 1960, 145)

Transcaucasia was separated from Russia after the October coup of

1917. On December 16, 1917, the Transcaucasian Commissariat, a temporary governing body, issued a special decree and informed the citizens about the commencement of agrarian reform¹. The decree issued by the Commissariat was condemned and criticized by the Bolsheviks. In February 1918, a new temporary representative body - Transcaucasian Sejm was established. The Sejm attempted to create the legal documents for reforms in a more systematic way. In March 1918, the Sejm published a draft law on the agrarian reforms, which announced:

“The lands of all private owners, except for the size specified in the following article, will be confiscated from the owner and transferred absolutely free of charge to the land fund to be at the disposal of the land committees.”

The owners of confiscated lands shall be left:

- a) 7 desyatina if valuable crops are cultivated in the region
- b) 15 desyatina, if only bread is grown in the area.
- c) And more than 40 desyatina if you only raise livestock².

On March 8, 1918, the Sejm approved the law on the agrarian reform in a special session³.

On April 22, 1918, the Sejm proclaimed the independence of Transcaucasian Democratic Federative Republic. The Republic had existed for only 34 days and clearly failed to carry out the systemic reforms.

In the spring of 1918, in Georgia the first uprising was triggered by agrarian reasons in Gori *Uezd* (District) of Java region populated by the Ossetians. The uprising was led by the officers and Bolsheviks having returned from the front. The landless Ossetian peasants, so called “Khizani”, demanded the transfer of land into their ownership (Khvadagiani 2020, 3).

Parallel to the ongoing rebellions in Java region, the agrarian reform of May-June 1918 was also resonated in Sukhumi region. Andrew Andersen writes: “**The large Abkhazian landowning aristocrats, who feared that Georgia’s social democratic leaders might have implemented the land reform disadvantageous to them, focused their attention on the Ottoman Empire**” (Andersen 2016, 18).

The conflict in these two regions was conditioned by different factors, in Abkhazia the landowners were Abkhazians and Georgian peasants expected to get the land as a result of the reform, while in Java the situation was the opposite, Georgians were the owners of lands and the Ossetians were the ones waiting to own the land. (Welt 2013, 2-3).

1 Newspaper Ertoba [Unity], December 20, 2017, N221, p.1.

2 Newspaper Ertoba, March 8, 1918, N54, p.2.

3 Newspaper Ertoba, March 10, 1918, N 56, p.1.

THE INDEPENDENCE OF GEORGIA AND CHAOTIC NATURE OF AGRARIAN REFORM

On May 26, 2018 the Coalition Government, in which Social Democrats were outnumbered, should have taken responsibility for implementing the reform.

Karl Kautsky wrote about the necessity of implementing the revolutionary agrarian reform in the Democratic Republic of Georgia:

“A number of circumstances, which resembled those in Russia, necessitated the agrarian revolution. Under the conditions of democracy the agrarian revolution came to the same end as in case of dictatorship. However, under the conditions of democracy the revolution was carried out more peacefully, systematically and consciously, with less chaos and without disorder.” (Kautsky 2018, 88)

The main Right-wing political power – National Democratic Party openly criticized the idea regarding the confiscation of lands from landowners without compensation, National Democratic Party (EDP) also harshly criticized the Social – Federalists’ and Social-revolutionaries’ opinion about the introduction of land socialization and common property¹.

According to the calculations performed by the Central Statistical Committee of the Ministry of Agriculture in 1918 -1919, with the exception of Batumi and Zakatala regions the territory of Georgia amounted to 7 067 676.8 sq. des. land in aggregate, out of which 852 155.8 were croplands. According to *Uezd* (District) the land was distributed as follows²:

<i>Uezd</i> (district)	Land fund	Farmland	Croplands	Vineyards
Borchalo	691 690.7	151 556.2	111 131.5	1756.3
Sighnaghi	606 312.1	63 528.8	50 902.3	5533.1
Dusheti	390 910.4	24 072.9	18 740.0	1298.1
Tiflis	458 771.5	70 239.5	55 650.5	2685.3
Gori	688 322.2	84 293.3	72 019.5	3703.2
Akhaltzikhe	267 188.9	30 271.1	27 019.5	743.2
Tianeti	486 954.9	13 845.5	11 660.8	316.7
Akhalkalaki	277 188.9	10 097.5	78 681.4	293.0
Kutaisi	348 633.5	66 350.0	59 276.7	6 848

1 Newspaper Sakartvelo, June 9, 1918, N112, p. 2.

2 Central Historical Archive of Georgia, Fund 1915, supra note 3, case 63, p.1-2.

Racha	283 774.8	17 226.7	12 659.6	1 639.7
Senaki	214 179.2	45 580.6	43 936.2	231.8
Ozurgeti	217 598.3	27 889.8	25 912.1	806.6
Lechkhumi	490 632.1	12 700.6	10 702.6	611.2
Shorapani	300 133.9	52 684.5	43 513.0	9 091.2
Zugdidi	268 861.8	51 049.0	49 412.9	1 594.6
Sokhumi region	831 103.9	99 103.6	90 826.3	6 658.0
Total	7 067 676.8	851 155.8	787 949	48 084.7

The Summer of 1918 was a hard period for the newly formed republic, because the revolutions having been initiated on the agrarian grounds by the Bolshevik's leadership broke out in Lechkhumi, Dusheti, Tianeti, and later in Zugdidi and Ozurgeti. The newspaper "Ertoba" wrote:

"Hence, we are currently faced with the following question: we must either give the confiscated lands to the peasants as private property and thus, the peasantry will stand up for the revolution as a passionate defender, and saving the country from the crucible of anarchy they will rescue the Democratic Republic of Georgia, or if we do not take the mentioned in the consideration everything will be destroyed."

According to the data of August 20, 1918, the land volume transferred to the disposal of the village land committees was as follows:-

Tiflis Gubernya (Governorates): Tiflis *Uezd* (district) - 39 857 de-syatina, Gori district - 17 341, Dusheti - 6 030, Tianeti- 8 724, Signaghi - 9 785, Telavi - 16 073, the land transferred to the province in aggregate - 97 812.

Kutaisi Governorates: Kutaisi *Uezd* -3408, Shorapani - 1 565, Racha - 35, Ozurgeti- 10 382, Zugdidi - 1 833, Senaki - 24 151, the total of land transferred to the province - 41 378².

Since Autumn 1918, the agrarian reform was retarded by the climate conditions as well. Khomeriki notified the government that, in fact, the course of agrarian reform had the seasonal nature throughout the Republic³.

1 Newspaper Ertoba, July 25, 1918, N 155, p. 3.

2 Newspaper Ertoba, September 7, 1918, N 191, p.3.

3 Central Historical Archive of Georgia, Fund 1915, supra note. 3, case 40, p.43.

The Department of Land Reforms of the Ministry of Agriculture was established in August, 1918¹. The chairman of the Department was Davit Chaduneli, the Department was entrusted with coordinating the affairs of provincial and district land departments and committees. In fact, the reform implementation was commenced in Spring 2019 by the Department having taken charge of 48 acting committees in Tbilisi province and 53 - in Kutaisi province. The Department launched the implementation of the reform in Spring, 2019. A number of problems emerged in the process of starting its activities. Due to the war-time the implementation of the reform in Akhaltsikhe, Akhalkalaki and Borchalo started later². There were 17 people employed in the central unit of the department, and each *Uezd* (District) employed 1 district committee chairman (total 20). Each committee was staffed with 2 instructors and 1 administrator. As a whole, the district establishments numbered 80 staff members, with a total of 160 administrators employed in local committees. The general official staff of the department equaled to 275.³ According to Davit Chubinishvili's report of August 4, 1919, the aggregate of 48 committees functioned in Tbilisi *Uezd*, 52 –in Kutaisi Governorates and 6 committees - in Sukhumi region, that totaled to 106 committees⁴.

In order to support the agrarian reform there existed appendage departments with 205 people employed in it, the central department was staffed by 8 and the district departments – by 197 employees – the governors of local departments, land surveyors with their assistants and secretaries⁵.

NEW LEGAL FRAMEWORK

At the end of 1918 the discussions on the new legislative initiations were launched in order to improve the pace and outcomes of the agrarian reform. And at the outset of 1919, it became evident that the opposition factions would not support the developed draft laws.

The speech made by the Minister of Agriculture, Noe Khomeriki, during discussing the Bill assumed the paramount importance:

1 Central Historical Archive of Georgia, Fund 1915, supra note 2, case 57, p.1.

2 Ibid. p.1-2.

3 Ibid, p. 7.

4 Central Historical Archive of Georgia, Fund 1915, supra note 3, case 21, p.67-68.

5 Central Historical Archive of Georgia, Fund 1915, supra note. 2, case 62, p.1-2.

“Gentlemen, the agrarian issue, in general, and particularly, that of land represents the greatest political and social matter in question. This issue as a focal point converges the interests of all the circles of the entire society. A variety of communities meet here each other to struggle and lead their path. Democracy always put forth the agrarian issues and made attempts to find solutions, but the former system, our government always avoided it and tried to follow the old relationships ... Even in the first months of the revolution the movements started in villages; If we consider the documents concerning the first days of revolution, we will see that the peasantry attempted to tackle the land issue themselves. These were grounds to give rise to the excesses initiating the activities in reactionary circles, on the one hand, and laying foundation for anarchy, on the other hand... The presented Bill is originated exactly from this point. When we say that the part of confiscated land should be transferred to the peasantry in their private ownership, we imply what really exists. The reality dictates that the mentioned part of land should be transferred to peasants in private ownership”.¹

On January 28, 1919 the parliament of Georgia approved the law on the ***“Land transfer to the private estate ownership of the population from the land fund”***. The Act represented the continuation of the law of December 16, 1917 and March 7, 1918. The law stated: ***“ Article 1. The estates of the state agricultural land fund shall be transferred to private ownership of the rural population exclusive of those referred to in the following Article (2) of this law.*** (The Democratic Republic of Georgia, ... meeting 1990, 217) (The Democratic Republic of Georgia, Collection of legal acts, 1990, 217), In Article 3 it was prescribed: ***“The land shall be transferred to the ownership of the landless and small landowners of rural residents whose main source of subsistence represents the agricultural labour.”*** The law also stipulated the need for the common property in relation to the pastures and forests.

The explanatory note of the Bill emphasized that it was impossible to transfer land to peasants free of charge ***“So, as we have seen, the transfer of land to peasants for a small fee is acceptable from the political, economical and financial viewpoint, it is a targeted measure in all respects. But their free transfer is not only inadmissible but impossible as well.”***²

On January 28, 1919, the law “On declaring former charter, treasury and other lands as private property” was approved. The law applied to the former treasury peasants, the so called „Khizani” (migrant) population of Osetian nationality, the peasants from Akhaltsikhe Uezd and Sukhumi region, who owned the lands pursuant to the law on Muslim population

1 Newspaper Republic of Georgia, January 25, 1919, N 19, p 2-4.

2 Explanatory note, p. 8. is preserved at the National Library of the Parliament of Georgia F559/5.

and the inhabitants of outlying regions.

According to the law from March 8, 1918 the purchase and sale of land was prohibited not only for the former subjects of Russian Empire but the citizens of foreign countries who wanted to leave the region and sell their property (Atanelishvili 2006, 48). Only on February 10, 1920, the Constituent Assembly began to work on the repeal of this ban. The Social-Democrats accepted the criticism of the National-Democrats and permitted the purchase and sale of lands (Bendianishvili, 2001, 246-247).

On February 14-16, 1919 the election of Constituent Assembly was held. In the programs published by the parties for the assembly election the agrarian issues and their attitude towards the reform occupied the salient place (Iremadze and others 2015, 142-161).

THE COURSE OF REFORM

In February 1919, one of the serious problems posed was the appropriation of former landowners' lands by peasants. In parallel to the reform the locals turned into a kind of racketeers. They seized even the established norms¹ of lands left to the former landowners. In response to such actions Khomeriki declared that those responsible for such actions would be punished by law².

Since the spring of 1919, the active reinforcement of local committees have started. The vacancies were publicly announced for the positions of land surveyors, their assistants and secretaries of committees³.

In early July 1919, the local Community (Eroba) of Kutaisi district began to distribute lands. 1 desyatina of land cost from 800 to 2400 Manats⁴. The cost of land even more increased in 1920-1921. In Khashuri 1 desyatina land of the first category cost 5000 Manats late in 1920⁵.

On July 24, 1919, pursuant to the law of January 28, 1919 the Government issued a decree specifying the categories of confiscated lands: I category: gardens, vegetable gardens and rich places, II category – fertile arable lands, III category – barren lands and IV category – pastures. The reasonable and preferential land prices were determined as well, which were as follows⁶:

1 Central Historical Archive of Georgia, Fund 1915, supra note 3, case 7, p.134

2 Newspaper Republic of Georgia, February 28, 1919, N 469, p 3.

3 Newspaper Ertoba, April 1, 1918, N 73, p.3

4 Newspaper Republic of Georgia, July 11, 1919, N 151, p 2

5 Newspaper Republic of Georgia, August 24, 1920, N 190, p. 3

6 Newspaper „Republic of Georgia, July 31, 1919, N 168, p. 3

Western Georgia (Maize)

Land categories	Maize yield (packed) per desyatina	Maize price per Pood (in manats)	Total income per 1 desyatina of land	Preferential price per 1 desyatina	Price change
I category	150	100	15 000	1 500	Not less than 1500
II category	100	100	10 000	1 000	1000-1500
III category	60	100	6 000	600	600-1000
Pastures				300	300-400

Eastern Georgia (wheat)

Land categories	Wheat yield (packed) per desyatine	Wheat price per Pood (in manats)	Total income per 1desyatine of land	Preferential price per desyatina	Price change
I category	60	200	12 000	1 200	Not less than 1200
II category	50	200	10 000	1 000	1000-1500

Ill cate- gory	30	200	6 000	600	600- 1000
Pastures				200	200-300

Despite the fact that the press often published reports on the successful progress made in the agrarian reform, the persons responsible for the reform deemed that the reform was retarding and failed to achieve its initial objectives.

By the end of 1919, the process of transferring the lands to peasants and, accordingly, the payment of duties by peasants to the state treasury had already started. At that time the Union of Local Self-Governments (Erobedi) petitioned the Ministry to leave 40% of the income from the land distribution at the disposal of the Communities¹. In January 1921, the Ministry developed a draft decree according to which 40% of the income received from the reform remained with Local Communities and 60% was included in the central budget².

In December 1919, the Local Community of Tbilisi *Uezd* declared that the agrarian reform and the distribution of land to landless peasants would be completed in 6 months³.

The government of the Republic was especially cautious about the implementation of the reform in Sukhumi region, since the landowners there were extremely influential and could cause the increased political instability.

In Abkhazia, the implementation of agrarian reform and the management of state estates were in charge of the agricultural department of the Abkhaz Commissariat. According to the press reports, the acquisition of cultivated estates in Abkhazia began only on January 16, 1920.

In 1920, Noe khomeriki's book "Land Reform and Our Agriculture" was published, where the Minister gave the detailed review on the basis and results of the agrarian reform, where he wrote that the salvation of Georgian agriculture lies not only in the transfer of land to peasants, but also in the expansion of the existing land fund and the growth of technical capabilities (Khomeiriki, 1920, 10-11). According to Khomeriki, the grain yield per desyatina in Georgia was 57 Pood, while in Germany it amounted to 134 Pood, in Belgium - 161, in Denmark - 183. The grapes yield per desyatina averaged 95 buckets in Georgia, in France it equaled to 137, Germany - 235, and in Switzerland - 319 buckets of grapes (Khomeiriki, 1920, 32). In Georgia the number of goats and sheep per 100 inhabitants accounted for 95.61 and that of pigs equaled to 19.31, which represented the Europe-

1 Newspaper Republic of Georgia, November 28, 1919, N 270, p. 2

2 Newspaper Republic of Georgia, January 14, 1921, N 9, p. 2

3 Newspaper Republic of Georgia, December 5, 1919, N 276, p. 3.

an average. According to the 1917 census, there were 1.3 million cattle and 2.1 small animals counted in Georgia. (Khomeriki, 1920, 46-47).

The Minister's report provided the information on the calculation of the land fund per family and person according to the *Uezds* (Districts) (Khomeriki 1921,21):

<i>Uezds</i> (Districts)	Fertile lands, Desyatina		Arable lands, Desyatina	
	per family	per person	per family	Per person
Racha	2.81	0.37	1.11	0.15
Shorapani	1.91	0.35	1.38	0.25
Lechkhumi	2.19	0.33	1.23	0.19
Akhalkalaki	7.39	0.96	6.40	0.84
Tbilisi	3.74	0.66	3.20	0.56
Kodori	5.81	1.06	3.83	0.78

Even in January 1920, the Ministry of Agriculture stated that the Ministry needed 700-800 land surveyors to carry out the reform at a rapid pace, while at the moment only 250 land surveyors worked in the Ministry. In April 1920, the Ministry announced the mobilization of land surveyors, and the School of Land Surveyors existing in Tbilisi was instructed to prepare the personnel in a short time.

In January-February 1920, the preliminary outcomes of the agrarian reform were published, covering the period from June 1 to December 1, 1919. The following amount of land was transferred to the common fund¹:

<i>Uezds</i> (Districts)	The amount of confiscated estate	Area (in desyatinas)
Tiflisi	33	4 351.94
Sighnaghi	76	4 057.17

¹ Newspaper Ertoba, February 1, 1920, N24, p. 3.

Telavi	9	74.39
Borchalo	148	35 548.98
Akhaltzikhe	141	74 786.33
Akhalkalaki	33	12 145.81
Kutaisi	99	783.01
Lechkhumi	45	35 197.17
Ozurgeti	186	19 939.23
Racha	12	45.83
Senaki	93	696.15
Shorapani	145	2 435.50
Total	1023	190 061.52

Here, during the period from spring of 1918¹ to January 1, 1920, in Eastern Georgia the total of 2714 estates were confiscated amounting to 511,538,97 desyatina, in aggregate. The amount of land left to the former landowners according to the established norms equaled to 27,572,46 of desyatina, making up 5.4% of the land fund of Tbilisi province².

In Western Georgia, excluding Sukhumi and Batumi counties (regions), 995 estates with the total area of 110,157,95 desyatina were confiscated, and the land left pursuant to the established norms amounted to 7,115,40 desyatina by January 1920³.

The confiscated land fund according to the *Uezds* was as follows :

In Eastern Georgia

<i>Uezds</i> (districts)	The area of confiscated land (in sq. desyatinas)
Tiflisi	42 139.71
Sighnaghi	39 159.68
Telavi	4 4901.74
Borchalo	91 314.18
Dusheti	20 612.62

¹ The process of land confiscation to great extent was implemented in 1918.

² Newspaper Ertoba, July 2, 1920, N147, p. 3

³ Newspaper Ertoba, July 2, 1919, N 147, p. 3.

Tianeti	31 636.79
Akhaltsikhe	7 8376.24
Akhalkalaki	12 685.61
Gori	12 0506.12
Total	511 538.97

In western Georgia

Uezd	The area of confiscated land (in sq. desyatinas)
Kutaisi	92 73.09
Zugdidi	28 87.03
Lechkhumi	37 668.33
Ozurgeti	22 227.67
Racha	139.72
Senaki	28.541
Shorapani	9 420.42
Total	110 157.95

The most part of confiscated lands represented forests and pastures. Out of the land confiscated, only 146,784,01 desyatina accounted for the cultivated land in eastern Georgia, and the same figure for western Georgia was 29,932,26.

In order to overcome the food crisis in 1918-1921, the Government held discussions how to increase the amount of cultivated land and thus, eliminate the risks of famine in parallel with the reform. On January 6, 1920, the government ruled that if the owner did not sow the land with wheat, the Local Communities would force them either to sow or lease them¹.

The preparatory works on the agrarian reform in the Batumi region was launched only in Autumn of 1920, 2-3 months after the annexation of the region to the Republic². Landowners had a significant influence in the district, due to which the serious conflict and even a small political crisis was created between the representative of the central government of the Republic, the special commissioner Benia Chkhikishvili and the leaders

1 Newspaper Republic of Georgia, April 28, 1920, N 78, p. 2

2 Newspaper Republic of Georgia, July 21, 1920, N161, p. 2

of the Mejlis (parliament) of Muslim Georgia

In Autumn of 1920, the idea was put forward that the development of agriculture in Georgia necessitated inviting the European, especially German, agronomists and sharing their knowledge in planning the agricultural sector of the republic¹.

By the end of 1920, when the reform had been mainly completed and the area of arable land had been expanded to the greatest extent, the wheat harvest amounted to about 600 thousand tons (Woytinsky 2018, 217).

According to the data provided by the Ministry of Agriculture in 1920 the amount of cultivated land increased by 57% compared to 1916 and amounted to 88% of data of 1913, and in 1920 the 62% of cultivated land was in Poland, 75% - in Latvia and 95% - in Lithuania compared to 1913 (Kandelaki 1960. 160).

Article 116 of the Constitution, adopted on 21 February 1921, referred to the land issue and declared:

“The protection of the products of a small producer’s, farmer’s, artisan’s, handicraft’s labour from the exploitation of individuals is a special concern of the state. The particular responsibility for the development of agriculture falls on the republic as well; The cultivation and utilization of land represents the landowner’s duty to the society”.

EVALUATIONS

Konstantine Kandelaki as an emigrant wrote in his publication:

“In January 1921, the agrarian reform in our country was almost fully completed and implemented. In fact, owing to this reform, in many cases, the small farms existing already in the form of leasing were provided with the legal basis of private property, if the amount of arable land to be cultivated theoretically averaged more than 2.5 hectares per family (5, 8 people in the family) or farm (actually, someone had more, someone had less, someone had nothing)” (Kandelaki, 1960, 154).

Noe Jordania interestingly summed up the agrarian reform:

“Our socialism has acquired a special Georgian character in this area. We transferred the confiscated arable lands to the peasantry in private property, which was contrary to socialist doctrine. Our guiding ideal was that the majority of Georgian population, the peasantry, could see that the independence of Georgia brought them land, gave

¹ Newspaper Republic of Georgia, October 19, 1920, N236, p. 2

them new means of life. Thus, the agrarian reform has become a highly national reform in our country” (Jordania 1990, 101)

The Bolsheviks criticized the agrarian reform of the Social Democrats not only because they rejected nationalization and municipalization, but also because the Social Democrats left the former landowners with quite an abundance and permitted them to buy and sell the land (Lee, 2018, 157).

The report produced by the Ministry in late 1920 declared:

“The agrarian reform in the form, in which it was launched in our country, should be considered completed today. The liquidation of landowner’s ownership has come to an end – the lands have been confiscated from them, the formal transfer of these lands to the poorest peasants has not yet been completed, however, most of this work has already been locally fulfilled. One more summer’s work and we will finally find out what benefits the reform has brought the peasantry. Despite this, even now it is safe to say that life has fully justified it... .. Owing to the implementation of the agrarian reform, the strong ties were established between the labor democracy and the peasantry, which has not been broken to date, it used to form and is still forming the main basis for the strength of our republic. The peasant appreciates the changes made and therefore, protects the republic at the cost of his life and property. “¹

According to estimates of the Ministry, the land transfer to peasants for redemption will eventually add from 1 to 1.4 billion Manats to the budget².

CONCLUSION

In February 1921, the Democratic Republic of Georgia achieved stability in terms of domestic politics. The central government controlled and effectively managed the territory of the Republic (with the exception of the disputed Zakatala region). To a greater extent, this situation was achieved through the implementation of agrarian reform along with the other reforms in the country.

The implementation of the reform, on the one hand, eliminated the grounds for Bolshevik uprisings and instability initiated on agrarian reasons, and on the other hand, the vast majority of citizens - peasants for the first time received their own private property.

As a result of the independence and, therefore, owing to the Democratic Republic of Georgia, the citizens received not only the political but socio-economic rights as well, which was expressed in private property and its protection. This reform became one of the main reasons why de-

1 Central Historical Archive of Georgia, Fund 1915, supra note 3, case 41, p.27-28

2 Central Historical Archive of Georgia, Fund 1915, supra note 3, case 41, p.28

spite their numerous attempts the Bolsheviks were unable to organize any uprising within the republic and get the support of the masses in February 1921. The occupation of the republic was carried out completely from the outside, through the invasion of units of the Red Army. Subsequently, a significant part of peasants, along with other classes of society, became one of the strongholds of the anti-Soviet resistance movement.

REFERENCES:

- Atanelashvili Tamar. 2006. Economic Reforms in the Democratic Republic of Georgia (1918-1921). The dissertation presented to earn the scientific academic degree in Economical Sciences.) Tbilisi: TSU. <https://digitallibrary.tsu.ge/book/2022/May/dissertations/atanelishvili-ekonomikuri-disertacia.pdf> (Seen: 26.08.2023)
- Andersen Andrew. 2016. Abkhazia and Sochi: Roots of the Conflict 1918-1921. ???: Eagle head Publishing,
- Bendianishvili, Aleksandre. 2001. The first republic of Georgia (1918-1921). Tbilisi: Chronicler
- Devdariani, Gaioz. 1931, Days of Mensheviks' rule in Georgia. Tiflisi: Sakhelgami (State publishing house).
- Jordania, Noe. 1990. My Past. Tbilisi: Sarangi.
- Iremadze, Irakli, Lortkipanidze, Levan, Shubitidze Sopiko and Kazaishvili, Khvicha, 2015. Chrestomathy of Georgian Left Wing. Tbilisi: Tbilisi Fabian Society
- Kandelaki, Konstantine. 1935. National Farming of Georgia, Book 1: Territory and Population. Paris: Davit Kheladze edition.
- Kandelaki, Konstantine. 1960. National Farming of Georgia, Book 2, Independent Georgia: its social and economic state. Paris: Institute for the study of the USSR
- Kautsky, Karl. 2018. Georgia – A Social Democratic Peasant Republic: impressions and observations. Tbilisi: Ivane Javakhishvili Tbilisi state University Publishing House.
- Khomeriki, Noe. The Agrarian Reform and Our Agrarian System. Tbilisi: The Union of City of the Democratic Republic of Georgia.
- Lee, Eric. 2018. Experiment –The forgotten revolution of Georgia. Tbilisi: Petry.
- Welt, Cory. 2013. A missed Opportunity? Ethnic Autonomy and Revolutionary Violence in the democratic Republic of Georgia (1918-1921). In book “Democracy and State Building in Georgia, 1918-2010” (ed. Stephen F. Jones). London: Forthcoming
- Woytinsky, Wladimir. 1961. Stormy Passage: A Personal History Through Two Russiaan Revolutions to Democracy and Freedom 1905-1960. New York: The Vanguard Press.
- Woytinsky Wladimir. 2018. Georgian Democracy. Tbilisi: Ivane Javakhishvili Tbilisi state University Publishing House.

სათუნა ბაინდურაშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
baindurashvilikhatuna@yahoo.com

ქართველი ქალები სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში (XVI საუკუნის V-იანი წლები)

საისტორიო წყაროები ცხადყოფს, რომ სახელმწიფოთა შორის ურთიერთობების ნორმალიზების საკითხში დინასტიური ქორწინება უდიდეს როლს თამაშობდა. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ითქვას, რომ ქალი, როგორც საშინაო, ისე საგარეო ურთიერთობებში დიპლომატიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სეგმენტს წარმოადგენდა. „ქალის საკითხი“ განსაკუთრებით გააქტიურდა XVI საუკუნიდან სეფიანთა ირანთან ურთიერთობის პერიოდში და აქტუალობა არც ირანის მმართველი მომდევნო დინასტიების დროს დაუკარგავს. ქართული სამეფო დინასტიისა და სხვა წარჩინებული ოჯახების ქალებს „მედიატორის“ როლი უნდა შეესრულებინათ და შეიძლებისდაგვარად „სასიკეთო გავლენა“ მოეხდინათ მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებზე. სწორედ ასეთი იყო ქართველი ქალების ირანის შაჰზე „გათხოვების“ თუ მისთვის რიგით ხარჭად გაგზავნის მიზანი.

ქართველების ყოფნას სეფიანი შაჰების სამსახურში არაერთი მკვლევარი შეეხო. ე. მამისთვალიშვილი,¹ მ. სვანიძე,² ჰ. მადეა,³ ნ. ფალსაფი.⁴ მათ შორის, მ. სვანიძემ ყურადღება გაამახვილა სეფიანი შაჰების ჰარამხანაში მყოფ ქართველ ქალებზე. მაგრამ უნდა

1 ე. მამისთვალიშვილი, სეფიანთა სახელმწიფოში მიმდინარე პოლიტიკური ბრძოლა და ქართველები (1576-1578 წწ.) (ევროპული წყაროების მიხედვით), მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბ., 1977, №4, გვ. 107-117.

2 მ. სვანიძე, ქართველები ირანისა და ოსმალეთის პოლიტიკურ სარბიელზე XVI-XVII სს-ში, საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1990, გვ. 241-347.

3 ჰ. მადეა, ქართველები სეფიანთა ირანში, ლულამთა ოთხი ოჯახის ეთნოსოციალური წარმომავლობა, თბ., 2008.

4 ნ. ფალსაფი, შაჰ-აბას პირველის ცხოვრება, შერჩევითი თარგმანი (ფრაგმენტები საქართველოსა და ქართველების შესახებ), სპარსულიდან თარგმნა ლ. ჟორჟოლიანმა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ჯ. სტეფნაძემ, თბ., 2003.

აღინიშნოს, რომ საკითხისადმი მიძღვნილი ყველა ნაშრომის მიზანი შაჰ თამაზ I-ის მემკვიდრეობის საკითხთან დაკავშირებულ დაპირისპირებაში ქართველების როლისა და მიზნების წარმოჩენაა.

ჩვენი კვლევის მიზანია: ირანის შაჰის – თამაზ I-ის (სპარსული წყაროებით – თაჰმასპი (1524-1576 წწ.) კარზე მყოფი ქართველი ქალების ვინაობის დაზუსტება და შაჰის ჰარემში მათი სტატუსის განსაზღვრა. კერძოდ, შაჰთან მათი ქორწინების ფორმის დადგენა და სეფიანთა ირანში ქართველი ქალების პოლიტიკური როლის წარმოჩენა.

ქართველი ქალების შესახებ პირველად 1860 წელს „ცისკარში“ დაიბეჭდა.¹ სტატიის ავტორი „ქართველი ქალები, ისტორიული მიმოხილვა“, დიმიტრი ბაქრაძე წერს, რომ საქართველოში ქალებს წიგნიერებას და ხელსაქმეს ოჯახებში კარგად ასწავლიდნენ. გარდა ამისა, ავტორი ხაზს უსვამს მათი ხასიათის თავისებურებას და აღნიშნავს, რომ „ბუნებითი ტაკტი აქვთ მრავალი ქართველ ქალებსა“, რომ ისინი პატიოსანი და მორჩილი ბუნებისანი არიან, აქვთ ვალდებულების და პასუხისმგებლობის გრძობა.² ქართველი ქალის ისტორიული მისიის შესახებ დ. ბაქრაძე წერს: „ვიზანტიის მფლობელნი და დიდებულნი ხშირად ცდილობდნენ შეუღლებასა ქართუჭლოს ქალებთან ... მეთერთმეტე საუკუნეში კოსტანტინეპოლის იმპერატორი მიხეილ-დუკა იყო დაქორწინებული ბაგრატ მეოთხის ასულზედ, რომელსაც ერქუა მართა, და მართას ბიძაშვილი ირინე ჰყავდა იმპერატორის ძმას ისაკ-კომნენს; ბაგრატის დის წული³ ჰყავდა სელჯუკის სულთანს ალფ-არსლანს. მეთორმეტე საუკუნეში დავით მეორეს (იგულისხმება დავით IV აღმაშენებელი – ხ. ბ.) ჰყავდა ორი ქალი – კატა და თამარ. კატა იცოლა ალექსი კომნენმა, იმპერატორის ნიკიფორე ბარიანისა და განთქმულის მწერლის ანნა კომნენის შვილი; თამარ შეუღლდა შირვანის მთავართან, რომელსაც ერქუა ფადლონ და რომელიც თამარისაგანვე იყო გაქრისტიანებული. მეთოთხმეტე საუკუნეში ტრაპიზონის იმპერატორს ალექსი მეორეს ჰყავდა ქალი მესხეთის ათაბაგისა ბექისა. ისტორია ამასაც გვიანბობს, რომ 1450 წ. იმპერატორმა კონტანტინე დრაგოზემ წარმოგზავნაო, საქართუჭლოში ელჩი დიდის საჩუქრებით გიორგი მერკს ქალის სათხოვნელათ, მაგრამ უჟამო კოსტანტინეს სიკუდილმა მოშალაო ამ საქმის დაბოლოება ... არაბეთის სახალიფოს მოადგილენი ანუ ემირნი და სპარსეთის მფლობელნი აგრეთვე ეტანებოდნენ ქართუჭლ ქალებსა. ... ისტორია დაწულილებით არ მოგვი-

1 დ. ბაქრაძე, ქართველი ქალები, ისტორიული მიმოხილვა, ცისკარი, 1860, №4, გვ. 251-280.

2 დ. ბაქრაძე, ქართველი ქალები, გვ. 261-262.

3 ბაგრატ IV-ის დის შვილი ამავე დროს იყო სომეხთა (ტაშირ-ძორაკეთის) მეფის – კვირიკეს ძმის შვილი, ანუ დედით ქართველი სომეხი პრინცესა. მას დ. ბაქრაძე, როგორც ჩანს, ქართველად მიიჩნევს.

თხრობს იმათ მდგომარეობას სამშობლო ადგილების გარეთ; მაგრამ ეჭვ არ არის, იმათ უნდა ჰქონიყოთ გავლენა სულთნებზედა და შაჰზე და ამ გავლენას სასარგებლოდ მოიხმარდნენ თავისს სამშობლო ქუცყანისათვისაც.“¹

XVII საუკუნის ფრანგი მოგზაური – შარდენი აღფრთოვანებული წერდა: „ქართველები მთელს აღმოსავლეთში და, შეიძლება ითქვას, მთელ მსოფლიოში საუცხოო ჯიშის ხალხია. ამ ქვეყანაში მე არ შემხვედრია არც ერთი უშნო ადამიანი, კაცი იქნება თუ ქალი, ვხვდებოდი მხოლოდ და მხოლოდ ანგელოზისებერ სახეებს. ქალების უმეტესობა ბუნებას ისეთი სინატიფით დაუჯილდოებია, როგორსაც ვერსად შეხვდებით. ვფიქრობ, შეუძლებელია მათ თვალი მოჰკრათ და არ შეგიყვარდეთ. ქართველ ქალზე უფრო მშვენიერი სახისა და ტანის დახატვაც კი შეუძლებელია; არიან მაღალნი, კოხტა და მოქნილი ტანისა და საოცრად წელწვილინი. ფერუმარილი, რომელსაც ერთნაირად ხმარობენ ლამაზების და ულამაზონიც, მათ არ უხდებათ. იგი სამკაულის შემცვლელია და მას ისეთსავე მორთულობად იყენებენ, როგორც ჩვენში თვალმარგალიტსა და ლამაზ ტანსაცმელს. ... ქართველები არიან თავაზიანი და კაცთმოყვარენი, ამასთანავე დარბაისელნი და თავდაჭერილნი.“²

პირველად, ქართულ ისტორიოგრაფიაში შაჰ აბას I-ის (1588-1629 წწ.) კარზე გაგზავნილი ქართველი ქალების შესახებ დაინტერესდნენ. კ. კეკელიძე წერს: „... ის ქალები მეფე-დიდებულთა ოჯახებიდან, რომელნიც იგზავნებოდნენ შაჰის კარზე, როგორც მეუღლენი და თანამეცხედრენი მრისხანე ტირანისა, ან იძულებით, ან ნებაყოფლობით, უკანასკნელ შემთხვევაში იმ ანგარიშით, რომ დასიძების გზით აეცილებინათ და ასე თუ ისე შეერბილებინათ გულისწყრომა და რისხვა ამ ჯალათისა.“³

XVI საუკუნის დასაწყისში ირანში სეფიანთა სახელმწიფო შეიქმნა, რომელმაც ძალიან მალე, აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართ აგრესიული პოლიტიკის გატარება დაიწყო. ყიზილბაშები პირველად ქართლში შაჰ ისმაილ I-ის (1501-1524 წწ.) ბრძანებით შემოიჭრნენ და თბილისი დაარბიეს. ამ დროს ირანელთა მიერ საქართველოდან წაყვანილ ტყვეებზე ქართველი მემატიანეები (ბერი ეგნატაშვილი, ქართლის ცხოვრების მესამე ტექსტი და ვახუშტი ბატონიშვილი) არაფერს წერენ. შაჰ ისმაილ I-ის კარზე ქართველი ტყვე ქალების გაგზავნის შესახებ არც მისი ცხოვრების აღმწერი

1 დ. ბაქრაძე, ქართველი ქალები, ისტორიული მიმოხილვა, გვ. 264-265, 267.

2 ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 297.

3 კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, თბ., 1957, გვ. 217.

ანონიმი ავტორი და არც „თარიხ-ე ჯაჰან-არა“¹ წერს.

ირანის შაჰის ჰარემში ქართველი ქალები პირველად შაჰ თაჰ-მასბ I-ის (1524-1576 წწ.) დროს ჩნდებიან. უნდა აღინიშნოს, რომ მათ შესახებ ქართულ საისტორიო წყაროებში ცნობები ძალზედ მწირია. ბერი ეგნატაშვილი წერს: „... ესე შაჰ-თამაზ: ეზრახა ათაბაგს ქაიხოსროს და სთხოვა ცოლად (ქალი – ხ. ბ.) ტომისაგან თვისისა. ხოლო ათაბაგს თვისი არა ჰყვანდა რა, და ენათესავებოდა ოთარი შალიკაშვილი ათაბაგსა, ამისთვის ნებაყოფლობით გამოართუა ქალი და ნათესავად თვსად გაუგზავნა ყაენსა და ყაენმან შეირთო ცოლად.

და რაჟამს შეირთო, ესე იყო საყუარელ ყაენისა, შეიქმნა წყობა შაჰ-თამაზსა და ათაბაგს შუა.“² იმავეს წერს ვახუშტი ბატონიშვილიც: „ამის შემდგომად მოვიდა შასთამაზ, აღილო ტფილისი ქ-სა ჩ-ფმც (1548 წ., მეორე ლაშქრობაა – ხ. ბ.), ქარ. ს-ღვ. და ტფილისი-დამ ეზრახა ქაიხოსრო ათაბაგსა (ქაიხოსრო II (1545-1573 წწ. – ხ. ბ.), რათა მისცეს ასული თვისი ცოლად. არამედ ათაბაგსა არა ესუა ასული, გარნა მისცა ასული ოთარ შალიკაშვილისა, რამეთუ ნათესავი ახლოს იყო ქაიხოსროსი. ამით დაემზახლა შასთამაზ და მოსცა ნიჭი დიდძალი ყეენმა ათაბაგსა და წარვიდა სპარსეთად, რამეთუ ჰყო ესე ყეენმან ძმაცვთ საქართველოთა შინა“.³

უნდა აღინიშნოს, რომ ისქანდერ მუნში, რომელიც თავის ნაშრომში ცალ-ცალკე ქვეთავებად აღწერს შაჰ თაჰმასბის ოთხივე (1540/1 წ., 1547 წ., 1551 წ., 1553/4 წ.) ლაშქრობას საქართველოში, მისთვის შალიკაშვილის ქალის გაგზავნაზე არსად არ საუბრობს. ერთი შემთხვევა, რა დროსაც შაჰის სარდლებს ქართველ დიდებულთა საგვარეულოს ქალები (და ვაჟებიც) გადაეცათ საჩუქრებად, იყო მეოთხე ლაშქრობა (1554 წ.). ამ დროს ქართლში ყიზილბოშთა ლაშქრობის შესახებ ისქანდერ მუნში წერს: „در این یورش زیاد از سی هزار اسپر به دست جیوش دریا خروش در آمد از آن جمله آنچه زنان و دختران و پسران عظاما و به استخواناران بود در عوض خمس به سرکار اشرف اختصاص یافت.“ „ამ ლაშქრობაში 30.000-ზე მეტი ტყვე ჩაუვარდა ხელში ზღვასავით მქუხარე ჯარს. მათგან ისინი, ვინც დიდებულთა, წარჩინებულთა და აზნაურთა ცოლები, ქალიშვილები და ვაჟები იყვნენ, „ხუთისთავის“ ანგარიშში შაჰის უკეთილშობილეს სარქარს (სარდლებს – ხ.ბ.) მიაკუთვნეს.“⁴

1 სამი სპარსული წყარო XVI საუკუნის საქართველოს შესახებ, სპარსულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ნანა გელაშვილმა, თბ., 1990, გვ. 21-28.

2 ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959, გვ. 364.

3 ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 715-716.

4 انارث، ۱۳۹۰، دیار داری شش گو، به سبب عاری از علم خیرات، انامکرت گبی رندنکسا 4

თუმცა, მანამდე, სამცხეში ყიზილბაშთა ლაშქრის ყოფნისას, 1551 წელს, მესამე ლაშქრობის დროსაც წაიყვანეს ტყვეები. როგორც ჰასან-რუმლუ წერს, ირანელებმა სამცხიდან „ფერიების მსგავსი ქართველი ლამაზმანები ტყვედ წაიყვანეს.“¹ ამდენად, მოტანილი წყაროებიდან ვიგებთ, რომ ყიზილბაში დიდებულებისა და ირანის შაჰის ჰარემში ქართველი ქალები 1548, 1551 და 1554 წლებში უნდა მოხვედრილიყვნენ. აქედან, 1548 წელს, შაჰ თაჰმასბ I-მა, ქართული წყაროების მიხედვით, იქორწინა ოთარ შალიკაშვილის ასულზე, დანარჩენ შემთხვევებში კი ქალები ტყვეებად არიან წაყვანილნი. კიდევ ერთი გარემოება იყო – კერძოდ, ქართველი მეფე-მთავრები ყოველწლიურად შაჰის კარზე „საჩუქრებად“ რჩეულ გოგო-ბიჭებს აგზავნიდნენ, რომელთა ნაწილი შაჰის ჰარემში რჩებოდა, ნაწილი კი საჩუქრებად ურიგდებოდათ ყიზილბაშ დიდებულებსა და მოხელეებს (ამ საკითხს ქვემოთ შევხებით).

სპარსულ ისტორიოგრაფიაში შაჰ თაჰმასბ I-ის მემკვიდრეების საკითხს დაწვრილებით შეეხო ირანელი ისტორიკოსი ნასროლა ფალსაფი, რომელმაც სპარსულ წყაროთა მონაცემებზე დაყრდნობით დეტალურად გადმოგვცა შაჰ თამაზის შვილების თანმიმდევრობა და მათი დედების ვინაობა. სამწუხაროდ, ქართული და სპარსული წყაროები ამ ქართველი ქალების ქართულ სახელებსა და გვარებს (გარდა შალიკაშვილის გვარისა) არ ასახელებენ და შესაბამისად, ისტორიოგრაფიაშიც ეს საკითხი გაურკვეველი რჩება. თუმცა, ხშირ შემთხვევაში, ვიცით ამ ქალების სპარსული სახელები.

როგორც ირანელი ისტორიკოსი ნასროლა ფალსაფი მიიჩნევს, შაჰ თაჰმასბ I-ის მემკვიდრე 12 უფლისწულიდან ოთხ მათგანს ქართველი დედები ჰყავდათ. ესენი არიან: სოლთან ზადე ხანუმი – მეოთხე, შაჰის უსაყვარლესი ვაჟის – ჰეიდარ მირზას დედა; ზაჰრა ბაჯი – მეექვსე ვაჟის – მუსტაფა მირზას და მეცხრე ვაჟის – ალი მირზას დედა; ხანფარვან ხანუმი – მერვე ვაჟის – იმამყული მირზას დედა² (ამ საკითხთან დაკავშირებით განსხვავებული აზრი გვაქვს, რომელსაც მოგვიანებით შევხებით). შაჰ თამაზს 8 ასულთაგან ერთ-ერთი – ზეინაბ ბეგუმი, რომელსაც ადრე ანა ხანუმი რქმევია, ქართველი ქალისგან ჰყავდა.³ მ. სვანიძე გამოთქვამს ვარაუდს, რომ შესაძლოა, ზეინაბ ბეგუმის დედა ქართულ წყაროებში მოხსენიე-

1. ص. 121 ; ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ, თბ., 1969, გვ. 21.

2. ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ, შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ, თბ., 1966, გვ. 29.

3. ნ. ფალსაფი, შაჰ-აბას პირველის ცხოვრება, შერჩევითი თარგმანი (ფრაგმენტები საქართველოსა და ქართველების შესახებ), სპარსულიდან თარგმნა ლ. ჟორჟოლიანმა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ჯ. სტეფანაძემ, თბ., 2003, გვ. 8-9.

3. ნ. ფალსაფი, შაჰ-აბას პირველის ცხოვრება, გვ. 8.

ბული შალიკაშვილის ასული ყოფილიყო.¹

ნ. ფალსაფი აღნიშნავს: „შაჰ თამაზის ბევრი ცოლი იმ მხევალთა და ასულთაგანი იყო, რომელთაც გორჯესთანის ამირები სხვა ძღვენთან და საჩუქრებთან ერთად ყოველწლიურად უგზავნიდნენ ხოლმე შაჰს.“²

საინტერესოა ირანელი ისტორიკოსის მიერ დასახელებული ტერმინები: „მხევალი“ და „ასული.“ ჩვენი აზრით, ეს ტერმინები ცალსახად განასხვავებს შაჰის ჰარემში მოხვედრილ ქალთა უფლებრივ მდგომარეობას. „მხევალი“ (ხარჭა) უფრო დაბალი წარმომავლობის მაჩვენებელია და ჰარამხანაში მის არაპრივილეგირებულ მდგომარეობაზე მიუთითებს, ხოლო „ასული“ დიდებულთა ოჯახების წევრ ქალს უნდა აღნიშნავდეს. თანაც ძალზედ პირობითია ისტორიოგრაფიაში არსებული „შაჰის ცოლის“ სტატუსი. ზოგადად, შიიტ მუსლიმს და მათ შორის შაჰსაც მხოლოდ ოთხი ცოლის ყოლის უფლება ჰქონდა. ამავე დროს, შეეძლო დროებით ქორწინებაში (სიღე) ყოფილიყო ქალთან და ასევე ჰყოლოდა განუზომელი რაოდენობის ხარჭა. აქედან გამომდინარე, ყველა ქალი (მათ შორის ქართველებიც), რომლებიც შაჰის შვილების დედები იყვნენ, შაჰის ცოლები ვერ იქნებოდნენ.

შაჰ თამაზ I-ის ჰარემში მყოფ ქართველ ქალთა შორის განსაკუთრებული მდგომარეობა ეკავა ჰაიდარ მირზას დედას – სოლთან ზადე ხანუმს. როგორც მემათიანეები წერენ, ჰაიდარ მირზას მიმართ შაჰ თაჰმასბს განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჰქონდა, იგი გამორჩეულად უყვარდა. უფლებას აძლევდა, სახელმწიფო საქმეებში მამისთვის რჩევები მიეცა და ისიც მის რჩევებს ითვალისწინებდა. ჰაიდარი ერთადერთი უფლისწული იყო, რომელსაც ზრდასრულ ასაკში შაჰის კარზე ყოფნის უფლება ჰქონდა. 1571 წელს სეფიანთა სახელმწიფოში ჩასული ვენეციის რესპუბლიკის ელჩი დ'ალესანდრი წერს: „ჰეიდარ მირზა შაჰის დიდი ნდობით სარგებლობს. იგი 18 წლისაა. ტანმორჩილია, მაგრამ გარეგნობით მეტად ლამაზია. ჰეიდარ მირზა შესანიშნავი ორატორი და ბრწყინვალე მოჭირითეა.“³

ნ. ფალსაფი წერს: „ხოლო მეფის ჰარამხანაში სოლთან ზადე ხანუმი, რომელიც ქართველი იყო და შაჰს ყველა სხვა ცოლზე მეტად უყვარდა, ქართველი სარდლების მეშვეობით, რომელთაც სამეფო კარზე დიდი გავლენა და ძალა ჰქონდათ, თავისი ვაჟის გასამეფებლად ნიადაგს ამზადებდა.“⁴ შემდგომში, შაჰის გარდაცვალების საქმეში ერთ-ერთი ეჭვიმტანილი, სწორედ სოლთან ზადე ხანუმი იყო თავის მომხრე ქართველებთან ერთად.

1 მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები, გვ. 243.

2 ნ. ფალსაფი, შაჰ-აბას პირველის ცხოვრება, გვ. 8.

3 Travels of Venetians in Persia (A Narrative of Italian Travels in Persia in the XV and XVI centuries), vol. 49, London, 1873, გვ.125.

4 ნ. ფალსაფი, შაჰ-აბას პირველის ცხოვრება, გვ. 9.

1573 წელს, შაჰ თაჰმასპის მოულოდნელი ავადმყოფობის გამო, სასახლეში უფლისწულებს შორის ტახტისათვის ბრძოლა დაიწყო. ირანში ერთმანეთს ქართული და ჩერქეზული კლანები დაუპირისპირდნენ. ჩერქეზებს ტახტზე თავიანთი კანდიდატის – დედით ჩერქეზი ისმაილ მირზას (შემდგომში შაჰ ისმაილ II) აყვანა უნდოდათ. ამ დროს ისმაილი დაუმორჩილებლობის გამო, შაჰის ბრძანებით ალამუთის ციხეში იყო გამომწყვდეული. მას მხარს ყიზილბაში ამირების ნაწილი და სასახლეში დანინაურებული ჩერქეზები უჭერდნენ. მთავარი დასაყრდენი კი მაინც მისი და, დიდი გავლენის მქონე – ფერიხან ხანუმი იყო.

ქართული დაჯგუფების მეთაურად ისქანდერ მუნში ზაალ-ბეგ ქართველს ასახელებს: „... ზაალ-ბეგი, რომელიც იმ ჯგუფს (ჰაიდარის მომხრეთა – ხ.ბ.) ეკუთვნოდა, ხოლო მისი და შაჰის მეუღლეთა რიგებში ითვლებოდა და რამდენიმე უფლისწულის დედა იყო, სულთან ისმაილის მომხრეთა მოძულე იყო, მუდამ ეწეოდა შაჰის აბანოში სამსახურს.“¹

შაჰ თაჰმასპის სიცოცხლის ბოლო წლებში, განსაკუთრებით 1573 წლიდან (მისი ავადმყოფობის შემდეგ), ყიზილბაში ამირები შაჰის სიცოცხლეს ქართველებს აღარ ანდობდნენ. „ისმაილ მირზას მომხრეები შეთანხმდნენ იმაზე, რომ ზაალ-ბეგი უმადური იყო და სახელმწიფოს ერთგული სუფიები მას არ ენდობოდნენ. ჩვენ არ დავუშვებთ, თქვეს მათ, რომ ამ დროს, როცა მისი უდიდებულესობა ასე დასუსტებულია, იგი (ზაალ-ბეგი) აბანოში წავიდეს და იქ იმსახუროსო, მისი ღალატისაგან უზრუნველყოფილი არა ვართო.“² როგორც ისქანდერ მუნში გადმოგვცემს: „ქართველები ამბობდნენ, ჩვენში რა დაინახეს ისეთი, რომ ჩვენი სამსახურის შესრულებას გვიშლიანო.“³ ზაალ ბეგისა და ქართველების ეს სამსახურიც ნათლად მეტყველებს მათ სიახლოვეზე ირანის შაჰთან. ცხადია, რომ მათ შაჰ თაჰმასპი ძალიან ენდობოდა, რადგან ფაქტობრივად, თავის სიცოცხლეს ანდობდა ქართველებს მაშინ, როდესაც იგი ყველაზე მეტად დაუცველ მდგომარეობაში იყო. სამეფო აბანოში შაჰის უსაფრთხოების დაცვა ზაალ ბეგსა და კიდევ რამდენიმე ქართველს ევალებოდა.

ირანელი ისტორიკოსი შერეფ ხან ბითლისი წერს, რომ ჰაიდარ მირზასა და იმამყული მირზას ბიძები დედის მხრიდან იყვნენ ალიხან გურჯი და ზაალ გურჯი.⁴ როგორც ზემოთ ვნახეთ, ისქანდერ მუნშიც წერს, რომ ზაალ გურჯის და შაჰის მეუღლე იყო, რომელსაც

1 ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ, თბ., 1969, გვ. 25-26.

2 ისქანდერ მუნში, გვ. 26.

3 ისქანდერ მუნში, გვ. 26.

4 კ. ტაბატაძე, შერეფ-ხან ბითლისელის ცნობები საქართველოს შესახებ, კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული, თბ., 1962, გვ. 175.

რამდენიმე უფლისწული ჰყავდა. ჰაიდარის ტახტზე ასვლას მხარს უჭერდა ასევე უსთაჯლუს ტომი, რომლის ბელადი – ჰოსეინ ბეგ უსთაჯლუ, დედით ქართველი უფლისწულების – მუსტაფასი და იმამყულის აღმზრდელი იყო.¹

დ. კაციტაძე აღნიშნავს, რომ: „უსთაჯლუს ტომის ამირებმა შაჰად გამოაცხადეს თავისი აღზრდილი შაჰ-თამაზ I-ის მეხუთე² შვილი ჰაიდარ მირზა, რომლის დედაც ქართველი ქალი იყო, შალიკაშვილის ასული. ჰაიდარ მირზას გახელმწიფებას მხარს უჭერდნენ შაჰის კარზე დაწინაურებული ქართველები (ჰაიდარ მირზას დედის ძმა ალხან (//ალიხან – ხ. ბ.) გურჯი, ზაალ გურჯი, თაჰმასბ გურჯი, დაუდ გურჯი და სხვანი).“³

ნ. ფალსაფი წერს, რომ შაჰ თამაზის შემდეგ ირანში ჰეიდარ მირზას გამეფებას ცდილობდნენ „... მამაცი და სახელოვანი ქართველი სარდლები – ზაალი, დაუდი და თამაზი – იმამყული-მირზას დედის ხანფარვან ხანუმის ძმები. ... იმის გამო, რომ ჰეიდარ მირზას დედაც ქართველი იყო. ეს ქართველი სარდლები ყიზილბაშთა ტომებში სახელგანთქმულნი იყვნენ თავიანთი სიმამაცით და საქართველოში დიდძალ ქონებასა და მამულებს ფლობდნენ.“⁴ ნ. ფალსაფი ასევე აქვე ასახელებს ჰეიდარ მირზას ბიძას – ალიხან გორჯის.⁵

ჩვენთვის გაუგებარია, თუ რატომ უნდა დაეჭირათ მხარი ხანფარვან ხანუმის ძმებს (ზაალი, დაუდი და თამაზი) ჰაიდარ მირზას გამეფებისთვის, თუ კი მათი საკუთარი დის შვილიც ტახტის მემკვიდრე იყო?

ისქანდერ მუნშისა და შერეფ ხან ბითლისის ცნობებზე და ნ. ფალსაფის კვლევებზე დაყრდნობით მიგვაჩნია, რომ ჰაიდარ მირზას დედა სოლთან ზადე ხანუმია და ისი ძმები არიან ზაალ ბეგ გორჯი და ალიხან გორჯი (ნ. ფალსაფის მიაჩნია, რომ სოლთან ზადე ხანუმს მხოლოდ ერთი უფლისწული – ჰაიდარ მირზა ჰყავდა, რასაც ვერ გავიზიარებთ). ასევე ისტორიული ნარატივების გათვალისწინებით ვფიქრობთ, რომ სოლთან ზადე ხანუმი არა ერთი, არამედ ორი უფლისწულის (ჰაიდარ მირზას და სავარაუდოდ, ალი მირზას) დედა უნდა იყოს.

ამდენად, წყაროთა მონაცემების შეჯერების საფუძველზე, ჩვენი აზრით, სოლთან ზადე ხანუმის ვაჟები იყვნენ: შაჰ თაჰმასბის მეოთხე უფლისწული – ჰაიდარ მირზა და მერვე უფლისწული – იმა-

1 J. Hammer, დასახ. ნაშრ. გვ. 475; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 517; ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. 86-87; სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.), ტექსტის პუბლიკაცია, გამოკვლევა და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა, თბ., 1961, გვ. 42.

2 დ. კაციტაძე ჰაიდარ მირზას შაჰ თამაზის მეხუთე უფლისწულად მიიჩნევს.

3 დ. კაციტაძე, ირანის ისტორია, III-XVIII საუკუნეები, თბ., 2009, გვ. 399-400.

4 ნ. ფალსაფი, შაჰ-აბას პირველის ცხოვრება, გვ. 9.

5 ნ. ფალსაფი, გვ. 10.

მყული მირზა, ზაჰრა ბაჯის ვაჟი იყო მეექვსე უფლისწული – მუსტაფა მირზა და ხანფარვან ხანუმის ვაჟი იყო მეცხრე უფლისწული – ალი მირზა.

სპარსულ წყაროებზე დაყრდნობით თუ ვიმსჯელებთ, ხანფარვან ხანუმის ძმები – დაუდი და თამაზი და სოლთან ზადე ხანუმის ძმები – ზაალი და ალიხანი, რომლებიც სეფიანთა ირანის სამეფო კარზე დაწინაურებულები არიან, ქართველ დიდებულთა საგვარეულოებს ეკუთვნოდნენ, რადგან ისინი საქართველოში დიდძალ ქონებასა და მამულებს ფლობდნენ.

შაჰ თაჰმასბი 1576 წლის 14 მაისს, ღამით გარდაიცვალა. ჰაიდარ მირზა მისმა მომხრეებმა ირანის შაჰად გამოაცხადეს. ახალი ქართლის ცხოვრების მესამე ტექსტში ვკითხულობთ: „ქორონიკონსა ს-დდ: მაისსა ი-ე, დღესა სამშაბათსა, ყაენი შაჰ-თამაზ მოკუდა და უსტა-ჯლუანთა და იოთამის შვილმან ალიხან-სულთან აიდარ-მირზას ბატონობა მოინდომეს“.¹ იმავეს იმეორებს „მესხური ქრონიკა“: „ქ-სა ს-დდ: მაისსა ი-ე, დღესა სამშაბათსა, ყაენი შასთამაზ მოკუდა, და უსტაჯალუანთა და იოთამის შვილმან ალიხან-სულთან ჰაიდა-რ-მირძას ბატონობაჲ მოინდომეს.“²

მუნჯიმ-ბაშის გადმოცემით, ტახტისათვის ბრძოლის პროცესში, ჰეიდარ მირზა დედამისის მითითებით მოქმედებდა.³ ეს ცნობა, ხაზს უსვამს საშინაო პოლიტიკაში სულთან-ზადე ხანუმის აქტიურ ჩარევას. როგორც ვ. ჰინცი წერს, როდესაც ქალაქში შაჰის გარდაცვალების შესახებ ხმა გავრცელდა, ამან დიდი მღელვარება გამოიწვია. შაჰ თაჰმასბის უკანასკნელი სურვილიც გამოაცხადეს, რომ ყველა ემირი და სეფიანთა დინასტიის ქვეშევრდომი ჰეიდარს უნდა დამორჩლებოდა, მაგრამ მოსახლეობის დიდი ნაწილი ამ ამ ცნობას უნდობლად შეხვდა.⁴ ამავე დროს, ჰაიდარის მიმდევრებმა ასეულის უფროსის – ჰუსეინ ბეგ უსტაჯლუს სასახლეში მოიყარეს თავი. მათ მუდმივი კავშირი ჰქონდათ სამეფო სასახლეში ჩაკეტილ ჰეიდართან ქალების მიერ მიტანილი წერილების საშუალებით.⁵ როგორც ვხედავთ, შაჰის ჰარამხანა ქართველი ქალის – ჰეიდარ მირზას დედის ხელში იყო. ესეც მის პრივილეგიებულ მდგომარეობაზე მიუთითებს.

შაჰ თაჰმასბის გარდაცვალების შესახებ არსებული ვერსიებით, მის გარდაცვალებაში ქართველების ხელი ერია (ამის შესახებ ევროპელი ავტორები წერენ): ჯ. ჰამმერის გადმოცემით, შაჰი, ჰეიდარ მირზას დედას, ქართველ ქალს, მოუწამლავს, რათა შაჰს ადრე მიღებული გადაწყვეტილება (ანდერძი) ჰეიდარის ტახტზე ასვლის

1 ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 517.

2 ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, ტფ., 1890, გვ. 86-87.

3 W. Hinz, დასახ. ნაშრ. გვ. 53.

4 W. Hinz, დასახ. ნაშრ. გვ. 46.

5 W. Hinz, დასახ. ნაშრ. გვ. 46.

შესახებ არ შეეცვალა და მისი შვილისთვის ტახტზე ასვლის უფლება არ ჩამოერთმია. „ამიტომ მას (ჰეიდარ მირზას დედას – ხ.ბ.) სურდა შაჰის ადრეული სიკვდილით უზრუნველყო თავისი ვაჟის სამეფო ტახტზე დაუბრკოლებლად ასვლა.“¹ მეორე ვერსიით – შაჰის ექიმებს შორის იყო გილანელი ჰაქიმ იბნ ნასრი, რომელიც ჰეიდარ მირზას მომხრე იყო. ამიტომ მან მოწამლა შაჰიო.“²

შერეფ-ხან ბითლისის მიხედვით: „ალი-ხან გურჯიმ და ზაალ გურჯიმ, რომლებიც ბიძები იყვნენ დედის მხრიდან ჰეიდარ მირზასი და იმამ-ყული მირზასი, ბაჰრამ-მირზას ვაჟის სულთან იბრაჰიმ მირზას რჩევით, ჰეიდარ-მირზა სამეფო სასახლის პალატებში დატოვეს, რათა ... ხელმწიფის გარდაცვალების შემდეგ ის ასულიყო სამეფო ტახტზე.“³

სეფიანთა სამეფო კარზე მიმდინარე პროცესებში უდიდესი როლი შეასრულა ჰეიდარ მირზას ნახევარ დამ – ხანფარვან ხანუმმა. მან მოჩვენებითი მორჩილება გამოუცხადა ჰეიდარს და ტახტზე ასვლა მიულოცა. ამავე დროს, მომხდარი ამბავი საიდუმლოდ, მაშინვე აცნობა ბიძამისს – ჩერქებთა მბრძანებელ შამხალს და გააფრთხილა, რომ თუ სასწრაფოდ არ მიიღებდა შესაბამის ზომებს, მთელი ძალაუფლება ქართველების ხელში გადავიდოდა.⁴ ფერიჰან ხანუმმა შეძლო და შაჰის ჰარამხანის გარე პერიმეტრი თავის მომხრეებს ჩააბარა. როგორც ტ. მინადოი წერს, ისმაილ II-ის დის – ფერიხან ხანუმის მიერ ჰეიდარი ჰარამხანაში ფაქტობრივ ტყვეობაში აღმოჩნდა და ელოდებოდნენ ისმაილის მისვლას ყაზვინში, რომ მას გადაენწყვიტა ჰეიდარის ბედი.⁵

როდესაც ქართველებმა და ყიზილბაშთა ნაწილმა სამეფო კარზე შექმნილი ვითარება შეიტყვეს, ყაზვინის სასახლის დაკავება და ჰეიდარის გადარჩენა სცადეს. განსაკუთრებული თავგანწირვით იბრძოდა ზაალ-ბეგი, რომელიც სასახლეში შეიჭრა და დის შვილის გათავისუფლებას ცდილობდა. სწორედ ეს გახდა მიზეზი, რომ ფერიჰან ხანუმმა ჰეიდარის მოკვლის ბრძანება გასცა. მისმა მომხრეებმა ჰეიდარი ჰარემში ქალის ტანსაცმელში გადაცმული იპოვნეს და თავი მოკვეთეს. მან მხოლოდ 11 საათი იმეფა.⁶

1 J. Hammer, Geschichte des osmanischen Reichen, II b., Pest, 1834, გვ. 473-474 – ვცით. ე. მამისტვალიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 109.

2 W. Hinz, Shah Esmail II, Ein Beitrage zur Geschichte der Safaviden, Berlin, 1933, გვ. 44.

3 კ. ტაბატაძე, შერეფ-ხან ბითლისელის ცნობები საქართველოს შესახებ, კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული, თბ., 1962, გვ. 159-186; Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф-наме, Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Василевой, т. II, М., 1976, გვ. 229.

4 J. Hammer, Geschichte des osmanischen Reichen, II b., Pest, 1834, გვ. 475; ე. მამისტვალიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 109.

5 T. Minadoi, Historia della Guerra fra Turchi et Persiani, Venezia, 1588, გვ. 8 – ვცით. ე. მამისტვალიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 112.

6 ე. მამისტვალიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 113.

მეორე დღეს ისმაილის მომხრეებმა ზაალ-ბეგი და ჰაიდარის სხვა მომხრეები თავიანთ სახლებში შეიპყრეს და სიკვდილით დასაჯეს.¹ შერეფ-ხან ბითლისის ცნობით კი, ზაალ-ბეგი შეტაკებისას სასახლის ბაღში მოკლეს.² ჰუსეინ-ბეგ უსტაჯლუმ კი დედით ქართველი სხვა უფლისწულები (თავისი აღზრდილები – ხ. ბ.) ყუმისა და ქაშანის მიმართულებით წაიყვანა, რათა იქ ერთ-ერთი გაემეფებინა.³ ცხადია, რომ ისინიც ისმაილის ბრძანებით დახოცეს, რადგან შემდგომ უკვე ამ უფლისწულების კვალი სპარსულ წყაროებში იკარგება.

საინტერესოა, როდის და საქართველოს რომელი კუთხიდან შეიძლება მოხვედრილიყო სოლთანზადე ხანუმი შაჰ თაჰმასბის ჰარემში?

ცნობილია, რომ ჰაიდარ მირზა დაიბადა 1554 წელს. ესე იგი, დედამისი შაჰის ჰარემში ერთი ან ორი წლით ადრე უნდა მოხვედრილიყო. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1551 წელს ყიზილბაშებმა სამცხეში ლაშქრობის დროს წარჩინებული გვარის ტყვეები ჩაიგდეს ხელში. თუ ამ ვარიანტს დავუშვებთ, ჰაიდარის დედა, შესაძლოა, სამცხიდან ყოფილიყო, მაგრამ როგორც მ. სვანიძე აღნიშნავს, ამ დროს ირანში მესხები ძალაუფლებისთვის ბრძოლაში ჩართულნი არ ჩანან.⁴ ეს კი, ლოგიკურად, გამორიცხავს ქალის წარმომავლობას სამცხიდან.

ძალზე საყურადღებოა შემდეგი გარემოება: კერძოდ, შაჰ თამაზის მეორე ლაშქრობის დროს, 1547 წლის იანვარში, როდესაც იგი უკან ბრუნდებოდა, მას კახეთის მეფე ლევანი და იმერეთის მეფე ბაგრათი ეახლნენ და მორჩილება გამოუცხადეს. საჩუქრები მიუტანეს და თვითონაც დასაჩუქრებულები დაბრუნდნენ უკან.⁵ ლევანი ყოველთვის ცდილობდა მშვიდობა შეენარჩუნებინა. იგი მუდამ უგზავნიდა შაჰს საჩუქრებს. შესაძლოა მის საჩუქრებში ერთ-ერთი სწორედ ჰაიდარ მირზას დედა ყოფილიყო.

ჰაიდარ მირზას დედის ძმას – ალიხან გორჯის, ისქანდერ მუნში კახეთის მეფე ალექსანდრე II-ის (1574-1605 წწ.) ძმად მოიხსენიებს: „ალი-ხან ქართველმაც, ალექსანდრე-ხანის ძმამ, რომელიც შაქში იყო, [იქ] დარჩენის ძალა ვერ მონახა, გამოეცალა და ლალა ფაშა გალაღებული შირვანში შევიდა“⁶ (საუბარია ჩილდირის ბრძოლაზე. როგორც ჩანს, ეს ალი-ხან გორჯი გადაურჩა შაჰ ისმაილ II-ის რისხვას). ისტორიკოსი ჯ. ჰამერი ალიხან გორჯის ალიხან მირზად მო-

1 W. Hinz, დასახ. ნაშრ. გვ. 53.

2 Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, 1976, გვ. 230.

3 J. Hammer, დასახ. ნაშრ. გვ. 475.

4 მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები, გვ. 248.

5 ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოცემა, ტფ., 1926, გვ. 5; ჰასან რუმელუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 25.

6 ისქანდერ მუნში, გვ. 30.

იხსენიებს,¹ რაც უფლისწულს ნიშნავს. ერთი რამ ცხადია, რომ ალიხან გორჯი ალექსანდრე მეფის სისხლით ნათესავი უნდა ყოფილიყო, რადგან ქართული სამეფო დინასტიისადმი მისი ახლო კავშირი აშკარაა. მ. სვანიძე ვარაუდობს, რომ ალიხან-გორჯისა და სოლთან-ზადე ხანუმის გვარი იოთამაშვილი უნდა ყოფილიყო.² თუმცა, ახალი ქართლის ცხოვრების მესამე ტექსტსა და „მესხურ ქრონიკაში“ სახელი იოთამი მხოლოდ ზემოთ ხსენებულ პირთა მამის სახელია.

ქართულ სამეფო ოჯახთან ჰეიდარ მირზას დედის ახლო ნათესაურ კავშირზე მისი სახელიც მიუთითებს. სახელი – სოლთან-ზადე ხანუმი, დიდებულის შვილს ნიშნავს. სიტყვა „სოლთანი“ ასევე ფიგურირებს შაჰ ხოდაბანდეს დედის სახელშიც – სოლთან ხანუმ ბეგუმი. იგი მუსავალის ტომის ბელადის შვილი იყო. ანუ, როგორც ჩანს, ამ ქალების წარმომავლობა მათივე სახელებზე აისახა. ამდენად, მიგვაჩნია, რომ სოლთან-ზადე ხანუმი, კახეთის დიდებულის ვინმე იოთამის, სამეფო დინასტიის ახლო ნათესავის ოჯახიდან უნდა ყოფილიყო. რაც შეეხება ირანის შაჰთან ქორწინების საკითხს: – ქართულ და სპარსულ წყაროთა მონაცემების საფუძველზე მიგვაჩნია, რომ შაჰ თაჰმასბ I, ქალების წარმომავლობიდან გამომდინარე, შესაძლოა დაქორწინებული ყოფილიყო შალიკაშვილის ასულზე და სოლთან ზადე ხანუმზე, რასაც ამ ეტაპზე ვერ ვიტყვით ბაჰრა ბაჯიზე.

შაჰ ხუდაბანდეს დედად მიჩნეულ შალიკაშვილის ქალთან დაკავშირებით ვახუშტი ბატონიშვილი წერს, რომ „მაშინ შაჰხუდაბანდა ვერა რისა მყოფელი (იგულისხმება საქართველოში ლალა ფაშას შემოჭრა – ხ.ბ.), ამისთვის დედამან მისმან (რომელი იყო ასული ოთარ შალიკაშვილისა) დაახვია წრმალსა ლეჩაქი და წამოუგზავნა სკმონ მეფეს (ვითარცა წეს არს ქართველთა) და მოუთხრა: „რომელიცა გნებავს, აღიღე და წარვედ ქუეყანასა შენსა ნიჭითა დიდითა და ბრძოდე ოსმალთა.“³ თვითონ ეს ნარატივია საეჭვო და ხელოვნური: ან ხმალი აიღე და იბრძოლე, როგორც კაცს შეშვენის, ან ქალივით თავზე ლეჩაქი დაიხურეო – ისე გამოდის, თითქოს სიმონი ყოყმანობდა ქართლში დაბრუნებასა და ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლაზე, რაც სიმართლეს არ შეესაბამება. მ. სვანიძე მართებულად აღნიშნავს, რომ შალიკაშვილის ქალი უფლისწულის დედა არ ყოფილა, რადგან მესხები ამ დროს ირანში ძალაუფლებისთვის ბრძოლაში არ ჩანან. შალიკაშვილის ქალს შაჰ თამასბთან მხოლოდ ერთი ასული ჰყავდა.

შაჰ ხუდაბანდეს დედა იყო სულთანუმ ბეგუმი (გარდ. 1593 წ.),

1 სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.), ტექსტის პუბლიკაცია, გამოკვლევა და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა, თბ., 1961, გვ. 42.

2 მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები, გვ. 244.

3 ვახუშტი, 1973, გვ. 411.

იგივე სულთან ხანუმ (იგივე სოლთანამი თორქემანი) მავსილუ ანუ მუსავალის ტომიდან. იგი იყო ყიზილბაში, მუსა სულთანზე თორქემანი მავსილუს შვილი. ზოგიერთი თანამედროვე ირანელი ისტორიკოსი მას ჰაიდარ მირზას და შაჰის სხვა შვილების დედად მიიჩნევს (რა თქმა უნდა, არასწორად მიგვაჩნია).

ამდენად, XV საუკუნის 70-იან წლებში სეფიანთა ირანში ძალაუფლებისათვის მიმდინარე ბრძოლაში აქტიურად მონაწილეობდა შაჰ თაჰმასბ I-ის ერთ-ერთი მეუღლე, უფლისწულ ჰაიდარის დედა, წარმოშობით ქართველი – სოლთან ზადე ხანუმი. სწორედ მის გარშემო იყო გაერთიანებული ე. წ. ქართული კლანი (შაჰის უფლისწულების ქართველი დედები და მათი ძმები), რომელიც ცდილობდა ირანის ტახტზე საკუთარი კანდიდატის აყვანას. სოლთან ზადე ხანუმის მყარ პოზიციებს ჰარამხანაში განსაზღვრავდა შემდეგი გარემოებები: სოლთან ზადე ხანუმი იყო შაჰთან ქორწინებაში მყოფი, ჰყავდა ორი უფლისწული, იგი ეკუთვნოდა ქართველ (კახელ) დიდებულთა ოჯახს და ამავე დროს, სამეფო დინასტიის ახლო ნათესავიც უნდა ყოფილიყო; მისი ძმები – ალიხან გურჯი და ზაალ გურჯი შაჰის კარზე მაღალ თანამდებობებს იკავებდნენ და იყვნენ თაჰმასბ I-ის ნდობით აღჭურვილი პირები.

KHATUNA BAINDURASHVILI
Korneli Kekelidze Georgian National
Center of Manuscripts,
Georgia
baindurashvilikhatuna@yahoo.com

GEORGIAN WOMEN IN THE POLITICAL LIFE OF SAFAVID IRAN (THE 70^S OF THE VXI CENTURY)

The historical sources evidence that dynastic marriages played the salient role in regulating the relations between states. Based on this, it can be said that women represented one of the important segments of diplomacy in both internal and external relations. The “women’s issue” became particularly active from the 16th century in the relationships with Safavid Iran and did not lose its relevance even under the reign of subsequent dynasties of Iran. Women of the Georgian royal dynasty and other noble families were supposed to play the role of “mediators” and exert maximum “favorable influence” on the current political processes. This was the purpose of “marrying off” Georgian women to the Shah of Iran or sending them as concubines

The presence of Georgians in the service of Safavid Shahs fell within the sphere of interest of a number of researchers: E. Mamistvalishvili¹, M. Svanidze², H. Maeda³, N. Falsafa⁴. Among them M. Svanidze focused his attention and separately touched upon Georgian women in the harem of Safavid Shahs. However, it should be noted that the purpose of all works devoted to the issue is to identify the goal and role which the Georgians played in the controversy over the

1 E. Mamistvalishvili, the ongoing political struggle in Safavid state and Georgians (1576-1578) (according to European sources), Matsne, History, Archaeology and Art History Series, Tb., 1977, №4, p. 107-117. (in georgian)

2 M. Svanidze, Georgians on the political arena of Iran and the Ottomans in the 16th-17th centuries, Sketches of Georgian-Ottoman history, Tb., 1990, p. 241-347. (in georgian)

3 H. Maeda, Georgians in Safavid Iran, Ethno-social origin of the four Ghulam families, Tb., 2008. (in georgian)

4 N. Falsafa, The life of Shah-Abbas the First, selective translation (fragments about Georgia and Georgians), translated from Persian by L. Zhorzholiani, foreword and notes by Prof. J. Stepnadze, Tbilisi, 2003.

succession of Shah Tahmasp I.

Our research aims to specify the identity of Georgian women at the court of Shah of Iran - Tamaz I (according to Persian sources – Tahmasp (1524-1576) and determine their status in the Shah's harem, in particular, to define the form of their marriage to the Shah and highlight the political role of Georgian women in the Safavid Iran.

The first publication about Georgian women was provided in "Tsiskari"¹ in 1860. In the article "Georgian Women, Historical Overview" Dmitry Bakradze writes that women in Georgia were well trained in literacy and needlework in their families, in addition, „the author emphasizes the peculiarity of their character and points out, that “the major part of Georgian women are naturally tactful, and having the sense of duty and responsibility they are honest and obedient by nature.” D. Bakradze writes about the historical mission of the Georgian woman: “Byzantine masters and noblemen often tried to marry Georgian women ... In the eleventh century, the emperor Michael-Doucas of Constantinople was married to the daughter of Bagrat IV, whose name was Martha, and Martha's cousin Irina was married to the Emperor's brother Isac Komnenus; The Seljuk Sultan Alf-Arslan was married to Bagrat's niece³. In the twelfth century, David II (meaning David IV Agmashenebeli – Kh. B.) had two daughters – Kata and Tamar. Kata was married to Alexia Comnenus, the son of Emperor Nicephorus Barian and the famous writer Anna Comnenus; Tamar was married to the ruler of Shirvan named Fadlon, who was converted to Christianity for Tamar's sake. In the fourteenth century, the Emperor Alexis II of Trabzon was married to a daughter of Beqa Atabag – from Meskheti. The history also evidences that in 1450, Emperor Constantine Dragose sent his ambassador with lots of gifts to Georgia to propose marriage to the daughter of King Giorgi VIII, but this affair fell through due to the death of Constantine the Great ... Georgian women were also courted by the deputies of the Arab Caliphate, or emirs, and the masters of Persia. ... History does not inform us details about women's status outside

1 D. Bakradze, Georgian Women, Historical Review, Tsiskari, 1860, No. 4, pp. 251-280. (in georgian)

2 D. Bakradze, Georgian Women, p. 261-262.

3 Bagrat IV's niece was, at the same time, the niece of the Armenian (Tashir-Dzoraget) king Kvirike, i.e. -Armenian princess of Georgian mother. Apparently, D. Bakradze considers her to be Georgian.

their homeland; But there is no doubt that they must have had influence upon the sultans and shahs, which they used to their advantage as well as for their homeland”¹.

The 17th century French traveler Chardin wrote rapturously: “Georgians are a splendid breed of people in the whole East and, one might say, over the whole world. In this country I have not met a single ugly person, whether man or woman, I have met only angelic faces. The majority of women are naturally gifted with the delicacy that you don’t find anywhere else. I think one can’t help falling in love if you take a glance at them. It is impossible even to draw a more beautiful face and body than a Georgian woman. They have tall, shapely, flexible bodies and are amazingly slender. Any make-up, which is used likewise by both the beautiful and the ugly, does not suit them, as it is the substitute for jewelry and is used as ornamentation in the same way as pearls, other precious stones and beautiful clothes are used in our country. ... Georgians are polite and philanthropic, and at the same time worthy and self-restrained.”²

In Georgian historiography, at first the interest was evinced in the Georgian women who were sent to the court of Shah Abbas I (1588-1629): K. Kekelidze writes: “...Those women from the families of kings and nobles were sent to the court of the Shah as wives and spouses of the ferocious tyrant either forcibly or voluntarily, in the latter case, with the purpose of avoiding and somehow mitigating the indignation and rage of this torturer through betrothal”³

At the outset of the 16th century, the Safavid state was created in Iran, which shortly afterwards began to pursue the aggressive policy towards eastern Georgia. The Kizilbash first invaded Kartli on the order of Shah Ismail I (1501-1524) and destroyed Tbilisi. Georgian chroniclers (Beri Egnatashvili, the third text of Life of Kartli and Vakhushti Batonishvili) write nothing about the captives taken from Georgia by Iranians. Georgian captives having been sent to the court of Shah Ismail I are not mentioned either by the anonymous author

1 D. Bakradze, Georgian Women, Historical Review, pp. 264-265, 267. (in georgian)

2 Travels of Jean Chardin in Persia and other countries of the East (information about Georgia), translation from French, research and comments by MziaMgaloblishvili, Tb., 1975, p. 297.

3 K. Kekelidze, Etudes from the History of Ancient Georgian Literature, IV, Tb. 1957, p. 217. (in georgian)

describing his life, nor by “Tarikh-e Jahan-ara”.¹

Georgian women first appeared in the harem of the Shah during the reign of the second representative of the Safavid dynasty - Shah Tahmasp I (1524-1576). It is worth noting that the information about them in Georgian historical sources is very scarce.

Beri Egnatashvili writes: “... Shah-Tamaz: talked to Atabag Kayk-hosro and asked to marry him (a woman – Kh. B.) a woman from his tribe. Atabagh did not have his own daughter, but he had a relative Otar Shalikashvili, whose daughter was voluntarily sent to the Khan as Atabagi’s relative, and the Khan married her.

And after the marriage she became his most beloved wife and the peace was established between Shah-Tamaz and Atabag.”²

Vakhushti Batonishvili writes the same: “After that Shah-Tamaz came and conquered the city of Tiflis (1548, the second campaign - Kh. B.) of Coronicone, from Tiflisi he sent the message to Kaikhosro Atabagi (Kaikhosro II (1545-1573 – Kh. B.) to give him his daughter as a wife. But Atabagi did not have a daughter, that is why he gave Shah the daughter of Otar Shalikashvili as Kaikhosro was their relative. Thus, Shah-Tamaz became his son-in-law and gave Atabagi a lot of gifts and left for Persia because the Khan had his brother in Georgia.”³

It is worth noting, that Eskander Monshi, who describes four campaigns of Shah Tamaz to Georgia in separate subsections of his work (1540/1, 1547, 1551, 1553/4), does not speak about sending Shalikashvili’s daughter to him. One of the cases when women (and sons) of the Georgian nobility were presented to the Shah’s commanders was the fourth campaign (1554), about which Eskander Monshi writes: „ در این یورش زیاد از سی هزار اسیر به دست جیوش دریا. خروش در آمد از آن جمله آنچه زنان و دختران و پسران عظماء و آژنواران بود در “عوض خمس به سرکار اشرف اختصاص یافت. – “In this campaign more than 30,000 captives were taken by the army “furious as the sea”. Among them, those who were wives, daughters and sons of aristocracy, gentry and noblemen were assigned to the Shah’s most noble

1 Three XVI-century Persian sources on Georgia, translated from Persian, introduction, notes and references added by Nana Gelashvili, Tb. 1990, pp. 21-28.

2 Beri Egnatashvili, Akhali Qartlis Tskhovreba, text one, Qartlis Tskhovreba (History of Georgia), II, text established according to all major manuscripts by S. Kaukhchishvili, Tb. 1959, p. 364.

3 Batonishvili Vakhushti, Description of the Georgian Kingdom, Qartlis Tskhovreba (History of Georgia), IV, text established according to all major manuscripts by S. Kaukhchishvili, Tb., 1973, pp. 715-716.

Sarkar (commanders – Kh. B.) in the “Khutistavi” account.¹ This incident took place in Kartli. However, previously, when the Kizilbash’s army was encamped in Samtskhe, they took prisoners during their third campaign in 1551. As Hasan-Rumlu writes, Iranians “took Georgian women of a beauty like fairies” as captives from Samtskhe.² Thus, as we learn from the sources provided, Georgian women should have ended up in the harem of the Kizilbash nobles and the Shah of Iran in 1548, 1551 and 1554. Relying on Georgian sources, out of those women Shah Tahmasp I married the daughter of Otar Shalikhvili in 1548, and the rest of them were taken captives. There was another circumstance, in particular, Georgian kings and princes sent selected girls and young men to the Shah’s court every year as “gifts”, some of whom remained in the Shah’s harem, and others were distributed as gifts to Kizilbash nobles and officials (we will refer to this issue below).

In Persian historiography the issue of the heirs of Shah Tahmasp I was exhaustively provided by the Iranian historian Nasrullah Falsafi, who, based on the data from Persian sources, gave us the detailed succession of Shah Tamazi’s children and the names of their mothers. Unfortunately, neither Georgian nor Persian sources mention the Georgian names and surnames of these Georgian women (except Shalikhvili), accordingly, this issue remains obscure in historiography. In many cases, however, the Persian names of these women are known.

According to Iranian historian Nasrullah Falsafa, the mothers of four out of 12 princes who were heirs of Shah Tahmasp I were Georgian women. They are: Soltan Zadeh Khanum – the mother of the fourth, Shah’s most favorite son, Heydar Mirza; Zahra Baji – the mother of the sixth son, Mustafa Mirza and the ninth son, Ali Mirza; Khanfarvan Khanum is the mother of the eighth son – Imam Quli Mirza³ (we have a different opinion on this issue, which we will refer to later). One of 8 daughters of Shah Tahmasp, Zeynab Begum pre-

1 ۱۳۹۰، نارەت، یدارم دیرف شش و گ ه ب، یسابع یارآ ملع خیرات، نام کرت گی ب ر دن کس ۱۲۱۱، ص. ; Eskander Monshi’s Reports on Georgia, Persian text with Georgian translation and preface published by V. Futuridze, Tb., 1969, p. 21;

2 Information of Hasan Rumlu about Georgia, Persian text with Georgian translation and preface was published by V. Futuridze, notes attached by R. Kiknadze, Tb., 1966, p. 29.

3 N. Falsafi, The life of Shah-Abbas the First, selective translation (fragments about Georgia and Georgians), translated from Persian by L. Zhorzholiani, foreword and notes by Prof. J. Stepnadze, Tbilisi, 2003, pp. 8-9.

viously called as Anna Khanum, had the Georgian mother¹. M. Svanidze suggests that the mother of Zeinab Begum could have been the daughter of Shalikashvili, mentioned in Georgian sources.²

H. Falsafi points out: “Many wives of Shah Tahmasp were among those concubines and daughters whom Emirs of Gurjestan sent to the Shah every year along with other gifts and tributes.”³

The interest is evinced in the terms provided by the Iranian historian: “Slave” and “Daughter.” In our opinion, these terms unequivocally distinguish the legal status of a woman in the Shah’s harem. “Slave” (concubine) is an indicator of lower ancestry and indicates her unprivileged position in the harem, whereas “daughter” should denote a female representative of a noble family. Moreover, the status of “Shah’s wife” is very conventional in historiography. In general, a Shia Muslim, including the Shah, was allowed to have only four wives. At the same time, he could be in a temporary marriage (*sighe*) with a woman, as well as have an immeasurable number of concubines. Therefore, all women (including Georgian women) who were mothers of the Shah’s children could not be his wives.

Haydar Mirza’s mother, Soltan Zade Khanum, held a special position among Georgian women in the harem of Shah Tamaz I. As chroniclers write, Shah Tahmasp had a special attitude towards Haydar Mirza. He loved him exclusively and gave the right to give advice to his father in the state affairs, and the latter took his advice into consideration. Haydar was the only prince who had the right to be in the court of the Shah as an adult. D’ Alessandr, the ambassador of Venetian Republic, who arrived in the Safavid State in 1571, writes: “Heydar Mirza enjoys great confidence of the Shah. He is eighteen years old. He is short but with a very beautiful look. Heydar Mirza is a great orator and a brilliant rider⁴”.

N. Falsafa writes: “And in the royal harem, Soltan Zade-khanum, who was Georgian and loved by the Shah more than any other wife, was preparing the grounds for her son’s enthronement through Georgian commanders who had great influence and power at the

1 N. Falsafi, *The life of Shah-Abbas the First*, p. 8

2 *Sketches of Georgian-Ottoman history*, p. 243.

3 N. Falsafi, *The life of Shah-Abbas the First*, p. 8

4 *Travels of Venetians in Persia (A Narrative of Italian Travels in Persia in the XV and XVI centuries)*, vol. 49, London, 1873, p.125.

royal court.”¹ Later, one of the suspects in the Shah’s death was Sol-tan Zadeh Khanum along with his Georgian supporters.

In 1573, the sudden illness of Shah Tahmasp triggered the struggle for the throne among the princes in the palace. Georgian and Circassian clans clashed with each other in Iran. The Circassians wanted to enthrone their candidate Ismail Mirza (later Shah Ismail II) who was Circassian on maternal line. At that time Ismail was imprisoned by the Shah’s order in Alamut prison because of the disobedience to him. He was supported by some of the Kizilbash Amirs and the Circassians having been promoted in the palace. But the main support was his sister Pari Khan Khanum, who was a highly influential figure.

According to Eskander Monshi Georgian Zaal-Beg is considered to be the leader of the Georgian group: “... Zaal-Beg, who belonged to this group (supporters of Haydar – Kh.B.) and whose sister was included among the wives of the Shah as well as was the mother of several princes, hated Sultan Ismail’s supporters, also, he always served in the Shah’s bathes.”²

In the last years of Shah Tahmasp’s life, especially from 1573 (after his illness), the Kizilbash Amirs no longer trusted Georgians with the life of the Shah. “Ismail Mirza’s supporters agreed that Zaal-Beg was ungrateful and the Sufis, faithful to the state, did not trust him any longer. We will not allow, they said, that at the time, when his majesty is so weakened, he (Zaal-beg) should go to bath and serve there; we are not safe from his treachery.”³ As Eskander Monshi tells us, “The Georgians wondered why they wanted to prevent them from performing their service.”⁴ Even this service of Zaal-Beg’s and that of Georgians, generally, clearly evidence that they had earned Shah Tahmasp’s great trust, because, in fact, he entrusted his life to Georgians when he was in the most vulnerable position. Zaal-Beg and several other Georgians were responsible for the Shah’s security in the royal bath.

The Iranian historian Sharaf Khan Bidlisi writes that the maternal uncles of Heydar Mirza and Imam Quli Mirza were Alikhan Gurji and

1 The life of Shah-Abbas the First, p. 9

2 Eskander Monshi’s Reports on Georgia, Persian text with Georgian translation and preface published by V. Futuridze, Tb., 1969, p. 25-26.;

3 Eskander Monshi, p. 26

4 Eskander Monshi, p. 26

Zaal Gurji.¹ As we have seen above, Eskander Monshi also writes that Zaal Gurji's sister was the wife of the Shah, who had several princes. Heydar's ascension to the throne was also supported by the Ustajlu tribe, whose leader, Hussein-Beg Ustajlu, was the teacher of Mustafa and Imam Quli who were Georgian princes from the maternal line.²

D. Katsitadze points out that: "Amirs of Ustajlu tribe proclaimed their pupil, the fifth son³ of Shah Tamaz I, Haydar Mirza to be the Shah, his mother was a Georgian woman, the daughter of Shalikashvili. Heydar Mirza's enthronement was supported by the Georgians promoted at the Shah's court (brother of Heydar Mirza's mother Alkhan (//Alikhan – Kh.B.) Gurji, Zaal Gurji, Tahmasb Gurji, Daud Gurji and others)."⁴

N. Falsafi writes that after Shah Tamazi in Iran "... the brave and famous Georgian commanders – Zaal, Daud and Tamaz – brothers of Imam Quli-Mirza's mother Khanfarvan Khanum tried to enthrone Heydar Mirza ... because Heydar Mirza's mother was also Georgian. These Georgian commanders were famous among the Kizilbash tribes for their bravery as well as the huge property and estates that they owned in Georgia".⁵ N. Falsafi also mentions Heydar Mirza's uncle Alikhan Gorji.⁶

We cannot clarify why Khanfarva Khanum's brothers (Zaal, Daud and Tamazi) had to support the enthronement of Haydar-Mirza, if the heir to the throne was also the son of their own sister?

According to the reports by Eskander Monshi and Sharaf Khan Bidlisi as well as based on N. Falsafi's research, we deem that Haydar Mirza's mother was Soltan Zade Khanum and her brothers were Zaal Beg Gorji and Alikhan Gorji (N. Falsafi believes that Soltan Zadeh Khanum had only one prince, Haydar Mirza, which we cannot agree on). In addition, given the historical narratives, we believe that Soltan Zadeh Khanum must have been the mother of not one but two princes (Haydar Mirza and probably Ali Mirza).

1 K. Tabatadze, Information about Georgia by Sharaf-khan Bidlisi, Caucasian-Near-Eastern Collection, Tb. 1962, p. 175.

2 J. Hammer, Ibid. p. 475; Qartlis Tskhovreba, II, p. 517. E. Takaishvili, Three Historical Chronicles, pp. 86-87; Materials on the History of South Georgia (XV-XVI centuries), textual publications, studies and research by Sharashidze, Tb., 1961, p. 42

3 D. Katsitadze considers Haidar Mirza was fifth prince of Shah Tahmasp.

4 D. Katsitadze, History of Iran, III-XVIII centuries, Tb. P. 399 – 400

5 N. Falsafi, The life of Shah-Abbas the First, p. 9

6 N. Falsafi, p. 10

Thus, based on the collation of data of sources, in our opinion, the sons of Soltan Zade Khanum were: the fourth prince of Shah Tahmasp – Haydar Mirza and the eighth prince – Imam Quli Mirza, the son of Zahra Baji was the sixth prince – Mustafa Mirza and the son of Khanfarvan Khanum was the ninth prince – Ali Mirza.

Relying on the Persian sources, Khanfarvan-khanum's brothers Daud and Tamazi, as well as Soltan-zade-khanum's brothers Zaal and Alikhan, who were promoted at the royal court of Safavid Iran, belonged to the lineage of Georgian nobles, as they owned huge holdings and estates in Georgia.

Shah Tahmasp died on the night of May 14, 1576. Haydar-Mirza was proclaimed Shah of Iran by his supporters. In the third text of "Life of Kartli" we read: "On the first day of May of Coronicon, Tuesday, Khan Shah-Tahmasp died and Alikhan-Sultan, the son of Ustajlu and Iotami wanted Heydar-Mirza to rule."¹ "Meskhetian Chronicle" suggests the same: "On the first day of Coronicon, May 1, Tuesday, Khan Shah Tahmasp died, and Alikhan-Sultan, the son of Ustajlu and Iotam wanted Haydar-Mirza to rule."²

According to Munejim-Bashi, in the process of struggle for the throne, Heydar Mirza acted on the instructions of his mother.³ This recording highlights Sultan-Zade Khanum's active involvement in domestic politics.

According to W. Hintz, the dissemination of the news about the Shah's death caused a great excitement throughout the city. Shah Tahmasp's last wish was also announced, that all Emirs and subjects of the Safavid dynasty should have been subordinated to Heydar. But a considerable part of the population met this news with distrust.⁴ At the same time, the followers of Heydar gathered in the palace of the commander of the division – Hussein Beg Ustajlu. They had constant contact with Heydar, who was locked up in the royal palace, through the women delivering letters⁵. As we can see, the Shah's Harem was in the hands of a Georgian woman – Heydar Mirza's mother. This also indicates her privileged status.

According to the existing versions about Shah Tahmasp's death, Georgians were involved in his death (European authors write about

1 Qartlis Tskhovreba, II, Tb., 1959, p. 517.

2 E. Takaishvili, Three Historical Chronicles, Tiflis, 1890, pp. 86-87.

3 W. Hinz, op. cit., p 53.

4 W. Hinz, op. cit., p 46

5 W. Hinz, op. cit., p 46

it): In J. Hammer's opinion, the Shah was poisoned by Heydar-Mirza's Georgian mother, so that the Shah would not have changed his earlier decision (will) about Heydar's ascension to the throne, and thus, could not have deprived his son of the right to ascend the throne. "So she wanted to ensure his son's unimpeded ascension to the throne through the Shah's early death."¹ According to another version, Hakim Ibn Nasr from Gilan, one of the doctors of the Shah, was Heydar Mirza's supporter, that was why, he poisoned the Shah."²

According to Sharaf-Khan Bidlisi: "Ali Khan Gurji and Zaal Gurji, who were the maternal uncles of Heydar Mirza and Imam-Quli Mirza, left Heydar Mirza in the chambers of the royal palace on the advice of Bahram Mirza's son Sultan Ibrahim Mirza, so that. ... after the death of the Shah, he could ascend to the royal throne".³

Heydar Mirza's half-sister Khanfarvan Khanum played a crucial role in the ongoing processes in the Safavid royal court. He pretended the obedience to Heydar and congratulated him on his ascension to the throne. At the same time, she immediately informed his uncle Shamkhal, the ruler of Circassians, and warned him that if he had not immediately taken the appropriate measures all the power would have fallen into the hands of Georgians.⁴ Ferikhan Khanum managed to hand over the outer perimeter of Shah's Harem to her supporters. As T. Minadoi writes, in fact, Heydar turned out to be imprisoned in harem by Ferikhan Khanum, Ismail II's sister, who was waiting for Ismail to come to Qazvin and decide Heydar's fate.⁵

When the Georgians and a part of the Kizilbash learned of the situation at the royal court, they tried to seize the Qazvin palace and rescue Heydar. Zaal-Beg, who broke into the palace and tried to free his nephew, fought with the particular dedication. This provoked Ferikhan-khanum who gave the order to kill Heydar. Her supporters found Heydar in the harem dressed in women's clothes and

1 K. Tabatadze, Information about Georgia by Sharaf-khan Bidlisi, Caucasian-Near-Eastern Collection, vol. 1962, pp. 159-186; Sharaf-khan ibn Shamsaddin Bidlisi, Sharaf-nameh, Translation, foreword, notes and appendices by E. I. Vasileva, vol. 1. II, M., 1976, p. 229.

2 J. Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, II b., Pest, 1834, 83. 475 – E. Mamistvalishvili, op. cit., p. 109.

3 K. Tabatadze, Information about Georgia by Sharaf-khan Bidlisi, Caucasian-Near-Eastern Collection, vol. 1962, pp. 159-186; Sharaf-khan ibn Shamsaddin Bidlisi, Sharaf-nameh, Translation, foreword, notes and appendices by E. I. Vasileva, vol. 1. II, M., 1976, p. 229.

4 J. Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, II b., Pest, 1834, 83. 475 – E. Mamistvalishvili, op. cit., p. 109.

5 T. Minadoi, Historia della Guerra fra Turchi et Persiani, Venezia, 1588, 83. 8 – cited. E. Mamistvalishvili, op. cit. p. 112.

beheaded him. He ruled for only 11 hours.¹

The next day, Ismail's supporters seized Zaal-Beg and other supporters of Heydar in their homes and executed them.² According to Sharaf Khan Bidlisi, Zaal-Beg was killed in a clash in the palace garden.³

Hussein-Beg Ustajlu took the other princes (raised by him), who were Georgian in maternal line, in the direction of Kumi and Kashan, so as to enthrone one of them there.⁴ It is clear that they were also killed on Ismail's orders, as the further traces of these princes are lost in Persian sources.

It's interesting when and from which part of Georgia could Sol-tan-zade-khanum enter the harem of Shah Tahmasp?

It is known that Heydar Mirza was born in 1554, hence, his mother must have entered the Shah's harem a year or two earlier. As mentioned above, in 1551, during the campaign to Samtskhe, the Kizilbashs took the captives of noble families. If we allow this option, Heydar's mother could have come from Samtskhe. But as M. Svanidze notes, at that time the Meskhetians do not appear to be engaged in the struggle for power in Iran.⁵ And this, logically, excludes Samtskhe as the origin of the woman.

The following circumstance is particularly noteworthy: namely, in January 1547, during his second campaign, when Shah Tamazi was heading back, he was paid a visit by the King of Kakheti Levan and the King of Imereti Bagrat who declared their obedience. They brought gifts to Shah and returned bestowed by the Shah as well.⁶ Levan always tried to keep the peace. He always sent the Shah the gifts and Haydar's mother may be one of them.

Eskander Monshi refers to the brother of Heydar-Mirza's mother – Alikhan Gorji as the brother of Alexander II (1574-1605), the king of Kakheti: "Ali-Khan Georgian, the brother of Alexander Khan, who was in Shaki, failed to find the strength to stay [there] and had to surrender, and Lala Pasha vigorously entered Shirvan"⁷ (the mentioned is about the battle of Childir. Ali-khan Gorji seems to have escaped the wrath of Shah Ismail II). The historian J. Hammer names Alikhan Gorji as Alikhan Mirza,⁸ which

1 E. Mamistvalishvili, op.cit. p. 113.

2 W. Hinz, op.cit., p. 53.

3 Sharaf Khan ibn Shamsaddin Bidlisi, 1976, p. 230.

4 J. Hammer, op. cit., p. 475.

5 D. Svanidze, Sketches of Georgian-Ottoman history, p. 248.

6 History of F. Gorgidzhanidze, Edition S. Kakabadze, Tif., 1926, p. 5; Hasan Rumlu's information on Georgia, p. 25.

7 Eskander Monshi, p.30.

8 Materials on the history of South Georgia (XV-XVI centuries), textual publications, studies and searches by Sharashidze, Tbil., 1961, p. 42.

means prince. One thing is clear: Alikhan Gorji must have been a blood relative of King Alexander, as his close connection with the Georgian royal dynasty is obvious. M. Svanidze suggests that the surname of Alikhan-Gorji and Soltan-Zade Khanum should have been *lotamashvili*.¹ However, in the third text of the “Life of New Kartli” and the “Meshkhetian Chronicles” the name *lotam* is mentioned as only the above-mentioned persons’ father.

The name of Heydar Mirza’s mother also indicates the close relation with the Georgian royal family. The name – *Soltan-Zadeh Khanum*, which means the child of the noble. The word “*Soltan*” is also found in the name of Shah Khudabande’s mother – *Soltan Khanum Begum*. She was the child of the chief of the *Musa Vali* tribe, i.e. it seems that the origin of these women was reflected in their own names. Thus, we believe that *Soltan-Zade Khanum* must have come from the family of the *Kakhetian* nobleman named *lotami*, the close relative of the royal dynasty.

As regards the question of marriage with the Shah of Iran: - based on Georgian and Persian sources we believe that resulting from the origin of women, Shah Tahmasp I may have been married to the daughter of *Shalikashvili* and *Soltan Zade-Khanum*. So far, we cannot say the same about *Zahra Badji*.

As for the daughter of *Shalikashvili*, *Vakhushti Batonishvili* considers her as the mother of Shah Khudabande: *Vakhushti* writes that “at that time Shah Khudabande was not there (meaning the invasion of *Lala Pasha* into Georgia - Kh. B.), due to this, his mother (who was the daughter of *Otar Shalikashvili*) covered the sword with veil and sent to King *Svimon* (as it is customary for Georgians) and told him: “Take whichever you like and go to your country to fight against Ottomans with all your talent.”² This narrative itself is dubious and artificial: either take a sword and fight like a man or cover your head with a veil like a woman – it shows that *Svimon* was hesitant to return to *Kartli* and fight against the Ottomans, which cannot be true.

M. Svanidze rightly points out that *Shalikashvili*’s daughter was not the mother of the prince and she had only one daughter from the Shah, because the *Meskhethians* were not seen in the struggle for power in Iran at that time.

Shah Khudabande’s mother was *Sultanum Begum* (died in 1593), alias *Sultan Khanum* (alias *Soltanami Torkeman*) *Mavsilu* or from the *Musawali* tribe. She was *Kizilbash*, the daughter of *Musa Sultanie Torkemani* of *Mavsilu*. Some modern Iranian historians consider her to be the mother of *Heydar Mirza* and other children of the Shah (we deem it is not correct.)

1 M. Svanidze, *Essays of Georgian-Ottoman History*, p. 244.

2 *Vakhushti*, 1973, p. 411.

Thus, in the 70s of the XV century, one of the wives of Shah Tahmasp I, the mother of Prince Heydar, a Georgian by birth, Soltan Zade-khanum, actively participated in the ongoing struggle for power in Safavid Iran. The so-called Georgian clan (Georgian mothers of the Shah's princes and their brothers) was gathered around her trying to put their own candidate on the Iranian throne. The strong position of Soltan Zade Khanum in harem was determined by the following circumstances: he was married to the Shah, had two princes, belonged to a Georgian (Kakhetian) noble family and at the same time must have been a close relative of the royal dynasty. Her brothers Alikhan Gurji and Zaal Gurji held high positions at the Shah's court and were trusted by Tahmasp I.

დავით მერკვილაძე
დამოუკიდებელი მკვლევარი,
საქართველო
datomerkvila@yahoo.com

შაქის ხან ჰუსეინის მიერ ავარიელთა ჯარის დაქირავება 1771 წელს და ერეკლე II

რუსეთსა და ოსმალეთს შორის 1768 წელს დაწყებულმა ომმა და პეტერბურგის გადაწყვეტილებით სამხრეთ კავკასიაში ოსმალეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეებში „დივერსიული“ მიზნებისათვის ამ ომში ქართლ-კახეთის მეფის, ერეკლე II-ის ჩართვამ აღმოსავლეთ კავკასიის მმართველთა შორის პოლიტიკურ ურთიერთობებზე მეტ-ნაკლებად საგრძნობი გავლენა იქონია. ვითარებას ამძაფრებდა პორტას მოწოდებები კავკასიელი მუსლიმი მფლობელებისადმი, სარწმუნოების დაცვის მოტივით ჩრდილოელი „ურჯულო“ მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაბმულისყვნენ. უშუალოდ სულთნისა თუ სულთნის დავალებით აღმოსავლელი ფაშების ამგვარ მოწოდებებს ადრესატებისათვის უხვად გაღებული ფული უმაგრებდა ზურგს. სწრაფად იცვლებოდა კავკასიელ მმართველთა პოლიტიკური განწყობები ერთმანეთის მიმართაც. ძველი მოკავშირეები ზოგჯერ ერთმანეთის მტრებად იქცეოდნენ ხოლმე და ხანაც - პირიქით.

1771 წლის 14 ნოემბერს რუსეთის სამხედრო სამსახურში მდგარი თერგის ჯარის როტმისტრი ჰასბულატ შამურზინი ყიზლარის კომენდანტ პარკერს დაღესტნიდან დაბრუნების შემდეგ მის მიერ მოპოვებულ სადაზვერვო ცნობებზე დაყრდნობით მოახსენებდა: „*ჯეხ კიდევ ჩემს ავარეთში მისვლამდე, ხანის ძმა და მისი უფროსი ვაჟი მათი შეკრებილი ხალხით შაქის ხან ჰუსეინის თხოვნით წავიდნენ მასთან საქართველოს მეფე ერეკლეს წინააღმდეგ დასახმარებლად, საითკენაც ახლა მთის ყველა ადგილიდან ლეკები და თავლელები¹ ემზადებიან წასასვლელად. და ამბობენ, შაქის ხანი შეჰპირდა ავარეთისას, *რომ მათი მოსვლის შემდეგ გაუგზავნის სამი ათას მანეთს, ხოლო მათ ყველას მომავადში მისცემს კახკ ჯამაგის და ყველა ისინი იქ გამოიზამთხებენ, გაზაფხულზე გაიმართება ბრძოლა.*“ ამავე მოხსენებიდან ვიგებთ, რომ ამის გამო ახალციხისაკენ წარმატებული*

1 თავლელებს (რუსული წყაროების Тавлинцы) უწოდებდნენ დაღესტნის ჩრდილოეთ ნაწილში მობინადრე მთიელებს, საპირისპიროდ დაღესტნის სამხრეთი ნაწილის მთიელებისაგან, რომელთაც ზოგადის სახელით, ლეკებად მოიხსენიებდნენ).

ლაშქრობიდან ერეკლე II უკან გამობრუნებულა და პატაკის ჩანწერი დროს უკვე ჯარით იდგა თავისი სამეფოს „საზღვართან ჰუსეინ ხანის წინააღმდეგ“. შაქის ხანის დასახმარებლად დაღესტნიდან წასული დაქირავებულები იქვე აპირებენ გამოზამთრებას, ამიტომ მათგან რაიმე მნიშვნელოვანი თავდასხმები ამ მხარეს (ანუ რუსეთის საზღვრებზე - დ. მ.) მოსალოდნელი არააო - დასძენდა თერგის ჯარის როტმისტრი (გამრეკელი 1968: 195-196; გაჭიევი 1988: 138-139).¹

ნიშანდობლივია, რომ მალე მოვლენები პატაკში აღწერილი გეგმისაგან სრულიად განსხვავებულად წარიმართა: ჰუსეინ ხანმა თავისი და დაქირავებულთა ჯარი არა დასავლეთით, ქართლ-კახეთის სამეფოს საზღვრებისაკენ, არამედ საპირისპირო მიმართულებით, შემახისაკენ მიმართა, ამ მხარეში გაბატონებული ყუბა-დერბენდის ხან ფათალის აქედან გასაძევებლად. ხოლო ამისათვის დაღესტნელ დაქირავებულებს შაქში გამოზამთრება სულაც არ მოუწიათ და მათ მოკავშირეებთან ერთად, ფათალი ხანის ჯართან 1771 წლის დეკემბერში ან მომდევნო წლის იანვარში გამართეს ბრძოლა (მერკვილაძე 2022: 184-185).

ასევე უნდა აღინიშნოს, რომ მანამდე ერეკლე II ჰუსეინ ხანს უცხადებდა მხარდაჭერას ყუბის ხანთან დაპირისპირებისას. 1768 წელს მომეტებულად გაძლიერებული ფათალი ხანი შემახის სრული დაპყრობის შემდეგ შეეცადა, დაემორჩილებინა ასევე ჰუსეინ ხანი, რომელიც მონაწილეობდა შემახელი დიდებულების შეთქმულებაში, ფათალი ხანის ბატონობისაგან განთავისუფლებას რომ ისახავდნენ მიზნად. ამ დროს ერეკლე მეფე კი არათუ არ დათანხმდა ყუბის ხანის მოწოდებას, ერთობლივად ემოქმედათ შაქის სახანოს წინააღმდეგ,² არამედ ჰუსეინ ხანის მხარე დაიჭირა და ფათალი ხანი აიძულა, ამ უკანასკნელს შერიგებოდა.³ ერეკლე II-ის მხარდაჭერა ჰუსეინ ხანისადმი, ისევე როგორც მოგვიანებით სამხედრო ძალით ყარაბაღის ხან იბრაჰიმისათვის განუული დახმარება (ცაგარელი 1891: 108), განპირობებული იყო მეფის გადანყვებილებით, არ დაეშვა რეგიონში ფათალი ხანის ზედმეტი გაძლიერება (მერკვილაძე 2022: 177). მოგვიანებით, 1770 წლის გაზაფხულზე, ჰუსეინ ხანი

1 გაჭიევის რედაქტორობით გამოქვეყნებულ დოკუმენტების კრებულში პატაკის ჩანაწერი დათარიღებულია 13 ნოემბრით. რუსულენოვანი წყაროების ქართული თარგმანები აქაც და შემდეგშიც ჩვენია.

2 შემახელი დიდებულების შეთქმულების, ამ შეთქმულებაში ჰუსეინ ხანის მონაწილეობისა და ამ უკანასკნელის წინააღმდეგ ფათალი ხანის მიერ ქართლ-კახეთის მეფისა და ყარაბაღის ხანის მოწვევის შესახებ რუს კონსულ სულიაკოვს ეცნობა 1968 წლის 10 სექტემბერს. დოკუმენტი იხ (აბდულაევი 1958: 159-160).

3 გრაფ პანინისადმი გაგზავნილ უწყებაში ერეკლე II აღნიშნავდა: როცა ფათალი ხანი „წამოვიდა დაღესტნის ჯარითა და შირვანი დაიჭირა, იქიდან შაქის ხანზედ მოვიდა და დაამარცხა. ეს საქმე რომ ჩვენთან განცხადებული შეიქნა, ამ ჟამად ჩვენ შაქის ხანს ჯარით შევეწინით და ამ ჩუენის შეწვევის გამო ყუბახანს თავისი წადილი დაუხსნა და, შერიგება მოინდომა და შერიგდა“ (მაჭარაძე 1988: 359).

(იბრაჰიმ ხანთან ერთად) ქართველ მეფეს სთავაზობდა მოკავშირეობას და მიმართავდა დახმარებისათვის, რათა ფათალი ხანი გაეძევებინათ შირვანიდან (შემახიდან) და იქ დამხობილი ადგილობრივი აღასი ხანის ხელისუფლება აღედგინათ. ერეკლესაც იგივე სურვილი ამოძრავებდა, მაგრამ ვინაიდან ამ დროს იგი უკვე ჩართული იყო ოსმალეთის წინააღმდეგ ომში, ხსენებულ გეგმაში პირდაპირი მონაწილეობისაგან თავი შეიკავა, თუმცა შაქისა და ყარაბაღის ხანებს თანადგომას უცხადებდა და აიძულებდა.¹

რაც შეეხება ხუნძახის ბატონ ნურსალ-ბეგს, ანუ ავარეთის ხან (//ნუსალ) მეჰმედ (//მუჰამედ) IV-ს, საქართველოში მისი წარუმატებელი დიდი ლაშქრობების² შემდეგ ერეკლე II-ს მასთან ურთიერთობა უკვე წლების წინ მოეგვარებინა და ერთგვარ მოკავშირედაც კი გაეხადა. ქართლ-კახეთის მეფის სამსახურის სანაცვლოდ ხუნძახის ბატონს მეფისგან ჯამაგირიც ჰქონდა დანიშნული: „მასუკან ჩვენთან შემორიგება მოინდომა, ჩვენც შევრიგდით და მცირეს რასმე ჯამაგირს ვაძლევთ“ - ატყობინებდა ერეკლე II რუსეთის მთავრობას (მაჭარაძე 1988: 360-361).

ზემოაღნიშნულ გარემოებათა (ერეკლეს მოკავშირული ურთიერთდამოკიდებულება შაქის ხან ჰუსეინთან და ხუნძახის მმართველ ნურსალ-ბეგთან, ამ უკანასკნელთა ერთობლივი ლაშქრობა ფათალი ხანის წინააღმდეგ) გათვალისწინებით, ერთი შეხედვით რჩება შთაბეჭდილება, თითქოს თერგის ჯარის როტმისტრის მოხსენება ყიზლარის კომენდანტისადმი იმ დროს არსებულ პოლიტიკურ ვითარებასთან სრულიად შეუსაბამო იყო. თუმცა, ამავე დროს, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ რუსეთ-ოსმალეთს შორის ომმა და და ამ ომში ქართლ-კახეთის სამეფოს ჩათრევამ შიდაკავკასიურ პოლიტიკური ურთიერთობებში თვალშისაცემი ცვლილებები შეიტანა.

უკვე 1769 ოქტომბერში ჩნდება პირველი ცნობები, რომ დაღესტა-

1 იხ. კონსულ ბოგოლუბოვის მოხსენება რუსეთს საგარეო საქმეთა კოლეგიისადმი (მაჭარაძე 1997: 270-271). აღსანიშნავია, რომ ხსენებული რუსი კონსული საგარეო საქმეთა კოლეგიას ურჩევდა, რუსეთის საიმპერატორო კარს დაერწმუნებინა ერეკლე II, რომ მიმდინარე ომის პირობებში არ გაელიზიანებინა (ირანის) ვეჯილი (ქერიმ-ხანი) და რუსეთის მომიჯნავე სახანოების მმართველი ფათალი ხანი, არამედ მეფისავე ინტერესების მიუხედავად (ფათალი ხანის გაძლიერების შეზღუდვას რომ ისახავდა მიზნად), მოკავშირე ხანებისათვის მხოლოდ „თავშეკავებული თანადგომა“ გამოეცხადებინა და პირდაპირი ჩარევისაგან თავი შეეკავებინა, უფრო კი ხანებს შორის უთანხმოების მოსაგვარებლად ეზრუნა (მაჭარაძე 1997: 27). ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ერეკლეს ზემოხსენებული პოზიცია, სავარაუდოდ, სწორედ რუსეთის ფაქტორით უნდა ყოფილიყო განპირობებული.

2 იგულისხმება ერეკლე II-ისა და თეიმურაზ II-ის მიერ ნურსალ-ბეგის ჯარის დამარცხება მჭადიჯართან, არაგვის ხეობაში, 1754 წელს; ნურსალ-ბეგისავე უშუალოდ მცდელობა, დაღესტნელთა გაერთიანებული ჯარითა და ქარელი ლეკების ლაშქრით ავღო ყვარლის ციხე 1755 წელს და მისი ჯარის დამარცხება საქართველოში უკანასკნელი ლაშქრობისას 1758 წელს. ბოლო ლაშქრობის შესახებ იხ. (ორბელიანი 1981: 246).

ნში და ყუბის ხანთან ჩავიდნენ ოსმალო ემისრები, რათა დაღესტნელი მეთაურები და ფათალი ხანი რუსეთის წინააღმდეგ ჩაებათ მიმდინარე ომში.¹ მალევე გაირკვა, რომ ყაზიყუმუხის მთავრის ძე ჰაჯი გერაი (აჯი გარაი) სულთან მუსტაფა III-ს სასახლეში მიუღია, ფაშობა უბოძებია² და დიდი ოდენობით ფულიც მიუცია, რათა დაღესტნელთაგან ჯარი შეეგროვებინა, რომელთა დახმარებითაც იმედოვნებდა ოსმალეთის მოშიშვლებული ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვრების დაცვას.³ შესაბამისი მიწვევა მიუვიდა ხუნძახის მმართველსაც, რომელმაც მყის კაცი გამოაგზავნა ერეკლე II-სთან რჩევის მისაღებად, თუ როგორ მოქცეულიყო ამგვარ ვითარებაში. მეფემ კი მას ამ ღონისძიებაში მონაწილეობისგან ხელი ააღებინა.⁴

ჰაჯი გერაი სხვა დაღესტნელ ბელადებთან ერთად დაიღუპა ასპინძის ცნობილ ბრძოლაში 1770 წლის 20 აპრილს.⁵ ამის გამო გაბოროტებული ყაზიყუმუხის ხანი მუჰამედი (1743-1789)

შურისძიების მიზნით, გამალებით შეუდგა დაღესტნელთა და სხვა კავკასიელ ხანთა მონაწილეობით დიდი სამხედრო კოალიციის შეკვრის მცდელობას ქართლ-კახეთის სამეფოს წინააღმდეგ. მაშინაც ეს ამბავი ხუნძახის (ავარეთის) ნუცალმა ერეკლეს აცნობა და თან დასძინა, რომ ამ შეთავაზებაზე მას უკვე ეპასუხა, „*ჩვენსა და ეხეკვე ხანს შოხის დამყაჩებურია ძმუხი ეხთგუდი მეგობრობა და ჩვენ ახ შეგვიძლია მისი დახლვევა უკუნისამდე*“.⁶ თუმცა სამხრეთ-კავკასიაში რუსული ჯარის გამოჩენისა და გააქტიურების შემდეგ,

1 ამის შესახებ ერეკლეს უცნობებია ა. მოურავოვისათვის, ხოლო ამ უკანასკნელმა ეს შეატყობინა ქართლ-კახეთის სამეფოში რუსული ჯარის მეთაურ გენერალ ტოტლებენს. დოკუმენტი იხ. (მაჭარაძე 1988: 428).

2 როგორც ტოტლებენისადმი მოურავოვის 1770 წლის 30 აპრილის პატაკიდან ირკვევა, ჰაჯი გერაისათვის სულთანს თბილისის ფაშობა უწყალობებია წინდაწინ (მაჭარაძე 1988: 575; 128).

3 1970 წლის 2 იანვარს მეფე ერეკლე ა. მოურავოვს წერდა: „სურხავიშვილი ჰაჯი გარაილ კონსტანტინოპოლს იყო, ხონთქარს ორი ათასი ქისა მოუცია და ფაშო[ბ]ის სახელიც დაურქმევია. მას დაღისტანში კაცი გაუგზავნია, თავისი ძმა და დაღისტნის ჯარი დაუბარებია, რომ ოსმალთ შემწეთ მოუვიდნენ. ამას გარდა, რაც დაღისტანში უფროსნი კაცნი არიან, ყველას ცალ ცალკე ვეზირი დამაც და ახალციხის ფაშიდამაც წიგნები მოუვიდათ, რომ ყველანი ჯარით მოეხმარნენ“ (მაჭარაძე 1988: 521).

4 ამის თაობაზე ერეკლე II წერდა გენ. ტოტლებენს 1769 წლის 27 დეკემბერს. დოკ. იხ. (მაჭარაძე 1988: 492).

5 მიუხედავად იმისა, რომ ჰაჯი გერაის ცხედარი დახოცილთა შორის არ უპოვიათ, 1770 წლის 12 მაისის წერილში ერეკლე II-მ ასპინძის ბრძოლაში დახოცილ დაღესტნის „ჩინებულ და თავ კაცთა“ შორის ნ. პანინს დაუსახელა „კუმუხის მთავრის შვილი, რომელს თვით ხვანთქარმა ფაშობა მისცა, აჯი გაჰრაი“, ვინაიდან მისი უმხედრო ცხენი მეფისთვის მიურთმევიათ: „ამისი სიკუდილი უფრო ჩანს, ვიდრე სიცოცხლე, ამ მიზეზით, [რომ] მისი ცხენი აღკაზმული ჩუენ მოგვართვეს“ - დასძინდა იქვე ერეკლე (ცაგარელი 1898: 31).

6 წერილი დაწერილი ჩანს 1770 წლის 4 ივნისს. იხ. (მაჭარაძე 1997: 305). ეს წერილი საკუთარ წერილთან ერთად ერეკლე II-მ გაუგზავნა ნ. პანინს. დოკ. იხ. (მაჭარაძე 1997: 290).

ნურსალ-ბეგის მოქმედებაში ერთგვარი მერყეობა და ორმაგი თამაშის ნიშნებიც შეინიშნება. მან ქართველებზე შურის საძიებლად ხმალალესილ ყაზიყუმუხის ხანთან თავისი ძე გააგზავნა. ამის გამო კი ერეკლე II-ის წინაშე თავი იმით იმართლა, რომ მხოლოდ თავისი ძის გაგზავნის შემდეგ და სწორედ მისგან შეიტყო, რომ მუჰამედ ყაზიყუმუხის ხანის მიზანი საქართველოში ლაშქრობა და ამ დონისძიებაში ავარეთის ჩართვა იყო და ამიტომ ამაზე მუჰამედ ხანს მტკიცე უარით უპასუხა.¹ რუსეთ-ოსმალეთის ომის გამო კავკასიაში შექმნილი დაძაბული პოლიტიკური ვითარების პირობებში ნურსალ-ბეგმა ასევე სცადა ერეკლე II-ის წინაშე თავისი „ერთგულების“ ფასის აწევა და ამით ახალი სარგებლის მიღებაც. როდესაც სულთანმა ელჩების პირით მომთხოვა ახალციხეში ჯარით ჩასვლა და ამის გამო თქვენთან შიკრიკი გამოვგზავნე, უკან დაბრუნებულმა მომახსენა, რომ მეფემ განაცხადა, თუ ნუცალს სურს, მამულს მივცემო და ახალციხეში წასვლის განზრახვაც ამიტომ გავაუქმეო - წერდა ნურსალ-ბეგი ქართლ-კახეთის მეფეს (მაჭარაძე 1997: 305). ამრიგად, ნურსალ-ბეგმა ერთგვარი დიპლომატიური ენით ერეკლე II-ს მამულის ბოძებაც კი მოსთხოვა თავისთვის დამატებითი შემოსავლის წყაროდ. ხოლო მოგვიანებით, 1771 წლის ზაფხულში, ჩეჩნებს რუსეთის წინააღმდეგ აჯანყებისაკენ მოუწოდებდა. ყიზლარის კომენტანტი ნეიმჩი ასევე იტყობინებოდა, რომ ნურსალ-ბეგი ჯარს აგროვებდა დუშეთზე (უნდა იგულისხმებოდეს თუშეთი) თავდასასხმელად (მაჭარაძე 1997: 673). გასაკვირი არ უნდა იყოს, ამ პირობებში ავარეთის ნუცალისადმი ნდობის ხარისხი ერეკლე მეფის თვალში საგრძნობლად რომ შემცირებულიყო.

1770 წლის სექტემბრიდან, ერთი მხრივ, ოსმალთა და მეორე მხრივ, სისხლის აღების მოსურნე ყაზიყუმუხელ ბელადთა ნაქეზებით ქარში დამკვიდრებული ლეკები (ეს უკანასკნელნი იმხანად შემორიგებულნი ჰყავდა ერეკლეს) კახეთის მოსაზღვრე მიწებზე იწყებენ თავდასხმას. ამის გამო მეფის წინაშე ახალი ამოცანა დგება: მყარად გადაჭრას ქარ-ბელაქნელი ლეკების საკითხი, რათა ოსმალეთთან საბრძოლო მოქმედებების წარმოებისას, თავის სამეფოზე ყველაზე მოწყვლადი მხრიდან ზურგში თავდასხმების აღკვეთა უზრუნველყო.² ქარელების საიმედო მოკავშირედ კი შაქის ხანი ჰუსეინი იყო საგულვებელი. ამის გამო ერეკლე ძალისხმევას მიმართავს

1 ვ. მაჭარაძის „მასალებში“ გამოქვეყნებულია ნურსალ-ბეგის მიერ ერეკლე II-ისათვის მიწერილი წერილის რუსული თარგმანი (მაჭარაძე 1997: 305).

2 ქარელი ლეკები „ახლა აგვეშალნენ ამ ჩვენს ახალციხეზედ წარსვლისთვის, და ფრიადის წადიერებით არიან ოსმალთ მიდგომილნი“ და „რომ ოსმალთა და დალისტენელთ შეერთებისა დიდი მიზეზნი ესენი არიან და შემწენი“ - წერდა ერეკლე მეფე ნ. პანინს 1770 წლის 10 ოქტომბერს და ზამთარში ქარელი ლეკების წინააღმდეგ ერთთვიან ერთობლივ ლაშქრობასაც სთავაზობდა. დოკუმენტი იხ. (მაჭარაძე 1997: 453).

ყუბის ხან ფათალისთან სამოკავშირეო ურთიერთობის დასამყარებლად („შემოსარიგებლად“), რათა ქარელ ლეკებს „მაშვედი დაძვირებოდათ და ძალი მოკლებოდათ“.

1770 წლის 2 ნოემბერს ერეკლე II რუსეთში მისივე წარგზავნილ ზაალ ორბელიანს ავალებდა, იმპერიის „პირველი მინისტრისათვის“ (გრაფ ნ. პანინისათვის) ეთხოვა, რომ შუამავლობა გაენია ქართლ-კახეთის მეფისა და ყუბის ხან ფათალის შორის ურთიერთობის მოსაგვარებლად (მაჭარაძე 1997: 485; ცაგარელი 1898: 67-68). ერეკლეს ამ დასახული მიზნის მიღწევა არ უნდა გასჭირვებოდა. ასპინძის ბრძოლაში ქართველი მეფის გამარჯვებამ ფათალი ხანის აგრესიულ გეგმებს შაქისა და ყარაბაღის სახანოების მიმართ ლაგამი ამოდო (მაჭარაძე 1983: 76). ამიტომ ყუბის ხანი კმაყოფილი უნდა დარჩენილიყო, თუკი ოსმალეთთან ბრძოლაში მიღწეული წარმატებებით ავტორიტეტამაღლებული ქართლ-კახეთის მეფე მასთან მოკავშირეობას ისურვებდა. მით უფრო, თუკი ეს კავშირი მის მიზანში ამოღებული რომელიმე ხანის წინააღმდეგ იქნებოდა მიმართული. მართლაც, ახალი ალიანსი შედგა: რუსეთის მონარქის ერთგულმა ყუბის ხანმა წერილი გამომიგზავნა, „ჩემთან ფიცით დამგვიცება“ მოინდომა და „ჩვენსა და იმას შოხის ეხთობა ამისთვის დამგვიცდაო“ - წერდა ერეკლე II გენ. სუხოტინს 1771 წლის 21 აგვისტოს (მაჭარაძე 1997: 706). „ყუბახან, ხომელი ახს ფათალი ხან, და განჯის ხანი და ჩვენ მგვიცის პიხოებით შეხიგებუდ ვახით“ - წერდა შემდეგ წერილში ერეკლე გენ. სუხოტინს. ხოლო თუ ვის წინააღმდეგ იყო შექმნილი ახალი კოალიცია, ჩანს ერეკლეს შემდეგ სიტყვებში: „ეს უსეინ ხან ჩვენიცა და ფათალი ხანისაც და განჯის ხანისაც მტერია და ქარელეთან შეერთებულია“ (მაჭარაძე 1997: 719).

მაშასადამე, ერეკლე-ფათალის ეს კავშირი, რომელშიც განჯის ხანი მაჰმადიც ერთიანდება, შაქის ხანის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ზემოდასახელებული წერილიდან ირკვევა, რომ ყუბის ხანი და განჯის ხანი შაქის ხანის წინააღმდეგ ამხედრებას აპირებდნენ და სანამ საამისოდ ჯარს შეყრიდნენ, ერეკლესთან თბილისში შიკრიკები გამოეგზავნათ (მაჭარაძე 1997: 719), ეტყობა, იმის დასადგენად, თუ რა სახითა და დოზით მიიღებდა მეფე მონაწილეობას ამ ღონისძიებაში. აქედანვე ჩანს, რომ რეგიონის კიდევ ერთი წონიანი პოლიტიკური მოთამაშე, იბრაჰიმ ყარაბაღის ხანი ერეკლეს საიმედო მოკავშირე („ფიცით შეკხუდი“) იყო, თუმცა იბრაჰიმ ხანს, ფათალი ხანსა და განჯის ხანს შორის „დიდი გულკლება“ ანუ უკმაყოფილება ყოფილა. ამავე დროს იბრაჰიმ ხანი ჰუსეინ ხანისაც მხოლოდ „მციხე მეგობახი“ ყოფილა (მაჭარაძე 1997: 719). ამიერკავკასიელ მმართველებს შორის არსებული პოლიტიკური ურთიერთდამოკიდებულების ამ აღწერილობიდან შეიძლება დაისკვნას, რომ შაქის ხანის წინააღმდეგ მიმართულ მოსალოდნელ ომში ყარაბაღის ხანს ნეიტრალური მხარე უნდა დაეჭირა.

1771 წლის ზაფხულში გენ. ტოტლებენის შემცვლელი რუსი გენერალი სუხუტინი ერეკლეს საყვედურობს, რომ იგი აპირებდა 400 მეომრის გაგზავნას თავისი მოკავშირეებისათვის შაქის ხანის წინააღმდეგ და ამის გაკეთებას მკაცრად და შეუფერებელი ტონით უკრძალავს მეფეს (მაჭარაძე 1997: 684).¹ მართალია, ამის გამო მეფეს თავისი მოკავშირე ხანებისთვის დამხმარე ძალა აღარ გაუგზავნია,² მაგრამ ცხადი იყო, რომ ყოფილი მოკავშირეები - ერეკლე მეფე და ჰუსეინ ხანი ერთმანეთს უკვე აშკარად დაუპირისპირდნენ, ხოლო ძველი მეტოქეები - ერეკლე II და ფათალი ხანი ერთმანეთის მოკავშირეებად გადაიქცნენ.

მაშასადამე, ჰუსეინ ხანის მიერ ავარიელთა ჯარის მიწვევა ერთობლივი ლაშქრობისათვის ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ, მით უფრო, როცა ერეკლე ამ დროს თავისი ჯართურთ ახალციხეში იმყოფებოდა სალაშქროდ, სულაც არ იყო გამორიცხული. თუმცა, როგორც ვიხილეთ, ჰაბზულატ შამურზინის ცნობები არ გამართლდა. ძნელი წარმოსადგენია, ხუნძახში საგანგებო მისიით მივლენილ როტმისტრს ადგილზე მოპოვებული სადაზვერვო ცნობები ერთმანეთში ესოდენ არეოდა. სავსებით შესაძლებელია, იქ მას განგებ მიანოდეს მცდარი ინფორმაცია ლაშქრობის დროისა და მიმართულების შესახებ. მართალია, ამან ერეკლე II-ის აფორიაქება გამოიწვია და ოსმალთა წინააღმდეგ ახალციხის მხარეში სალაშქროდ მყოფი მეფე აიძულა, სასწრაფოდ თავის სამეფოში დაბრუნებულიყო მისი აღმოსავლეთი საზღვრების გასამაგრებლად, მოსალოდნელ საფრთხეს მზად რომ დახვედროდა. სამაგიეროდ, შაქელ-ავარიელთა შემახისაკენ ლაშქრობა ფათალი ხანისათვის მოულოდნელი აღმოჩნდა. მიუხედავად პირველ ეტაპზე მოპოვებული წარმატებისა, აღნიშნული ლაშქრობა, რომელსაც ავარიელთა მხრიდან ნურსალ-ბეგის

1 სუხოტინი მეფის მოქმედებას „გვერდზე განდგომად“ აფასებდა და აფრთხილებდა: საიმპერატორო კარმაც და მეც ვიცით, რომ თქვენ თქვენი პერსონის განდიდებისა და ახალი პროვინციების შემოერთების სურვილი გამოძრავებთ და მეფეს ცინიკურად მოუწოდებდა, „ქრისტიანობის სასარგებლოდ მოქცეულიყო“, მისი ახალი რეგიონული მოკავშირეებისათვის კი ზურგი ექცია, რათა ამ უკანასკნელთ თვითონ გაერკვიათ ერთმანეთში ურთიერთობა. საპასუხო წერილში ერეკლე II-ს თავის მართლება მოუწია: მე მხოლოდ ლეკების წინააღმდეგ ვმოქმედებ და სხვებთან „ავს მეზობლობას არავისთან გამოვიჩენთ, თუ თვით არ გამოიჩინესო“ (მაჭარაძე 1997: 704).

2 ერეკლე II-ს პირობა დაუდია, რომ მოკავშირეებს შეპირებულ ჯარს აღარ გაუგზავნიდა რუსი გენერლის მიერ შესაბამისი ნებართვის მიღებამდე, რის იმედსაც ჯერ კიდევ არ კარგავდა, ვინაიდან, მისი განცხადებით, ამ ჯარის გაგზავნას მხოლოდ ჰუსეინის სახანოში მყოფი ლეკების წინააღმდეგ აპირებდა - (მაჭარაძე 1997: 696). ჩანს, მოკავშირეებისათვის ჯარის მიშველების ნებართვა ერეკლემ ვერ მიიღო, მეტიც, მას ხანებს შორის კონფლიქტის მოგვარება დაევალა. უნდა ვივარაუდოთ, რომ საამისოდ ერეკლეს თავი დიდად არ გამოუდია, ეს მის ინტერესებში არც შედიოდა, თუმცა რუსი მოხელეებისათვის უცნობებია, რომ დავალების შესასრულებლად ყველაფერი იღონა, მაგრამ მაინც ვერაფერს გახდა.

ძმა და ძე (ბულაჩ მირზა და მუჰამედ მირზა) სარდლობდნენ, საბოლოოდ მაინც მძიმე მარცხით დასრულდა, ორივე ავარიელი მეთაური კი ბრძოლის ველზე დაეცა.¹

დამონებაანი:

აბდულაევი 1958: Абдуллаев Г. Б., Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII в., Баку, 1958.

გამრეკელი 1968: Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., Документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В. Н. Гамрекели, Тб., 1968.

გაჭიევი 1988: Русско-дагестанские отношения в XVIII - начале XIX в. Сборник документов, под ред. В. Г. Гаджиева, Москва, 1988.

მაჭარაძე 1983: მაჭარაძე გ., ქართლ-კახეთის სამეფოს პოლიტიკური ურთიერთობანი აზერბაიჯანის სახანოებთან XVIII საუკუნის 60-80-იან წლებში, მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების სერია, თბ., 1783. #1.

მაჭარაძე 1988: მაჭარაძე ვ., მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, ნაწ. III. ნაკვ. I. რუსეთ-თურქეთის ომი 1768-1774 წლებში და საქართველო, თბ., 1988.

მაჭარაძე 1997: მაჭარაძე ვ., მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, ნაწ. III. ნაკვ. II, რუსეთ-თურქეთის ომი 1768-1774 წლებში და საქართველო, თბ., 1997.

მერკვილაძე 2022: მერკვილაძე დ., სამხედრო-პოლიტიკური დაპირისპირებანი სამხრეთ კავკასიის სახანოებში 1768-1774 წლებში და ერეკლე II, Scientia, III, 2022.

ორბელიანი 1981: პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა, თბ., 1981.

ცაგარელი 1891: Грамоты 1891. Грамоты и другие исторические документы XVIII столѣтія, относящіяся до Грузіи. Томъ I, съ 1768 по 1774 годъ. Подъ редакціей А. А. Цагарели, СПб., 1891.

ცაგარელი 1898. Грамоты и другие исторические документы XVIII столѣтія, относящіяся до Грузіи. Томъ II, вып., I, грузинские тексты съ 1768 по 1801 годъ. Подъ редакціей А. А. Цагарели, СПб., 1898.

¹ ამ ლაშქრობისა და მისი შედეგების შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. (მერკვილაძე 2022: 184-184).

DAVID MERKVILADZE
Independent researcher,
Georgia
datomerkvila@yahoo.com

RECRUITMENT OF AVARIAN TROOPS BY SHAKI KHAN HUSSEIN IN 1771 AND EREKLE II

The war having started between Russia and the Ottoman Empire in 1768 as well as the inclusion of Erekle II, the king of Kartli-Kakheti in this war, that was conditioned by the decision of St. Petersburg having its “subversive” purposes in the South Caucasus and the north-eastern parts of the Ottoman Empire, had more or less significant impact on the political relationships between the rulers of the East Caucasus. The situation was aggravated by the Porta’s appeals to the Caucasian Muslim governors motivating them to defend their faith and join the fight against the “impious” northern enemy. Such appeals from the Sultan himself or the eastern pashas, on the orders of the Sultan, were supported by abundant money given away to the addressees. The political relations between the Caucasian rulers were also rapidly changing as well. The old allies sometimes became enemies towards each other, and sometimes the other way around.

On November 14, 1771, the captain of the Terek army Khasbulat Shamurzin, who was in Russian military service, having returned from Dagestan reported to the commandant of Kizlar, Colonel F. Parker on the basis of the intelligence obtained by him: *“even before my arrival in Avaria, the brother of this khan and his greater son with their people gathered, at the request of the Shaki khan Husein, went to him for help against the Georgian king Erekle, where even now the Lezgins and Tavlinians¹ gather from all places in the mountains. And they say that the Shaki Khan promised the Avar [Khan] upon their arrival to send them 3 thousand rubles of money, and to give [them], and everyone in the future, a sufficient salary, and they will all spend the winter there, and fight the battle in spring.”* From the same report we learn that due to the mentioned, Erekle II turned back from the successful war campaign toward Akhaltsikhe and while recording the report he was already standing with his army “on the borders against

1 The mountain people (Тавлинцы in Russian sources) living in the northern part of Dagestan were called Tavlins, in contrast to the mountain people of the southern part of Dagestan, who were called by a common name Lezgins).

Hussein Khan". The mercenaries who went from Dagestan to help Shaki Khan were going to winter there, so no significant attacks were expected on this side (i.e. on the borders of Russia – D.M.), added the captain of the Terek army (Gamrekeli 1968: 195-196; Gadzhiyev 1988: 138-139).¹

It is worth noting that soon events unfolded quite differently from the plan described in the report: Hussein Khan sent his own and mercenary army not to the west, to the borders of the Kartli-Kakheti Kingdom, but in the opposite direction to Shamakhi, in order to drive away Fath-Ali Khan (Fatali Khan) of Quba and Derbent, who had captured these lands. And for this reason, the Dagestan mercenaries did not have to winter in Shaki at all, and together with their allies they fought the battle against the army of Fatali Khan in December 1771 or in January of the following year (Merkviladze 2022: 184-185).

It is also worth noting that Erekle II had previously supported Hussein Khan in his confrontation with Khan of Quba. In 1768 having completely conquered Shamakhi, the extremely strengthened Fatali Khan made an attempt to subdue Hussein Khan, who participated in the conspiracy of Shamakhian noblemen intending to be liberated from Fatali Khan's dominance. At this time King Erekle not only rejected Quba Khan's appeal to jointly act against the Shaki Khanate,² but he sided with Hussein Khan and forced Fatali-Khan to reconcile with the latter.³ Erekle II's support to Hussein Khan as well as his military assistance later provided to Karabakh khan Ibrahim (Tsagareli 1891: 108) were conditioned by the King's decision to prevent Fatali Khan's excessive reinforcements in the region (Merkviladze 2022: 177). Later, in the spring of 1770, Hussein Khan (along with Ibrahim Khan) offered the Georgian King to form alliance and applied for his assistance with the expulsion of Fatali Khan from Shirvan (Shamakhi) and the restoration of local power of Aghasi Khan having been deposed. Erekle II was driven by the same desire, but since he was already involved in the war against the Ottomans at that time, he refrained from directly participating in the afore-mentioned plan, although he declared his support and encouraged the Khans of Shaki and Karabakh.⁴

1 In the collection of documents edited by Gadzhiyev, the entry of record is dated November 13. Translations of Russian-language sources here and below are ours (D.M.)

2 On September 10, 1968, the Russian consul Suliakov was informed about the conspiracy of Shemakhian nobles with Hussein Khan participating in this conspiracy and about the invitation sent by Fatali Khan to the King of Kartli-Kakheti and the Khan of Karabakh against Huseyn Khan. See the document (Abdullayev 1958: 159-160).

3 In the message sent to Graf Panin, Erekle II mentioned: when Fatali-khan "came with Dagestani army and occupied Shirvan. From there he came to Shaki Khan and defeated him. When this case was reported to us, that time we helped Shaki Khan with the army, and due to our help, Khan of Quba lost his desire and he decided to reconcile and they reconciled" (Macharadze 1988:359).

4 See the report of Consul Bogolyubov to the Collegium of Foreign Affairs of Russia

As regards Nursal-Beg of Khunzakh, i.e. Khan (//Nutsal) Mehmed (// Muhammad) IV of Avaria, after his unsuccessful large military campaigns in Georgia,¹ Erekle II had already settled relations with him years before and even found a kind of ally in him. In exchange for the service provided to the King of Kartli-Kakheti the ruler of Khunzakh was appointed the salary by the King: “he wanted to make peace with us, we have reconciled and we give a kind of salary to him” – Erekle II reported to the Russian government (Macharadze 1988: 360-361).

Taking into account the above-mentioned circumstances (the allied relations of King Erekle II with Shaki Khan Hussein and Nursal-Beg, the ruler of Khunzakh as well as the joint campaign of the latter against Fatali-Khan), at a glance it seems as if the report of the captain of Terek army to the commandant of Kizlar did not correspond at all to the political situation of that time. However, at the same time it is also worth noting that waging the war between Russia and the Ottoman Empire and dragging the Kingdom of Kartli-Kakheti in this war brought about the salient changes in intra-Caucasian political relations.

Already in October 1769, the first reports appeared, that Ottoman emissaries arrived in Dagestan as well as to Quba Khan in order to engage Dagestan commanders and Fatali-Khan in the ongoing war against Russia.² It soon became clear that Sultan Mustafa III received Haji Gerai (Aji Garay), the son of Gazikumukh’s ruler, in his palace, bestowed the title of Pasha upon him³ and gave him a large sum of money to raise the army of Dagestan people, with whose help he hoped to defend the desolate north-eastern borders of the Ottoman Empire.⁴ The similar invitation was

(Macharadze 1997: 270-271). It should be noted that the said Russian consul advised the collegium of foreign affairs that the Russian imperial court should convince Erekle II not to annoy the (Iranian) lawyer (Kerim Khan) and Fatali Khan, the ruler of the Khanates adjacent to Russia, but despite the king’s own interests (intending to limit Fatali-khan’s strengthening), he should have only declared “discreet support” for the allied khans and refrained from the direct intervention, moreover, he should have taken care to resolve the conflicts between the Khans (Macharadze 1997: 27). This circumstance makes us think that the specified position of Erekle II had to be conditioned by the Russian factor.

1 Emphing the defeat of Nursal-beg’s troops by Erekle II and Teimuraz II near Mchadijwar in the Aragvi Valley in 1754; The unsuccessful attempt of Nursal-Beg to take the fortress of Kvareli by the united army of Dagestan and the army Jar Lezgins in 1755 and the defeat of his army during the last campaign in Georgia in 1758. About the last campaign see: (Orbeliani 1981: 246).

2 Erekle II informed A. Muravyov about it and the latter informed General Tottleben, the commander of the Russian army in Kartli-Kakheti kingdom. see the document (Macharadze 1988: 428).

3 As evidenced by Muravov’s report to Tottleben of April 30, 1770, the Sultan previously granted Haji Gerai the title of Tbilisi Pasha (Macharadze 1988: 575; 128).

4 On January 2, 1770, King Erekle wrote to Muravyov: “Son of Surkhavi Haji Garail was in Constantinople, Sultan gave him a purse of two thousand (money) and bestowed the title of Pasha. He sent a man to Dagestan, called on his brother and the Dagestan army to provide

also sent to the ruler of Khunzakh, who sent a messenger to Erekle II for advice on how to act in such a situation. The king restrained him from the participation in the event.¹

Haji Gerai along with the other Dagestan leaders died in the famous battle of Aspindza on April 20, 1770.² Having taken offence at this fact and in order to take revenge Khan of Gazikumukh - Muhammad (1743-1789) urgently embarked on the attempts to form a large military coalition with the participation of Dagestan's and other Caucasian Khans against the Kingdom of Kartli-Kakheti. Then Nutsal of Khunzakh (Avaria) informed King Erekle of this news and added that he had already responded to the proposal, "that the brotherly and faithful friendship had been established with us and Erekle Khan and we will never break it."³ However, after the appearance and activation of the Russian army in the South Caucasus, the peculiar hesitations and signs of double game could be observed in Nursal-Beg's actions. He sent his son to the sword-wielding Gazikumukh Khan to avenge the Georgians and justified his conduct before Erekle II by saying that he had learned about Muhammad Gazikumukh Khan's goal to launch the military campaign against Georgia and involving Avaria in this event from his son only after having sent him there and therefore, he responded to Muhammad Khan with a firm refusal.⁴ In the tense political situation created in the Caucasus due to the Russian-Ottoman war, Nursal-Beg also made attempt to raise the price for his "loyalty" towards Erekle II and thereby gain new benefits. "When the Sultan demanded to come to Akhaltsikhe with my army through his ambassadors, I sent my envoy to you, who having returned told me the following: "the King declared that if Nutsal wants, he will give him the estate", that's why I gave up my intention to go to Akhaltsikhe," – Nursal-Beg wrote to the King of Kartli-Kakheti (Macharadze 1997: 305). Thus, Nursal-Beg, using a kind of diplomatic language, even demanded from Erekle II to grant him the estate as a source of additional income. Later, in summer of 1771, he called on the

Ottomans with help. In addition, all the commander men in Dagestan, from the vizier and Akhaltsikhe Pasha, everyone received letters asking for help with armies." (Macharadze 1988: 521).

1 Erekle II wrote Gen. Tottleben on December 27, 1769. See doc. (Macharadze 1988: 492).

2 Although the body of Haji Gerai was not found among those killed, in his letter of May 12, 1770 addressed to N. Panin, Erekle II named Aji Gahrai, the son of Prince Kumukh to whom Sultan himself bestowed the title of Pasha, among the Dagestani "splendid and noble man" killed in the battle, since his horse without a rider was brought to the king: "His death is more evident than he alive, for the reason [that] his saddled horse was brought to us," Erekle added there (Tsagareli 1898: 31).

3 The letter was apparently written on June 4, 1770. See (Macharadze 1997: 305). This letter, along with his own letter, was sent to N. Panini by Erekle II. doc. see (Macharadze 1997: 290).

4 The Russian translation of Nursal-beg's letter to Erekle II was published in V. Macharadze's "Materials" (Macharadze 1997: 305).

Chechens to revolt against Russia. The Commandant of Kizlar, Neimch also reported that Nursal-Beg was recruiting the army to attack Dusheti (probably meaning Tusheti) (Macharadze 1997: 673). It is not surprising that under these circumstances, the extent of trust of King Erekle in Nutsal of Avaria had been significantly diminished.

From September 1770, at the instigation of the Ottomans, on the one hand, and obsessing with the desire for revenge the leaders of Gazikumukh, on the other hand, the Lezgins (the latter had been reconciled with Erekle II at that time), who had settled in Jar-Balakan, launched the attacks on the border lands of Kakheti. This presented the king with the new challenge: to firmly resolve the issue of Jar-Balakani Lezgins, so as to ensure the suppression of attacks in the rear of his kingdom from the most vulnerable side during the hostilities with the Ottomans.¹ Hussein Khan of Shaki was deemed to be a reliable ally of the Jar Lezgins. Occasioned by this fact Erekle II made efforts to establish the allied relations with Fatali Khan of Quba (“to reconcile”), so that it could be hard for Jar Lezgins “to get help and thus, their strength would decrease.”

On November 2, 1770, Erekle II instructed his envoy to Russia, Zaal Orbeliani, to ask the “first Minister” of the Empire (Count Nirita Panini) to mediate between the King of Kartli-Kakheti and Khan of Quba Fatali to resolve the relationships (Macharadze 1997: 485; Tsagareli 1898: 67-68). Erekle II should not have found it difficult to achieve this goal. The Georgian king’s victory at the Battle of Aspindza put an end to Fatali-Khan’s aggressive plans against the Shaki and Karabakh khanates (Macharadze, 1983: 76). Therefore, Quba Khan should have been content if the King of Kartli-Kakheti, whose authority was raised due to the successes achieved in the battle against the Ottomans, had desired to enter into the alliance with him, all the more so, if this bond was directed against any Khan of his concern. Indeed, the new alliance was formed: Quba Khan, faithful to the Russian monarch, sent me a letter, “he decided to confirm the union between us by oath and thus the alliance was established”, – Erakle II wrote to Russian General Sukhotin on August 21, 1771 (Macharadze 1997: 706). “Quba Khan, i.e. Fatali Khan, and Ganja Khan, and we are reconciled on the firm oath”, Erekle wrote in the following letter to General Sukhotin. As regards, who the new coalition was created against, it can be seen in Erekle’s following words: “This Hussein Khan is the enemy of ours and Fatali Khan, and Ganja Khan as well, and he is allied with the Jar Lezgins” (i.e. Jar Lezgins) (Macharadze 1997: 719).

1 Jar Lezgins “now started enmity with us because of our going to war in Akhaltsikhe and they are supporting the Ottoman with great zeal” and “they are the big reason and helpers for the union of Ottomans and Dagestanis” – wrote King Erekle to Nikita Panin on October 10, 1770 and suggested launching a month joint campaign against Jar Lezgins. See the doc. (Macharadze 1997: 453).

Therefore, the alliance between King Erekle and Fatali Khan, which also includes Ganja Khan Muhammad, was directed against Shaki Khan. The above mentioned letters evidence that Quba Khan and Ganja Khan were planning to go to war against Shaki Khan and, before recruiting their army for this purpose, sent the envoys to King Erekle in Tbilisi (Macharadze 1997: 719), apparently, to determine in what form and extent the king would participate in this event. Based on the mentioned, it can be inferred that another influential political player in the region, Ibrahim Khan of Karabakh, was a reliable ally (“bound by oath”) of Erekle II, although there existed big discontent between Ibrahim Khan, Fatali Khan and Ganja Khan. At the same time, Ibrahim Khan had only a “little friendly relationship” with Hussein Khan (Macharadze 1997: 719). According to the description of political relations between the South Caucasian rulers, it can be concluded that the Karabakh Khan had to take a neutral side in the expected war against Shaki Khan.

In the summer of 1771, General Tottleben’s successor, Russian general Sukhotin reproaches Erekle II with his intention to send 400 warriors to his allies against Shaki Khan and strictly and abusively forbids the King from doing so (Macharadze 1997: 684).¹ It is true, due to this fact, the King no longer sent support to his allied Khans,² but it was clear that the former allies – King Erekle and Hussein Khan were already clearly opposed to each other, and the old rivals – Erekle II and Fatali-Khan turned into the allies of each other.

Therefore, Hussein Khan’s invitation of Avarian army for the joint campaign against Kartli-Kakheti was not excluded at all, especially, when, at that time, Erekle II with his army was encamped in Akhaltsikhe. However, as we can see, Khazbulat Shamurzin’s messages failed to materialize. It is difficult to imagine that the secret intelligence obtained on the spot were so confusing for the captain sent to Khundzakh on a special mission. It is quite possible that he was deliberately provided with the incorrect information about the time and direction of launching the campaign. Ad-

1 Sukhotin assessed the King’s actions as “apostasy” and warned: both the imperial court and I know that you are driven by the desire to glorify your persona and annex new provinces and cynically called on the king to “act in favor of Christianity,” and turn away from his new regional allies, so that the latter can sort things out with each other themselves. In the response letter, Erekle II had to make excuses: I act only against the Lezgins, and as regards others “we will not show evil neighborliness with anyone if they do not show it themselves.” (Macharadze 1997: 704).

2 Erekle II promised that he would not send the promised army to the allies until receiving the Russian general’s relevant permission, for which he still did not lose hope, since, according to him, he was going to send this army only against Lezgins in the Khanate of Hussein (Macharadze 1997: 696). It seems that Erekle failed to obtain permission to help his allies, moreover, he was instructed to resolve the conflict between the Khans. It must be assumed that King did not do anything for this, as it was not in his interests either, although he notified the Russian officials that he did everything to fulfill the task, but still in a vain attempt.

mittedly, this disturbed Erekle II and the King, who was on the campaign against the Ottomans in the region of Akhaltsikhe, was forced to immediately return to his kingdom so as to reinforce its eastern borders and get ready to face the impending threat. On the other hand, the campaign of Shakians and Avarians to Shamakhi was unexpected for Fatali Khan. Despite the success achieved at the initial stage, the mentioned campaign, commanded by Nursal-Beg's brother and son (Bulach and Muhammad-Mirza) from Avars' side, eventually ended in a heavy defeat, and both Avarian commanders were killed on the battlefield.¹

REFERENCES:

Abdullayev 1958: Abdullayev G. B., From the history of North-East Azerbaijan in the 60-80s of the 18th century, Baku, 1958 (in Russian).

Gamrekeli 1968: Documents on Georgia's relations with the North Caucasus in the 18th century, Documents were selected, prepared for printing and preceded a study by V. N. Gamrekeli, Tbilisi, 1968 (in Russian).

Gadzhiev 1988: Russian-Dagestan relations in the 18th - early 19th century. Collection of documents, edited by V. G. Gadzhiev, Moscow, 1988 (in Russian).

Macharadze 1983: Macharadze G., Political relations of the Kartli-Kakheti kingdom with the khanates of Azerbaijan in the 60-80s of the 18th century. Matzne, The series "History, Archeology, Ethnography and Art," Tbilisi, 1783. #1 (in Georgian).

Macharadze 1988: Materials to the history of the relations between Russia and Georgia in the second half of the 18th century, p. III, pl. I. Russo-Turkish War of 1768-1774 and Georgia, Tbilisi, 1988 (in Georgian).

Macharadze 1997: Materials to the history of the relations between Russia and Georgia in the second half of the 18th century, p. III, pl. I. Russo-Turkish War of 1768-1774 and Georgia, Tbilisi, 1997 (in Georgian).

Merkviladze 2022: Merkviladze D., Military and political conflicts in the khanates of the South Caucasus in 1768-1774 and Erekle II, Scientia, III, 2022 (in Georgian).

Orbeliani 1981: Papuna Orbeliani, Ambavni Kartlisani, Text defined, introduction, glossary and search terms added by Elene Tsagareishvili, Tbilisi, 1981 (in Georgian).

Tsagareli 1891: Diplomas and other historical documents of the 18th century relating to Georgia. Volume I, from 1768 to 1774. Edited by A. A. Tsagareli, St. Petersburg, 1891 (in Russian).

Tsagareli 1898. Diplomas and other historical documents of the 18th century relating to Georgia. Volume II, issue I, Georgian texts from 1768 to 1801. Edited by A. A. Tsagareli, St. Petersburg, 1898 (in Georgian).

¹ For more information on this campaign and its results, see (Merkviladze 2022: 184-184).

მერაბ კალანდაძე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი,
საქართველო
merab.kalandadze@tsu.ge

დიმიტრი უზნაძე ცეზარზე

უცნობი დიმიტრი უზნაძე. პირობით ასე შეიძლება ვუწოდოთ, ისტორიულ მეცნიერებაში დიმიტრი უზნაძის მიერ შეტანილ წვლილს, რომელიც უპირატესად, ტოტალიტარულ-ბოლშევიკური რეჟიმის ძალისხმევით, დიდი ხნის განმავლობაში ჩრდილში რჩებოდა და ქართული საზოგადოებისთვის შედარებით ნაკლებად იყო ცნობილი. საბჭოთა წლებში ტაბუდადებული თემა იყო, რომელსაც დუმილით უვლიდნენ გვერდს და მასზე კრინტს ვერავინ ძრავდა. ამის გაკეთება პოლიტიკური სიბეცის ტოლფასი იქნებოდა. ამგვარი ინდიფერენტული დამოკიდებულება, ცხადია, შემთხვევითი არ იყო. აშკარად ცილდება წმინდა აკადემიურ ჩარჩოებს და მკვეთრად გამოკვეთილი პოლიტიკური სარჩული გააჩნია. მასში, პირველ ყოვლისა, საბჭოთა პერიოდში 1918-1921 წლებში საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წარმატებებისადმი ნეგატიური დამოკიდებულების გამოძახილი უნდა დავინახოთ. ასეთი იყო პოლიტიკური ნება. ამგვარი მიდგომა ძალზე პოლიტიზირებული და იდეოლოგიზირებული იყო. ჩვენ ვცადეთ გაგვესწორობინა ეს შეუსაბამობა და ამ თემის განხილვა პოლიტიკური განსჯის სფეროდან, აკადემიური მსჯელობის საგანი გაგვეხადა.

მკვეთრად შეცვლილმა პოლიტიკურმა ვითარებამ დღის წესრიგში დააყენა ამ თემის რეანიმაცია, რეაბილიტაცია. ჩვენ გადავწყვიტეთ, რომ ისტორიულ მეცნიერებაში დიმიტრი უზნაძის წვლილი საგანგებო შესწავლის საგანი გაგვეხადა. ეს საშუალებას მოგვცემს წარმოვავჩინოთ დიმიტრი უზნაძის მრავალმხრივი და მრავალფეროვანი, საქმიანობის კიდევ ერთი ახალი, შეიძლება პატარა, მაგრამ, ჩვენი აზრით, საინტერესო ნახნაგი. ამას აქვს მნიშვნელობა. ეს დაგვეხმარება შევავსოთ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებული კიდევ ერთი სუფთა ფურცელი და ამ სფეროში თეთრი ლაქები, კიდევ უფრო ნაკლები დარჩება. დიმიტრი უზნაძის მრავალმხრივ მეცნიერულ საქმიანობაზე კიდევ უფრო სრულყოფილ, ამომწურავ, წარმო-

დგენას ჩამოგვიყალიბებდა.

წინამდებარე ნაშრომი ამ მიმართულებით გადადგმულ კიდევ ერთ ნაბიჯს წარმოადგენს. როგორც სათაურიდანაც კარგად ჩანს, ის ისტორიოგრაფიულ ხასიათს ატარებს და ამჯერად მიზნად ისახავს გამოარკვიოს როგორ იყო გაშუქებული დიმიტრი უზნაძის ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოში ცეზარის მოღვაწეობა. მის ყურადღების ცენტრში დგას ცეზარისადმი დიმიტრი უზნაძის მიდგომა. ამ კუთხით საკითხის გაშუქება საინტერესოა და აქტუალურად მიგვაჩნია. ეს სიახლეა, ქართული კონტექსტი გააჩნია და აღნიშნული საკითხის გაშუქების პირველ მცდელობად გვევლინება.

ნებისმიერი საუკუნე ასოცირდება ადამიანებთან, პირველ ყოვლისა კი, გამოჩენილი ადამიანებთან. ინგლისელი ისტორიკოსის არნოლდ ტოინბის თქმით „შემოქმედებით უმცირესობასთან“. მათ შორის, უდავოდ, ერთ-ერთი გამორჩეული ფიგურაა რომაელი გაიუს იულიუს კეისარი. (ქრისტე შობამდე 100-44) ამიტომ, ვფიქრობთ, ინტერესს მოკლებული არ იქნებოდა გამოვარკვიოთ თუ როგორ იყო გაშუქებული დიმიტრი უზნაძის ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნული სასკოლო სახელმძღვანელოში ცეზარის მოღვაწეობა. (1.6 3-73).

ცეზარის შესახებ არსებობს უზარმაზარი ლიტერატურა. მისი მოღვაწეობის შეფასებისას ანტიკურ ავტორებს და ისტორიკოსებს შორის არასოდეს არ ყოფილა ერთსულოვნება და სერიოზული აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ერთნი, და უნდა ვაღიაროთ, რომ ისინი უმრავლესობას წარმოადგენდნენ, ხოტბას ასხამენ და ქება-დიდებათ მოიხსენიებენ მის სახელს და მოღვაწეობას. მეორენი კი პირიქით, უმცირესობას წარმოადგენენ მისი ოპონენტების როლში გვევლინებიან და მისი მოღვაწეობისადმი რბილად, რომ ვთქვათ, ინდეფერენტულ დამოკიდებულებას ამჟღავნებენ. მათ შორის კონსესუსის მიღწევა, ცხადია, ადვილი საქმე არ იქნება და ეს დავა, ალბათ, კიდევ დიდხანს გასტანს და არ დასრულდება. XX საუკუნის ცნობილი ჰოლანდიელი ისტორიკოსის, ლეიდენის უნივერსიტეტის პროფესორის, პიტერ ჰეილის თქმით „ისტორია დაუსრულებელი პოლემიკაა“. ყოველთვის იქნებიან როგორც ცეზარის მომხრე ისტორიკოსები, ისე მოწინააღმდეგეები. ორივე უკიდურესობა მიუღებელია. ქუშმარიტება, როგორც წესი, სადღაც შუაში ძევს, მაგრამ ამ საშუალოდ ხაზის მიგნება სულაც არ იქნება ადვილი საქმე, რადგან მსაჯულები ცეზარის მოღვაწეობის შეფასებისას სუბიექტურნი არიან და ზოგს ცეზარისადმი სიმპათია დაძლევეს, ხოლო ზოგსაც კი პირიქით, ანტიპათია მოეძალდება.

ცეზარის განდიდებას საფუძველი ჯერ კიდევ ანტიკურ პერიოდში

ჩაეყარა. მისი მთავარი ტონისმიმცემები იყვნენ პლუტარქე და სვეტონუსი. (2 470-540, 3 13-55) არსებობდა სხვა აზრიც, როგორც ისტორიკოსი გივი გამრეკელი აღნიშნავს, ცეზარისადმი გულგრილად ჩანს განწყობილი ისტორიკოსი ამიანე მარცელინე. (4-17) ცეზარის განდიდება ფართოდ მოიკიდა ფეხი XIX-XX საუკუნეების ევროპულ, ისტორიოგრაფიაში. ცეზარს განსაკუთრებით დიდ პატივს მიაგებდა რომის ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო კომპეტენტური მკვლევარი, გამოჩენილი გერმანელი ისტორიკოსი, თეოდორ მომზენი. მისი თხზულების მესამე ტომი თითქმის მთლიანად ცეზარის მოღვაწეობას შეეხება და მისი აპოლოგიას წარმოადგენს. (5) ის ცეზარს მიწაზე ფეხს არ ადგმევინებს და პირდაპირ ცაში აყავს. მის მიმართ კომპლიმენტებს არ იშურებს, მისი ღრმა რწმენით, ცეზარს მთელს მსოფლიოს ისტორიაში ბადალი არ ყავს. მომზენის შემოქმედებაში ცეზარის მოღვაწეობის განდიდება თავის პიკს, ზენიტს, აღწევს. მომზენის მიერ ცეზარის მოღვაწეობის დადებითი შეფასება, უეჭველად, შეიცავს ქვეშარიტების, რაციონალურ მარცვალს და სავსებით მისაღები ჩანს, მაგრამ ცეზარის უსაშველოდ განდიდება, ალბათ, მაინც დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს და გადაჭარბებული შეიძლება იყოს. სასურველია, დაცული იქნას ზომიერება. ცეზარის მოღვაწეობაზე მაღალი აზრის არის ცნობილი გერმანელი სამხედრო ისტორიკოსი ჰანს დელბრუკი. ის ქებით იხსენიებს ცეზარს, როგროც მხედართმთავარს და ხოტბას ასხამს მის სამხედრო წარმატებებს. საქმე გვაქვს ცეზარის განდიდებას კიდევ ერთ მცდელობასთან. დელბრუკის წიგნის დასკვნა ცეზარის მოღვაწეობის აპოთეოზია. (6-432-443) „ცეზარი განასახიერებდა ანტიკური სამხედრო ხელოვნების უმაღლეს მიღწევას“. (6-432)

ცეზარის კულტის წინააღმდეგ ხმა ამოიღო ცნობილმა იტალიელი ისტორიკოსმა გულერმო ფერერომ, ის სულ სხვა უკიდურესობაში აღმოჩნდა და ცეზარის მოღვაწეობაზე ძალზე დაბალი აზრის ჩანს. მან მეტად შორს შეტოპა და ცეზარს „გენიალურ ავანტიურისტს“ უწოდებს. ის ცეზარის საქმიანობის უარყოფით ეპითეტებს არ იშურებს. (7)

ცეზარის განდიდება იგრძნობა სიტყვაკაზმულ ლიტერატურაში. ეს განწყობილება შეინიშნება გამოჩენილი ინგლისელი დრამატურგის, უილიამ შექსპირის დრამაში „იულიუს კეისარი“. (8) აღსანიშნავია, რომ ცეზარის მომხრეების წრე საკმაოდ ფართოა და მასში ცნობილი პოლიტიკოსებიც აღმოჩნდნენ ჩართული. ცეზარს დიდ პატივს მიაგებდა საფრანგეთის იმპერატორი ნაპოლეონ III (1852-1870). ორივე მათგანი ერთპიროვნული მმართველობის მხურვალე მომხრე იყო. ასეთია საკითხის ისტორიოგრაფიაში გაბატონებული ძირითადი ტენდენციები, რომელსაც მოკლედ გადავავლეთ თვალი. (9.3-41. 10.3-15)

წინამდებარე ნაშრომი ორი ნაწილისაგან შედგება. მას გააჩნია ზოგადი და კონკრეტული მხარე. მათ შორის მჭიდრო გენეტიკური კავშირი არსებობს. მათ ვერ მოვწყვეტთ ერთმანეთს. ეს სწორი არ იქნება. პირველი ითვალისწინებს ძალიან მოკლედ, სულ ორიოდ სიტყვით, თვალი გადაავლოს საქართველოში ცეზარის მოღვაწეობით დაინტერესებას. მას პირობით ქართული ცეზარიადა ან თუ გნებავთ კეისარიადა შეიძლება უწოდოთ. ეს ერთი საკითხია. მეორე. როგორაა გაშუქებული დიმიტრი უზნაძის ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოში ცეზარის მოღვაწეობა. ჩვენთვის საინტერესო თემა ამ დიდი პრობლემის, იგულისხმება ცეზარის მოღვაწეობით დაინტერესება საქართველოში, ერთ-ერთი შემადგენელი კომპონენტია. მთელის ნაწილია. ამ კუთხით საკითხის გაშუქება საინტერესოა და აქტუალურად მიგვაჩნია. საშუალებას მოგვცემს გავაკეთოთ საინტერესო დასკვნები, რომელიც საბჭოთა მიდგომის საპირწონეა. ის სერიოზული კორექტივების შეტანას საჭიროებს და დაზუსტებას მოითხოვს. უმთავრესად, ტოტალიტარულ-ბოლშევიკური რეჟიმის ძალისხმევით საქართველოში ცეზარის მოღვაწეობის გაშუქების საერთო სურათი და პერიოდიზაცია გამრუდებული იქნა. ამ საქმეში წინამორბედების წვლილი თითქმის სრულიად იგნორირებული იყო. ფაქტების სანინააღმდეგოდ გვიმტკიცებდნენ, რომ ცეზარის მოღვაწეობაზე 1921 წლამდე საქართველოს გასაბჭოებამდე, არაფერი არ იყო დაწერილი. 1918-1921 წლების საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წვლილი ამ თემატიკის წარსულიდან ელიმინირებული, ამოღებული, იქნა. თითქოს არც კი არსებობდა, გაქრა, გაუჩინარდა. მივიწყების სქელ ნისლში გაეხვია. ჩვენ ვცადათ გაგვესწორებინა ეს შეუსაბამობა და აღგვედგინა რეალისტური სურათი, სულ სხვა აქცენტები დავსვით. სულ სხვა ღირებულებები წამოვჩინეთ წინ. ეს უკვე სულ სხვა მიდგომა იყო, რომელსაც მკვეთრად გამოკვეთილი პოლემისტური მუხტი გააჩნია და მიზნად ისახავს მეცნიერულად, არგუმენტირებულად, გააბათილოს საბჭოთა წარმოდგენები. სიმძიმის ცენტრის გადატანა მოხდა არა ამ საკითხში საბჭოთა პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფიის წვლილზე, როგორც ეს ხდებოდა საბჭოთა წლებში, არამედ 1918-1921 წლებში საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაზე. ამ თვალსაზრისით, ვფიქრობთ, საყურადღებო უნდა იყოს იმ წლებში გამოსული ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველი ეროვნული სასკოლო სახელმძღვანელოები. შეიძლება, ეს არაა ბევრი, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ეს არ იყო პატარა საქმე და იმჟამინდელი ქართული რეალობის ფონზე, როდესაც ცეზარის შესახებ, ქართულ ენაზე თითქმის არაფერი იყო დაწერილი, წინგადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენდა და ამაზე თვალის დახუჭვა მიზანშეწონილი არ იქნებოდა. ეს ამ თემაზე ადეკვატურ წარმოდგენას ვერ გვიქმნის.

საბჭოთა მიდგომა იყო უაღრესად ცალმხრივი და ტენდენციური, არანაირი მეცნიერული საფუძველი არ გააჩნია, მეტად ხისტად მიგვაჩნია, ძირშივე მცდარია და რაც ყველაზე მთავარია, ანტიეროვნული და არაპატრიოტულია (11, 12, 13)

აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ამ სიახლეების, ნოვაციების, მნიშვნელობის, გადაჭარბება, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1918-1921 წლებში, მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია. ვიყოთ რეალისტები. საქმე გვაქვს მხოლოდ მის წანამძღვრებთან, კონტურებთან, სიმპტომებთან, პირველ ნიშნებთან. იკვთება აღნიშნული საკითხისადმი მეცნიერული მიდგომის წინაპირობა. ეს, ვფიქრობთ, საკმაოდ გამჭვირვალეა. ის, რომ მან მხოლოდ ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოებში მოასწრო ასახვა, ჩვენი აზრით, არავითარ ჩრდილს არ აყენებს, არ აკნინებს მის მნიშვნელობას. აქ ნიჰილისტური დამოკიდებულება სრულიად უადგილო იქნებოდა.

ცეზარის მოღვაწეობით დაინტერესებამ 1918-1921 წლებში საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში შემეცნებითი, პოპულარული, ხასიათი შეიძინა და, უმთავრესად, ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოებში მოასწრო ასახვა. მეტის გაკეთება უბრალოდ ვეღარ მოასწრეს. რისი გაკეთებაც მოასწრეს გააკეთეს. ეს მათ წარმატებად მიგვაჩნია. როგორც ირკვევა, გასაბჭოების შემდეგ, ამ სფეროში თავისი საქმიანობა, ქართულ ისტორიოგრაფიას ნულიდან, ცარიელი ადგილიდან კი არ დაუნყია, როგორც ამას საბჭოთა წლებში გვიმტკიცებდნენ, არამედ კარგად მომზადებული ნიადაგი დახვდათ. რის უარყოფასაც ამაოდ ცდილობდნენ და გაბითურებულები დარჩნენ.

საფიქრელი იყო, რომ ეს მათი ჩანაფიქრის მხოლოდ ერთი ნაწილი უნდა ყოფილიყო, რომელზე მუშაობის დაწყება მოასწრეს. ის სამ საფეხურად გვესახება. ლოგიკური იქნებოდა ვიფიქროთ, რომ ამას უნდა მოყოლოდა საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელო, რომელიც, არსებობს შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იმ კარგი ტრადიციის გაგრძელება იქნებოდა, რომელსაც საფუძველი ჩაეყარა ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოებში. ამ ჩანაფიქრის დასკვნით აკორდად, მესამე საფეხურად, ცეზარის მოღვაწეობის მეცნიერული კვლევის და პოპულარიზაციის შეხამების, შერწყმის, მცდელობა გვევლინება. არსებობდა იმისი დიდი ალბათობა, რომ თუ არა პოლიტიკური ქართვეილები, დაწყებულ საქმეს ბოლომდე მიიყვანდნენ. ეს არ გახლავთ მხოლოდ ლიტონი სიტყვები. ამის შესაძლებლობა და პოტენციალი ნამდვილად არსებობდა, მაგრამ სინამდვილეში ეს ასე არ მოხდა. საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ, ის სულ სხვა მიმართულებით წარიმართა, რომელიც თავდაპირველი გზის გაგრძელებად, წინგადადგმულ ნაბიჯად, ძნელია მივიჩნიოთ. საბჭოთა წლებში საკითხისადმი მეცნიერული მიდგომა კვლავ ძალაში რჩება, მაგრამ ცალმხრივი ხასიათი

შეიძინა და ერთი ვინროდოგმატურად გაგებული მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის ყალიბში აღმოჩნდა მოქცეული. განსხვავებული აზრი მიუღებელი იყო, იდევნებოდა, უმალ ცრუმეცნიერულად ცხადდებოდა. არჩევანი არ არსებობდა. ამ გზას ჩიხში მივყავართ. მნიშვნელოვანწილად ამით იყო გამოწვეული. საბჭოთა პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფიის თეორიული, მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით, გაუფერულება. ცეზარისადმი კეთილგანწყობილი დამოკიდებულება ხისტმა მიდგომამ ჩაანაცვლა, რომელსაც საფუძვლად ედო ისტორიაში, პიროვნების როლის შეუფასებლობა და ხალხის წვლილის გადაჭარბება. გამოდის, რომ საქართველოში ცეზარის მოღვაწეობით დაინტერესება სულაც არ ატარებდა ისეთ ერთგვაროვან, ერთფეროვან, ხასიათს როგორც ამას საბჭოთა წლებში გვიმტკიცებდნენ. მან საინტერესო მეტამორფოზი, სახეცვლილება, განიცადა, რომელიც ზიგზაგისებურად, სპირალისებურად, წარმოგვიდგენია. თავისუფალი აზროვნებიდან, ერთი ვინროდოგმატურად გაგებული მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის მონოპოლიისაკენ და ისევ უკან თავისუფალი აზროვნებისაკენ.

საქართველოში ცეზარის მოღვაწეობით დაინტერესება შეუქცევად ხასიათს იძენს არა საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ, როგორც ეს საბჭოთა წლებში ეგონათ, არამედ ცოტა უფრო ადრე. ჯერ კიდევ 1918-1921 წლებში. საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში ამ თვალსაზრისით, საინტერესოა იმ პერიოდში განხორციელებული პირველი ღონისძიებები: დაიწყო მუშაობა ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოებზე. ეს არ იყო პატარა საქმე და ამის მიჩუმათება, მიჩქმალვა, როგორც ამას ჩადიოდენ საბჭოთა პერიოდში, მიზანშეწონილი არ იქნებოდა. საქართველოში ცეზარის მოღვაწეობის შესწავლის საქმეში სერიოზულ თვისებრივ, ხარისხობრივ, ცვლილებებს ადგილი ჰქონდა არა საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ, როგორც ამას გვიმტკიცებდნენ, ამ ცოტა ხნის წინათ, არამედ ცოტა უფრო ადრე, 1918-1921 წლებში საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში. იმ წლებში გამოსული ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველი ეროვნული სასკოლო სახელმძღვანელოები, ვფიქრობთ, ამის ნათელი ილუსტრაცია უნდა იყოს. სულ ეს იყო რისი გაკეთებაც მოასწრეს. მეტის გაკეთება ვერ მოესწრო.

საქართველოში სკოლაში ძველი მსოფლიო ისტორიის, კონკრეტულად კი, ცეზარის მოღვაწეობის სწავლების პირველი სერიოზული პრეცედენტი იქმნება, არა საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ, როგორც ამას გვიმტკიცებდნენ საბჭოთა ხანაში, არამედ გაცილებით უფრო ადრე, ჯერ კიდევ 1918-1921 წლებში საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში. ამ თვალსაზრისით, ვფიქრობთ, საინტერესო უნდა იყოს იმ წლებში გამოსული ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველი ეროვნული სასკოლო სახელმძღვანელოები. ისინი

ორიენტირებული იყვნენ თავისუფალ აზროვნებაზე, ისტორიული მოვლენებისადმი მრავალფარიანტულ მიდგომაზე, პლურალიზმზე, პროგრესულ-ლიბერალურ ღირებულებებზე, რომელსაც, ბუნებრივია, გააჩნია თავისი პლუსები და მინუსები. ამიტომ აქ აპოლოგეტური ტონი სრულიად უადგილო იქნებოდა და ზედმეტია. ეს სახელმძღვანელოები, უდავოდ, წარმოადგენს სერიოზულ წინადადებულ ნაბიჯს, იმ შავრაზმულ-რეაქციული, სახელმძღვანელოების შემდეგ, რომლის მიხედვითაც ისწავლებოდა ძველი მსოფლიო ისტორია ცარიზმის დროს. და ბოლოს კიდევ ერთი საინტერესო მომენტი. ამიერიდან ქართულ სკოლაში ძველი მსოფლიო ისტორიის სწავლებამ ეროვნული მუხტი შეიძინა და ქართულ ენაზე ისწავლებოდა. ეს სერიოზული პროგრესი იყო, რომლის წაყრუება, როგორც ამას აკეთებდა საბჭოთა რეჟიმი, გამართლებული არ უნდა იყოს.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ცეზარის მოღვაწეობით დაინტერესების გარკვეული ტრადიცია არსებობს. ის, უწინარესად, ითვალისწინებს აღნიშნული საკითხის კვლევის და პოპულარიზაციის შერწყმას, შეხამებას. ამ სფეროში ქართული ისტორიოგრაფიის მიღწევები, ჩვენი ღრმა რწმენით, თუ არ აღემატება, არაფრით არ ჩამოუვარდება ევროპის ნებისმიერ პატარა ქვეყნის შედეგებს. ეს გახლავთ რეალობა, რომლის არც შელამაზება, ვარდისფერებში წარმოჩენა და არც გამუქება, მიზანშეწონილი არ იქნებოდა. ეს ამ სფეროში ქართული ისტორიოგრაფიის მიერ შეტანილ წვლილზე ადეკვატურ წარმოდგენას ვერ ჩამოგვიყალიბებდა.

მას გაცილებით უფრო ხანგრძლივი ტრადიცია გააჩნია, ვიდრე ეს საბჭოთა გადასახედიდან მოჩანდა. ეს მონაკვეთი, ჩვენი აზრით, საქართველოში ამ დარგის და კონკრეტულად ცეზარის მოღვაწეობის შესწავლის პირველ პერიოდად შეიძლება მოვიაზროთ. ჩვენ შევეცადეთ შეგვემუშავებინა საქართველოში უძველესი და ძველი ისტორიის შესწავლის სრულად განსხვავებული სურათი. ამჯერად, ვცადეთ ის ცეზარის მოღვაწეობაზე გაგვევრცელებინა და ამ საკითხის უფრო ადეკვატური სურათი დაგვედო. (11, 12, 13).

საქართველოში ცეზარის მოღვაწეობით დაინტერესება პირობით სამ პერიოდად შეიძლება დაიყოს, რომელიც აშკარად ცილდება წმინდა აკადემიურ ჩარჩოებს და მკვეთრად გამოკვეთილი პოლიტიკური სარჩული გააჩნია.

1. ცეზარის მოღვაწეობით დაინტერესება 1918-1921 წლებში საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში.

2. ცეზარის მოღვაწეობის შესწავლა, პოპულარიზაცია, საბჭოთა პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში (1921-1991).

3. ცეზარის მოღვაწეობის გაშუქება პოსტსაბჭოთა პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ის იწყება 90-იანი წლების დასაწყისში, როდესაც დაიშალა საბჭოთა კავშირი და დღესაც გრძელდება.

ახლა დაუბრუნდეთ მთავარ მისიას, კონკრეტიკას და განვიხილოთ როგორ აშუქებდა დიმიტრი უზნაძე, ცეზარის მოღვაწეობას, ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოში. ჩვენ მიზანს წარმოადგენს გამოვარკვიოთ დიმიტრი უზნაძის სასკოლო სახელმძღვანელოში ცეზარის მოღვაწეობის გაშუქების შუქჩრდილები და შევეცადოთ შეძლებისდაგვარად ავხსნათ ამის გამომწვევი მიზეზები. სახელმძღვანელოში ცეზარის მოღვაწეობის გაშუქებასთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული ცეზარის მოღვაწეობისადმი დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება. მას შეფასებითი მუხტი გააჩნია და ისტორიოგრაფიულ დატვირთვას იძენს.

ჩვენი ამოცანაა ნათელი მოვფინოთ ორ საკითხს. ერთი წარმოადგენს ემპირულ, ფაქტოლოგიურ, მხარეს, მეორე კი თეორიულ ხასიათს ატარებს და ისტორიოგრაფიული მუხტი აქვს: 1. რამდენად ინფორმირებული იყო დიმიტრი უზნაძე ცეზარის ცხოვრებაზე და მოღვაწეობაზე. 2. როგორ აღიქვამდა მის საქმიანობას. მას შეფასებითი დატვირთვა გააჩნია. ორივე ამ კითხვას დადებითი პასუხი უნდა გაეცეს, რაც ამ თემაზე მისი მსჯელობის ერთ-ერთ მთავარ ღირსებად მიგვაჩნია.

ორი აზრი არ შეიძლება არსებობდეს იმის თაობაზე, რომ დიმიტრი უზნაძე საკმაოდ კარგად იყო ჩახედული ცეზარის მმართველობაში, რაც ემპირული, ფაქტობრივი, მასალის ცოდნის ლოგიკური შედეგია. ეს საკითხის ერთი, ფაქტოლოგიური მხარე. ეს ამ თემაზე მისი მსჯელობის მთავარი პლუსია. მას გააჩნია მეორე მხარე, თეორიული, მას შეფასებით დატვირთვა ენიჭება რასაც ამ თემაზე მსჯელობის ისტორიოგრაფიული მხარე შეიძლება უწოდოთ. ის ითვალისწინებს გამოარკვიოს როგორი იყო ცეზარის მოღვაწეობისადმი დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება.

დიმიტრი უზნაძის პოზიცია ასე წარმოგვიდგენია: ცეზარის მოღვაწეობისადმი დიმიტრი უზნაძის მიდგომა არის სწორი, მეცნიერული, რომელსაც, ბუნებრივია, გააჩნია თავისი ძლიერი და სუსტი მხარეები. ის იზიარებდა ისტორიულ-სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულ მოსაზრებას და ცეზარის მოღვაწეობის დადებითად შეფასების მომხრედ გვევლინება. ამგვარი მიდგომა, ვფიქრობთ, სავსებით შეესატყვისებოდა იმ პერიოდის ისტორიული მეცნიერების მკაცრ მოთხოვნებს. ეს ამ თემაზე მისი მსჯელობის კიდევ ერთი პლუსია. ეს იყო მედლის ერთი მხარე. მას გააჩნია მეორე მხარე. აქ, ცხადია, მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ ცეზარის მოღვაწეობის ჰიპერბოლიზაცია, ხოტბა-დიდება, ძალზე ემოციურია, ალბათ, მაინც დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს და გადაჭარბებული შეიძლება იყოს.

ცეზარისადმი დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება, ვფიქრობთ,

საკმაოდ გამჭვირვალეა, ზედაპირზე ძვეს. აისბერგის ზედა ხილულ ნაწილს წარმოადგენს. ის ცეზარის მომხრე ისტორიკოსთა ბანაკში უნდა მოვიპოვოთ. განსაკუთრებულ პატივს მიაგებდა ცეზარს და მასზე საკმაოდ მაღალი აზრის ჩანდა. (გამორიცხულად არ მიგვაჩინია, რომ მომხრის შეხედულებებმა, შესაძლოა, გავლენა მოახდინა, დიმიტრი უზნაძეზე. კატეგორიულად, არაფერს ვამტკიცებთ. ეს მხოლოდ ჩვენი ფრთხილი ვარაუდია).

ცეზარის მოღვაწეობის განხილვის დროს დიმიტრი უზნაძის ასეთი ზეანულო ტონი, ცხადია, შემთხვევითი არ ყოფილა და მისი მიზეზი მის მსოფლმხედველობაში უნდა ვეძებოთ. ის ორ გარემოებასთან ასოცირდება. ჯერ ერთი. ეტყობა, ცეზარის მოღვაწეობა ყველაზე მეტად შეესატყვისებოდა მის პოლიტიკურ იდეალს და მეორე მას კარგად უნდა ჰქონოდათ გაცნობიერებული ისტორიაში პიროვნების როლი. ცეზარის ხოტბა-დიდება ამის ერთ-ერთი გამოცხადებაა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ცეზარის განდიდებას ერთ-ერთ მთავარ ტონისმიმცემად, პროფ. ალექსანდრე წერეთელთან ერთად, სწორედ, დიმიტრი უზნაძე გვევლინება.

განსაკუთრებით მტკივნეულად მიგვაჩინია, რომ ჩვენი წყაროთმცოდნეობითი ბაზა მეტად მწირია. ეს გახლავთ ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველი ეროვნული სასკოლო სახელმძღვანელო, სადაც დიმიტრი უზნაძე, ბუნებრივია, ჩერდება ცეზარის მოღვაწეობაზე. სულ ეს არის. რა თქმა უნდა, ეს ძალიან ცოტაა, საკმარისი არ უნდა იყოს, მაგრამ სხვა უფრო ხელშესახები მასალა არ მოგვეპოვება და იმას უნდა დავეყრდეთ, რაც გაგვაჩნია. ეს მწირი ინფორმაცია, შესაძლოა, ნამცეცებს წარმოადგენს, მაგრამ საინტერესოა და კარგად მიგვანიშნებს ცეზარის მმართველობაში დიმიტრი უზნაძის ჩახედულებაზე და ცეზარისადმი მის დამოკიდებულებაზე. ამიტომ ამ ძუნწი ინფორმაციის შეუფასებლობა, ჩვენი აზრით, სწორი არ უნდა იყოს. ეს ამ თემაზე ადეკვატურ წარმოდგენას ვერ შეგვიქმნის. გამოვთქვამთ მეტად ფრთხილ ვარაუდს, რომ ცეზარის მოღვაწეობაზე დიმიტრი უზნაძემ იმაზე გაცილებით უფრო მეტი იცოდა, ვიდრე ეს სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთიდან შეიძლება ჩანდეს, ჩვენი აზრით, ეს ნაწილი ცეზარზე მისი ცოდნის მხოლოდ ერთი დიდი ფრაგმენტია.

უწინარესად, აუცილებელია სწორი კრიტიკიუმის შერჩევა. ამას აქვს მნიშვნელობა და დაგვეხმარება აღნიშნული საკითხის ადეკვატურად შეფასების საქმეში. აქ მკაცრი მეცნიერული საზომი კრიტიკიუმად არ გამოდგება. ეს ხომ სკოლის სახელმძღვანელოა. მის წინაშე გაცილებით უფრო მოკრძალებული ამოცანა იდგა. საინტერესოდ მოუთხროს მოწაფეებს ცეზარის საქმიანობაზე. ამ კულტურტრეგერულ ამოცანას დიმიტრი უზნაძემ შეიძლება ითქვას, რომ ურიგოდ როდი გაართვა თავი. ეს მისი წარმატება იყო. ეს მცირე ინფორმაცია ცეზარის მოღვაწეობაზე ქართულ საზოგადოებას, პირ-

ველ რიგში კი, რა თქმა უნდა, მოსწავლე ახალგაზრდობას კარგად დააკვალთანებდა და ამ საკითხზე საერთო წარმოდგენის ჩამოყალიბებაში დაეხმარებოდა. მთავარი, სწორედ, ეს იყო. ამიტომ ამ მსჯელობის მკაცრად განსჯა დღევანდელი გადასახედიდან, მიზანშეწონილი არ უნდა იყოს. ადვილი გზით სიარული იქნებოდა და ჰიპერკრიტიკულად მიგვაჩნია, დიმიტრი უზნაძემ თავისი წვლილი შეიტანა საქართველოში ცეზარის მოღვაწეობის სწავლების, შესწავლის, პოპულარიზაციის საქმეში. მისი დამსახურება, ვფიქრობთ, სწორედ ამაში უნდა მდგომარეობდეს. ის, ალექსანდრე წერეთელთან, ერთად, საქართველოში აღნიშნული საკითხის გაშუქების ერთ-ერთ ინიციატორად მოგვევლინა. ფაქტობრივად, ეს გახლავთ საქართველოში ცეზარის მოღვაწეობის გაშუქების პირველი თუ არა ერთ-ერთი პირველი მცდელობა.

გაიუს იულიუს კეისარი. პირველი ტრიუმვირატი. კეისარი გალიაში (58-49), კეისრის და პომპეუსის ბრძოლა. კეისრის ბატონობის ხანა. სულ ეს არის. რა შეიძლება ითქვას ამ გეგმის შესახებ? ეს გეგმა კარგია და მასში მიუღებელს ვერც ვერაფერს ვხედავთ. სასურველი იქნებოდა საკითხის უფრო კომპაქტურად დალაგება. თუნდაც ტრივიალური სქემის მიხედვით. ცეზარის საშინაო პოლიტიკა. მის მიერ განხორციელებული რეფორმები და ცეზარის საგარეო პოლიტიკა. მისი ტრიუმფალური სამხედრო წარმატებები. როგორც ვხედავთ, აქ მეცნიერული პაექრობა პრინციპულ ხასიათს არ ატარებს და უფრო გემოვნების საკითხია. მას ასე მოსწონს. ჩვენ კი ცოტა სხვაგვარად გვესმის.

სასურველი იქნებოდა აღნიშნულიყო ცეზარის მოღვაწეობის წლები (ქრ. შ-მდე 100-44) ამას შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნია და მოწაფეებს ცოდნის გაღრმავებაში დაეხმარებოდა. მითითებულია მისი გარდაცვალების თარიღი (ქრ. შ-მდე 44 წლის 15 მარტი), მაგრამ მოღვაწეობის წლები არა. ამის გაკეთება გაცილებით უფრო თანამიმდევრული იქნებოდა.

ემპირული, ფაქტობრივი, მასალის ცოდნის და ცეზარის მოღვაწეობისადმი დიმიტრი უზნაძის სწორი დამოკიდებულების შერწყმის, შეხამების მცდელობა ამ თემაზე მისი მსჯელობის ერთ-ერთ მთავარ ღირსებად მიგვაჩნია. ფაქტობრივად, საქმე გვაქვს საკითხისადმი მეცნიერულ მიდგომასთან, რომელსაც ბუნებრივია, გააჩნია თავისი პლუსები და მინუსები. ამიტომ ამ მსჯელობის აპოლოგეტური შეფასება, ანდაც შეუფასებლობა, მიზანშეწონილი არ იქნებოდა. ერთი უკიდურესობიდან მეორეში არ უნდა ამოვყოთ თავი. ორივე უკიდურესობა მიუღებლად მიგვაჩნია. ჭეშმარიტება კი როგორც წესი, სადღაც შუაში ძევს. ჩვენ ვცადეთ გავრკვეულიყავით ამ თემაზე დიმიტრი უზნაძის შეხედულებების ავკარგიანობაში და შეძლებისდაგვარად აგვეხსნა მისი გამომწვევი მიზეზები. ასე გვესახება საკითხისადმი მეცნიერული მიდგომა.

დომიტრი უზნაძე ცეზარზე თხრობას ასე იწყებს. „ამ დროს რომში (იგულისხმება ქრ.შ-მდე 60-იანი წლები-მ.კ) განსაკუთრებით დიდ როლს კრასუსი და იულიუს კეისარი ასრულებდნენ. კრასუსი პომპეუსს არასოდეს არ შერიგებია და ამ უკანასკნელის აღმოსავლეთში ყოფნის დროს მის წინააღმდეგ მუშაობდა. იგი (ე.ი. კრასუსი - მ.კ) ახალგაზრდა კეისარს დაუახლოვდა, რომელმაც შემდეგ დიდი როლი შეასრულა, და მასთან ერთად კათილინას შეთქმულებით გამონვეული ანარქიით სარგებლობას ლამობდა. კეისარი მარიუსის ნათესავი იყო და სულას დიქტატურის დროს ჯარში მსახურობდა, როდესაც სულა გარდაიცვალა, იგი პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოვიდა და თავისი მჭერმეტყველებით და ხალხის გულის მოსაგებად მოწყობილი ზეიმებით საერთო ყურადღება დაიმსახურა. იგი დემოკრატიულ პარტიას მიემხრო და კრასუსთან ერთად ძალაუფლების ხელში ჩაგდებას ლამობდა. მაგრამ ყველაზე უფრო საშიშად არა თუ მას არამედ სენატსაც პომპეუსი მიაჩნდა, რომელმაც თავის საქმიანობა აღმოსავლეთში სწორედ ახლა დაასრულა და თავისი სახელოვანი ჯარით ბრუნდებოდა“. (1.63-64)

დავინწყოთ იმით, რომ დომიტრი უზნაძე რომში შექმნილ პოლიტიკურ ვითარებაზე საკმაოდ ინფორმირებული უნდა ჩანდეს, საკითხში ჩახედულებას ამჟღავნებს, რაც ემპირული, ფაქტობრივი, მასალის ცოდნის ლოგიკურ შედეგს წარმოადგენს. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია, მაგრამ სასურველი იქნებოდა უფრო მეტი კონკრეტიკა. ეს მსჯელობა კი მეტად ზოგად შთაბეჭდილებას ტოვებს. აქ უბრალოდ იმის თქმას ვაპირებთ, რომ მისი შინაარსობრივი გამდიდრება გამორიცხულად არ მიგვაჩნია. მან სხვა გზა აირჩია. აქ წამოიჭრება ერთი საკითხი, რამდენად იყო ეს ცეზარის ბიოგრაფიის თხრობა? ამასთან დაკავშირებით ჩვენ ცოტა უკმარობის განცდა გვეუფლება.

ცეზარი პოლიტიკურ ასპარეზზე პირველად გამოჩნდა ქრ.შ-მდე 68 წლიდან ის უკვე აქტიურ მონაწილეობას იღებდა რომის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. სხვადასხვა დროს ეკავა სხვადასხვა თანამდებობები, იყო კვესტორი, ედილი, უმაღლესი ქურუმი, პრეტორი, კონსული. (9.41-71. 10.15-29. 14.20-32. 15.9-29).

ქრ.შ-მდე 60 წელი ცეზარის მოღვაწეობაში მნიშვნელოვანი ნიშანსვეტია. შეიქმნა პირველი ტრიუმვირატი. მის შემადგენლობაში შევიდნენ ცეზარი, პომპეუსი და კრასუსი. ამიტომ სახელმძღვანელოში პირველი ტრიუმვირატის ცალკე გამოყოფა. სავსებით გამართლებული უნდა იყოს. (1.64-65). რესპუბლიკის დღეები დათვლილია. თანდათანობით იკვეთება ერთპიროვნული მმართველობის დამყარების პირველი ნიშნები. ცეზარის სახით სულას საქმის გამგრძელებელი გამოჩნდა.

მინიშნება გვხვდება ქრ.შ-მდე 62 წელს კათილინას შეთქმულებისადმი ცეზარის დამოკიდებულებაზე. თემა არის საინტერესო და აქტუალური. მასზე ისტორიკოსთა შორის აზრთა სხვადასხვაობა არ-

სებობს. როგორც ჩანს, ის ემხრობოდა იმ მკვლევარებს, რომლებიც ფიქრობდნენ, რომ „ცეზარი კრასუსთან ერთად კატალინას შეთქმულებით გამოწვეული ანარქიით სარგებლობას ლამობდა“. ცეზარი შეეცდებოდა კატალინას შეთქმულება თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. ცეზარს ხელისუფლების მოპოვების თავის გზა ჰქონდა, რომელიც მკვეთრად განსხვავდებოდა კატილინასგან. შეთქმულებას ყავდა თავისი ლიდერი კატილინას სახით. ეს გამორიცხავდა მასში ცეზარის ჩართულობას. ეს ცეზარის ხასიათში არ შედიოდა. ის ყველგან ყველაფერში ცდილობდა პირველი ყოფილიყო. მეორე ვერ იქნებოდა. „ცეზარს შორს მიმავალი გეგმები ჰქონდა დასახული და ძნელი დასაჯერებელია, რომ კატილინას შეთქმულებაში უჩინარი როლით დაკმაყოფილებულიყო. მას თავისი გზა გამოკვეთილი ჰქონდა და თანამიმდევრულად იბრძოდა მიზნის მისაღწევად“. (15.18-19)

ფაქტობრივად, აქ სრულდება დიმიტრი უზნაძის სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთის პირველი ნაწილი და იწყება მეორე, ნაწილი ტრიუმვირატი. აი რას წერდა დიმიტრი უზნაძე. „ყველანი და განსაკუთრებით სენატი გულისფანცქალით ელოდა პომპეუსის დაბრუნებას. საქმე ის არის, რომ სენატმა, რომელშიც დიდ როლს უმცროსი კატონი ასრულებდა, ეს უკანასკნელი პატიოსანი წარმომადგენელი ძველი რესპუბლიკის ინტერესებისა, უარყო პომპეუსის მომხრეების წინადადება შესახებ მისი 61 წლისთვის კონსულად არჩევისა და მისი ჯარის რამდენიმე ხნით შენახვისა. პომპეუსმა ეს იცოდა, მაგრამ ამის მიუხედავად გადმოვიდა თუ არა ბრუნდიზიუმში ჯარი მაშინვე დაითხოვა, როგორც ამას კანონი მოითხოვდა. ამ გარემოებამ პომპეუსი ერთბაშად უმნიშვნელო პირად გარდააქცია, რომლისაც აღარავის ეშინოდა და ამიტომ სენატმა არც ერთი მისი აღმოსავლეთის მოსაწყობად მიღებული განკარგულება არ დაამტკიცა და არც მისი ყოფილი ჯარისკაცები (ვეტერანები) დააკმაყოფილა. პომპეუსი ნანობდა ჯარის დათხოვნას, მაგრამ გვიანლა იყო“. (1.64)

ჩვენ სავსებით ვეთანხმებით დიმიტრი უზნაძეს, როდესაც სახელმძღვანელოს გადატვირთვა ისტორიული ფაქტებით მიზანშეწონილად არ მიაჩნია, მაგრამ ძირითადი ფაქტები არ უნდა გამოვტოვოთ და უნდა აღვნიშნოთ. ის სწორ ნაბიჯს დგამს და მიუთითებს მოსწავლეებს პირველი ტრიუმვირატის შექმნის თარიღს. ეს მოხდა ქრ.შ-მდე 60 წელს. ხაზს უსვამს პომპეუსის შეცდომას, რამაც ის დაასუსტა, მას ჯარი არ უნდა დაეთხოვა.

„ამასობაში იულიუს კეისარი, რომელიც ისპანიაში იყო პრეტორად სამშობლოში დაბრუნდა და კრასუსსა და პომპეუსს საიდუმლოდ შეუთანხმდა საერთო მოქმედებისა და ქვეყნის ბატონობის განაწილების შესახებ. ეს იყო პირველი ტრიუმვირატი, რომლის პირობების მიხედვითაც კეისარი 59 წლის კონსულად უნდა აერჩიათ და შემდეგ რომელიმე პროვინციის მმართველად უნდა გაეგზავნათ. პომპეუსის ვეტერანებს მიწები უნდა დარიგებოდათ და ყველა ის გა-

ნკარგულებანი დაემტკიცებინათ, რომელიც პომპეუსმა აზიაში მოახდინა. ამის გარდა ამ კავშირის განსამტკიცებლად კეისარმა თავისი ქალი იულია პომპეუსს მიათხოვა. მიუხედავად ოპტიმატების წინააღმდეგობისა კეისარი მართლაც კონსულად იქნა არჩეული და იგიც ენერგიულ მოქმედებას შეუდგა. მან სრულიად გვერდი აუარა სენატს და ყველაფერს სახალხო კრების საშუალებით სწყვეტდა. თანახმად დაპირებისა მან დაამტკიცებინა სახალხო კრებას პომპეუსის განკარგულებანი აზიაში და მიაღებინა აგრარული კანონი, რომელიც, უმთავრესად, პომპეუსის ვეტერანთა დასაკმაყოფილებლად იყო განზრახული. სენატმა წინააღმდეგობის განევა სცადა, მაგრამ კეისარმა თავიდან მოიშორა ორივე მნიშვნელოვანი ძალა სენატისა. კატონი, რომელიც განსაკუთრებული დავალებით კიპროსზე გააგზავნა და ციცერონი, რომელიც რომიდან გადაასახლა და გამარჯვება მის მხარეზე დარჩა, იქვე სახალხო კრების დადგენილების თანახმად კეისარს ციზალპინიის გალია მიეცა სამართავად და იქაური ჯარის მთავარსარდლობა დაეკისრა. სენატმა თავის მხრივ ციზალპინიისას ტრანსალპინიის გალია დაურთო ე.ი. ახლანდელი სამხრეთი საფრანგეთი, რათა შემდგომ მისი ჩამორთმევის უფლება თავისთვის დაეთოვებინა“. (1.64-65)

ანტიკურმა ავტორებმა ტრიუმვირატს „სამთავიანი ურჩხული უწოდეს“. ის იყო ძალა (პომპეუსი), ფული (კრასუსი) და გონება (ცეზარი). სასურველი იქნებოდა დიმიტრი უზნაძის სახელმძღვანელოში ეს ხაზგასმული ყოფილიყო. ამას ჰქონდა შემეცნებითი დატვირთვა და, ვფიქრობთ, მოსწავლეებს დააინტერესებდა და დაეხმარებოდა ცოდნის გაღრმავებაში. ეს შინაარსობრივად კიდევ უფრო გაამდიდრებდა სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთს და მას მხოლოდ მომგებიან ქულებს შეძენდა.

„ამის შემდეგ პომპეუსი და კრასუსი ხელახლა შეუთანხმდნენ კეისარს და პირველმა ისპანია მიიღო, ხოლო მეორემ სირია. პომპეუსი ისპანიაში არ წასულა. იქ მან თავისი წარმომადგენლები (ლეგატები) გააგზავნა, ხოლო თვითონ ოპტიმატებს დაუახლოვდა და ერთხანს თითქმის სრული დიქტატორული ძალაუფლება მიიღო. კრასუსი კი რომელიც ისედაც ძლიერ მდიდარი იყო (მისი ფული თვითონ სენატსაც კი ემართება). დაუყოვნებლივ გაემგზავრა, სირიას და იქ თავისი ქონების გასაძლიერებლად მუშაობდა. როგორც ვიცით, იმ ხანებში აღმოსავლეთში განსაკუთრებით ძლიერ ხალხად პართები ითვლებოდნენ. კრასუსმა ომი დაიწყო მათთან. წააგო ბრძოლა და მოკლული იქნა. ამგვარად ტრიუმვირატი დაიშალა. კრასუსი აღარ იყო. პომპეუსი კეისრის მტერს სენატს შეუთანხმდა. ხოლო თვითონ კეისარი განმარტოებული დარჩა“. (1.65).

მთელი ეს მსჯელობა საინტერესოა და ემპირული, ფაქტობრივი, მასალის ცოდნითაა გაჯერებული. ის ზუსტად მოგვითხრობს ისტორიულ ფაქტებს, მისი ინფორმირებულობა არავითარ ეჭვს არ უნდა

ინვევდეს. ის კარგად ერკვევა მომხდარის მოვლენებში.

ეტყობა, დიმიტრი უზნაძე მხარს უჭერდა ისტორიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას და ტრიუმფირატის შიგნით არსებული ძალთა განლაგება კარგად უნდა ჰქონოდა გაცნობიერებული. ეს, ცხადია, ამ თემაზე მსჯელობის კიდევ ერთი პლუსია. ტრიუმფირატის ლიდერად მას, რა თქმა უნდა, ცეზარი ესახებოდა, რომელზეც ის საკმაოდ მაღალი აზრის იყო. ის წარმატებით ახერხებს ლავირებას პომპეუსს და კრასუს შორის, ცდილობს „მოახრჩოს მტერი ხვევნა-ალერსით“. როგორც თანამედროვეები და ისტორიკოსები აღნიშნავდნენ, მან ამ მისიას შესანიშნავად გაართვა თავი და საოცარი მოქნილობა გამოამჟღავნა.

ცეზარის მხურვალე მომხრე დიმიტრი უზნაძე, ბუნებრივია, ტრიუმფირატის ორი წევრის პომპეუსის და კრასუსის მიმართ არანაირ სიმპათიას არ ამჟღავნებდა. მას ყავს თავისი საყვარელი გმირი. ეს ცეზარია.

რა თქმა უნდა, დიმიტრი უზნაძე მათზე მაღალი აზრის არ უნდა ჩანდეს და ამაში გასაკვირი არც არაფერი უნდა იყოს. ამგვარი მიდგომა, უეჭველად, შეიცავს ჭეშმარიტების რაციონალურ მარცვალს და XX საუკუნის დასაწყისში სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული თვალსაზრისის გამოძახილია. „პომპეუსი ეგვიპტეში გაიქცა, მაგრამ აქ იგი კეისრის გულის მოსაგებად, ვერაგულად მოჰკლეს. ასე დასრულდა ამ კაცის ცხოვრება, რომელსაც ბედმა გაცილებით მეტი როლის შესრულება დააკისრა, ვიდრე ძალები მისცა. სამაგიეროდ ეს ბედი მუდამ ეხმარებოდა და ჩვეულებრივ არც თუ ისე დიდი ნიჭის კაცი ისტორიულ პიროვნებად გახადა“. (1-68).

აქ მთავრდება დიმიტრი უზნაძის სასკოლო სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთის მეორე ნაწილი და იწყება მესამე ნაწილი. ცეზარი გალიაში. მითითებულია მისი ქრონოლოგიური ჩარჩოები ქრ.შ-მდე 58-49 წლები. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია. ცეზარის გეგმებში გალიის დაპყრობას უდიდესი როლი ეკისრებოდა ძალაუფლებისათვის ბრძოლის საქმეში. (9. 114-157.10.100-124.14.157-162.15.29-40).

აქ დიმიტრი უზნაძე საუბრობს რამდენიმე თემაზე: გეოგრაფიულ მდებარეობაზე, მოსახლეობაზე, ქვეყნის სამართლებრივ მოწყობაზე, არსებულ წესწყობილებაზე, ადათ წესებზე, ვაჭრობაზე და ბოლოს, რა თქმა უნდა, განხილულია დაპირისპირება რომსა და გალიას შორის. ყველაფერი ეს კარგ ისტორიულ ფონს ქმნის მთავარ საკითხზე გადასასვლელად და ამისათვის უნდა იყოს განკუთვნილი. ფაქტობრივად, ეს გახლავთ გალიის მოკლე ისტორია ცეზარის ლაშქრობამდე. იგი ხაზს უსვამს, რომ გალებთან ომის დროს ცეზარი მიმართავდა ცნობილ პოლიტიკას „გათიშე და იბატონე“ და თავის სასარგებლოდ იყენებდა მათ შორის არსებულ უთანხმოებას. „როდესაც გალიაში ცეზარი გამოცხადდა, ეს ქვეყანა შინაური განხეთქილების გამო მეტად დასუსტებული იყო და თუმცა კეისარს 6 ლე-

გიონზე მეტი არასდროს არ ჰყოლია. იგი მაინც მხნედ შეუდგა მისი დამორჩილების საქმეს. მისი მიზანი აქ ორგვარი იყო. პირველი გალიის სრული დამორჩილება და მეორე-ომებში გამონრთობილი ჯარის შექმნა, რომელიც მას რომში გასაბატონებლად უნდა გამოდგომოდა, სულ რვა წელიწადი შეიქმნა საჭირო, რომ კეისარს ორივე ეს მიზანი განეხორციელებინა“. (1.66) ის კარგად გადმოგვცემს ცეზარის შეჭრის წინ გალიაში შექმნილ მდგომარეობას და მის მიზნებს.

საკუთრივ გალებთან ომს გაცილებით ცოტა ადვილი აქვს დათმობილი. ეს გახლავთ სულ ერთი აბზაცი, 19 სტრიქონი. რაც, რა თქმა უნდა, ძალიან ცოტაა, საკმარისი არ უნდა იყოს და აღნიშნული საკითხის იგნორირების ტოლფასად მიგვაჩნია. ფაქტობრივად, ის ფაქტის კონსტატაციით შემოიფარგლება. ისტორიული ფონი ხომ არ დომინირებს მთავარ თემაზე? ამიტომ მან გარკვეული უკმარისობის გრძნობა დაგვიტოვა და შესიტყვების სურვილი გაგვიჩინა. დიმიტრი უზნაძის სახელმძღვანელოში ვკითხულობთ. „პირველი მას ჰელვეტებთან მოუხდა შეტაკება, რომელთაც თავის სამშობლო (შვეიცარია) მიეტოვებინათ და გალიაში შეჭრილიყვნენ. კეისარმა იგინი დაამარცხა და უკანვე განდევნა განსაკუთრებით სახიფათო იყო მისი ბრძოლა გერმანელ ტომებთან, რომელთაც არიოვისტის მეთაურობით რეინი გადმოლახეს და გალიას შემოესივნენ. კეისარმა არა თუ უკანვე გააბრუნა იგინი, არამედ თვითონ გადავიდა რეინის მეორე მხარეზე და გერმანელ ტომებს შიშის ზარი დასცა. უფრო ადვილი იყო გალების მცირე ტომების დამარცხება. ხოლო როდესაც გალიაში პუბლიკანები გაჩნდნენ და თავისებური მოღვაწეობა დაიწყეს, მთელი გალია გაერთიანდა და მძლავრი აჯანყება მოაწყობა უნაყოფო აღმოჩნდა და მათი წინამძღოლი ვერცინგეტორიქსი იძულებული შეიქმნა, კეისრის წინაშე თავისი ნებით გამოცხადებულიყო და მორჩილების ნიშნად თავისი ხმალი, შუბი და მუზარადი მის წინაშე დაემხო. ამ დროიდან დაწყებული რომის გავლენამ გალიაში თანდათან მოიკიდა ფეხი და მალე ეს ქვეყანა წმინდა რომაული პროვინცია გახდა. აღსანიშნავია, რომ კეისარი თავის გალიაში ყოფნის დროს ბრიტანეთში გადავიდა და რომის იარაღის შიში აქაც გაავრცელა“. (1.66)

დავინწყოთ იმით, რომ დიმიტრი უზნაძე საკმაო ინფორმირებულობას ამჟღავნებს ამ საკითხში, რაც ემპირული, ფაქტობრივი, მასალის ცოდნის გამოძახილია და წყაროების, მათ შორის შეიძლება ცეზარის თხზულება გალებთან ომის შესახებ“ მოვიაზროთ, ცოდნის ლოგიკური შედეგია. ის ცეზარის ამ თხზულებას, დიდი ალბათობით, იცნობდა.

ჩვენი აზრით, ამ მონაკვეთის სუსტ მხარედ ისტორიული ფაქტებისადმი ინდიფერენტული დამოკიდებულება გვევლინება. ის უთითებს ცეზარის გალიაში ლაშქრობის თარიღს, ეს მოხდა ქრ.შ-მდე

58-49 წლებში, მაგრამ შემდეგ არც ერთ თარიღს არ მიუთითებს. სკოლის სახელმძღვანელოს თარიღებით გადატვირთვის მომხრე არ გახლავართ და ურთულებს მოსწავლეებს მთავარი სათქმელის აღქმას, მაგრამ ძირითადი თარიღების დასახელება მიზანშეწონილად მიგვაჩნია. ისტორიული ფაქტებისადმი თავისებური დამოკიდებულების კულმინაციად ცეზარის მიერ ქრ.შ-მდე 52 წელს ვერცინგეტორიქსის ძლევა გვევლინება. ფრანგი მწერლის გუსტავ ფლობერის თქმით, „ცეზარზე ჩვენ სულ სხვა აზრის ვიქნებოდით“ „გალების ომის ისტორია“ ვერცინგეტორიქსს, რომ დაენერა“ ასეთია ისტორიული მეცნიერება. ის სუბიექტური მეცნიერებაა. ინგლისელი ისტორიკოსის რიჩარდ კობის თქმით „ისტორიკოსი არ არის ციკსის-ხლიანი კლინიკოსი“. (16.254).

სასურველი იქნებოდა სადმე თქმულიყო, რომ ცეზარი იყო ისტორიკოსი, რომლის კალამს ეკუთვნის თხზულება „გალებთან ომის შესახებ“. ეს, ვფიქრობთ, დააინტერესებდათ მოსწავლეებს და შინაარსობრივად გაამდიდრებდა სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთს. ცეზარს ლიტერატურულ საქმიანობაზე აპელირების დროს ამაზე მინიშნება შეიძლება იკითხება კიდევ, მაგრამ ეს ძალზე ზოგადია. სასურველი იყო უფრო მეტი კონკრეტიკა.

მას მხედველობიდან არ გამორჩენია ბრიტანეთში ცეზარის შეჭრა, მაგრამ თარიღს არ მიუთითებს. ამის გაკეთება სასურველი იქნებოდა. ეს მოხდა ქრ.შ-მდე 55-54 წლებში. ეს მნიშვნელოვანი თარიღი იყო და ამის გვერდის ავლა მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია. ამით სრულდება სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთის მესამე ნაწილი, რომელიც მეტად მნიშვნელოვან თემას შეეხება ცეზარის მიერ გალიის დაპყრობას. დიმიტრი უზნაძე იზიარებდა სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულ მოსაზრებას. გალიის ომში გამარჯვებამ ცეზარს დიდება მოუხვეჭა და ძალაუფლებისაკენ გაუკაფა გზა. გადავდივართ მეოთხე მონაკვეთზე.

ცეზარის აღზევების საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დაპირისპირებას პომპეუსთან. მისი დამარცხების გარეშე ცეზარის დანინაურება ვერ მოხერხდებოდა. ეს იყო ბრძოლა ძალაუფლებისათვის, პირველობისთვის. ამიტომ ის უშედავათო ხასიათს ატარებდა. ალბათ, ინტერესს მოკლებული არ იქნება მოკლედ გადავავლოთ თვალი თუ როგორ იყო გაშუქებული დიმიტრი უზნაძის სასკოლო სახელმძღვანელოში ცეზარსა და პომპეუსს შორის შეტაკება. საკითხი არის საინტერესო და აქტუალური.

ჩვენი აზრით, დიმიტრი უზნაძის სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთის ეს ნაწილი, გალების ომთან ერთად, ყველაზე უფრო საინტერესოდ შეიძლება მივიჩნიოთ. იგი ზუსტად გადმოგვცემს ისტორიულ მოვლენებს, რაც, ემპირული, ფაქტობრივი, მასალის ცოდნის ექოდ გაისმა და მსჯელობს მათზე, რაშიც სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული შეხედულებების გამოძახილს ვხედავთ. ის ახერხებს

ერთმანეთს შეუთანხმოს თხრობა და ისტორიული მოვლენების განხილვა. მიზეზ-შედეგობრივ კავშირებზე აქცენტირება. ეს არაა ფაქტების უბრალო გროვა, რაც ამ თემაზე დიმიტრი უზნაძის მსჯელობის კიდევ ერთ ღირსებად მიგვაჩნია.

დიმიტრი უზნაძე სავსებით იზიარებდა ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ ცეზარსა და პომპეუსს შორის დაპირისპირება ცარიელ ნიადაგზე არ აღმოცენებულა და მას მკვეთრად გამოკვეთილი პოლიტიკური სარჩული გააჩნდა. სახელმძღვანელოდან ვრცელი ამონარიდის მოყვანა მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია და პერიფრაზით, მისი შინაარსის გადმოცემით შემოვიფარგლებით.

როგორც დიმიტრი უზნაძე აღნიშნავს, ცეზარმა ორივე დასახულ მიზანს მიაღწია: დაიპყრო გალია. ხანგრძლივი ომის შედეგად მისი ჯარი საკმაოდ ბრძოლისუნარიანი შეიქმნა და ირწმუნა თავისი სარდლის. სულ მალე ამან სასურველი ნაყოფი გამოიღო. ეს ცეზარის წარმატება იყო. რაც მომავალი გამარჯვების საიმედო საწინდარი გახლდათ. მკაფიოდ იკვთება ორი ბანაკი. ერთის მხრივ ცეზარი, რომლის მთავარი დასაყრდენი არმია იყო, ხოლო მეორე მხრივ კი პომპეუსი, რომელმაც კავშირი შეკრა სენატთან. შეტაკება გარდაუვალი ჩანდა. ქვეყანა სამოქალაქო ომის ზღურბლზე დგას. პომპეუსმა გადაწყვიტა, რომ ხელიდან გამოეცალა ცეზარისათვის მთავარი იარაღი, არმია. სენატმა მისი დათხოვნა მოითხოვა. ამის განხორციელება ცეზარისთვის სიკვდილის ტოლფასი იქნებოდა. რეალურად ამან ხელი შეუწყო კონფლიქტის ესკალაციას. მიუხედავად სენატის მუქარისა, რომ ის მას სამშობლოს მტრად გამოაცხადებდა, ცეზარს გადაწყვეტილებაზე ხელი ვერ ააღებინა. მან ჯარი რომისკენ დაძრა და მდინარე რუბიკონს მიადგა. ეს იყო საზღვარი, რომლის იქითაც მისი როგორც პროკონსულის უფლებამოსილება არ ვრცელდებოდა. ცეზარი რთული არჩევანის წინაშე დადგა. როგორ უნდა მოქცეულიყო. ბევრი ფიქრის შემდეგ მან მიიღო გადაწყვეტილება. ასე გაჩნდა ფრთოსანი გამონათქვამი „წილი ყრილია რუბიკონი გადალახულია“. ცეზარი იტალიაში შეიჭრა. დაიწყო სამოქალაქო ომი. სულ მცირე ხნის მანძილზე მისმა ძალისხმევამ სათანადო ნაყოფი გამოიღო. მთელი იტალია მის ხელში აღმოჩნდა. პომპეუსი აღმოსავლეთში გაიქცა. ცეზარი დაედევნა. გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა ქრ.შ-მდე 48 წელს ფარსალთან და ცეზარმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა. თარიღი მითითებულია. ესე ცხადია, ძალიან კარგია. ძლეულმა პომპეუსმა ეგვიპტეს შეაფარა თავი, მაგრამ ცეზარის გულის მოგების მიზნით, ეგვიპტელებმა პომპეუსი მოკლეს. ცეზარმა ბრძანა, რომ ის დიდი პატივით დაეკრძალათ. ასე დასრულდა ეს სამკვიდრო-სასიცოცხლო დაპირისპირება. ცეზარი ძალაუფლებისაკენ მიილტვის. (1.68-69) ალბათ, სასურველი იქნებოდა აღნიშნულიყო, რომ გამარჯვებული ცეზარი მეტად ღმობიერ პოლიტიკას ახორციელებდა და რეპრესიებისათვის არ მიუმართავს. ეს იყო სწორი ნა-

ბიჯი. ამით მან შეძლო ხალხის გულის მონადირება და ისინი მის მიმართ კეთილგანწყობილ დამოკიდებულებას იჩენდნენ. ეს არ იყო პატარა საქმე. (2.507.15.65)

შემდეგ საუბარია ალექსანდრიის ომზე, მაგრამ თარიღი არაა მითითებული. ის მოხდა ქრ.შ-მდე 47-46 წლებში. ეს სკოლის სახელმძღვანელოა და მას შეეძლო ასეც მოქცეულიყო და ისეც. მასში მიუღებელს ვერაფერს ვხედავთ, მაგრამ მისი მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ალბათ, მაინც სასურველი იქნებოდა, თარიღი მითითებული ყოფილიყო. აქ მეცნიერული პაექრობა პრინციპულ ხასიათს არ ატარებს და გემოვნების საკითხია.

„დასავლეთში კიდევ არ იყო საქმე დამთავრებული და კეისარი უკანვე უნდა დაბრუნებულიყო, მაგრამ მითრიდატეს შვილი, ფარნაჯომი, ხელახლა ძლიერი სამეფოს შექმნას აპირებდა, რომაელებს ეომებოდა. კეისარმა სწრაფად დაამარცხა იგი. („veni, vidi, vici“) და რომისკენ დაბრუნდა“. (1.68) ფარნაჯომი თუ ფარნაკე? შემდგომი პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში უფრო ეს სახელი დამკვიდრდა. ალბათ, ეს უფრო სწორი შეიძლება იყოს.

მოუსმინოთ ისევ დიმიტრი უზნაძეს „აქ მისი მოწინააღმდეგე ჯერ კიდევ ძლიერები იყვნენ. რესპუბლიკელი ოპტიმატები და მათ შორის კატონ უმცროსი აფრიკაში, ნუმიდიის მეფესთან ერთად, საბრძოლველად ემზადებოდა. ხოლო პომპეუსის შვილებს დიდი ჯარი შეეკრიბათ ისპანიაში და გამაგრებულიყვნენ. კეისარმა ჯერ რესპუბლიკელები დაამარცხა, მათ მოკავშირესთან ნუმიდიის მეფესთან ერთად და ნუმიდია რომის პროვინციად გამოცხადდა. კატონ უმცროსმა რესპუბლიკის დამხობის დანახვას საკუთარი სიკვდილი არჩია და ქ. უტიკაში თავი მოიკლა. შემდეგ კეისარი ისპანიას მიუბრუნდა და კორდოვას ახლოს მუნდასთან ბრძოლაში 45 წელს რესპუბლიკელთა უკანასკნელ ძალებს დაეჯახა, 30 000 კაცი ბრძოლაში დახოცა და გამარჯვებული რომს დაუბრუნდა. ახლა მას მოწინააღმდეგე აღარ ჰყავდა და რომის ბატონ-პატრონობაში არავინ ეცილებოდა. არსებითად ის მონარქი იყო და მაშასადამე რესპუბლიკის მონარქიად გარდაქმნას სწორედ ამ ხნიდან უნდა ითვლებოდეს“. (1.68-69).

თაფსუსთან ბრძოლაზე მინიშნება კარგად იკითხება, მაგრამ ის არის მეტად ზოგადი და კონკრეტული აკლია. ეს ერთი მიდგომაა, რომელშიც მიუღებელს ვერაფერს ვხედავთ. არის მეორე მიდგომა. კონკრეტული. სასურველი იქნებოდა ადგილმდებარეობის და თარიღის მითითება. ეს მოხდა თაფსუსთან ქრ. შობამდე 46 წლის 6 იანვარს. იკვთება უკვე კარგად ნაცნობი სურათი. კამათი გემოვნების საკითხია და პრინციპულ ხასიათს არ ატარებს. ის პირველ ფორმას ირჩევს. ჩვენ კი მეორეს. კამათის ეს ფორმა ლაიტმოტივად გასდევს მთელ ნაშრომს

დიმიტრი უზნაძე დიდ ყურადღებას უთმობს არა მარტო ფაქტე-

ბის ზუსტად გადმოცემას, თხრობას, არამედ მათ შორის მიზეზ-შედეგობრივ კავშირებს. მისი სახელმძღვანელო არ წარმოადგენს ფაქტების უბრალო გროვას. ასეთი სახელმძღვანელო საინტერესო ვერ იქნებოდა. ამ თვალსაზრისით, ყურადღებას იპყრობს სახელმძღვანელოს შემდგომი ამონარიდი, სადაც, სხვათა შორის, უმთავრესად, აქცენტი კეთდებოდა არა ემპირიაზე, არამედ მიზეზ-შედეგობრივ კავშირებზე. დიმიტრი უზნაძე ხაზს უსვამს თუ რამ გამოიწვია ამგვარი მეტამორფოზი რესპუბლიკის მონარქიით ჩანაცვლება. აი რას წერდა იგი: „რა იყო ასეთი ცვლილების მიზეზი. ამის გათვალისწინება ადვილია. რომის მსოფლიო სახელმწიფოდ გადაქცევამ, ამასთან დაკავშირებულმა მსხვილი ვაჭრობისა და წარმოების გაფართოებამ და მონათა რიცხვის გამრავლებამ, საზოგადოების ერთი ნაწილის უსაზღვრო გამდიდრება და მეორე უდიდესი ნაწილის გადატაკება გამოიწვია. საშუალო და წვრილი მესაკუთრეების დასუსტებამ და თითქმის სრულიად მოსპობამ, მარიუსის ჯარის რეფორმა წარმოშვა, რამაც საზოგადოების გადატაკებულ ნაწილს არსებობის მთავარი წყარო შეუქმნა. ხალხის უდიდესი ნაწილის ბედი ამგვარი ჯარის წინამძღოლების ბედს დაუკავშირდა და წინანდელი პარტიული ბრძოლა დემოკრატიათა და არისტოკრატიათა შორის ჯარსა და სენატს შორის ბრძოლად გარდაიქცა. ამ ბრძოლაში, რა თქმა უნდა, ჯარს უნდა გაემარჯვებინა. ეს კი არსებითად ჯარის მთავარსარდალის გამარჯვებას და მაშასადამე მის სრულ გაბატონებას ნიშნავდა. ამიტომ იყო, რომ შემდგომში როდესაც მონარქია რომში საბოლოოდ დამკვირდა მონარქებს „იმპერატორებს“ უწოდებდნენ. ეს პროცესი მარიუსმა დაიწყო, სულამ და პომპეუსმა განაგრძეს და კეისარმა თითქმის დაასრულა. აღსანიშნავია რომ არისტოკრატი სულაც ამ ძალას ეყრდნობოდა. მაგრამ კიდევ უფრო აღსანიშნავია, რომ სულამ აღადგინა თუ არა ძველი არისტოკრატიული რესპუბლიკა პოლიტიკურ მოღვაწეობას ჩამოშორდა“. (1.69)

არ შევცდებით, თუ ვიტყვით, რომ ამ შემთხვევაში შეიძლება საქმე გვაქვს საკითხისადმი მრავალვარიანტული მიდგომის, პლურალიზმის, გამოძახილთან, რაც ვფიქრობთ, შემთხვევითი არ იყო და ევროპული, პირველ რიგში კი, რა თქმა უნდა რუსული ისტორიოგრაფიის ექოდ გაისმა. ის ცდილობს ფეხი აუწყოს იმ სიახლეებს და ნოვაციებს, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ისტორიულ მეცნიერებაში XX საუკუნის პირველ წლებში. საკითხისადმი კომპლექსური მიდგომა ამ თემაზე მისი მსჯელობის კიდევ ერთ ღირსებად მიგვაჩნია.

ფაქტობრივად, ამით მთავრდება სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთის მეოთხე ნაწილი და იწყება მეხუთე. ის შეეხება ცეზარის რეფორმებს. თემა არის საინტერესო და აქტუალური. ცეზარი არ იყო მხოლოდ დიდი მხედართმთავარი. გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე, პოლიტიკოსი, დიპლომატი. ამავე დროს ის იყო თვალსაჩინო რეფორმატორი, ამ საკითხის გვერდის ავლა მიზანშეწონილი არ

უნდა იყოს და მის საქმიანობაზე სრულყოფილ, ამომწურავ, წარმოდგენას როდი ჩამოგვიყალიბებს. დიმიტრი უზნაძეს, ვფიქრობთ, ყველაფერი ეს ძალიან კარგად უნდა ჰქონოდა გაცხადებული და ხაზგასმული აქვს ამ მონაკვეთის დასკვნით ნაწილში. ეს ამ თემაზე მისი მსჯელობის კიდევ ერთი პლუსია. (1.70-71)

ცეზარისტული რეჟიმი არ გახლავთ ერთგვაროვანი და ამგვარი სწორხაზოვანი დამოკიდებულება მის ისტორიულ მნიშვნელობაზე ადეკვატურ წარმოდგენას როდი გვიყალიბებს. ის არის რთული და მრავალნახნაგოვანი. ჩვენ პირადად ძალიან მოგვწონს ანტონიო გრამშის მიდგომა, რომელიც ცეზარისტულ რეჟიმს ორ კატეგორიად ყოფს. „პროგრესული ცეზარიზმი“ და „რეაქციული ცეზარიზმი“ (18.185-186) ცეზარის მმართველობა, ნაპოლეონის მსგავსად, პროგრესული ცეზარიზმის ნიმუშად შეიძლება მივიჩნიოთ. იტალიელი ისტორიკოსი გილიერმო ფერერო, რომელიც ცეზარის მიმართ უკიდურესად ნეგატიურადაა განწყობილი, იყენებს სულ სხვა ტერმინს „დემოკრატიული იმპერიალიზმი“(7.46-58) ჩვენ ანტონიო გრამშის მიდგომა უფრო პროგრესულად გვესახება. ერთ შემთხვევაში აქცენტი კეთდება ნეგატივზე, რაც კარგად თავსდება მის კონცეფციაში. ცეზარი მისთვის მიუღებელი პერსონაჟი ჩანს. მეორე შემთხვევაში კი პრიორიტეტული პროგრესული საწყისია.

ცეზარის რეფორმებზე ყურადღების გამახვილება, რა თქმა უნდა, ძალიან კარგია და ამ საკითხზე მისი მსჯელობის კიდევ ერთი პლუსია. ის იზიარებდა ისტორიულ-სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულ მოსაზრებას და ცეზარის მიერ განხორციელებულ რეფორმებზე დადებითი აზრის უნდა ჩანდეს. მას, ვფიქრობთ, კარგად უნდა ჰქონოდა გაცნობიერებული ცეზარის რეფორმების ისტორიული მნიშვნელობა, პროგრესულობა, დემოკრატიული ხასიათი. აღნიშნულია რომ ის ამ რეფორმებს, მარიუსისა და სულასგან განსხვავებით, რეპრესიების ფორმით კი არ ახორციელებდა, არამედ ლიბერალური მეთოდებით. (1.70-71) საუბარია ცეზარის მიერ პროვინციალური მმართველობის მოწესრიგებაზე, რომელმაც ჩაუყარა საძირკველი მომავალ იმპერიას. “ერთი სიტყვით, რესპუბლიკის პოლიტიკური წესწყობილება გარეგნულად იგივე დარჩა, მაგრამ არსებითად რომში უკვე მონარქია იყო. ამას შესაფერი გამოხატულება მიეცა. რომის ფულზე მისი (ე.ი. ცეზარის -მ.კ.) სახე იყო ამოჭრილი. ერთ-ერთი თვე მის სახელს ატარებდა. სენატში ოქროს სავარძელში და საზეიმო შემთხვევებში ძონისფერი მოსასხამით ამოდიოდა“. (1.71)

ყურადღებოდ არც ცეზარის საგარეო პოლიტიკას ტოვებს და ხაზს უსვამს, რომ მას სურდა პარტიელების დასჯა და ემზადებოდა ამისათვის, მაგრამ ამ ჩანაფიქრის განხორციელება მან ვეღარ შეძლო. (1.71)

დასასრულს ის, ცხადია, საუბრობს ცეზარის წინააღმდეგ მო-

წყობილ შეთქმულებაზე და მის მკვლელობაზე. აღნიშნავს, რომ ეს მოხდა ქრ.შ-მდე 44 წლის 15 მარტს. ამ შემთხვევაში თარიღი მითითებულია. ეს სწორი ნაბიჯი იყო. ეს ფაქტი დაწვრილებით აქვთ მოთხრობილი როგორც ანტიკურ ავტორებს აპიანე, სვეტონიუსი, პლუტარქე, ისე ისტორიკოსებს. ის ამ საკითხში საკმაო ინფორმირებულობას ამჟღავნებს. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია და ემპირული, ფაქტობრივი, მასალის ცოდნის ლოგიკური შედეგია. „15 მარტს სენატში მას შეთქმულები შემოეხვიენ გარს, ვითომ რაღაცის თხოვნისათვის, ნამდვილად კი თავისი განზრახვის სისრულეში მოყვანა ენადათ. პირველი მახვილი მას კასკამ ჩაჰკრა და როდესაც კეისარმა ხანჯლით ხელში ბრუტუსიც დაინახა, მიაძახა „შენც ბრუტუსს“ და წინააღმდეგობას თავი დაანება. შეთქმულებმა კეისარი სრულიად აკუნეს და თავიანთი განზრახვის სისრულეში მოყვანა ხალხს ამცნეს. ეს ხალხი ამ ამბავს მტრულად შეხვდა.“ (1.72)

ვრცლად ჩერდება ცეზარის კიდევ ერთ დამსახურებაზე. მან შექმნა ახალი კალენდარი (1.70-71) მაგრამ არ მიუთითებს თარიღს. ამ ფაქტის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, სასურველი იქნებოდა მითითებული ყოფილიყო თარიღი. ეს მოხდა ქრ.შ-მდე 46 წელს. ეს ერთი მეორე. უფრო დაეკონკრეტებინა, რომ სასურველი იყო ამის დაფიქსირება, იულიუს კეისარის საპატივცემულოდ წელიწადის ერთ თვეს ივლისი ეწოდა. (14.260,15.63)

სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთის დასკვნითი ნაწილი ცეზარისადმი დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულების თავისებურ რეზიუმედ მიგვაჩნია, სადაც ცეზარის განდიდება თავის აპოგეას, უმაღლეს წერტილს, აღწევს. როგორც უკვე ითქვა, დიმიტრი უზნაძე იზიარებდა ისტორიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულ შეხედულებას და სავსებით ეთანხმება ისტორიკოს გიროს შეფასებას, რომელიც ცეზარს ხოტბას ალაგვლენს. ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაში გირო უზნაძეს შეხედულებების რუპორად შეიძლება მივიჩნიოთ. ასე აფიქსირებს ის საკუთარ პოზიციას. აი რას ვკითხულობთ დიმიტრი უზნაძის სახელმძღვანელოში. „იულიუს კეისარი უდიდესი გენიოსთაგანი იყო. დიდებული მწერალი და შესანიშნავი ორატორი, შეუდარებელი მხედართმთავარი და პირველ ხარისხოვანი პოლიტიკოსი. ერთი სიტყვით, კეისარი ყველაფერი იყო და მასზე უფრო ნიჭიერი პიროვნება ისტორიამ არ იცის. ძლიერი, ნათელი და მტკიცე გონება ჰქონდა. შორს განმჭვრეტი და გარემოებათა ამწონ-დამწონი. შესანიშნავი სისწრაფით ფართო და დიდებული განზრახვის შედგენა იცოდა. მათი ასრულების ნიჭიც ჰქონდა. ყოველთვის იცოდა რა სურდა და აასრულა კიდევ. კეისარი არ დაკმაყოფილებულა სამხედრო ასპარეზზე ბრწყინვალე გამარჯვებებით. კეისარი მოკვდა, მაგრამ საქმენი მისნი მის შემდგომაც დიდხანს ცოცხლობდნენ. რომის იმპერიის საძირკველი მან ჩაყარა. გამოსცა კანონები, რომელიც იუსტინიანეს დროსაც ძალაში იყვნენ

და რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია რომაულ-ბერძნული კულტურის გავლენას ახალი ვრცელი ასპარეზი მოუპოვა. რომაულ განათლებას გალიისა და ისპანიის ბარბაროსები საბოლოოდ დაუმორჩილა და კულტურული განვითარების გზაზე დააყენა და მთელი ამ უზარმაზარი საქმის შესრულება ოთხი-ხუთი წლის განმავლობაში მოასწრო. და ისიც ამ დროის სამი მეოთხედი მოწინააღმდეგესთან ბრძოლაში გაატარა. კეისრის საქმიანობის სისწრაფე და სიადვილე სასწაულებრივი იყო.

კეისარი საოცარი მიმზიდველობის პატრონი იყო და ამ მიმზიდველობის ძალას იშვიათად თუ ვინმე გადარჩებოდა მოუხიბლავი. ბუნებით ფაქიზი იყო და ღირსებებით აღსავსე და ეს სიფაქიზე და ღირსება იყო მიზეზი, რომ კეისარი მტერს ნამდვილი დიდსულოვნებით ეპყრობოდა, თუ რა საკვირველია უკიდურესი საჭიროება სიმკაცრეს არ მოითხოვდა. სულა სისხლით ვერ გაძღა. გამარჯვების შემდეგ ოკტავიუსი, კეისრის მემკვიდრე, შეუბრალებელი იყო, კეისარი კი თავისი სულგრძელობით ყველას იზიდავდა. ყოველივე ამის გამო კეისარი შეიძლება მთელს ისტორიაშიც, უუსრულეს კაცად ჩაითვალოს. (პროფ. გირო) (1.66-67. 1.72-73) ვფიქრობთ აქ ყოველგვარი კომენტარი ზედმეტია.

ასეთ მაჟორულ ნოტაზე დაასრულა დიმიტრი უზნაძემ ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოში ცეზარის მოღვაწეობის გაშუქება. როგორც პირველი მცდელობა, ბუნებრივია, ის უნაკლო ვერ იქნებოდა. ზოგიერთ საკითხის შემდგომი სრულყოფა, დახვეწა, ჩვენი აზრით, გამორიცხული არ უნდა იქნას. შეიძლება ითქვას, რომ სახელმძღვანელოზე მუშაობა ამით არ დასრულებულა, პირიქით, ახლა იწყებოდა. ჩვენი აზრით, ის სახელმძღვანელოს დაწერის ოპტიმალური ვარიანტის მოძიების პროცესში იმყოფებოდა. საქართველოს ისტორიის „პატარა ოქროს ხანა“ მეტად ხანმოკლე აღმოჩნდა. მან ამ სახელმძღვანელოს სრულყოფა, დახვეწაზე, მუშაობის გაგრძელება, პოლიტიკური ქარტეხილების გამო, უბრალოდ ვეღარ მოასწრო. დაწყებული საქმე დაუსრულებელი დარჩა. აი ეს არის რეალობა, რომლის არც შელამაზება, ვარდისფერებში წარმოჩენა და არც გამუქება მიზანშეწონილი არ იქნება და ამ საკითხზე დიმიტრი უზნაძის შეხედულებების ავკარგიანობაზე ადეკვატურ წარმოდგენას ვერ შეგვიქმნის.

ალბათ, აქ დავსვამდით წერტილს, რომ არა ერთი, ჩვენი აზრით, საინტერესო გარემოება. ვფიქრობთ, არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ მსოფლიო ისტორიაში ყველა დროის ყველაზე უფრო გამორჩეულ პიროვნებებად, საუკეთესოებს შორის საუკეთესოდ, დიმიტრი უზნაძეს ალექსანდრე მაკედონელი, ცეზარი და ნაპოლეონი შეიძლება ესახებოდა. შესაძლოა, ამ სამეულს კიდევ ვინმე დაუმატო, მაგრამ დიმიტრი უზნაძეს რამეში შეედავო ძალზე ძნელი იქნება. მას გააჩნია ამ საკითხის საკუთარი ვერსია, რომელსაც აქვს არსე-

ბობის უფლება და, უეჭველად, შეიცავს ქეშმარიტების რაციონალურ მარცვალს. მთავარი, სწორედ, ეს უნდა იყოს. მას ძალიან ბევრი მომხრეები ყავს.

ეს მისი მსჯელობის ერთი ნაწილია, მას გააჩნია მეორე, შესაძლოა, არანაკლებ საინტერესო ნაწილი, რომლის გვერდის ავლა, წაყრუება, მიზანშეწონილი არ იქნებოდა და ამ თემაზე სრულყოფილ, ამომწურავ, წარმოდგენას ვერ შეგვიქმნის. შუა გზაზე გაჩერების ტოლფასი იქნებოდა. ამ კუთხით საკითხის გაშუქება, ვფიქრობთ, საინტერესო უნდა იყოს. ვინ ესახებოდა დიმიტრი უზნაძეს ამ სამეულში საუკეთესოდ? ვინ იყო, მისი აზრით, ტრიუმვირატის ლიდერი? ამ კითხვაზე პასუხი არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს, პირდაპირ ზედაპირზე ძვეს, აისბერგის ზედა ხილულ ნაწილს წარმოადგენს და საკმაოდ გამჭვირვალეა. რა თქმა უნდა, ცუბარი, რომელიც მისი საყვარელი გმირია, რომელსაც განსაკუთრებულ პატივს მიაგებს. მას გააჩნია საკითხის საკუთარი ვერსია. მთავარი, სწორედ, ეს გახლავთ. ეს ამ თემაზე მისი მსჯელობის კიდევ ერთ დადებით მხარედ გვევლინება. ჩვენ სავსებით ვიზიარებთ დიმიტრი უზნაძის მოსაზრებას, რომ მსოფლიო ისტორიაში ყველა დროის ყველაზე უფრო გამორჩეული პიროვნებები იყვნენ: ალექსანდრე მაკედონელი, გაიუს იულიუს კეისარი და ნაპოლეონი, მაგრამ ტრიუმვირატის შიგნით ძალთა განლაგება ცოტა სხვაგვარად გვაქვს წარმოდგენილი. ამ შემთხვევაში ისევდაისევ კამათი გემოვნების საკითხია და პრინციპულ ხასიათს არ ატარებს.

შეიძლება იყოს განსხვავებული აზრი, ამ საკითხს ჩვენ ცოტა სხვაგვარად უყურებთ, რომელიც მის ალტერნატივად შეიძლება მოვიაზროთ. ჩვენი სუბიექტური აზრით, ამ ტრიუმვირატიდან საუკეთესოდ ნაპოლეონი შეიძლება მივიჩნიოთ. აქ ჩვენი სიმპათია ან ანტიპათია, ცხადია, არაფერ შუაშია. ჩვენი არგუმენტაცია ასეთია. მათ შორის არსებობს ერთი პრინციპული განსხვავება, რომელზეც თვალის დახუჭვა, ჩვენი აზრით, სწორი არ უნდა იყოს. აქ, ცხადია, მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ თუ პირველი ორი გენეტიკურად, მემკვიდრეობით, იყო დაკავშირებული ხელისუფლებასთან, მესამეზე ამას ვერ ვიტყვით. ალექსანდრე მაკედონელი ფილიპე მაკედონელის ვაჟი იყო და ძალაუფლება მემკვიდრეობით ერგო. დაახლოებით, ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე ცეზართან მიმართებაში. ის იულიუსების არისტოკრატიული გვარის წარმომადგენელი იყო, რომლებიც ყოველთვის ტრიალებდნენ ხელისუფლებაში ან მის ახლოს. სულ სხვაა ნაპოლეონი. კორსიკელი ადვოკატის ვაჟმა არნახულ წარმატებებს მიაღწია. ოცდაათი წლის ასაკში, 1799 წლის 18 ბრიუმერის (9 ნოემბრის) გადატრიალების შედეგად, ის ხელისუფლების სათავეში მოექცა და ევროპის ერთ-ერთი დიდი სახელმწიფოს საფრანგეთის მმართველი შეიქმნა. 1804 წლის 2 დეკემბერს იმპერატორად ეკურთხა. 1807 წელს, ტილზიტის ზავის

შემდეგ, ის თითქმის მთელს ევროპას აკონტროლებდა. თავადი კურაკინი იმპერატორ ალექსანდრე პირველს ატყობინებდა „პირინეიდან ოდერამდე, ზუნდიდან მესინის სრუტემდე ყველაფერი საფრანგეთია“. (19.152).

შეიძლება იყოს სხვა ვერსია. ზოგიერთები იფიქრებენ, რომ ასეთი უნდა იყოს ალექსანდრე მაკედონელი, ამას გააჩნია თავისი რეზონი, აზრი და მასში მიუღებელს ვერც ვერაფერს ვხედავთ. ის არ იყო მხოლოდ დამპყრობელი. მან სათავე დაუდო ახალ ელინისტურ ცივილიზაციას. ამ საკითხზე აზრთა სხვადასხვაობა ყოველთვის იქნება, კიდევ დიდხანს გასტანს და, ალბათ, არ დასრულდება. „ისტორია დაუსრულებელი პოლემიკაა“, სამივე მოსაზრებას ეყოლება თავისი მომხრეები და თანაც ძალიან ბევრი, მაგრამ მათ შორის კონსესუსის მიღწევა ძალზე ძნელი იქნება. საჭიროა კი ეს კონსესუსი? ისტორიას არ ხელენიფება ერთი ჭეშმარიტება. ეს მისი სიკვდილის ტოლფასი იქნებოდა.

ამრიგად, ვაჭამებთ რა, ყოველივე ზემოთთქმულს, ვფიქრობთ, საინტერესო სურათი იკვეთება. როგორც უკვე ითქვა, დიმიტრი უზნაძის მიერ ცეზარის მოღვაწეობის დადებითი შეფასება სავსებით სწორი უნდა იყოს და, უეჭველად, შეიცავს ჭეშმარიტების რაციონალურ მარცვალს. ეს ამ თემაზე მისი მსჯელობის დადებით მხარედ გვევლინება. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია, მაგრამ ცეზარის უზომოდ განდიდება, ქება-დიდება, ალბათ, მაინც დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს და გადაჭარბებული შეიძლება იყოს. ბუნებრივია, წარმოიჭრება საკითხი. ცოტა ზედმეტი ხომ არ მოუვიდა დიმიტრი უზნაძეს? ეს მეცნიერული პაექრობის საგანი შეიძლება გახდეს. ზოგიერთები მიიჩნევენ, რომ კი, ხოლო ზოგიერთები პირიქით, არა. მათ შორის კონსესუსის მიღწევა ადვილი არ იქნება და, ალბათ, არცაა აუცილებელი.

ამრიგად, წინამდებარე ნაშრომში შეძლებისდაგვარად ვცადეთ გამოგვერკვია დიმიტრი უზნაძის სახელმძღვანელოში ცეზარის მოღვაწეობის გაშუქების შუქ-ჩრდილები და აგვეხსნა მისი გამომწვევი მიზეზები. სახელმძღვანელოს ეს მონაკვეთი, ცხადია, საინტერესოა და უნდა ითქვას, რომ გაცილებით უფრო მეტი პლუსები გააჩნია, ვიდრე მინუსები. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია, ამიტომ ამ მონაკვეთისადმი ნიჰილისტური დამოკიდებულება, მიზანშეწონილი არ იქნებოდა.

ორი აზრი არ შეიძლება არსებობდეს იმის თაობაზე, რომ დიმიტრი უზნაძე საკმაოდ ჩახედული უნდა ჩანდეს ცეზარის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაში, რაც ემპირული, ფაქტოლოგიური მასალის

ცოდნის გამოძახილია. ეს ამ თემაზე მისი მსჯელობის ერთი პლუსია. სახელმძღვანელოში ცეზარის მოღვაწეობის გაშუქება მჭიდრო გენეტიკურ კავშირშია მის შეფასებასთან ისინი ურთიერთემოქმედებენ. მათ ვერ მოვწყვეტთ ერთმანეთს. ჩვენი აზრით, ეს სწორი არ იქნებოდა.

დიმიტრი უზნაძე ვერ ფარავს ცეზარის მოღვაწეობით გამოწვეულ ალტაცებას და მას განსაკუთრებულად დიდ პატივს მიაგებს. ის ცეზარის მომხრე ისტორიკოსთა რიგებში უნდა იქნას მოაზრებული. ეს, ვფიქრობთ, საკმაოდ გამჭვირვალეა და ყოველგვარ ეჭვს გარეშეა. ემპირული, ფაქტობრივი, მასალის ცოდნა და ცეზარის მოღვაწეობისადმი, სწორი, მეცნიერული, მიდგომა ამ საკითხზე დიმიტრი უზნაძის მსჯელობის მთავარ ღირსებად მიგვაჩნია. ამ თემაზე მისი მსჯელობის მნიშვნელობა, ვფიქრობთ, სწორედ, ამაში უნდა მდგომარეობდეს. ეს, ცხადია, შემთხვევითი არ იყო და ორი გარემოებით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. დავინწყით იმით, რომ მასში, უწინარესად, 1918-1921 წლებში დამოუკიდებელ საქართველოში არსებული დემოკრატიული გარემოს თავისუფალი აზროვნების, გამოძახილი უნდა დავინახოთ. ეს ერთი. მეორე, ვფიქრობთ, ის სავსებით შეესატყვისებოდა XX საუკუნის დასაწყისის ისტორიული მეცნიერების მკაცრ მოთხოვნებს და ევროპული, პირველ რიგში კი, რა თქმა უნდა, რუსული ისტორიოგრაფიის, ექოდ გაისმა. აქ აისახა სავსებით რეალური ვითარება. დიმიტრი უზნაძე ცდილობს არ ჩამორჩეს და ფეხი აუწყოს იმ სიახლეებს და ნოვაციებს, რაც ხდებოდა ისტორიულ მეცნიერებაში გასული საუკუნის პირველ წლებში. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია.

ვფიქრობთ, არსებობს საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ თავდაპირველად, ცეზარის მოღვაწეობის შეფასებისას, ქართული ისტორიოგრაფია სწორი, მეცნიერული, გზით მიდიოდა სწორი კურსი უნდა ჰქონოდა დასახული. ეს იმით გამოიხატებოდა, რომ აქცენტი კეთდებოდა თავისუფალ აზროვნებაზე, ისტორიული მოვლენებისადმი მრავალვარიანტულ მიდგომაზე, პლურალიზმზე, პროგრესული-ლიბერალურ შეხედულებებზე. ფაქტობრივად, საქმე გვაქვს საკითხისადმი მეცნიერულ მიდგომასთან, რომელსაც, ბუნებრივია, გააჩნია თავისი ძლიერი და სუსტი მხარეები. ამიტომ ამ თემაზე დიმიტრი უზნაძის მსჯელობისადმი ინდიფერენტული დამოკიდებულება, როგორც ეს იყო საბჭოთა წლებში, არ უნდა ჩავანაცვლოთ აპოლოგეტური მიდგომით. ერთი უკიდურესობიდან მეორეში არ უნდა აღმოვჩნდეთ. ორივე უკიდურესობა მიუღებელია. ჩვენ ვცადეთ გამოგვეძებნა საშუალოდ გზა, რომელიც საშუალებას მოგვცემს გამოვკვეთოთ როგორც შუქი, ისე ჩრდილი და, შეძლებისდაგვარად შევეცადოთ გამოვარკვიოთ მისი გამომწვევი მიზეზები. ეს გვესახება საკითხისადმი მეცნიერულ მიდგომად.

ცეზარის მოღვაწეობის შეფასებისას დიმიტრი უზნაძე იზი-

რებდა სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულ მოსაზრებას და ცეზარის საქმიანობას დადებით შეფასებას აძლევდა. მასზე საკმაოდ მაღალი აზრის იყო. განსაკუთრებულ პატივს მიაგებდა მას. მისი ბადალი არავინ ეგულებოდა მსოფლიო ისტორიაში. ის, ევროპელი ისტორიკოსების მსგავსად, გუნდრუკს უკმევს მას. ასეთი ზეანეული ტონი, ცხადია, შემთხვევითი არაა და ორი გარემოებით შეიძლება ყოფილიყო განპირობებული. როგორც ჩანს, ცეზარის მოღვაწეობა სავსებით შეესატყვისებოდა მის პოლიტიკურ იდეალს და მას კარგად უნდა ჰქონოდა გაცნობიერებული ისტორიაში პიროვნების როლი. დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება ცეზარისადმი ძალზე ემოციურია და რომაელი პოლიტიკოსისადმი სიმპათიითაა გაჯერებული. შესაძლოა, დიმიტრი უზნაძეს ზედმეტი მოუვიდა, მაგრამ ცეზარის მოღვაწეობისადმი მისი მიდგომა უეჭველად, ძალიან ახლოს უნდა იყოს ჭეშმარიტებასთან და სავსებით მისაღებია. მთავარი, სწორედ, ეს უნდა იყოს.

დიმიტრი უზნაძის სახით საქმე გვაქვს ქართული ცეზარიადას, ან როგორც ვნებავთ კეისარიადას, ერთ-ერთ თვალსაჩინო წარმომადგენელთან, აღიარებულ ლიდერთან. ის ცეზარის მომხრე ისტორიკოსთა ბანაკში უნდა მოვიაზროთ. მან, ალექსანდრე წერეთელთან ერთად, საფუძველი ჩაუყარა ქართულ ისტორიოგრაფიაში ცეზარის განდიდებას, ღრმა პატივისცემას, პიეტეტის გრძნობას. ის კომპლიმენტებს არ იშურებს ცეზარის მიმართ და მის მოღვაწეობას მხოლოდ დადებით კონტექსტში მოიაზრებს. სხვა დანარჩენი უბრალოდ კადრში ვერ ხვდება. არ გადავაჭარბებთ თუ ვიტყვით, რომ ცეზარი დიმიტრი უზნაძის საყვარელი გმირია, რომელსაც, მისი აზრით, მსოფლიო ისტორიაში ბადალი არ ყავს. ის საუკეთესოებს შორის საუკეთესოა. ყველაზე მაღლა დგას.

ცეზარისადმი კეთილგანწყობილი დამოკიდებულება რომელიც შეინიშნებოდა გასაბჭოებამდე ქართულ ისტორიოგრაფიაში, საქართველოს გასაბჭოების შემდგომ, ხისტმა მიდგომამ ჩაანაცვლა. ეს არ იყო შემთხვევითი და, და პირველყოვლისა ცხადია, ისტორიაში პიროვნების როლისადმი თავშეკავებული დამოკიდებულებასთან უნდა ასოცირდებოდეს. პოსტსაბჭოთა პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფია ცდილობს აღადგინოს და განავითაროს თავდაპირველი მიდგომა.

ასე გვესახება დიმიტრი უზნაძის ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოში „ცეზარის მოღვაწეობის გაშუქების შუქჩრდილები და მისი გამომწვევი მიზეზები“.

დამონებაანი:

1. დ. უზნაძე, მსოფლიო ისტორია. ნაწ. მეორე, რომის ისტორია, თბ., 1920.
2. პლუტარქე, რჩეული ბიოგრაფიები, თბ., 1985.

3. Г. Светонии, Транквилл, жизнь двенадцати цезарей, М., 1991
4. გ. გამრეკელი, ამიანე მარცელინე როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოაზროვნე, ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2004.
5. Т. Моммзен, история рима, Т.3. от смерти Суллы до бытви при Тапсе. М., 1941
6. Г.Дельбрюк, история военного искусства в рамках политической истории, том. 4., М., 1938
7. გ. ფერერო, იულიუს კეისარი, თბ., 2016
8. უ. შექსპირი, ტრაგედიები, წიგნი პირველი, თბ., 1980
9. С. Утченко, Юлии Цезарь, М., 1976
10. მ. ალექსიშვილი, გაიუს იულიუს ცეზარი, თბ., 1961
11. მ. კალანდაძე, ყველა სიკეთე საბჭოთა რეალობასთან როდი ასოცირდება, თბ., 2021.
12. მ. კალანდაძე, საქართველოში ძველი მსოფლიო ისტორიის შესწავლის ძირითადი ეტაპები, ქართული დიპლომატია, წელიწდეული 19, თბ., 2021.
13. მ. კალანდაძე, ტრიუმვირატი: დიმიტრი უზნაძე, ალექსანდრე წერეთელი, გრიგოლ ნათაძე, ანალები, 18. 2022
14. ლ. სანიკიძე, კეისარიადა, თბ., 1989.
15. გ. ქავთარია, რომის ისტორია, ნაწილი მეორე, თბ., 2020
16. ისტორიის შესახებ, თბ. 2010
17. Цезарь, Записки о галльской войне, М., древние германцы сборник документов М., 1937
18. А.Грашии, избранные произведения. т.3. М., 1959
19. დ. ცისკარიშვილი, ნაპოლეონი, წიგნი 2. იმპერატორი, თბ., 1997

MERAB KALANDADZE

Ivane Javakhishvili Tbilisi state university,
Georgia
merab.kalandadze@tsu.ge

**DIMITRI UZNADZE
ABOUT THE CAESAR**

Unknown Dimitri Uznadze: Unveiling His Contribution to Historical Science Dimitri.

Uznadze's contribution to historical science, largely obscured during the totalitarian-Bolshevik regime, has remained relatively unknown to Georgian society. In the Soviet era, it was a taboo subject, silenced and untouched, as discussing it was considered political audacity. This indifference wasn't accidental; it extended beyond academic boundaries, carrying a distinct political content. Primarily, it reflected a negative attitude toward the achievements of the Democratic Republic of Georgia (1918-1921) during the Soviet period. It was a highly politicized and ideological approach. In an attempt to correct this inconsistency, we aim to shift the focus from political judgment to academic reasoning.

The altered political landscape has brought the revival and rehabilitation of this topic to the forefront. We have chosen to delve into a special study of Dimitri Uznadze's contribution to historical science. This endeavor will unveil another facet of his multifaceted and diverse activities, adding a new, albeit modest, but interesting dimension. This undertaking is crucial for filling in more gaps in Georgian historiography, offering a more comprehensive understanding of Dimitri Uznadze's scientific pursuits.

This paper represents a step in this direction. As indicated by the title, it is of a historiographical nature, intending to explore how Caesar's work was presented in Dimitri Uznadze's initial national school textbook on ancient world history. The focus is on Uznadze's approach to Caesar, and we find it both interesting and pertinent to delve into this issue. This work serves as news, bearing a Georgian context, and stands as the initial attempt to address the mentioned subject.

Exploring Caesar in Dimitri Uznadze's Early Textbook on Ancient World History.

Every era is closely tied to remarkable individuals, often described by English historian Arnold Toynbee as the "creative minority." Among such

figures, Roman Gaius Julius Caesar (100-44 BC) stands out prominently. In this context, it becomes intriguing to examine how Caesar's contributions were portrayed in Dimitri Uznadze's initial national school textbook on ancient world history (1.6 3-73).

Assessing Caesar in Historical Literature: Perspectives and Challenges.

Caesar's legacy has been extensively documented in literature, revealing a lack of consensus among ancient authors and historians regarding the evaluation of his work. The majority, as acknowledged, laud and extol his name and achievements, while a minority takes on the role of critics, demonstrating, at best, an indifferent attitude toward his contributions. Uniting these contrasting perspectives poses a formidable challenge, and this ongoing debate is likely to persist. In the words of renowned Dutch historian Peter Hale, "History is an endless polemic," implying an enduring clash between pro-Caesar and anti-Caesar viewpoints. Striking a balance between these extremes proves difficult due to the inherent subjectivity of judges evaluating Caesar's work, with some swayed by sympathy and others by antipathy.

The foundation for Caesar's glorification was established in antiquity, primarily through the works of Plutarch and Suetonius. Another perspective, highlighted by historian Givi Gamrekelli, emphasizes the apparent indifference to Caesar exhibited by historian Ammianus Marcellinus. The 19th-20th centuries witnessed widespread glorification of Caesar in European historiography. A notable advocate was the eminent German historian Theodor Mommsen, who dedicated a significant portion of his works, particularly the third volume, to an apology for Caesar. Mommsen's admiration for Caesar reached its zenith, presenting him as unparalleled in world history. While acknowledging the rational aspects of Mommsen's assessment, it is imperative to approach the glorification of Caesar with caution to avoid exaggeration and strive for moderation.

Similarly, the renowned German military historian Hans Delbrück expressed a high regard for Caesar's work, praising him as a military genius and highlighting his military triumphs. Delbrück's work concludes with an apotheosis of Caesar's achievements, declaring him the epitome of ancient military art. However, the cautionary note remains – glorifying Caesar's work demands a measured approach to maintain historical accuracy and avoid undue exaggeration.

Diverse Perspectives on Caesar: Critical Voices and Glorification.

Guillermo Ferrero, the renowned Italian historian, emerges as a vocal critic of the Caesar cult, going to the extent of labeling Caesar a "genius adventurer" and sparing no negative epithets in assessing his work.

Literary literature also reflects the dichotomy in perspectives, with William Shakespeare's play "Julius Caesar" embodying the glorification of

Caesar. Notably, the spectrum of Caesar's supporters extends to prominent politicians, including the French emperor Napoleon III (1852-1870), both known for their advocacy of one-man rule.

These contrasting views encapsulate the main trends in the historiography of Caesar, highlighting the divergence between critics like Ferrero and those who glorify Caesar, such as Shakespeare and influential political figures like Napoleon III. The complexity of evaluating Caesar's work is evident in the diverse opinions that have shaped the narrative, contributing to the ongoing debate on his historical significance.

Caesaria in Georgia: Correcting Historical Distortions.

This paper comprises two interconnected parts, each integral to understanding the complex relationship between Georgia's interest in Caesar's work and its portrayal in Dimitri Uznadze's first national school textbook of ancient world history.

The first part, dubbed "Georgian Caesaria" or simply "Caesaria," offers a concise overview of Georgia's historical interest in Caesar's work. This exploration serves as a crucial component of the broader issue at hand. The second part delves into the specific inquiry of how Caesar's work is covered in Uznadze's textbook.

Our focus is on the interest in Caesar's work in Georgia, a topic that has undergone distortion primarily due to the influence of the totalitarian-Bolshevik regime. The prevailing Soviet approach inaccurately claimed that no substantial writings on Caesar existed in Georgia until after its Sovietization in 1921. This skewed perspective completely disregarded the significant contributions made during the Democratic Republic of Georgia (1918-1921), effectively erasing this period from the historical narrative.

In challenging this distorted view, we aim to emphasize the importance of the first national school textbooks of ancient world history published during the Democratic Republic of Georgia. While acknowledging that these early initiatives may not have been extensive, they represent a noteworthy step forward, particularly considering the limited literature on Caesar in Georgian.

It is crucial to resist exaggerating the significance of these early efforts in 1918-1921. Instead, we view them as laying the foundation, setting the principles, and marking the initial signs of scholarly engagement with Caesar's work in Georgia. The scientific approach presented in these textbooks provides a transparent basis for understanding this historical matter. Dismissing these early developments with a nihilistic attitude would be unwarranted, as they represent the groundwork for a more comprehensive exploration of Georgia's interest in Caesar's work.

Evolution of Interest in Caesar's Work in Georgia: A Historical Perspective.

Between 1918 and 1921, interest in Caesar's work took on a cognitive and popular character in the Democratic Republic of Georgia. This interest found expression in the first national school textbooks of ancient world history, marking a significant achievement for the time. Despite the limited scope, these textbooks laid the groundwork for future explorations, challenging the Soviet-era narrative that portrayed Georgian historiography as starting from scratch post-Sovietization.

Contrary to the Soviet claim, Georgian historiography had a pre-existing foundation, and the accomplishments in the early 20th century were unfairly disregarded. The Georgian scholars of the time made valuable contributions, and their efforts should be acknowledged as a success.

The trajectory of this interest in Caesar's work in Georgia suggests a multi-step plan that unfolded in three stages. The first stage, represented by the national school textbooks, demonstrated a popularization and educational initiative. The logical continuation, the second stage, might have involved a university-level textbook building on the foundation laid earlier. The third stage would likely have entailed a combination of scientific research and further popularization, creating a more comprehensive understanding of Caesar's work.

However, political conflicts disrupted this plan, and the original path was abandoned. Instead, the Soviet-era historiography adopted a one-sided, dogmatic Marxist-Leninist ideology that stifled diverse opinions and scientific exploration. This ideological approach underestimated individual contributions and magnified the role of collective forces.

The narrative propagated during the Soviet years, suggesting a uniform and monotonous interest in Caesar's work in Georgia, does not hold. Instead, there was a dynamic metamorphosis, a zigzagging journey from free thinking to ideological monopoly and back to free thinking.

Crucially, the irreversible shift in interest occurred not after the Sovietization of Georgia but earlier, during 1918-1921 in the Democratic Republic of Georgia. The work on the first national school textbooks of ancient world history during this period signifies a significant qualitative and quantitative change in the study of Caesar's work in Georgia. Acknowledging these achievements is essential to understanding the multifaceted nature of Georgia's historical engagement with Caesar's legacy.

Shaping the Study of Caesar's Work in Georgia: A Historical Analysis.

The inception of serious teaching about ancient world history, particularly Caesar's work, in Georgian schools occurred not after the Sovietization of Georgia, as claimed in the Soviet era, but much earlier—between 1918 and 1921 in the Democratic Republic of Georgia. The significance lies in the development of the first national school textbooks that encouraged

free thinking, a multivariate approach to historical events, and progressive-liberal values. While acknowledging the merits of these textbooks, it's important to recognize their contextual nuances, avoiding an apologetic tone.

These textbooks marked a substantial advancement from the black-reactionary educational materials used under Tsarism, presenting a more progressive and inclusive approach. Notably, the teaching of ancient world history in Georgian schools now acquired a national dimension by being conducted in the Georgian language—a crucial development that should not be solely justified as the Soviet regime did.

Georgian historiography demonstrates a tradition of interest in Caesar's work, combining research and popularization of the subject. The achievements of Georgian historiography in this domain, in our view, stand on par with or even exceed those of many small European countries. This reality, without exaggeration or downplaying, provides a more accurate understanding of Georgia's contribution to the study of ancient history.

The study of Caesar's work in Georgia can be conditionally divided into three periods, transcending purely academic contexts and carrying distinct political undertones:

Interest in Caesar's Work (1918-1921): During the Democratic Republic of Georgia, this period laid the foundation for the study of ancient history, introducing a more liberal and nationalistic approach.

Study and Popularization (1921-1991): The Soviet period saw efforts to study and popularize Caesar's work within the framework of a dogmatic Marxist-Leninist ideology, limiting diverse perspectives.

Post-Soviet Coverage (Early '90s Onward): With the collapse of the Soviet Union, the post-Soviet period ushered in a new era of studying Caesar's work in Georgian historiography, characterized by greater academic freedom and a more nuanced understanding.

This historical analysis aims to shed light on the evolution of interest in Caesar's work in Georgia, emphasizing the multifaceted nature of this exploration across different political and educational contexts.

Dimitri Uznadze's Perspective on Caesar's Work: A Historical Inquiry.

Dimitri Uznadze's coverage of Caesar's work in the first national school textbook of ancient world history reveals a nuanced perspective, delving into both empirical facts and historiographical evaluation. Two key questions guide our exploration: the depth of Uznadze's knowledge about Caesar's life and work and his evaluative stance towards Caesar.

1. Empirical Side: Uznadze's Informed Knowledge

Dimitri Uznadze exhibits a solid grasp of Caesar's rule, showcasing a factual understanding of Caesar's life and accomplishments. This empir-

ical foundation is a significant strength of Uznadze's discussion on the topic, affirming his historical knowledge.

2. Theoretical Side: Historiographic Evaluation

Uznadze aligns with the prevailing positive assessment of Caesar's work found in historical-scientific literature. His approach is characterized as correct and scientific, reflecting the scholarly consensus of his time. This historiographical evaluation aligns with the established standards of historical science during that period.

Strengths and Weaknesses of Uznadze's Evaluation:

Uznadze's positive stance towards Caesar's work is marked by a certain emotional intensity. While this fervor adds passion to the discussion, caution is warranted to prevent hyperbolization and excessive praise. The emotional tone might be attributed to Uznadze's worldview and political ideals.

Possible Influences on Uznadze's Perspective:

It's speculated that Uznadze's views may have been influenced by prominent historians of his time, such as Theodor Mommsen. While this remains a cautious assumption, it suggests the interconnectedness of historical ideas and perspectives.

Understanding Uznadze's Worldview:

Uznadze's exaggerated tone is likely rooted in the alignment of Caesar's work with his political ideals and a recognition of the individual's role in history. This emphasis on the significance of the individual aligns with Uznadze's broader worldview, echoing the sentiments of Georgian historians like Alexander Tsereteli.

Limitations of the Knowledge Base:

The available information is confined to the first national school textbook of ancient world history, offering a limited glimpse into Uznadze's insights on Caesar. Despite its scarcity, this source remains valuable, providing fragments that hint at Uznadze's broader knowledge on the subject.

Cautious Assumption about Uznadze's Extensive Knowledge:

Recognizing the paucity of available material, there's a cautious assumption that Uznadze possessed a more extensive understanding of Caesar's work beyond what is evident in the textbook section. This speculation acknowledges the potential depth of Uznadze's knowledge.

In conclusion, Uznadze's exploration of Caesar's work, while constrained by limited available material, offers valuable insights into his historical perspective. Balancing empirical knowledge with historiographical evaluation, Uznadze's stance contributes to the broader landscape of Georgian historiography.

Firstly, it's crucial to choose the right criterion. This is significant and will help us assess the issue properly. A strict scientific measure won't work as a criterion here; it's a school textbook. A much more modest task

lay ahead. Share Caesar's activities with the students in an interesting way – that was the challenge. Dimitri Uznadze succeeded in this cultural task. This bit of information about Caesar's work would interest Georgian society, especially the student youth, shaping a common perception on this issue. That was the main goal. Judging this reasoning strictly from today's perspective wouldn't be appropriate. Dimitri Uznadze contributed to teaching, studying, and popularizing Caesar's work in Georgia, along with Alexander Tsereteli, as initiators of coverage on this topic in the region. In fact, this is one of the first attempts to cover Caesar's work in Georgia.

Gaius Julius Caesar. The First Triumvirate. Caesar in Gaul (58-49), Battle of Caesar and Pompey. The age of Caesar's rule. That's all. What about this plan? This plan is good, and we don't see anything unacceptable in it. It would be desirable to organize the issue more compactly, even following a straightforward scheme. Caesar's Domestic Policy. His reforms and Caesar's foreign policy. His triumphant military successes. As we can see, scientific research here doesn't have a principled character; it's more a matter of taste. He likes it that way. We understand it a little differently.

It would be good to mention the years of Caesar's work (100-44 BC), adding cognitive load to help students deepen their knowledge. The date of his death is indicated (March 15, 44 BC), but the years of his work are not. It would be much more consistent to do so.

Dimitri Uznadze's attempt to combine empirical, factual knowledge of the material and the correct attitude towards Caesar's work is one of the main merits of his discussion. In fact, we are dealing with a scientific approach to the issue, which naturally has its pluses and minuses. Therefore, an apologetic assessment of this reasoning, or even underestimation, would not be appropriate. We should not swing from one extreme to the other. The truth usually lies somewhere in the middle. We tried to understand the complexity of Dimitri Uznadze's views on this topic and explain the reasons for it as much as possible. This is the scientific approach to the issue.

This is how Dimitri Uznadze begins his story about Caesar: "At that time, Crassus and Julius Caesar played a particularly important role in Rome (meaning the 60s before BC). Crassus was never reconciled to Pompey and worked against him during the latter's stay in the East. He (i.e., Crassus - MK) formed a close connection with the young Caesar, who later played a big role, and along with him enjoyed the anarchy caused by Catiline's conspiracy. Caesar was a relative of Marius and had served in the army during Sulla's dictatorship. When Sulla died, he entered the political arena and gained general attention for his eloquence and the celebrations he arranged to win the hearts of the people. He joined the Democratic Party and wanted to seize power together with Crassus. But Pompey, who had just finished his work in the East and was returning with his famous

army, considered him the most dangerous, not only for him but also for the Senate (1.63-64).

Let's start with the fact that Dimitri Uznadze seems quite informed about the political situation in Rome. He shows insight into the issue, a logical result of empirical, factual, material knowledge. This is obviously good, but more specifics would be desirable. This reasoning leaves a general impression. Here we are just going to say that we do not rule out the possibility of enriching its content. He chose a different path. One question arises here: to what extent was this a biography of Caesar? In this regard, we feel a little inadequate.

Caesar entered the political arena for the first time in 68 BC, actively participating in the political life of Rome. At different times, he held various positions: quaestor, aedile, high priest, praetor, and consul (9.41-71, 10.15-29, 14.20-32, 15.9-29).

The milestone of 60 years before BC is crucial in Caesar's work. The first triumvirate, consisting of Caesar, Pompey, and Crassus, was created. Therefore, the first triumvirate is highlighted in the manual, and its separation is completely justified (1.64-65). The days of the Republic are numbered, and the first signs of the establishment of sole rule are gradually emerging, with Caesar emerging as the successor of Sulla.

An allusion to Caesar's attitude towards Catiline's conspiracy in 62 BC is interesting and relevant, sparking differences of opinion among historians. He seems to have sided with scholars who believed that "Caesar, together with Crassus, sought to take advantage of the anarchy caused by the Catalina plot." Caesar attempted to use Catalina's plot to his advantage, having a distinctive approach to gaining power, markedly different from Catiline's. The conspiracy had its leader in Catiline, excluding Caesar's involvement, as it was not in his character. He sought to be the first in everything, everywhere, and had far-reaching plans. "Caesar had far-reaching plans, and it is hard to believe that he would have been content with an invisible role in Catiline's conspiracy. He had his path marked out and consistently fought to achieve his goal" (15.18-19).

This concludes the first part of Dimitri Uznadze's guide, leading to the second part, the triumvirate. Uznadze wrote, "Everyone, especially the senate, awaited anxiously for Pompey's return. The senate, where Cato the Younger played a significant role, the last honest representative of the interests of the old republic, rejected the proposal of Pompey's supporters to elect him consul for 61 years and keep his army. Regardless of whether Pompey landed at Brundisium, he immediately disbanded the army as required by law. This circumstance turned Pompey into an insignificant figure, no longer feared by anyone. Therefore, the senate did not approve any decrees for his arrangements in the East, nor did they satisfy his former soldiers (veterans). Pompey regretted dismissing the army, but

it was too late” (1.64).

We fully agree with Dimitri Uznadze when he does not consider it appropriate to overload the textbook with historical facts, emphasizing that crucial facts should not be omitted. He makes the right move by pointing out to the students the date of the creation of the First Triumvirate in 60 BC. Emphasizing Pompey’s mistake, which weakened him, he should not have dismissed the army.

“Meanwhile, Julius Caesar, who had been in Spain as praetor, returned to his homeland and secretly agreed with Crassus and Pompey about a common action and the distribution of the dominions of the country. This led to the creation of the first triumvirate, in which Caesar was to be elected consul in 59 and then sent to govern some province. Pompey’s veterans were to be given lands and to approve all the decrees that Pompey had made in Asia. Additionally, to strengthen this relationship, Caesar betrothed his wife Julia to Pompey. Despite the opposition of the Optimates, Caesar was indeed elected consul, and he began to act energetically. He completely bypassed the Senate and decided everything through the People’s Assembly. As promised, he approved in a popular assembly Pompey’s edicts in Asia and passed an agrarian law primarily to satisfy Pompey’s veterans. The Senate tried to resist, but Caesar first removed both important Senate forces: Cato, who was sent to Cyprus on a special assignment, and Cicero, who was exiled from Rome. The victory remained on his side, and according to the resolution of the popular assembly, Caesar was given the Gallia of Cisalpinia to rule and was given the chief command of the army there. The Senate, in turn, attached Transalpine Gaul to Cisalpinia, present-day southern France, to reserve the right to seize it later” (1.64-65).

Ancient authors referred to the triumvirate as “the three-headed beast” symbolizing power (Pompey), money (Crassus), and intellect (Caesar). It would be desirable if Dimitri Uznadze’s textbook emphasized this, adding a cognitive load that could engage students and enhance their understanding. This would enrich the content of this section of the manual, earning valuable points.

“After this, Pompey and Crassus again aligned with Caesar, with Pompey receiving Spain, and Crassus obtaining Syria. Pompey did not personally go to Spain but sent representatives (legates) there, gaining almost complete dictatorial power by aligning with the Optimates. Crassus, already wealthy (even his money belonged to the Senate), left for Syria to strengthen his property. In an attempt to combat the powerful Parthians, Crassus initiated a war but was defeated and killed, resulting in the dissolution of the triumvirate. Pompey reconciled with the Senate, while Caesar remained alone” (1.65).

This reasoning is interesting and rich in empirical, factual material knowledge. Uznadze accurately presents historical facts, leaving no room for doubt about his awareness and understanding of the events.

It seems Dimitri Uznadze supported the opinion expressed in historical scientific literature and was well aware of the power dynamics within the triumvirate. As the leader of the triumvirate, Caesar, whom he held in high regard, successfully maneuvered between Pompey and Crassus. Uznadze suggests Caesar exhibited remarkable flexibility.

Being an ardent supporter of Caesar, Uznadze naturally showed no sympathy toward Pompey and Crassus. His favorite hero was Caesar, a perspective aligned with the common viewpoint in scientific literature at the beginning of the 20th century.

“Pompey fled to Egypt, where he was brutally killed in an attempt to win Caesar’s favor.” This marked the tragic end of a man whose fate imposed a much greater role than he was capable of. Fate, however, often elevated individuals of modest talent to historical significance (1-68).

The second part of Dimitri Uznadze’s school textbook concludes, and the third part begins – Caesar in Gaul. Its chronological framework spans the years 58-49 BC, a commendable organization. In Caesar’s plans, the conquest of Gaul played a significant role in his struggle for power (9.114-157, 10.100-124, 14.157-162, 15.29-40).

Here, Uznadze covers various topics, including the geographical location, population, legal structure, existing regulations, customs, trade, and the conflict between Rome and Gaul. This provides a solid historical background for delving into the main issue. It essentially offers a brief history of Gaul before Caesar’s campaign, emphasizing that during the war, Caesar employed the famous policy of “seize and conquer,” leveraging the internal differences among the Gauls to his advantage. “When Caesar appeared in Gaul, the country was greatly weakened by domestic dissensions, yet Caesar never had more than six legions. Despite this, he bravely set about subduing it. His goal was twofold: complete subjugation of Gaul and the creation of a battle-hardened army to dominate Rome. Caesar accomplished both goals over eight years” (1.66). Uznadze effectively conveys the situation in Gaul before Caesar’s invasion and his objectives.

The war with the Gauls is given minimal space – just one paragraph spanning 19 lines. This seems inadequate and equivalent to ignoring the issue. The historical background appears to dominate the main theme, leaving a feeling of inadequacy and prompting further discussion.

In Dimitri Uznadze’s textbook, he states, “First, he had to contend with the Helvetii, who had to leave their homeland (Switzerland) and invade Gaul. Caesar defeated Ignatius and drove him back. The battle with the Germanic tribes, led by Ariovistus, who crossed the Rhine and surrounded Gaul, was particularly perilous. Caesar not only repelled Ignis but also

crossed the Rhine himself, instilling fear in the Germanic tribes. Subduing smaller Gaulish tribes was easier. When publicans in Gaul acted peculiarly, the entire region united in a mighty rebellion. However, the bravery of the Gauls proved fruitless against Caesar's military genius, forcing their leader, Vercingetorix, to submit willingly. From this point, Rome's influence gradually solidified in Gaul, and the country soon became a Roman province. It's worth noting that during his imprisonment, Caesar also moved to Britain, spreading the fear of Roman weapons there as well" (1.66).

Uznadze exhibits considerable awareness in this matter, reflecting empirical, factual knowledge of the material, including Caesar's writings about the Gaulish War. His indifference towards historical facts is a weak point in this section. While he provides the date of Caesar's march into Gaul as 58-49 BC, he omits subsequent dates. While we agree that overloading the textbook with dates should be avoided, mentioning key dates, like Caesar's victory over Vercingetorix in 52 BC, is crucial.

It would be desirable to acknowledge that Caesar was the historian behind "On the War with the Gauls," offering a connection to his literary activity that could interest students and enrich the section. An allusion to this is made in the discussion of Caesar's literary activity, but it lacks specificity.

Uznadze doesn't overlook Caesar's invasion of Britain but fails to specify the date (55-54 BC). Highlighting this important date should not be ignored.

Moving to the fourth section, the confrontation with Pompey played a significant role in Caesar's rise. Without defeating Pompey, Caesar's ascension to power would have been impossible. This struggle for power and supremacy defines the unfavorable character of the clash.

In our opinion, this part of Uznadze's textbook, alongside the Gallic War, is the most interesting. It accurately conveys historical events, reflecting empirical, factual material knowledge, and discusses them, echoing views from scientific literature. Uznadze effectively reconciles narrative and historical event discussions, emphasizing cause-and-effect relationships. This is not merely a collection of facts, highlighting another merit of Uznadze's discussion on this topic.

Dimitri Uznadze aligns completely with the prevailing opinion in literature that the clash between Caesar and Pompey had a distinct political context. A lengthy quote from the manual is omitted, and the content is summarized:

Uznadze notes that Caesar achieved both goals: the conquest of Gaul and the transformation of his army into a formidable force, instilling confidence in his leadership. This success foreshadowed his future victories. The political landscape became divided into two camps: Caesar, supported by his army, and Pompey, aligned with the Senate. Conflict loomed, and

Pompey aimed to neutralize Caesar's main strength—the army. The Senate demanded Caesar's dismissal, a move tantamount to his death. This fueled the escalating conflict.

Despite the Senate's threats, Caesar marched towards Rome and reached the Rubicon River, the boundary of his proconsul authority. Faced with a challenging choice, he famously crossed the Rubicon, initiating a civil war. Initially, his efforts bore fruit as he gained control over all of Italy. Pompey fled to the east, resulting in a decisive battle at Pharsalus in 48 BC, where Caesar emerged victorious. Pompey sought refuge in Egypt but was killed to win Caesar's favor. Caesar honored Pompey with a grand burial, concluding the power struggle.

It might be desirable to mention that Caesar, in victory, implemented a more lenient policy, avoiding repression. This strategic move endeared him to the people, garnering favorable attitudes.

The subsequent war in Alexandria is mentioned without a specific date (47-46 BC), a choice permissible in a school manual. The absence of a specified date is seen as a matter of taste rather than a principled omission.

Uznadze then discusses Caesar's campaign against Pharnajom (or Farnake), Mithridates' son, re-establishing Roman dominance. The reference to "veni, vidi, vici" reflects Caesar's swift victory.

Returning to the West, Caesar faced strong opposition. The Republican Optimates, led by Cato the Younger, engaged in Africa, while Pompey's sons gathered forces in Spain. Caesar defeated the Republicans, declared Numidia a Roman province, and confronted Cato Jr., who chose death over witnessing the Republic's fall. The Battle of Munda in 45 BC marked the defeat of the last Republican forces, with Caesar returning to Rome victorious.

The mention of the Thapsus battle lacks specificity, reflecting one approach where generality is acceptable. Another approach, emphasizing location (Thapsus) and date (6 January 46 BC), is considered valid. This choice of argument style persists throughout Uznadze's work.

Dimitri Uznadze meticulously addresses not only factual presentation but also emphasizes cause-and-effect relationships in his manual, avoiding a mere accumulation of facts. In a notable excerpt, he explores the reasons behind Rome's shift from a republic to a monarchy. Uznadze attributes this transformation to Rome's expansion as a world state, extensive trade and production, and the resulting economic disparity between different segments of society. The decline of the middle and small landowners led to Marius's army reforms, aligning the fate of the majority with the army leaders. The subsequent struggle between the army and the Senate, depicted as a party struggle, ultimately resulted in the victory of the army and the dominance of its commander-in-chief. This process,

initiated by Marius and continued by Sulla, Pompey, and nearly completed by Caesar, culminated in the establishment of the monarchy, with rulers later known as “emperors.”

Uznadze’s approach to this issue echoes a multi-variant perspective, reflecting pluralism and likely influenced by European, particularly Russian historiography. This nuanced approach aligns with innovations in historical science in the early 20th century, showcasing Uznadze’s commitment to keeping up with evolving scholarly perspectives.

Moving on to the fifth part of the section, Uznadze delves into Caesar’s reforms, emphasizing his role not only as a military leader but also as a statesman, politician, and reformer. Recognizing Caesar’s multifaceted contributions, Uznadze successfully brings attention to the relevance and significance of his political and administrative reforms. The mention of Caesarist regimes not being uniform and the introduction of categories like “Progressive Caesarism” and “Reactionary Caesarism” adds complexity to the analysis, showing a more comprehensive understanding of historical processes. Uznadze also acknowledges alternative perspectives, such as Guillermo Ferrero’s term “democratic imperialism,” and aligns himself more with Antonio Gramsci’s progressive categorization of Caesar’s rule.

The discussion on Caesar’s reforms is positively framed, appreciating the progressiveness and democratic character of his measures. Uznadze notes that unlike Marius and Sulla, Caesar implemented reforms through liberal methods rather than repressions, highlighting the positive aspects of his governance. The section concludes with insights into Caesar’s impact on the political structure, as his image appears on Roman currency, a month is named after him, and he assumes a prominent position in the Senate and ceremonial events. Additionally, Uznadze touches on Caesar’s foreign policy, noting his intention to punish the Parthians, although he could not fulfill this plan.

Towards the end, he explicitly discusses the conspiracy against Caesar and his assassination. He notes that this occurred on March 15, 44 BC. In this case, the date is indicated, and it was the right decision. Ancient authors such as Appian, Suetonius, Plutarch, and historians have detailed this event. He demonstrates considerable awareness in this matter. This, of course, is commendable and is a logical consequence of empirical, factual knowledge of the material. “On March 15, the conspirators surrounded him in the Senate, pretending to ask for something, but their true intention was to carry out the assassination. Casca struck him with the first sword, and when Caesar saw Brutus with a dagger in his hand, he uttered, ‘You too, Brutus,’ and gave up the resistance. The conspirators successfully overpowered Caesar and announced to the people that they were going to execute their plan. The people reacted to this news with hostility.” (1.72)

He elaborates on another achievement of Caesar: the creation of a new calendar (1.70-71) but does not specify a date. Due to the importance of this fact, it would be desirable to indicate the date. This happened in 46 BC. To be more specific, one month of the year was named July in honor of Julius Caesar. (14.260,15.63)

We consider the final part of this section of the manual to be a peculiar summary of Dimitri Uznadze's attitude towards Caesar, where the glorification of Caesar reaches its zenith. As mentioned earlier, Dimitri Uznadze aligns with the opinion prevalent in historical scientific literature and concurs with the assessment of the historian Giro, who extols Caesar's virtues. In this case, Giro Uznadze can be seen as the spokesperson for his views. This is how he positions himself. This is what we read in Dimitri Uznadze's textbook: "Julius Caesar was one of the greatest geniuses, a great writer, an excellent orator, an incomparable general, and a first-rate politician. In a word, Caesar was everything, and history does not know a more talented individual than him. He possessed a strong, clear, and robust mind. Far-sighted and considerate of circumstances, he knew how to formulate broad and magnificent intentions with great speed and had the talent to execute them. Caesar was not content with brilliant victories in the military arena. Although Caesar has passed away, his works endured long after him. He laid the foundations of the Roman Empire, issued laws that remained in force even during the time of Justinian, and, notably, expanded the influence of Roman-Greek culture. Roman education ultimately civilized the barbarians of Gaul and Spain, setting them on the path of cultural development. He accomplished this enormous work in four or five years, dedicating three-quarters of this time to his opposition. The speed and ease of Caesar's work were miraculous. Caesar possessed an amazing charm, and few could escape its influence without being captivated. He was austere by nature and full of honors, and this austerity and honor were the reasons why Caesar treated his enemies with true magnanimity. Surprisingly, extreme circumstances did not necessitate harshness; unlike Sulla, who was known for his ruthlessness. After victory, Octavius, Caesar's successor, was merciless, making Caesar's enduring appeal all the more remarkable. In light of all this, Caesar can be considered an imperfect man in history." (Prof. Giro) (1.66-67. 1.72-73) Further comments may be unnecessary here.

On this significant note, Dimitri Uznadze concludes the coverage of Caesar's work in the first national school textbook of ancient world history. As a first attempt, naturally, it could not be flawless. Further refinement and perfection of some issues, in our opinion, should not be ruled out. The work on the manual did not end there; on the contrary, it was just the beginning. In our opinion, he was in the process of finding the optimal approach to writing the manual. The "Little Golden Age" of Georgian history

turned out to be very short-lived. He simply couldn't manage to complete, refine, and continue working on this manual due to political conflicts. The initiated work remained unfinished. This is the reality, neither embellished nor obscured, and it does not provide us with an adequate understanding of the absurdity of Dimitri Uznadze's views on this matter.

Perhaps we would have made a point here if not for one interesting circumstance, in our opinion. We think we won't be wrong to say that Dimitri Uznadze could be considered the most distinguished person of all time, surpassing even Alexander the Great, Caesar, and Napoleon. It is possible to add someone else to this top three, but it will be challenging to argue with Dimitri Uznadze. He has his version of this issue, which has the right to exist and, undoubtedly, contains a rational grain of truth. That should be the main thing. He has many supporters.

This is one part of his reasoning; he has another, perhaps no less interesting part that it would not be appropriate to ignore. Ignoring it will not provide us with a complete, comprehensive idea of this topic; it would be equivalent to stopping in the middle of the road. It should be interesting to cover the issue in this regard. Who represented Dimitri Uznadze the best in this trio? Who did he think was the leader of the triumvirate? The answer to this question is not difficult; it lies directly on the surface, it is the visible tip of the iceberg, and it is quite transparent. Of course, it is Caesar, who is his favorite hero, to whom he pays special respect. He has his version of the matter, and that is the main thing. This is another positive aspect of his discussion on this topic. We fully share Dimitri Uznadze's opinion that the most outstanding personalities of all time in world history were: Alexander the Great, Gaius Julius Caesar, and Napoleon. However, we present the arrangement of forces within the triumvirate a little differently. In this case, the argument is again a matter of taste and not of a principled nature.

There may be a different opinion; we look at this issue a little differently, which can be considered an alternative. In our subjective opinion, Napoleon can be considered the best of this triumvirate. Here, our sympathy or antipathy has nothing to do with it. Our argumentation is as follows: There is one fundamental difference between them, which, in our opinion, should not be overlooked. Here, of course, we have in mind the fact that if the first two were genetically, by inheritance, connected to the government, we cannot say the same about the third. Alexander the Great was the son of Philip of Macedon and inherited power. We are dealing with a similar situation in relation to Caesar, who was a representative of the aristocratic family of the Julii, always in or near power. Napoleon is entirely different. The son of a Corsican lawyer achieved unprecedented success. At the age of thirty, as a result of the 18 Brumaire (November 9) coup d'état of 1799, he came to power and became the ruler of France, one

of the great powers of Europe. On December 2, 1804, he was crowned emperor. In 1807, after the Treaty of Tilsit, he controlled almost all of Europe. Prince Kurakin reported to Emperor Alexander I that “from the Pyrenees to the Oder, from the Sound to the Straits of Messina, everything is France.” (19.152).

There may be another version; some would think that Alexander the Great should be in that position. This has its own reason and meaning, and we do not see anything unacceptable in it. He was not just a conqueror; he founded the new Hellenistic civilization. There will always be a difference of opinion on this issue, it will continue for a long time, and probably will not end. “History is a never-ending polemic.” All three opinions will have their supporters, and there are many of them, but reaching a consensus among them will not be easy and probably not necessary. Is this consensus necessary? History is not dominated by one truth; it would be equivalent to its death.

Thus, summarizing all the above, we think an interesting picture emerges. As already said, Dimitri Uznadze’s positive assessment of Caesar’s work must be entirely correct and, without a doubt, contains a rational grain of truth. This appears to be a positive side of his reasoning on this topic. This, of course, is very good, but the excessive glorification and praise of Caesar probably still require great caution and may be excessive. Naturally, a question arises: Did not Dimitri Uznadze go a little too far? This can become a subject of scientific research. Some believe that yes, and some, on the contrary, no. Achieving a consensus among them will not be easy and probably not necessary.

In the present paper, we tried to identify the highlights and shadows of the coverage of Caesar’s work in Dimitri Uznadze’s textbook and explain their causes. This section of the manual is obviously interesting, and it has to be said that it has more positives than negatives. A nihilistic attitude towards this passage would not be appropriate.

There can be no two opinions regarding the fact that Dimitri Uznadze seems to be well-versed in Caesar’s life and work, which echoes his knowledge of empirical, factual material. This is one plus of his discussion on this topic. The coverage of Caesar’s work in the textbook is closely related genetically to his assessment; they mutually influence each other. We cannot separate them from each other. In our opinion, this would not be correct.

Dimitri Uznadze cannot hide his admiration for Caesar’s work and gives him great respect. He should be considered among the pro-Caesar historians. This, we think, is quite transparent and beyond any doubt. Empirical,

factual knowledge of the material and a correct, scientific approach to Caesar's work are the main virtues of Dimitri Uznadze's discussion on this issue. The importance of his discussion on this topic, we think, should lie in this. This, of course, was not accidental and must have been due to two circumstances. Let's start with the fact that, first of all, we should see in it an echo of the free thinking of the democratic environment that existed in independent Georgia from 1918 to 1921. Second, we think that it would fully correspond to the strict requirements of the historical science of the beginning of the 20th century and echoed European and, first of all, Russian historiography. Here the real situation was reflected. Dimitri Uznadze tries not to lag behind and keep up with the innovations and innovations that happened in historical science in the first years of the last century. This is obviously very good.

We think there is a reason to assert that initially, when evaluating Caesar's work, Georgian historiography should have set a correct, scientific, and accurate course. This was manifested in the fact that emphasis was placed on free thinking, a multivariate approach to historical events, pluralism, and progressive-liberal views. In fact, we are dealing with a scientific approach to the issue, which naturally has its strengths and weaknesses. Therefore, the indifferent attitude towards Dimitri Uznadze's reasoning on this topic, as it was in the Soviet years, should not be replaced by an apologetic approach. We should not go from one extreme to the other. Both extremes are unacceptable. We have tried to find a middle way that will allow us to highlight both the light and the shadow and, as far as possible, try to find out what causes it. This seems to be a scientific approach to the issue.

Dimitri Uznadze, while evaluating Caesar's work, shared the opinion spread in the scientific literature and gave a positive assessment to Caesar's work. He thought quite highly of it. He paid special respect to him. There was no one like him in the history of the world. He, like European historians, criticizes him. Such an exaggerated tone, obviously, is not accidental and could be due to two circumstances. It seems that Caesar's work was perfectly in line with his political ideal, and he must have been well aware of the role of the individual in history. Dimitri Uznadze's attitude towards Caesar is very emotional and saturated with sympathy for the Roman politician. Dimitri Uznadze may have gone too far, but his approach to Caesar's work must be very close to the truth and is completely acceptable. That should be the main thing.

In the form of Dimitri Uznadze, we are dealing with one of the prominent representatives and recognized leaders of the Georgian Caesarism or Caesarism as you like. He should be considered in the camp of pro-Caesar historians. Together with Alexander Tsereteli, he laid the foundation for the glorification of Caesar, deep respect, and a sense of piety in Georgian

historiography. He spares no compliments to Caesar and considers his work only in a positive context. The rest simply does not fit into the frame. We will not exaggerate if we say that Caesar is Dimitri Uznadze's favorite hero, who, in his opinion, has no equal in world history. He is the best of the best, the highest.

The benevolent attitude towards Caesar, which was observed in Georgian historiography before the Sovietization, was replaced by a rigid approach after the Sovietization of Georgia. This was not accidental and, of course, must be associated with a restrained attitude towards the role of the individual in history. Georgian historiography of the post-Soviet period tries to restore and develop the original approach.

This is how Dimitri Uznadze's First National School Textbook of Ancient World History describes the highlights of Caesar's work and its causes.

REFERENCES

1. დ. უზნაძე, მსოფლიო ისტორია. ნაწ. მეორე, რომის ისტორია, თბ., 1920.
2. პლუტარქე, რჩეული ბიოგრაფიები, თბ., 1985.
3. Г. Светонии, Транквилл, жизнь двенадцати цезарей, М., 1991
4. გ. გამრეკელი, ამიანე მარცვლინე როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოაზროვნე, ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2004.
5. Т. Моммзен, история рима, Т.3. от смерти Суллы до битвы при Тапсе. М., 1941
6. Г.Дельбрюк, история военного искусства в рамках политической истории, том. 4., М., 1938
7. გ. ფერერო, იულიუს კეისარი, თბ., 2016
8. უ. შექსპირი, ტრაგედიები, წიგნი პირველი, თბ., 1980
9. С. Утченко, Юлии Цезарь, М., 1976
10. მ. ალექსიშვილი, გაიუს იულიუს ცეზარი, თბ., 1961
11. მ. კალანდაძე, ყველა სიკეთე საბჭოთა რეალობასთან როდი ასოცირდება, თბ., 2021.
12. მ. კალანდაძე, საქართველოში ძველი მსოფლიო ისტორიის შესწავლის ძირითადი ეტაპები, ქართული დიპლომატია, წელიწდეული 19, თბ., 2021.
13. მ. კალანდაძე, ტრიუმფირატი: დიმიტრი უზნაძე, ალექსანდრე წერეთელი, გრიგოლ ნათაძე, ანალები, 18. 2022
14. ლ. სანიკიძე, კეისარიადა, თბ., 1989.
15. გ. ქავთარია, რომის ისტორია, ნაწილი მეორე, თბ., 2020

16. ისტორიის შესახებ, თბ. 2010
17. Цезарь, Записки о галльской войне, М., древние германцы сборник документов М., 1937
18. А.Грашии, избранные произведения. т.3. М., 1959
19. დ. ცისკარიშვილი, ნაპოლეონი, წიგნი 2. იმპერატორი, თბ., 1997

ზაზა ცინაძე

საქართველოს საპატრიარქოს ანდრია
პირველწოდებულის
ქართული უნივერსიტეტი,
საქათველო
cinadzeza@yahoo.com

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო

სასამართლო რეფორმირების კუთხით წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს შემოღება. ეს გადაწყვეტილება საქართველოს პარლამენტის მიერ მიღებულ იქნა 1919 წლის 17 იანვარს. ამავე დღეს საქართველოს პარლამენტის მიერ დამტკიცდა „დებულება ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოსი“.

აღნიშნული დებულება ორი ნაწილისაგან შედგებოდა. პირველ ნაწილში განსაზღვრული იყო ნაფიც მსაჯულთა საერთო სიის შედგენის წესი და მოთხოვნები, რომლებიც უნდა დაეკმაყოფილებინა ნაფიცი მსაჯულობის კანდიდატებს.

ნაფიც მსაჯულად არჩეული პირები უნდა ყოფილიყვნენ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მოქალაქეები, ორივე სქესის წარმომადგენლები, უნდა სცოდნოდათ ქართული ენა და წერა-კითხვა, ყოფილიყვნენ არანაკლებ 25 წლის და მინიმუმ ერთი წლის მაცხოვრებელი იმ მაზრისა ან ქალაქის, სადაც ნაფიც მსაჯულად აირჩეოდნენ. ნაფიც მსაჯულად არჩევა ხდებოდა შემთხვევითი წესით საერთო სიიდან (მუხლი 1).

ნაფიც მსაჯულად ყოფნა არ შეეძლო პირებს: 1) რომელთა მიმართაც ხორციელდებოდა გამოძიება ან სასამართლოს მიერ ცნობილი იყვნენ დამნაშავედ ქურდობისთვის, მატყუარობისთვის, მევახშეობისთვის, მექრთამეობისთვის და ა.შ.; 2) ვისაც სასამართლოს მიერ სასჯელი ჰქონდა მისჯილი; 3) ვინც სასამართლოს მიერ სამსახურიდან იყო დათხოვნილი; 4) ვინც შეუძლებელ მოვალედ იყო გამოცხადებული; 5) ვინც გაფლანგვის გამო მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა 6) რომელნიც სასამართლოს მიერ ქმედუუნაროდ იყვნენ ცნობილნი (მუხლი 2).

ნაფიც მსაჯულთა ამოსარჩევად შედგენილი უნდა ყოფილიყო საერთო და მორიგი სია (მუხლი 3). გარდა მე-2 მუხლში აღნიშნული პირებისა ნაფიც მსაჯულთა სიაში არ უნდა ყოფილიყვნენ შეტანილნი შემდეგი პირები: 1) მღვდელ-მსახური და ბერ-მონაზვნები; 2) სასამართლო სისტემაში მომუშავე პირები; 3) პროკურატურის თანამშრომლები; 4) სახელმწიფო ბანკის ხაზინადარი და მოლარე, ფოსტა-ტელეგრაფის განყოფილების უფროსი, რკინიგზისა და ტელეგრაფის სადგურის უფროსი; 5) სამხედრო და საზღვაო უწყებებში მომუშავე პირები, ომის დროს ყველა იმ სახელმწიფო უწყების თანამშრომლები, რომლებიც მათი უფროსის ბრძანებით იქნებოდნენ

განთავისუფლებულნი; 6) საკარანტინო დაწესებულებათა მოხელენი; 7) ოლქის, მაზრის, უბნისა და სოფლის კომისრები და მათი თანამშემნეები, მილიციის მოხელეები (საქ. დემოკრ. რესპუბლიკის სამართ. აქტების კრებული 1990).

ნაფიც მსაჯულთა საერთო სიას ქალაქებში ადგენდნენ ქალაქის საბჭო-ები, ხოლო მაზრებში - ერობები. საერთო სიის შედგენა ხდებოდა ყოველწ-ლიურად და მისი შედგენა უნდა ყოფილიყო დასრულებული ყოველი წლის პირველი ივნისისათვის (მუხლი 5).

ზემოთ აღნიშნული სიები უნდა დალაგებულიყო ანბანის მიხედვით. მათში უნდა ყოფილიყო შეტანილი პირის სახელი, მამის სახელი, გვარი, პროფესია, განათლების ცენზი და საცხოვრებელი ადგილი. სიის შედგენის შემდეგ ის უნდა გამოკრულიყო საჯაროდ და ხდებოდა მისი საყოველთაო განხილვა (მუხლი 6). საერთო სია ქვეყნდებოდა ამ სიის შემდგენ დაწე-სებულებაში და პირებს ჰქონდათ უფლება ორი კვირის განმავლობაში თუ გამორჩენილნი იყვნენ, კანონის შესაბამისად მოეთხოვათ საკუთარი თავის შეტანა სიაში; ასევე, იმ პირებს, რომლებსაც არ ჰქონდათ უფლება აღნიშნულ სიაში ყოფნის, მიემართათ შესაბამისი ორგანოსათვის სიიდან ამოშლის მოთხოვნით (მუხლი 7).

ქალაქისა და ერობის გამგეობა საერთო სიის დამტკიცების შემდეგ ამ სიას უგზავნიდა ადგილობრივი ოლქის სასამართლოს თავმჯდომარეს. ოლქის სასამართლოს თავმჯდომარე სასამართლოს გამწესრიგებელ სხდომაზე გაიტანდა ამ სიას, სადაც ხდებოდა მისი საბოლოო დამტკიცება (მუხლი 8).

ნაფიც მსაჯულთა მორიგ სიაში ყოველწლიურად შეყვანილნი უნდა ყო-ფილიყვნენ პირები შემდეგი რაოდენობით: 1) თბილისის მაზრისთვის - 1200 პირი; 2) ქუთაისის მაზრისთვის - 1000 პირი; 3) სოხუმის მაზრისთვის - 800 პირი; 4) იმ მაზრებში, სადაც სასამართლო სხდომები ნაფიც მსაჯუ-ლთა მონაწილეობით წელიწადში მხოლოდ სამჯერ იმართებოდა, თითო სესიაზე განსაზღვრული იყო 60 პირი; 5) სამ სესიაზე მეტის ჩატარების შემ-თხვევაში, თითოეულს ესწრებოდა 40 პირი (მუხლი 13).

იმ შემთხვევაში, თუ რომელიმე მაზრაში არ აღმოჩნდებოდა საჭირო რა-ოდენობით ნაფიცი მსაჯულების კანდიდატები, შესაძლებელი იყო, მათი რიცხვის შევსება მომხდარიყო მეზობელი მაზრებიდან. ნაფიც მსაჯულთა მონაწილეობით ოლქის სასამართლოს სხდომებზე უნდა ყოფილიყო და-მატებით 6 პირი რეზერვში. წელიწადში ერთი ადამიანი მხოლოდ ერთხელ შეიძლება, ყოფილიყო ნაფიცი მსაჯულის მოვალეობის შემსრულებელი. გამონაკლისი დაიშვებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ქალაქში ან მა-ზრაში არ მოიპოვებოდა ნაფიცი მსაჯულთა საკმარისი რაოდენობა (საქ. დემოკრ. რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული 1990).

სასამართლო სხდომებზე მონაწილეობის მისაღებად ნაფიცი მსაჯულე-ბისათვის გამოყოფილი იყო გადაადგილებისა და გაცდენილი სამსახურის ანაზღაურების ხარჯები. სისხლის სამართლის საქმეების ნაფიცი მსაჯუ-ლების მიერ განხილვის დროს ოლქის სასამართლოს სხდომა შედგებოდა მხოლოდ ერთი წევრისგან სამის ნაცვლად.

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს დებულების მეორე ნაწილში შეტა-ნილი მუხლები ადგენდნენ სისხლის სამართლის წარმოების წესდების სათანადო მუხლების შეცვლის წესებს (საქ. დემოკრ. რესპუბლიკის სა-

მართ. აქტების კრებული 1990).

პირველ მუხლის თანახმად, იმ საქმეების გასაჩივრება, რომლებიც ექვემდებარებოდა ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს, ხდებოდა მხოლოდ საკასაციო წესით რესპუბლიკის უმაღლეს სასამართლოში. ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოზე ხდებოდა ნაფიცი მსაჯულების დაფიცება.

სასამართლო სხდომებზე თითოეული ნაფიცი მსაჯულის დაფიცება ხდებოდა მისივე აღმსარებლობის სასულიერო პირის მიერ. დებულების მესამე მუხლის მიხედვით, თუ კონკრეტულ ოლქში არ მოიძებნოდა იმ სარწმუნოების სასულიერო პირი, რომლის მიმდევარი იყო რომელიმე ნაფიცი მსაჯული, მას ფიცს ჩამოართმევდა სასამართლოს თავმჯდომარე. პირს, რომელიც ასეთ ფიცს არ გაიზიარებდა, საჯარო აღთქმა ჩამოერთმეოდა.

დანაშაულთა საქმენი და რიგი საკითხებისა, რომელნიც აქამდე სისხლის სამართლის წესდებით ექვემდებარებოდნენ სასამართლო პალატას, გადაეცემოდა სათანადო ოლქის სასამართლოს. შესაბამისად, სასამართლო პალატის პროკურორის უფლება-მოვალეობანი მიენიჭებოდა ოლქის სასამართლოს პროკურორს (მუხლი 4).

სასამართლოს წინასწარ, საქმის მოსამზადებელ განკარგულებათა გაცემის დროს უნდა დაედგინა, ამა თუ იმ საქმის გარემოებებიდან გამომდინარე, ნაფიც მსაჯულთა მონაწილეობით სასამართლო სხდომა დახურული იქნებოდა თუ საჯარო (მუხლი 5).

სასამართლო გამოძიება იმ საქმეებისა, რომელიც ექვემდებარებოდა ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს, მიმდინარეობდა სისხლის სამართლის წარმოების წესდების მიხედვით. ნაფიც მსაჯულთა მიერ საქმის განხილვის დროს სასამართლო სხდომაზე უნდა შემოწმებულიყო ყველა შეკრებილი მტკიცებულება, რის შემდეგაც მოსამართლე ეკითხებოდა ნაფიც მსაჯულებს საქმის ყველა გარემოება მათთვის საკმარისად იყო გარკვეული, თუ სჭირდებოდა გამოძიების რაიმეთი შევსება. ნაფიც მსაჯულებს უფლება ჰქონდათ, მოეთხოვათ ნებისმიერი გარემოების სისწორის დასადგენად მტკიცებულებების შევსება. ამ მოთხოვნის დაკმაყოფილების საკითხს წყვეტდა თავმჯდომარე მხარეების აზრის მოსმენის შემდეგ. ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოზე დაბარებული პირებისათვის სასამართლოს მოთხოვნის ან კანონით დადგენილი მოვალეობის შეუსრულებლობის შემთხვევაში, სასამართლო ცალკე მსჯელობდა სხდომის შემდეგ გამწესრიგებულ სხდომაზე მისთვის სასჯელის დადების შესახებ.

პირის დამნაშავედ ცნობის შემდეგ მის მიმართ აღძრული სამოქალაქო საჩივრის დაკმაყოფილების საკითხს წყვეტდნენ ნაფიცი მსაჯულები თავმჯდომარესთან ერთად. ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოზე დანაშაულებრივი გზით მოპოვებული ნივთ-მტკიცების დაშვებასა და ასევე საქმის წარმოებისათვის განეული ხარჯის თაობაზე გადაწყვეტილებას იღებდა სასამართლო გამწესრიგებულ სხდომაზე (მუხლი 12).

ნაფიც მსაჯულთა მონაწილეობით განსასჯელ სასამართლოზე თავმჯდომარეს უფლება ჰქონდა, თანხა მიეცა მონაწილეთვის, ექსპერტებისა და ყველა იმ პირთათვის, რომლებიც შეიძლება, სასამართლოში ყოფილიყვნენ დაბარებულნი. კანონი ითვალისწინებდა მათთვის სასყიდლის მიცემას (მუხლი 13-14).

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს სხდომას ხსნიდა ის პირი, რომელსაც

უკვე მინდობილი ქონდა ამ პროცესის თავმჯდომარეობა (საქ. დემოკრ. რესპუბლიკის სამართ. აქტების კრებული 1990).

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს დებულების მიღებამ ხელი შეუწყო ამ ინსტიტუტის დამკვიდრებას საქართველოს სასამართლო სისტემაში. ამ სასამართლო რგოლის შემოღება იმდენად მნიშვნელოვანი სიახლე იყო 19181921 წლების საქართველოს დემოკრატიული სახელმწიფოს მშენებლობის ისტორიაში, რომ ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს პირველ პროცესს დიდი გამოხმაურება მოჰყვა მაშინდელ პერიოდულ პრესაში. სწორედ ამიტომ, ჩვენ გადავწყვიტეთ ცალკე ქვეთავად წარმოვადგინოთ ეს მოვლენა.

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს პირველი პროცესი 1920 წლის 8 მარტს გაიმართა. იმის გამო, რომ აღნიშნული სასამართლოს პროექტი ინიცირებული იყო საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის მიერ და დამოუკიდებელი საქართველოს სასამართლოს ისტორიაში ნაფიც მსაჯულთა მონაწილეობით სასამართლო პროცესი პირველად იმართებოდა, ეს მოვლენა აქტიურად მოექცა ქართული პრესის ყურადღების ცენტრში. ყველა წამყვანმა გაზეთებმა „საქართველოს რესპუბლიკა“, „საქართველო“, „სახალხო საქმე“, „ერთობა“ საგანგებო რუბრიკა მიუძღვნეს ამ საკითხს. სწორედ, ამ გაზეთებზე დაყრდნობით, დეტალურად შეგვიძლია, აღვადგინოთ დამოუკიდებელი საქართველოს ისტორიაში ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს პირველი სხდომა.

1920 წლის 8 მარტს შუადღის 12 საათზე შეიკრიბა თბილისის სასამართლოს დარბაზში ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, რომელსაც ესწრებოდნენ დამფუძნებელი კრების თავმჯდომარის მოადგილეები ალექსანდრე ლომთათიძე და სვიმონ მდივანი, ასევე დამფუძნებელი კრების წევრები იესე ბარათაშვილი, შალვა ალექსიმესხიშვილი და სხვ.; ასევე სენატორები, სასამართლოს პროკურატურისა და რეგისტრატურის წარმომადგენლები (გაზეთი „სახალხო საქმე“, 1920 №2774).

ნაფიცი მსაჯულები დარბაზში მოგვიანებით გამოცხადდნენ. სულ დაბარებული იყო 33 ნაფიცი მსაჯული, რომელთაგანაც 14 ქალი იყო. მსაჯულების ნაციონალური შემადგენლობა შემდეგნაირი იყო: 25 ქართველი, 5 სომეხი, 3 რუსი. დაბარებულებიდან 19 მოვიდა, ამათგან 13 ქალი, რომელთაგანაც ორმა ვერ მიიღო სასამართლოზე დასწრების უფლება: ერთმა სიყრუის და მეორემ მოუცლევლობის გამო (გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“ 1920 №56).

სასამართლოს სხდომის დაწყებამდე დარბაზში გამოცხადდა სამთავრობო დელეგაცია, რომელშიც შედიოდნენ პრემიერ მინისტრი ნოე ჟორდანიას, იუსტიციის მინისტრი რაჟდენ არსენიძე, მისი თანაშემწე გიორგი ჟორდანიას და ოლქის სასამართლოს წევრი მ. ორჯონიკიძე.

მ. ორჯონიკიძემ დაიკავა სასამართლოს თავმჯდომარის ადგილი და გახსნა ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს პირველი საზეიმო სხდომა. მან სიტყვით მიმართა სასამართლოს დარბაზში შეკრებილ საზოგადოებას და განმარტა ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს უფლებამოსვალეობები, ისაუბრა მის მნიშვნელობაზე და აღნიშნა, რომ ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო ქართველი ერის სერიოზული მონაპოვარი იყო.

ამის შემდგომ სახელმწიფო ბრალმძებლის (პროკურორის) ადგილი დაიკავა პროკურორის ამხანაგმა, შოთა დადიანმა.

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს სხდომის მდივანმა აუხსნა ნაფიც მსა-

ჯულებს მათი უფლებამოვალეობები და კანონის თანახმად, მათ დაადებინა ფიცი.

სასამართლო დარბაზში შეკრებილებს სიტყვით მიმართა იუსტიციის მინისტრმა რაუდენ არსენიძემ. ის შეეხო ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტის მნიშვნელობას და განაცხადა:

„ამ ინსტიტუტის შემოღება, ხომელიც ჩვენი დიდი ხნის ოცნება იყო, წიღად მხვდა მე, მაგჩამ ამ საქმისათვის ჩემი წინამოხბედი მინისცხები მუშაობდნენ, ნიადაგს ამზადებდნენ და მე დღეს ტეხნიკური აღმსრულებელი გავხდი ამ დიდი ინსტიტუტისა. ამ ინსტიტუტს ახასიათებს ქალთა შუბლუდველი უფლება. ამ საქმეში ქალი არსად არის ისე გათანასწორებული მამაკაცთან, როგორც ჩვენში და ამის არც გვეშინია. პირიქით, იმედი გვაქვს, რომ ჩვენი სასამართლო სასურველ სიმაღლეზე იდგება“ [გაზეთი „სახალხო საქმე“, 1920, №774].

შესავალი სიტყვების დასრულების შემდეგ სასამართლოს სხდომა 20 წუთით შეწყდა. სხდომის განახლების შემდეგ გაირჩა სისხლის სამართლის ორი საქმე, რომლებიც შეეხებოდა ქურდობას. საბრალმდებლო სკამზე სულ 15 ბრალდებული იჯდა. სახელმწიფო ბრალმდებელი იყო საოლქო სასამართლოს ბრალმდებლის ამხანაგი შოთა დადიანი, ხოლო ბრალდებულთა ინტერესებს იცავდა სახაზინო წესით დაქირავებული ნაფიცი ვექილი გიორგი გორდებიანი. ნაფიცმა მსაჯულებმა ბრალდებულები დამნაშავეებად სცნეს, მაგრამ მათ დაუტოვეს სასჯელთა შემსუბუქების უფლება (გაზეთი „საქართველო“, 1920 №53).

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს შემოღება დამოუკიდებელი საქართველოს ისტორიაში ერთერთ უდიდეს წარმატებად უნდა შეფასდეს, რადგან აღნიშნული ფაქტი ქართული სასამართლო ხელისუფლების უდიდესი მიღწევაა. ნაფიც მსაჯულთა სასამართლომ შექმნა პრეცედენტი ხალხის მიერ მართლმსაჯულების განხორციელებისა. არასოდეს ისეთი მაღალი არ ყოფილა სასამართლო ხელისუფლებაში ხალხის ჩართულობა, როგორც მაშინ. დღესაც კი 21-ე საუკუნეში ქართულმა სასამართლომ ვერ შეძლო ამ ისტორიული ტრადიციის გათვალისწინება და ვერ ავიდა საჯაროობისა და თავისუფლების მაშინ მიღწეულ ნიშნულამდე.

დამონეპაანი:

„საქართველოს დამფუძნებელი კრების სტენოგრაფიული ჩანაწერები“, 1919 წლის 7 ოქტომბერი, გვ. 34

1918 წლის 20 სექტემბრის დებულება რესპუბლიკის დროებითი საგანგებო სასამართლოსი, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული, 19181921, ვ. შარაშენიძის რედაქტორობით, თბ. ივერთა მხარე, 1990, გვ. 6771

1918 წლის 24 სექტემბრის კანონი მომრიგებელ მოსამართლეთა ინსტიტუტისა, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული, 19181921, ვ. შარაშენიძის რედაქტორობით, თბ. ივერთა მხარე, 1990, გვ. 7176

1919 წლის 29 ივლისის საქართველოს სენატის დებულება, საქართველოს

დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული, 1918-1921, ვ. შარაშენიძის რედაქტორობით, თბ. ივერთა მხარე, 1990, გვ.295307

გ. გუჯეჯიანის განთავისუფლება, გაზეთი „საქართველო“, 1920, №65, გვ. 4

დეკრეტი სასამართლოს განაჩენის შეცვლის შესახებ შემოსულ თხოვნების განხილვისა, ჟურნალი „კანონთა და მთავრობის განკარგულებათა კრებული“, 1919, №6, გვ. 9

დეკრეტი ტფილისის და სოხუმის დროებითი საგანგებო სასამართლოთა გაუქმებისა, ჟურნალი „კანონთა და მთავრობის განკარგულებათა კრებული“, 1920, №22, გვ. 5

მომრიგებელ მოსამართლეთა არჩევნები, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1918, №58, გვ. 3

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, გაზეთი „ერთობა“, 1920, №55, გვ. 3

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, გაზეთი „საქართველო“, 1920, №53, გვ. 34

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, გაზეთი „სახალხო საქმე“, 1920, №774, გვ. 3

ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს პირველი სხდომა, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1920, №56, გვ. 3

სამართალი აღსრულდა! დამნაშავემ პასუხი აგოს! გაზეთი „საქართველო“, 1920, №64, გვ. 23

სასამართლოს განაჩენი, გაზეთი „საქართველო რესპუბლიკა“, 1918, №128, გვ. 4

საქართველოს 1919 წლის 17 იანვრის კანონი ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს შემოღებისა, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული, 1918-1921, ვ. შარაშენიძის რედაქტორობით, თბ. ივერთა მხარე, 1990, გვ. 207215

საქართველოს 1921 წლის 21 თებერვლის კონსტიტუცია, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული, 1918-1921, ვ. შარაშენიძის რედაქტორობით, თბ. ივერთა მხარე, 1990, გვ. 471-472

საქართველოს კანონმდებლობისათვის, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919, №37, გვ. 2

• საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1837, აღწერა 1, საქმე 26, ფურც. 8-10

• საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1837, აღწერა 1, საქმე 1127, ფურც. 7-13

• საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1837, აღწერა 1, საქმე 1241, ფურც. 2-3

• საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1837, აღწერა 1, საქმე 331, ფურც. 1-7

საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1837, აღწერა 1, საქმე 21, ფურც. 20-21

საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1837, აღწერა 1, საქმე 5, ფურც. 2-19

სტოლერმანის საქმე, გაზეთი „საქართველო“, 1920, №50, გვ. 4

სტოლერმანის საქმე, გაზეთი „საქართველო“, 1920, №49, გვ. 3

ქართული იურიდიული საზოგადოება, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1918, №94, გვ. 3

შმაგაილოვის საქმე, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919, №23, გვ. 34

ძეგვის ხიდის აფეთქების საქმე, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1918, №124, გვ. 34

ძეგვის ხიდის აფეთქების საქმე, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1918, №127, გვ. 3

ძეგვის ხიდის აფეთქების საქმე, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1918, №128, გვ. 4

ძეგვის ხიდის აფეთქების საქმე, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1918, №123, გვ. 3

ძეგვის ხიდის ამფეთქებელთა შუამდგომლობა, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919, №39, გვ. 2

Устав гражданского судопроизводства, Сводъ законовъ Российской Империи, Подъ редакциею И. Д. МордухаиБолтовского, С.-Петербургъ, Деятель, 1914, Т. XVI, стр. 255-256

Устав уголовного судопроизводства, Сводъ законовъ Российской Империи, Подъ редакциею И. Д. МордухаиБолтовского, С.-Петербургъ, Деятель, 1914, Т. XVI, стр. 502-503

ბენდიანიშვილი ალ., საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921წწ.), თბ. მემათიანე, 2001, 366 გვ.

ბენდიანიშვილი ალ., ეროვნული საკითხი საქართველოში 1801-1921წწ, თბ. მეცნიერება, 1980, 275 გვ.

ვადაჭკორია შ., ქართული სოციალ-დემოკრატია 1917-1921 წლებში, თბ. მეცნიერება, 2001, 496 გვ.

კუპატაძე ბ., საქართველოს ხელისუფლების ისტორია, თბ. უნივერსალი, 2009, 149 გვ.

მაცაბერიძე მ., საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის პოლიტიკური კონცეფცია, თბ. 1997, 488 გვ.

მაცაბერიძე მ., საქართველოს კონსტიტუციის შემუშავება და მიღება დამფუძნებელი კრების მიერ, საქართველოს დამფუძნებელი კრება პარლამენტარიზმის გამოცდილება, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, თბ. პოლიტ.კვლევების ინსტიტუტი და თსუ, 2011, 27 გვ.

პაპაშვილი თ., საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სასამართლო

სისტემა-ძირითადი სამართლებრივი ასპექტები, I ეროვნული კონფერენცია საკონსტიტუციო სამართალში, თბ. დავით ბატონიშვილის სამართლის ინსტიტუტი და აღმოსავლეთ ევროპის სასწავლო უნივერსიტეტი, 2013, 94-108 გვ.

პაპუაშვილი გ., საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის 1921 წლის კონსტიტუცია 90 წლის გადასახედიდან, საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს გამოცემა, ბათუმი, 2011, 132 გვ.

საქართველოს ისტორია XIX-XX საუკუნე, თბ. პალიტრა, 2012, ტ.4. 512 გვ.

საქართველოს ისტორია XX საუკუნე, თბ. არტანუჯი, 2003, 272 გვ.

საქართველოს უზენაესი სასამართლო, ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, წარმოშობისა და განვითარების მოკლე ისტორია, თბ. 2002, 52 გვ.

სურგულაძე ა., სურგულაძე პ., საქართველოს ისტორია, თბ. თსუ, საქართველოს ახალგაზრდა ისტორიკოსთა ასოციაცია, 1991, 461 გვ.

ფუტყარაძე ი., სასამართლო ხელისუფლება 1921 წლის 21 თებერვლის კონსტიტუციის მიხედვით, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90 წლისთავი, ბათუმი, 2011, 200 გვ.

ქანთარია ბ., გზა სამართლებრივი სახელმწიფოსაკენ, თბ., სამართალი, 2002, 380 გვ.

ცნობილაძე პ., საქართველოს კონსტიტუციური სამართალი, ტ.1, თბ., 2009, 264 გვ.

წიქარიშვილი კ., ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, თბ., 2007, 94 გვ.

ჭანტურია ნ., ეროვნული საბჭო და მისი ბრძოლა საქართველოს სახელმწიფოებრიობის აღდგენისა და განმტკიცებისათვის, თბ. უნივერსალი, 2006, 182 გვ.

ჯავახიშვილი ნ., საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ბონები (1919-1921წწ.), თბ., 1998, 64 გვ.

ჯავახიშვილი პ., საკონსტიტუციო კონტროლის ელემენტები საქართველოს 1921 წლის 21 თებერვლის კონსტიტუციაში, I ეროვნული კონფერენცია საკონსტიტუციო სამართალში, თბ. დავით ბატონიშვილის სამართლის ინსტიტუტი და აღმოსავლეთ ევროპის სასწავლო უნივერსიტეტი, 2013, 113-127 გვ.

ჯინჯოლავა ზ., საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო სამართალი, თბ., თ.ს.უ., 1997, 43 გვ.

ZAZA TSINADZESt. Andrew Georgian university,
Georgia
cinadzezaza@yahoo.com

THE JURY TRIAL

A significant stride in judicial reform was marked by the introduction of the jury trial, a decision endorsed by the Parliament of Georgia on January 17, 1919. Concurrently, the Parliament of Georgia ratified the “Jury Court Regulation.”

The provision comprised two segments. In the first part, the procedure for compiling the general list of jurors and the eligibility criteria for jury candidates were outlined. Elected jurors were required to be citizens of the Democratic Republic of Georgia, representing both genders, fluent in the Georgian language, literate, at least 25 years old, and residents of the town or city for a minimum of one year where they were selected as jurors (Article 1).

Certain individuals were disqualified from serving as jurors, including those investigated or found guilty of offenses like theft, fraud, embezzlement, bribery, etc. (Article 2). Additionally, the ineligible category included individuals who had been sentenced, dismissed by the court, declared impossible debtors, under surveillance due to embezzlement, or deemed incompetent by the court.

To select jurors, both a common and alternate list had to be created (Article 3). Apart from those mentioned in Article 2, individuals such as priest-servants, monks-nuns, judicial system employees, prosecutor’s office staff, and various other officials were excluded from the list (Article 3).

City councils in cities and nations in markets were responsible for annually compiling the general list of jurors, due by the first of June each year (Article 5). These lists were to be arranged alphabetically, including names, father’s names, surnames, professions, educational certificates, and places of residence. After publication, a general discussion of the list took place (Article 6). Persons not on the list had two weeks to request inclusion, while those ineligible could apply to be removed (Article 7).

Following approval, the city and county boards forwarded the general list to the presiding judge of the local district court. The chairman of the district court finalized the list during a court session (Article 8).

Annually, the subsequent list of jurors was determined based on mar-

ket locations, ranging from Tbilisi to markets with less frequent court sessions involving juries (Article 13)

The possibility of augmenting the number of jury candidates in any “marza” (district) with individuals from neighboring marzas was allowed if there were insufficient candidates. Additionally, six reserve individuals were to be present at district court sessions with jury participation. A person could serve as a juror only once a year, with exceptions made only in cases where an adequate number of jurors could not be obtained in a city or village (Collection of Legal Acts of the Democratic Republic of Armenia, 1990).

Jurors participating in court sessions were allocated travel expenses and compensation for missed service. When criminal cases were tried by juries, the district court session consisted of only one member instead of three.

The second part of the statute of the jury court outlined rules for modifying relevant articles of the statute of criminal proceedings (Collection of Administrative Acts of the Democratic Republic of Armenia, 1990).

According to the first article, appeals for cases subject to jury trial were permitted only through the cassation procedure in the Supreme Court of the Republic. Jurors were sworn in at the jury court. During court sessions, each juror took an oath administered by a clergyman of their own denomination. If no clergyman of the juror’s faith was present in a particular district, the presiding judge of the court would administer the oath. Refusal to take such an oath would result in the juror being deprived of the public vow.

Felony cases and matters previously under the jurisdiction of the Trial Chamber were transferred to the appropriate district court, with the rights and duties of the prosecutor of the trial chamber now assigned to the prosecutor of the district court (Article 4).

The court, during the issuance of preparatory orders for a case, had to determine whether the court session with the participation of the jury would be closed or public (Article 5).

Cases subject to jury trial underwent a judicial investigation according to the statute of criminal proceedings. The jury, after examining all collected evidence, had the right to request additional evidence. The court decided on the admissibility of criminally obtained evidence and expenses incurred for proceedings during regular sessions (Article 12).

In a jury trial, the presiding judge had the authority to award money to witnesses, experts, and other subpoenaed individuals, with provisions for bribes (verses 13-14).

The session of the jury court was inaugurated by the appointed presiding judge (Collection of Administrative Acts of the Democratic Republic of

Armenia, 1990).

The adoption of the jury trial statute played a crucial role in integrating this institution into Georgia's judicial system. This significant innovation garnered substantial attention in the periodical press of the time, marking the establishment of the democratic state of Georgia from 1918 to 1921. As a testament to its historical significance, the first jury court process received considerable coverage in the periodical press, warranting a separate subsection for presentation.

The inaugural jury trial in independent Georgia took place on March 8, 1920, marking a significant moment in the nation's judicial history. The initiative for this court project originated from the government of the Democratic Republic of Georgia. The event was extensively covered by leading newspapers, including "Republic of Georgia," "Georgia," "People's Day," and "Ertoba," each dedicating special columns to this historic occasion.

At 12 o'clock in the afternoon on March 8, 1920, a jury court convened in the Tbilisi court hall. Notable figures such as Aleksandre Lomtadze, Sviimon Mdivani, Yese Baratashvili, Shalva Aleksimeskhishvili, senators, and representatives of the court's prosecutor's office and registry office were in attendance (Newspaper "People's Case," 1920 No. 774).

A total of 33 jurors were summoned, with 14 being women. The national composition of the jurors included 25 Georgians, 5 Armenians, and 3 Russians. Nineteen of those summoned attended, with 13 being women. Two attendees were unable to participate, one due to deafness and the other due to non-attendance (Newspaper "Republic of Georgia," 1920 No. 56).

Before the court session, a government delegation was introduced, including Prime Minister Noe Jordania, Minister of Justice Razden Arsenidze, his assistant Giorgi Jordania, and district court member M. Orjonikidze. M. Orjonikidze assumed the role of the court's chairman, inaugurating the first ceremonial session of the jury court. He emphasized the importance of the jury court, stating that it was a significant achievement for the Georgian nation.

Following this, Shota Dadian, the prosecutor's comrade, acted as the state accuser, and the Clerk of the Jury Session explained the jurors' powers and administered their oaths according to the law. Minister of Justice Rajden Arsenidze addressed the courtroom, highlighting the importance of the jury institution and emphasizing the equal rights of women within this framework.

The court session was briefly interrupted before two criminal cases related to theft were presented, involving a total of 15 defendants. Shota Dadiani served as the state accuser, and Giorgi Gordeziani, a sworn lawyer appointed by the treasury, defended the defendants. The jury found the defendants guilty but reserved the right to reduce the sentences (Georgia

newspaper, 1920 No. 53).

The introduction of the jury court stands as one of the greatest achievements in the history of independent Georgia. It established a precedent for people's involvement in the judiciary, reaching unparalleled levels of public engagement. Even in the 21st century, the Georgian court has yet to fully embrace this historical tradition, struggling to match the levels of publicity and freedom achieved during that pivotal period.

REFERENCES:

Stenographic Records of the Constituent Assembly of Georgia”, October 7, 1919, p. 34

Statute of the Temporary Extraordinary Court of the Republic of September 20, 1918, Collection of Legal Acts of the Democratic Republic of Georgia, 1918-1921, v. Under the editorship of Sharashenidze, ch. Iverta region, 1990, p. 6771

The Law of September 24, 1918 of the Institute of Conciliation Judges, Collection of Legal Acts of the Democratic Republic of Georgia, 1918-1921, v. Under the editorship of Sharashenidze, ch. Iverta region, 1990, p. 7176

Statute of the Senate of Georgia of July 29, 1919, Collection of Legal Acts of the Democratic Republic of Georgia, 1918-1921, v. Under the editorship of Sharashenidze, ch. Iverta region, 1990, p. 295307

c. Liberation of Gujejjani, “Georgia” newspaper, 1920, No. 65, p. 4

Decree on consideration of requests for change of court verdict, magazine “Collection of Laws and Government Decrees”, 1919, No. 6, p. 9

Decree on the Abolition of Temporary Extraordinary Courts of Tbilisi and Sukhumi, “Collection of Laws and Government Decrees” magazine, 1920, No. 22, p. 5

Elections of conciliatory judges, “Republic of Georgia” newspaper, 1918, No. 58, p. 3

Jury court, “Ertoba” newspaper, 1920, No. 55, p. 3

Jury court, “Georgia” newspaper, 1920, No. 53, p. 34

Jury court, “People’s Case” newspaper, 1920, No. 774, p. 3

The first session of the jury court, “Republic of Georgia” newspaper, 1920, No. 56, p. 3

Justice has been served! Let the culprit answer! “Georgia” newspaper, 1920, No. 64, p. 23

Court verdict, “Republic of Georgia” newspaper, 1918, No. 128, p. 4

The Law of Georgia of January 17, 1919 on the Introduction of Jury Courts, Collection of Legal Acts of the Democratic Republic of Georgia, 1918-1921, v. Under the editorship of Sharashenidze, ch. Iverta region, 1990, p. 207215

Constitution of Georgia of February 21, 1921, Collection of Legal Acts of the Democratic Republic of Georgia, 1918–1921, Vol. Under the editorship of Sharashenidze, ch. Iverta region, 1990, p. 471–472

For the legislation of Georgia, “Republic of Georgia” newspaper, 1919, No. 37, p. 2

- Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, file 26, sheet. 8–10

- Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 1127, sheet. 7–13

- Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 1241, sheet. 2-3

- Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, file 331, sheet. 1–7

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, file 21, sheet. 20–21

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, file 25, sheet. 32

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, case 35, sheet. 6

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, case 23, sheet. 2-4

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, Case 32, Sheet. 2–8

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 28, sheet. 7–8

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, file 33, sheet. 10

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, file 31, sheet. 7

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 423, Sheet. 9–21

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 555, Sheet. 6–15

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 514, Sheet. 38–63

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, file 38, sheet. 3–27

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 905, Sheet. 1–26

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 20, sheet. 77–81

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 29, sheet. 1–5

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, file 22, sheet. 5

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, case 24, sheet. 5–7

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 1107, Sheet. 1–16

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 1117, sheet.

1–29

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, Census 1, File 542, Sheet. 2–7

Central State Historical Archive of Georgia, Fund 1837, census 1, case 5, sheet. 2–19

Stollerman case, “Georgia” newspaper, 1920, No. 50, p. 4

Stollerman’s case, “Georgia” newspaper, 1920, No. 49, p. 3

Georgian Legal Society, “Republic of Georgia” newspaper, 1918, No. 94, p. 3

Shmagailov case, “Republic of Georgia” newspaper, 1919, No. 23, p. 34

The case of the Dzegvi bridge explosion, “Republic of Georgia” newspaper, 1918, No. 124, p. 34

The case of the Dzegvi bridge explosion, “Republic of Georgia” newspaper, 1918, No. 127, p. 3

The case of the Dzegvi bridge explosion, “Republic of Georgia” newspaper, 1918, No. 128, p. 4

The case of the Dzegvi bridge explosion, “Republic of Georgia” newspaper, 1918, No. 123, p. 3

Petition of Dzegvikh bridge bombers, “Republic of Georgia” newspaper, 1919, No. 39, p. 2

Устав гражданскаго судопроизводства, Сводъ законовъ Российской Империи, Подъ редакциею И. Д. МордухайБолтовскаго, С.-Петербургъ, Деятель, 1914, Т. XVI, стр. 255-256

Устав уголовного судопроизводства, Сводъ законовъ Российской Империи, Подъ редакциею И. Д. МордухайБолтовскаго, С.-Петербургъ, Деятель, 1914, Т. XVI, стр. 502-503

Bendianishvili Al., The First Republic of Georgia (1918-1921), Vol. Chronicler, 2001, 366 p.

Bendianishvili Al., The National Question in Georgia 1801-1921, Vol. Science, 1980, 275 p.

Vadachkoria School, Georgian Social-Democracy in 1917-1921, Vol. Science, 2001, 496 p.

Kupatadze B., History of the Government of Georgia, Vol. Universal, 2009, 149 p.

Matsaberidze M., The Political Concept of the 1921 Constitution of Georgia, Vol. 1997, 488 p.

Matsaberidze M., Drafting and Adoption of the Constitution of Georgia by the Constituent Assembly, Parliamentarianism Experience of the Constituent Assembly of Georgia, Scientific Conference Dedicated to the 90th Anniversary of the 1921 Constitution of Georgia, Vol. Institute of Political Studies and TSU, 2011, 27 p.

Papashvili T., Judicial system of the Democratic Republic of Georgia - basic legal

aspects, I National Conference on Constitutional Law, Vol. Davit Batonishvili Institute of Law and Eastern European University, 2013, pp. 94-108.

Papuashvili G., The 1921 Constitution of the Democratic Republic of Georgia from a 90-year perspective, Publication of the Constitutional Court of Georgia, Batumi, 2011, 132 p.

History of Georgia XIX-XX century, Vol. Palette, 2012, vol. 4. 512 p.

History of Georgia XX century, Vol. Artanuj, 2003, 272 p.

Supreme Court of Georgia, Jury Court, brief history of origin and development, ch. 2002, 52 p.

Surguladze A., Surguladze P, History of Georgia, Vol. TSU, Association of Young Historians of Georgia, 1991, 461 p.

I. Putkaradze, Judicial Power According to the Constitution of February 21, 1921, 90th Anniversary of the 1921 Constitution of Georgia, Batumi, 2011, 200 p.

Kantaria B., The way to a legal state, Tb., Law, 2002, 380 p.

P. Zhovladze, Constitutional Law of Georgia, vol. 1, tb., 2009, 264 p.

Tsikarishvili K., Court of Jury, Tb., 2007, 94 p.

Chanturia N., The National Council and its struggle for the restoration and strengthening of Georgian statehood, Vol. Universal, 2006, 182 p.

Javakhishvili N., Bonds of the Democratic Republic of Georgia (1919-1921), volume, 1998, 64 p.

Javakhishvili P., Elements of Constitutional Control in the Constitution of Georgia of February 21, 1921, I National Conference on Constitutional Law, Vol. Davit Batonishvili Institute of Law and Eastern European University, 2013, pp. 113-127.

Z. Jinjolava, State Law of the Republic of Georgia, T.S.U., 1997, 43 p.

ნინო მეგენიშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
ninomegeneishvili@gmail.com

შორენა თავაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
shtavadze@yahoo.com

**ფოტო-მიკროფირების ელექტრონული
დოკუმენტირების მნიშვნელობა
(ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული
მიკროფირების საცავის მაგალითზე)**

თანამედროვე ეპოქა ციფრული ტექნოლოგიებისა და შესაძლებლობების ხანაა, რაც ცვლის სამუშაო სტანდარტსა და მეთოდოლოგიას. ეს შეეხება არამარტო ზუსტ მეცნიერებებს, ყოფით დეტალებს, საკომუნიკაციო სფეროსა და ა.შ., ასევე კულტურულ შემოქმედებით მოღვაწეობასა და სამეცნიერო აქტივობებს.

ციფრული ტექნოლოგიები ამარტივებს მუშაობის პროცესს და შლის სივრცით ბარიერს სხვადასხვა ქვეყანაში მოღვაწე მკვლევრებს შორის. იქმნება ცენტრალური საინფორმაციო ბაზა, რაც ამარტივებს წვდომას სხვადასხვა პროფესიულ ინფორმაციაზე და ქმნის მეცნიერთა კოორდინაციის საუკეთესო საშუალებას მსოფლიოს ნებისმიერ ადგილას.

არამატერიალური კულტურული მემკვიდრეობა კონკრეტული ერისა და ეთნოსის უტყუარი ფაქტობრივი მტკიცებულებაა, რომელიც ინახავს ინფორმაციას არა მარტო ცალკეული ეთნოსისა და ერის, არამედ სხვადასხვა ქვეყანასთან მათი ისტორიულ-კულტურული ურთიერთობების შესახებ. მონაცემთა ბაზა ქმნის მარტივ საშუალებას, ერთ კვლევით ლანდშაფტზე დალაგდეს სხვადასხვა ქვეყანაში დაცული ინფორმაცია.

ეს პროცესი დაწყებულია და ეტაპობრივად გრძელდება მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაში. საქართველო, როგორც მსოფლიოს ერთ-ერთი ძველი ცივილიზაცია, დიდი ისტორიისა და კულტურის

მატარებელი, მნიშვნელოვან გეოსტრატეგიულ არეალში მდებარე ქვეყანა, მრავალი არსებული და გამქრალი სახელმწიფოს ისტორიულ გზაჯვარედინს წარმოადგენს, ამდენად, მისი წერილობითი ძეგლების კვლევა სცილდება საქართველოს ფარგლებს და წარმოადგენს მსოფლიოს საისტორიო ღირებულებას. უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოში დაცული წერილობითი ძეგლების შესახებ ცნობებს მცირე ადგილი უკავია მსოფლიოს საინფორმაციო ბაზაში, ამიტომ მნიშვნელოვანია საქართველოში დიგიტალური ჰუმანიტარიის განვითარება, იმ წერილობითი წყაროების ციფრული ბაზის შექმნა, რომლებიც ინახება საქართველოს საცავებში. საქართველოში ამ მხრივ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი ერთ-ერთი წამყვანი ორგანიზაციაა.

ენისა და კულტურის ძეგლების თანამედროვე გამოცდილებამ საფუძველი ჩაუყარა ახალ დისციპლინას – დიგიტალურ ჰუმანიტარიას, რომელსაც დღეისათვის გააჩნია საკუთარი თეორიული ბაზისი (დიგიტალური დოკუმენტირებისა და არქივირების ძირითადი პრინციპები და მეთოდები) და ჩარჩო პროგრამა, ანუ რესურსების მოპოვების (მასალის ჩაწერის), აღრიცხვის (რეგისტრაციის), ტექნიკური დამუშავების (დიგიტალიზაციის), შენახვის (არქივირების) და შემდგომი მოვლის (დაცვის) მეთოდოლოგიური და ტექნოლოგიური საშუალებები.

დიგიტალური ჰუმანიტარიის კონტექსტში გაფართოვდა წერილობითი წყაროებისა და სამეცნიერო პუბლიკაციების მნიშვნელობა და მან მიიღო „დინამიკური სამეცნიერო დოკუმენტის“ სახელწოდება, რომელიც აერთიანებს არა მარტო ტექსტს, არამედ მულტიმედიას, მეტამონაცემებს, დინამიკურ გარემოს და ყოფით ინტერნეტ საკომუნიკაციო ენას აკადემიურ ფორმატში (თანდაშვილი, 2016).

საქართველოში ხელნაწერების ციფრულ დოკუმენტირებას თავისი ისტორია აქვს. ხელნაწერთა შეგროვებისთანავე დაიწყო ზრუნვა და ფიქრი მათი დაცვის მექანიზმებისა და მეთოდოლოგიის შემუშავებაზე. ერთ-ერთი პრევენციული ქმედება იყო ხელნაწერთა ფოტო-მიკროფირების შექმნა, რაც უზრუნველყოფდა მათ ნაკლებ მოხმარებას. ამის მაგალითია ექვთიმე თაყაიშვილის ინიციატივით დიმიტრი ერმაკოვისა და ალექსანდრე როინაშვილის მიერ გადაღებული ხელნაწერები, მათ შორის ადიშის სახარების ფოტონიმუშების შექმნა. ხელნაწერთა ფოტო-მიკროფირების, ნეგატივებისა და სლაიდების შექმნას თანდათან უფრო მასშტაბური სახე მიეცა. მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ ხდებოდა ყველა იმ ხელნაწერი ერთეულის, რომელიც მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში შედიოდა, ფოტოფიქსაცია. სწორედ ამიტომ, ხელნაწერების დაცვისა და საზღვარგარეთ არსებულ სხვადასხვა ფონდში დაცული ქართულ ხელნაწერთა ასლების მოძიების მიზნით, ხელნაწერთა ინსტიტუტის დაარსებიდან მალევე, 1964 წელს დაიწყო ხელნაწერთა ინსტი-

ტუტში დაცული ყველა წერილობითი ნიმუშის გადაღება და მიკროფირების დამზადება. შეიქმნა ფოტო-მიკროფირების საცავი. ძველი სტანდარტით ხელნაწერების ფოტოფიქსირება გაგრძელდა მანამდე, მცირე გამონაკლისების გარდა, სანამ დაინერგებოდა გაციფრულების ახალი, თანამედროვე მეთოდოლოგია.

1956 წელს მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკამ შეიძინა ქართულ ხელნაწერთა სინური და იერუსალიმური კოლექციების მიკროფირები, რომლის დუბლები გადასცა ხელნაწერთა ინსტიტუტს. 1981 წელს რეჟისორმა გ. პატარაიამ და მკვლევარმა ა. მიქაბერიძემ გადაიღეს ათონის ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია (72 ერთეული) და ფირები გადასცეს სახელმწიფო უნივერსიტეტის, მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკასა და ხელნაწერთა ინსტიტუტს. ამგვარად, ცენტრში დაცულია სინას, ათონის, იერუსალიმის წიგნსაცავებში არსებულ ქართულ ხელნაწერთა მიკრო-ფოტო კოლექცია.

ფოტო-მიკროფირების საცავი ეტაპობრივად მდიდრდებოდა საზღვარგარეთ და საქართველოს სხვა საცავებში დაცული ქართული და უცხოური ხელნაწერების მიკროფირებით. ფოტო-მიკრო საცავში დღეისათვის გვაქვს 40-მდე სხვადასხვა ფონდში, მათ შორის, პარიზისა და ბოდლეს ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში, ვატიკანის, სტრასბურგის უნივერსიტეტის, ვენის, ჰარვარდის, გრაცის და მსოფლიოს სხვა ქვეყნებსა და საქართველოს სხვადასხვა (ქუთაისის, მესტიის, ზუგდიდის, ბათუმის, თელავის, ახალციხის, გორის) საფონდო კოლექციაში დაცული ქართულ ხელნაწერთა ფოტო-მიკრო პირები, რომელთაც, ხშირ შემთხვევაში, ხელნაწერი წიგნის ღირებულება გააჩნიათ.

აღსანიშნავია, რომ მიკროფირების ფონდი მოიცავს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული უცხოენოვან ხელნაწერთა კოლექციას, ცალკე ფირზეა დაცული მივლინებებისა და ექსპედიციების ჩანაწერები, ანდერძ-მინაწერთა მიკროფირები, კერძო პირთა კოლექციაში დაცული ხელნაწერების მიკროფირები, ფოტოსაცავში დაცულია 566 ერთეული ეპიგრაფიკული ნიმუშების ფოტო-მიკროფირები, ნეგატივების უმდიდრესი კოლექცია, რომელიც შესრულებულია სხვადასხვა მასალაზე (ფირებზე, სლაიდებზე, მინებზე).

ფოტო-მიკრო საცავში არის რუსეთის ცენტრალური სახელმწიფო სამხედრო ისტორიულ არქივში, რუსეთის საგარეო პოლიტიკის არქივსა და ძველი აქტების ცენტრალურ ფონდში დაცული წერილობითი წყაროების ფოტო-მიკროფირები, 2000-მდე ერთეული.

მნიშვნელოვანია სვანეთის (საქართველო) მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცული ადიშის ოთხთავის ფოტოასლი. იგი გადაღებულია დ. ერმაკოვის მიერ, რომელიც გამჟღავნებულია ძვირფასი მეტალის მარილების გამოყენებით.

ამგვარად, ჩატარებული უდიდესი სამუშაოს შედეგად, ამჟამად საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფოტო-მიკრო-

ფირების საცავში ინახება ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული თითქმის ყველა ხელნაწერის მიკროფირი. კერძოდ, ყველა ისტორიული დოკუმენტის მიკროფირი Ad-2297, Sd-5514, Hd-15108, Qd-10944; ქართულ ხელნაწერთა მიკროფირები (მხოლოდ მცირედ ნაკლებია Q ფონდი) - A-1734, S-5375, H-3265, Q-1480, ასევე Q-1480, Q-1519, Q-1566 ფირები. ასევე დაცულია ხელნაწერთა ფირები: ოსმალური 11, არაბული 7 ხელნაწერი და 60 ისტორიული დოკუმენტი, სპარსული 9 ხელნაწერი და 13 ისტორიული დოკუმენტი, სომხური 1, ბერძნული 34, რუსული 4. ცალკე ფონდად გამოყოფილია varia-1, სადაც დაცულია სხვადასხვა ენაზე გადაწერილი ხელნაწერთა ფირები. მიკროფირების ფონდში ცალკეა გამოყოფილი ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერების 4, მივლინებებისა და ექსპედიციების 1, ასევე კერძო პირთა კოლექციის 9 ფირი. რაც შეეხება საზოგადო მოღვაწეთა მიკროფირების კატალოგს, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის მიკროფირების საცავში დაცულია გ. ჭავჭავაძის - 216, წერეთლების - 500-მდე, თუმანიშვილების - 212, გ. ბოჭორიძის - 68, ლ. ანდრონიკაშვილის - 100, მ. თუმანიშვილის - 100, გ. თუმანიშვილის - 100, ალ. ეპისკოპოსის - 1867, კ. საძაგლიშვილის - 1615, მ. კელენჯერიძის - 253, პლ. იოსელიანის - 142, მარი ბროსეს - 167, სხვადასხვა - 527, ვ. კარბელაშვილის - 881, ალ. ყაზბეგის - 329, ი. დავითაშვილის - 118, დ. მელვინეთუხუცესის - 56, პ. უმიკაშვილის - 42, ეგ. ნინოშვილის - 30, ივ. ჭავჭავაძის - 1163, ი. სონღულაშვილის - 452, გრ. წერეთლის - 3635, აკ. წერეთლის - 873, ექ. თაყაიშვილის - 2200, ილ. ნაკაშიძის - 442, გრ. ორბელიანის - 717, გ. წერეთლის - 587, ანასტასია თუმანიშვილის - 962, რაფიელ ერისთავის - 1097, დ. ბაქრაძის - 182, ს. მესხის - 89, ვეიდენბაუმის - 1973, ვაჟა-ფშაველას - 262, ილ. ჭავჭავაძის - 1052, დ. ყიფიანის - 1956, ალ. ხახანაშვილის - 882, თ. ჟორდანიას - 824, ჯორჯაძეების - 58, მიხ. მაჩაბლის - 1626, ალ. ჭაბადარის - 45, კ. სმირნოვის - 156, ი. ელიაშვილის - 220, კ. კეკელიძის - 949, მესხიშვილების - 389, თ. კიკვიძის - 43, კ. ცინცაძის - 312, დ. მუსხელიშვილის - 135, გოგებაშვილის - 640 ფირი.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი მსოფლიოს ერთ-ერთი წამყვანი წერილობითი ძეგლების კვლევის სამეცნიერო დაწესებულებათაა. რომელიც ხელნაწერთა დაცვასთან ერთად, ითვალისწინებს წყაროების ფუნდამენტურ კვლევა-შესწავლას, არქეოგრაფიული აღწერილობების შექმნას, გამოქვეყნებას, მათი დაცვის, პრევენციულ კონსერვაციასა, კონსერვაცია-რესტავრაციას, შესაბამისი რეკომენდაციების შემუშავებასა და საცავების სისტემატურ მონიტორინგს. სწორედ ამიტომ, ხელნაწერთა დაცვის მიზნით, გასულ საუკუნეში შექმნილი მიკრო ფირების გაციფრულება საშუალებას მოგვცემს, შევადაროთ ხელნაწერის მდგომარეობა პირველად გაციფრულებიდან დღემდე.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან

ფუნქციას წარმოადგენს წერილობითი ძეგლების დიגיტალიზაცია, რომელიც საკმაოდ შრომატევადია და სრული კოლექციის გაციფრულებას ათწლეულები სჭირდება.

ციფრული ტექნოლოგიების ეპოქაში საზოგადოებრივ ინტერესს იწვევს არა მხოლოდ ისტორიული თუ ყოფილი მოვლენებისა და პროცესების შინაარსი, არამედ ინფორმაციის ვიზუალიზაცია, გამოსახულებითი მეთოდით ინფორმაციის მიწოდება, რომელიც კომუნიკაციის ერთ-ერთ ყველაზე გავრცელებულ ფორმად გადაიქცა. მონაცემთა ვიზუალიზაციამ ფართო გამოყენება პოვა სამეცნიერო და სტატისტიკურ კვლევებში, მონაცემთა მოპოვების სფეროში, პედაგოგიურ დიზაინში, საინფორმაციო ანგარიშებსა და ანალიტიკურ მიმოხილვებში.

საქართველო, როგორც სამყაროს ერთ-ერთი ცოცხალი ცივილიზაცია, მრავალ საინტერესო ისტორიულ ცნობას ინახავს, რომლის ისტორიული მნიშვნელობა სცილდება საქართველოს ფარგლებს. მიუხედავად ამგვარი დიდი ისტორიისა, თანამედროვე სამყაროს ციფრული სივრცე ღარიბია ამ უძველესი ცივილიზაციის შესახებ წერილობითი დოკუმენტების ძეგლებით. თანამედროვე ეპოქის ერთ-ერთ მთავარ დამახასიათებელ ნიშნად გადაიქცა უახლესი ტექნოლოგიების გამოყენება მონაცემთა მოცულობითი ინფორმაციის შექმნისა და ანალიზისათვის. გაცილებით დიდი მოცულობა აქვს ციფრული კულტურის არტეფაქტებს, რომელთა რიცხვი ინტერაქტიულ მედიაში მილიარდებს აღწევს. რაოდენობრივი მაჩვენებლებისა და ხარისხობრივი დასკვნების მისაღებად დიგიტალურმა ჰუმანიტარიამ მრავალი ტექნოლოგიური ინსტრუმენტი და კვლევითი მეთოდი შეიმუშავა. ისინი სხვადასხვა ანგარიშში, სტატისასა და წიგნშია განხილული.

დიგიტალური ჰუმანიტარია იმგვარ ინფორმაციულ ეპოქაში წარმოიშვა, როცა ელექტრონულმა კომუნიკაციამ და ინტერნეტმა საწყისი მონაცემების მოძიებისა და ჰუმანიტარული ინფორმაციის ათვისების დრო მინიმუმამდე დაიყვანა. კულტურული და ჰუმანიტარული მეცნიერების ინფორმაციის გაციფრულების ხელმისაწვდომობამ კი დააჩქარა იდეებისა და მონაცემების გაცვლა.

ელექტრონული კომუნიკაციის წყალობით, ლიტერატურული ტექსტებისა და კულტურული ფენომენების ციფრული რეპრეზენტაციების რაოდენობა დღითიდღე მატულობს, იხვენება და ფართოდ ვრცელდება დიგიტალური ჰუმანიტარიის მიღწევები, კვლევის მეთოდები და ინსტრუმენტები, ამიტომ ქართული ხელნაწერი ძეგლების ციფრული ვერსიის დამატება საერთო ციფრულ ბაზაში ხელს შეუწყობს და გაამარტივებს ფუნდამენტურ, შედარებით-ანალიტიკურ სამეცნიერო კვლევებს.

თანამედროვე სამყაროში ჰუმანიტარული მეცნიერება, როგორც ირაციონალური მეცნიერება, ახალგაზრდებში ნაკლები ინტერესით

სარგებლობს, ამიტომ ის „მომაკვდავ“ მეცნიერებად ითვლება. ამის მიზეზია რაციონალური სურვილებისა და მათთვის საინტერესო მიმართულების (ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ჰუმანიტარული მეცნიერება) ტექნიკური შესაძლებლობების მაღალი დისბალანსი. გამარტივებული სამუშაო სივრცე-შესაძლებლობა დააბალანსებს რაციონალურ სურვილებს, ახალგაზრდების პროფესიულ ინტერესსა და მისწრაფებებს. კრიზისიდან გამოსავალი ფილოლოგიური მეცნიერების პოპულარიზაციაშია, რადგან ფილოლოგია თავად კულტურის ისტორია და სწორედ მაღალი კრიტიკული შესაძლებლობა სწავლობს დოკუმენტების სოციალურ ისტორიას. სწორედ ამ ფუნქციას ასრულებს ციფრული ჰუმანიტარია, სადაც უმთავრესი ადგილი უნდა დაეთმოს ფილოლოგიას, „ფუნდამენტურ მეცნიერებას ადამიანის მეხსიერების შესახებ“ – „საერთო მეცნიერებას“ ლიტერატურაზე, ტექსტებზე, რომელთან მიმართებაშიც სხვა ჰუმანიტარული დარგები – ისტორია, ეთნოგრაფია, არქეოლოგია და ანთროპოლოგია დიდი შენაკადების როლს ასრულებენ. საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული წერილობითი ძეგლები მოიცავს ვრცელ ქრონოლოგიურ ჩარჩოს (V-XX სს.), გამოირჩევა თემატური მრავალფეროვნებით და მდიდარია სხვადასხვა ენაზე დაცული არტეფაქტებით (თანდაშვილი, 2020).

თანამედროვე ეპოქაში დიგიტალური ჰუმანიტარიის კონტექსტში გაფართოვდა წერილობითი წყაროებისა და სამეცნიერო პუბლიკაციების მნიშვნელობა და მან მიიღო „დინამიკური სამეცნიერო დოკუმენტი“ სახელწოდება, რომელიც აერთიანებს არა მარტო ტექსტს, არამედ მულტიმედიას, მეტამონაცემებს, დინამიკურ გარემოს და ყოფით ინტერნეტ საკომუნიკაციო ენას აკადემიურ ფორმატში.

ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულ წყაროებზე სამეცნიერო კვლევითი ცენტრებისა და მკვლევართა ინტერესი საკმაოდ მაღალია, მაგრამ შესაბამისი ციფრული ბაზა არ შეესაბამება საერთაშორისო, თანამედროვე მოთხოვნებს. საჭიროა მეტი ციფრული საინფორმაციო ქსელის შექმნა, რის შედეგადაც მივიღებთ წყაროების ვრცელ ბაზას, ბიბლიოგრაფიული დანართით, აღწერილობებისა და ფოტო-მიკროსაცავის დაცულობის მაღალი სტანდარტების კვლევის შესახებ ინფორმაციას.

დიგიტალური ჰუმანიტარიის შესაძლებლობები, თანამედროვე ლანდშაფტი აერთიანებს კონფერენციების, თემატურ ჟურნალების, საზაფხულო სკოლების განხორციელების მრავალფეროვან მეთოდებს (ხალვაში, 2018).

თანამედროვე დიგიტალური ჰუმანიტარიის მიზნებიდან გამომდინარე, გასათვალისწინებელია შემდეგი თავისებურებები:

ზოგადი ინფორმაცია - ხელნაწერი წიგნების, ისტორიული დოკუმენტების, საზოგადო მოღვაწეთა პირადი საარქივო ფონდების რან-

ჟირება;

დარგობრივი დაჯგუფება - ხეც-ში დაცული თემატურად და ჟანრობრივად მრავალფეროვანი მასალის, საერო და სასულიერო შინაარსის ძეგლების, ფონდების მიხედვით (A, S, H, Q, Ad, Sd, Hd, Qd, საზოგადო მოღვაწეთა პირადი საარქივო ფონდები) გამარტივებული ფილტრაცია;

ქრონოლოგიური დაჯგუფება - ხეც-ში დაცული მასალა მოიცავს V-XX საუკუნეების ქრონოლოგიურ ჩარჩოს;

დამწერლობის მიხედვით - წერილობითი ძეგლები შესრულებულია ქართული დამწერლობის სამივე სახით, ასევე უცხოურ ენაზე შესრულებული ხელნაწერები;

დიגיტალური ჰუმანიტარია ინტერდისციპლინურ დარგს წარმოადგენს და ამ დარგში მომუშავე მკვლევრებისგან მოითხოვს როგორც წერილობითი ტექსტების ვიზუალიზაციას, ე.წ. კრიტიკული დიგიტალური რედაქციების, ასევე წერილობით წყაროებთან დაკავშირებული სამეცნიერო პუბლიკაციების საინფორმაციო ბაზის შექმნას.

თავდაპირველად მიკროფირების გამოყენება დაიწყო საბანკო სისტემაში, ინფორმაციის შენახვის ეს მეთოდი მოიწონეს ბიბლიოთეკებმა და დაიწყო წერილობითი და ბეჭდური ფონდების ჩანერა მიკროფირებზე.

არსებობდა ფირის სხვადასხვაგვარი სახეობა:

1. ცელულოზის ნიტრატი - ცელულოზის ნიტრატი ძირითადად გამოიყენებოდა კინოფილმების, სამთავრობო ჩანაწერების და სტუდიური ფოტოგრაფიული ფილმების აპლიკაციებისთვის. ნიტრატის მარაგი შედარებით იშვიათად გამოიყენებოდა კომერციული მიკროფორმების წარმოებისთვის. ნიტრატის ფირის გამოყენება მალევე შეწყდა, რადგან ის იყო ძალიან აალებადი და მიდრეკილი სწრაფი გაფუჭებისკენ არასათანადო შენახვის გარემოში მოთავსებისას. 1950-იან წლებში შეიქმნა ახალი, უსაფრთხო ფირის მარაგი, როგორცაა ცელულოზის აცეტატი და ცელულოზის ტრიაცეტატი;

2. აცეტატი - აცეტატის ფირის გამოიყენებოდა 1950-იანი წლებიდან 1980-იანი წლების შუა პერიოდამდე. აცეტატის ფირის, თუ სათანადოდ მომზადებული და სათანადოდ ინახება, სიცოცხლის ხანგრძლივობა (LE) ასი წელია. აცეტატის ფირის მარაგი შეიძლება სწრაფად დაზიანდეს ტემპერატურისა და ტენიანობის ცვალებადობის, განსაკუთრებით მაღალი ტემპერატურისა და ტენიანობის არსებობისას. ფირის ქიმიური შემადგენელი იშლება და წარმოქმნის ძმარმჟავას, რომელიც აწარმოებს ძმრის შესამჩნევ არომატს, აქედან მომდინარეობს სახელწოდება ძმრის სინდრომი. ძმრის სინდრომი იწვევს აცეტატის ფუძისა და ემულსიის კუმშვასა და დამახინჯებას, რაც ფილებს გამოუსადეგარს ხდის. აცეტატური ფილმების შენახვა ცივ ან გრილ საცავში ერთადერთი საშუალებაა დაზიანების შესამცირებლად და, ცხადია, ეს არ იყო პრაქტიკული, ოპტიმალური და

რაციონალური გამოსავალი კოლექციების აღსანუსხად;

3. პოლიესტერი - პოლიესტერის ფირის მარაგი გამოიყენება თითქმის ექსკლუზიურად დღეს მიკროფირების წარმოებისთვის. პოლიესტერი ქიმიურად სტაბილურია და ფიზიკურად გამძლეა, ამიტომ ბიბლიოთეკებმა, არქივებმა და გამომცემლებმა მასიურად დაინყეს მისი გამოყენება. პოლიესტერის ფილმების სიცოცხლის ხანგრძლივობა ხუთასი წელია სათანადო დაცვის პირობებში.

კინოგადაღებისა, ჟურნალ-გაზეთების ასლების ფოტოგრაფირებისა თუ ხელნაწერი წყაროების ასლების აღსანუსხად გამოიყენებოდა სხვადასხვა ზომის მიკროფილმი ან მიკროფირი. როგორც ცნობილია, ხეც-ის საცავში დაცული მიკროფირები გადაღებულია 60-80-იან წლებში, როცა წერილობითი ძეგლების აღსანუსხად გამოიყენებოდა მაღალი ხარისხის პოლიესტერის ფირები, სლაიდები და 2-3 მმ-იანი მინა. იმდროინდელი სტანდარტებით მიკროფირების გარჩევადობა - micrat 200, micrat 300 - შეესაბამებოდა 1 მილიმეტრზე 300 ხაზის ტევადობას, ეს ტექნიკური პარამეტრები ქმნიდა მაღალი გარჩევადობის შესაძლებლობას. კულტურული მემკვიდრეობის ფოტოფიქსაციის დროს იყენებდნენ ძვირფასი კრისტალებისგან შედგენილ ფირებს, რაც ტექსტის გარჩევადობასთან ერთად, უზრუნველყოფდა ფირების დაცვის მაღალ ხარისხს გრძელვადიან პერსპექტივაში შესაბამის კლიმატ-კონტროლის პირობებში. იქმნებოდა ხელნაწერთა ორგვარი შავ-თეთრი მიკრო-ფირები - პოზიტივი და ნეგატივი. ფირების ზომა მერყეობდა 35 მმ - იშვიათად 60 მმ, რაც განსხვავდება თანამედროვე ტექნიკური მონაცემებისგან (ხილვადობით, შუქ-ჩრდილებით, გამოსახულებს სიმკვეთრითა და მასშტაბით), ამიტომ მიკროფირების გაციფრულება და სერვერზე განთავსება მოითხოვს შესაბამისი ტექნოლოგიების ცოდნას (Cole, 2003).

მნიშვნელოვანია მიკროფირების დაცვის მექანიზმის განსაზღვრა. მიკროფილმი და მიკროფირი უნდა ინახებოდეს ტუტე ნეიტრალურ ბუფერულ ყუთებში. მიკროფორმები უნდა ინახებოდეს არა ხის, არამედ უჟანგავი ფოლადის დახურულ კარადებში, მზისა და მავნე ულტრაიისფერი გამოსხივებისგან დაცულ ადგილას. შავ-თეთრი ფირების დაცვის ოპტიმალური ტემპერატურა არ უნდა აღემატებოდეს 17 °C -ს, რეკომენდებული ტენიანობა - 50%-ს, ±5%. შენახვისა და გამოყენების ზონებში მნიშვნელოვანია ინვენტარის რეგულარული განმედა, რადგან ცნობილია, რომ მტვერი არის მიკროფილმზე ნაკანრების გაჩენის წყარო.

საბჭოთა და შემდგომ პერიოდში ნაკლები ყურადღება ეთმობოდა მიკროფირების დაცვას, იგულისხმება საცავში ფირების დაცვისთვის საჭირო კლიმატ-კონტროლის განსაზღვრა. არ იყო დადგენილი დაცვისთვის საჭირო სტანდარტული ტენიანობა და ტემპერატურული მსაზღვრელი, არ შექმნილა მათი მდგომარეობის

აღმნიშვნელი პასპორტები, არ არის შექმნილი მათ შესახებ საინფორმაციო რეესტრი, რაც უზრუნველყოფდა მიკროფირების პრევენციულ კონსერვაციას, ამდენად, მიკროფირების დაცვისთვის სასურველი პრევენციული საკონსერვაციო ღონისძიებები მნიშვნელოვანია. რესტავრატორის მიერ უნდა შეფასდეს მიკროფირების მდგომარეობა, დაზიანების შემთხვევაში განისაზღვრება დაზიანების ხარისხი, ასევე გაიცეს კონსერვაციისთვის საჭირო რეკომენდაცია, შესაძლებლობის ფარგლებში უნდა ჩატარდეს პრევენციული კონსერვაცია. სასურველია იმ ფონდების მიკროფირების ამობეჭდვა, რომლის ფოტოპირი არ ინახება ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფოტოსაცავში, ესეც არის ხელნაწერების დაცვის ერთ-ერთი პრევენციული ღონისძიება, რაც დანერგილია ეროვნულ არქივში.

მიკროფირების გაციფრულება ხელს შეუწყობს წერილობითი წყაროების მდიდარი ციფრული ბიბლიოთეკის შექმნას, რაც გამარტივებს წვდომას პროფესიული და დაინტერესებული მკითხველისთვის ამ უმდიდრეს ინფორმაციაზე. თანამედროვე ეპოქაში დიგიტალური ჰუმანიტარიის განვითარება სამეცნიერო კვლევებს ახალი კუთხით უდგება, შესაბამისად, სამეცნიერო და ტექნოლოგიური მიმართულების ნაზავი, საშუალებას მოგვცემს, დავიცვათ დაზიანებისა და განადგურებისაგან ცენტრში დაცული მასალა, ასევე თანამედროვე მეთოდებით, ყოველგვარი ტერიტორიული დაშორების პრობლემების გარეშე მივანოდოთ მასალა ნებისმიერ მკვლევარს, რაც ერთ-ერთი მთავარი მიმართულებაა ნებისმიერი იმ ორგანიზაციის, რომელიც ფლობს სამეცნიერო ხასიათის კოლექციას.

დამონეპაანი:

თანდაშვილი, მანანა. 2016. ენის დიგიტალური დოკუმენტირება, ბსუ.

თანდაშვილი, მანანა. 2020. ენისა და კულტურის დოკუმენტირების თანამედროვე მეთოდები და ინსტრუმენტები, თბ. 2020.

ხალვაში, რამაზი. 2018. დიგიტალური ჰუმანიტარიის შესავალი, ბათუმი.

Timothy, Cole, 2003. "Using OAI-PMH to Aggregate Metadata Describing Cultural Heritage Resources," Presented at the ALA/CLA Annual Conference (June 2003, Toronto, Canada). Available: http://dli.grainger.uiuc.edu/publications/twcole/ala2003oai/ALA2003_O.

<https://guides.lib.uw.edu/c.php?g=342245&p=2305093>.

NINO MEGENEISHVILI

Korneli Kekelidze Georgian National
Centre of Manuscripts,
Georgia
ninomegeneishvili@gmail.com

SHORENA TAVADZE

Korneli Kekelidze Georgian National
Centre of Manuscripts,
Georgia
shtavadze@yahoo.com

**THE IMPORTANCE OF ELECTRONIC DOCUMENTATION OF
PHOTO-MICROFILMING
(EXAMPLE OF THE MICROFIRS (TAPES) DEPOSITORY AT THE
NATIONAL MANUSCRIPT CENTER)**

The modern age is characterized by digital technologies and opportunities that are transforming work standards and methodologies. This transformation extends beyond exact sciences, divisional details, and communication fields to encompass cultural and creative work as well as scientific activities.

Digital technologies streamline work processes and eliminate spatial barriers among researchers in different countries. A central information base is established, simplifying access to various professional information and providing an efficient means to coordinate scientists globally.

Intangible cultural heritage serves as unmistakable evidence of a particular nation and ethnos, preserving information not only about the individual ethnos and nation but also about their historical-cultural relations with different countries. The database facilitates the organization of information from different countries into one research landscape.

This global process is unfolding step by step in various countries, including Georgia, which, as one of the world's oldest civilizations and a bearer of rich history and culture, holds a unique position as a historical crossroads. The research of its written monuments extends beyond Georgia, representing a historical value for the world. It's noteworthy that information about written monuments preserved in Georgia occupies a relatively small space in the world's information base. Therefore, develop-

ing digital humanities in Georgia, particularly creating a digital database for written sources stored in Georgian repositories, is crucial. In this regard, the National Center of Manuscripts stands out as one of the leading organizations in Georgia.

The modern experience with language and cultural monuments laid the foundation for a new discipline – digital humanities, which now has its own theoretical basis (main principles and methods of digital documentation and archiving) and a comprehensive program framework, encompassing resource acquisition (material recording), accounting (registration), technical processing (methodological and technological means of digitization), storage (archiving), and ongoing maintenance (protection).

In the context of digital humanities, the significance of written sources and scientific publications has expanded, now termed “dynamic scientific documents,” combining not only text but also multimedia, metadata, dynamic environments, and the language of Internet communication in an academic format (Tandashvili, 2016).

Digital documenting of manuscripts in Georgia has its own historical development. As soon as manuscripts were collected, efforts were initiated to develop mechanisms and methodologies for their preservation. One preventive measure was the creation of photo-microfilming of manuscripts, ensuring their conservation. Examples include the manuscripts photographed by Dimitri Ermakov and Aleksandre Roinashvili on the initiative of Ekvtime Takaishvili, including the creation of photo samples of the Adish Gospel. The practice of photo-microfilming manuscripts, negatives, and slides gradually expanded on a larger scale. After the Second World War, all manuscripts in the museum’s manuscript department were photo-fixed. Consequently, shortly after the establishment of the Institute of Manuscripts in 1964, all written samples preserved there were photographed and microfilmed to protect manuscripts and locate copies of Georgian manuscripts preserved in various funds abroad. This effort resulted in the creation of a photo-microfilming repository. The old standard of manuscript photofixation persisted, with few exceptions, until the introduction of the new, modern digitization methodology.

In 1956, the Academy of Sciences library acquired microfilms of the Sinaitic and Jerusalem collections of Georgian manuscripts, providing copies to the Institute of Manuscripts. In 1981, director G. Pataraya and researcher A. Mikaberidze filmed the Athos collection of Georgian manuscripts (72 items), delivering the tapes to the Library and Institute of Manuscripts at the State University, Academy of Sciences. Consequently, the center now preserves a micro-photo collection of manuscripts from the libraries of Sinai, Athos, and Jerusalem.

The photo-microfiring repository gradually expanded with microfilms

of both Georgian and foreign manuscripts preserved abroad and in various repositories within Georgia. Currently, the collection comprises approximately 40 different funds, including those from Paris and Baudelaire National Libraries, the Vatican, the University of Strasbourg, Vienna, Harvard, Graz, and others worldwide. Additionally, it contains photo-micrographs of Georgian manuscripts from different regions of Georgia (Kutaisi, Mestia, Zugdidi, Batumi, Telavi, Akhaltsikhe, Gori), many of which hold the value of a manuscript book.

It's noteworthy that the microfilm fund encompasses a collection of foreign language manuscripts in the National Manuscript Center, records of business trips and expeditions on a separate tape, microfilms of wills, microfilms of manuscripts from private collections, 566 units of photo-microfiche of epigraphic samples, and a rich collection of negatives made on various materials (tapes, slides, glasses).

The photo-micro storage includes up to 2000 photo-microfiches of written sources from the Central State Military Historical Archive of Russia, the Archive of Foreign Policy of Russia, and the Central Fund of Old Acts. Of particular importance is a photo copy of the four chapters of Adishi preserved in the Museum of Local Lore in Svaneti (Georgia), taken by D. Ermakov, utilizing precious metal salts.

Through extensive efforts, nearly all microfilms of manuscripts preserved in the National Center of Manuscripts are now stored in the photo-microfiring storage. This includes microtapes of historical documents Ad-2297, Sd-5514, Hd-15108, Qd-10944; Microtapes of Georgian manuscripts (with only slight gaps in the Q fund) - tapes A-1734, S-5375, H-3265, Q-1480, Q-1519, Q-1566. Additionally, Ottoman-11, Arabic-7 manuscripts and 60 historical documents, Persian-9 manuscripts and 13 historical documents, Armenian-1, Greek-34, Russian-4 manuscript tapes are preserved. Varia-1 is set aside as a separate fund, housing tapes of manuscripts transcribed in different languages. The micro-tapes fund contains 4 tapes of wills and letters, 1 of business trips and expeditions, and 9 tapes from private individuals' collections.

Concerning the catalog of microfilms of public figures, it includes microfilms of G. Javakhishvili - 216, Tsereteli - about 500, Tumanishvili - 212, G. Bochoridze - 68, L. Andronikashvili-100, M. Tumanishvili-100, G. Tumanishvili-100, Al. Bishop's - 1867, K. Sadzaglishvili - 1615, M. Kelengeridze - 253, Pl. Yoseliani - 142, Marie Broses - 167, various - 527, V. Karbelashvili - 881, Al. Kazbegi 329, I. Davitashvili - 118, D. Megvinetukhutsesi - 56, P. Umikashvili - 42, Ex. Ninoshvili - 30, Iv. Javakhishvili - 1163, I. Songhulashvili - 452, Gr. Tsereteli-3635, Ak. Tsereteli-873, Ex. Takaishvili - 2200, Il. Nakashidze-442, Gr. Orbeliani - 717, G. Tsereteli - 587, Anastasia Tumanishvili - 962, Rafiel Eristavi - 1097, D. Bakradze - 182, S. Meskhi - 89, Weidenbaum - 1973, Vazha-Pshavela - 262, Il. Chavchavadze - 1052, D. Kifiani - 1956, Al.

Khakhanashvili - 882, T. Jordania - 824, Jorjadze - 58, Mich. Machablis - 1626, Al. Jabadaris-45, K. Smirnov - 156, I. Eliashvili - 220, K. Kekelidze - 949, Meskishvili - 389, T. Kikvidze - 43, K. Tsintsadze - 312, D. Tapes of Muskhelishvili - 135, Gogebashvili - 640 foundations.

The National Center of Manuscripts stands as one of the world's leading scientific institutions for the research of written monuments. In addition to manuscript protection, it conducts fundamental research and source study, creates archeographic descriptions, publishes works, engages in preventive conservation, conservation-restoration, provides relevant recommendations, and systematically monitors repositories. Digitizing the micro tapes created in the last century for manuscript protection will enable a comprehensive comparison of the manuscript's condition from its initial digitization to the present day.

One of the crucial functions of the National Center for Manuscripts is the digitization of written monuments, a process that, due to its complexity, spans decades to complete. In the digital age, not only the content of historical events but also the visualization of information has become essential, serving as one of the most common forms of communication. Data visualization is widely applied in scientific and statistical research, data mining, instructional design, informational reporting, and analytical reviews.

Despite Georgia's rich historical records extending beyond its borders, the digital space of the modern world lacks comprehensive documentation of this ancient civilization. In the contemporary era, the use of cutting-edge technologies for creating and analyzing voluminous data is a defining characteristic. The digital realm is teeming with billions of digital cultural artifacts in interactive media, and Digital Humanities has developed various technological tools and research methods to obtain quantitative indicators and qualitative findings, as discussed in numerous reports, articles, and books.

Digital humanitarianism emerged during the information age, leveraging electronic communication and the Internet to minimize the time required to find primary data and assimilate humanitarian information. The digitization of cultural and humanities information has accelerated the exchange of ideas and data.

The increasing number of digital representations of literary texts and cultural phenomena, coupled with advancements in digital humanities tools and research methods, underscores the importance of adding a digital version of Georgian handwritten monuments to the digital database. This addition will facilitate and simplify fundamental, relatively analytical scientific research.

In the modern world, humanitarian science, considered an irrational

science, is perceived as having less appeal among young people, contributing to its categorization as a “dying” science. The high imbalance between rational desires and the technical capabilities within areas of interest, particularly humanitarian science, is a key factor. A simplified workspace and opportunities will help strike a balance between rational desires, professional interest, and the aspirations of young people.

The solution to the crisis lies in popularizing philological science, as philology represents the history of culture itself and boasts high critical capacity in studying the social history of documents. Digital humanities, where philology holds a central position as the “fundamental science of human memory” and the “general science” of literature, texts, serves as a significant contributor. The written monuments preserved in the National Center of Manuscripts of Georgia span a broad chronological framework (V-XX centuries), exhibit thematic diversity, and are rich in artifacts preserved in different languages (Tandashvili, 2020).

In the modern era, within the context of digital humanities, the meaning of written sources and scientific publications has expanded, labeled as “dynamic scientific documents.” These documents combine not only text but also multimedia, metadata, dynamic environments, and the language of internet communication in an academic format.

Although the interest of scientific research centers and researchers in the sources protected in the National Center of Manuscripts is high, the relevant citation base does not meet international, modern requirements. It is imperative to create a multi-digital information network, resulting in an extensive source base with bibliographic appendices, descriptions, and research information of high standards preserved in the photo-micro storage.

The possibilities of digital humanities in the modern landscape encompass diverse methods of implementation, including conferences, thematic magazines, and summer schools (Khalvashi, 2018).

In pursuit of the goals of modern digital humanitarianism, the following features should be considered:

General Information: This encompasses the ranking of handwritten books, historical documents, and personal archival funds of public figures.

Sectoral Grouping: A simplified filtering system for thematically and genre-wise diverse materials, including monuments of both secular and religious content. This categorization is based on funds (A, S, H, Q, Ad, Sd, Hd, Qd, personal archival funds of public figures) preserved in Khets.

Chronological Grouping: The material preserved in Khets spans the chronological framework of the V-XX centuries.

According to Writing: Written monuments are found in all three forms of Georgian writing, as well as manuscripts made in foreign languages.

Digital Humanities Integration: Digital humanities, being an interdisciplinary field, requires researchers to visualize both written texts and create an information base of critical digital editions. This also involves incorporating scientific publications related to written sources.

The utilization of microtapes in preserving written and printed collections is a notable aspect of information storage. Initially used in the banking system, libraries adopted this method. Microtapes come in different types:

Cellulose Nitrate: Initially used for motion pictures, government records, and studio photographic film, this type was discontinued due to flammability and rapid deterioration. Safer film stocks, such as cellulose acetate and cellulose triacetate, were developed in the 1950s.

Acetate: Used from the 1950s to the mid-1980s, acetate film has a life expectancy of one hundred years if properly prepared and stored. However, it is susceptible to damage from changes in temperature and humidity, leading to vinegar syndrome.

Polyester: Almost exclusively used for microfilm production today, polyester film stock is chemically stable and durable. It has a lifespan of five hundred years under proper protection.

Microfilms preserved in Khets storage were taken in the 60s-80s using high-quality polyester films, slides, and 2-3 mm glass for preserving written monuments. The resolution of these microfilms, with technical parameters corresponding to micrat 200 and micrat 300 (300 lines per 1 millimeter), ensured high resolution. Precious crystals were used in the creation of films during the photofixation of cultural heritage, guaranteeing long-term protection under appropriate climate control conditions. Positive and negative types of black-and-white microtapes were produced, with sizes ranging from 35 mm to rarely 60 mm. Digitizing microtapes and placing them on a server requires knowledge of relevant technologies (Cole, 2003).

It is crucial to establish a robust mechanism for the protection of microfilms. Microfilm and microfiche should be stored in alkaline neutral buffer boxes, preferably in stainless steel closed cabinets rather than wooden ones, in a location shielded from sunlight and harmful ultraviolet radiation. The optimal temperature for safeguarding black and white films should not exceed 17 °C, with recommended humidity around 50% ±5%. Regular cleaning of inventory in storage and use areas is essential, as dust poses a known risk of causing scratches on microfilms.

During the Soviet period and beyond, insufficient attention was given to the protection of microfilms. Climate control measures necessary for their preservation were not determined, and standard limits for humidity and temperature were not established. Passports indicating their condition were not created, and an information register about them was

lacking, hindering preventive conservation of microfilms. Consequently, preventive conservation measures essential for their protection become paramount. A restorer should assess the condition of microfilms, determine the degree of damage in case of any, and provide necessary recommendations for conservation. Preventive conservation efforts should be undertaken as much as possible. Printing out the microfilms of those funds whose photocopies are not stored in the photo storage of the National Center of Manuscripts is advisable.

The digitization of microfilms will significantly contribute to the creation of a robust digital library of written sources. This digital library will enhance access to a wealth of information for both professionals and interested readers. In the contemporary era, the development of digital humanities approaches scientific research from a new angle. The integration of scientific and technological directions will not only protect the material stored in the center from damage and destruction but will also provide access to researchers without territorial distance constraints, addressing one of the main challenges faced by any organization possessing a collection of a scientific nature.

REFERENCES:

- Cousin, Manana. 2016. Digital documentation of language, BSU,
- Cousin, Manana. 2020. Modern methods and tools of documenting language and culture, Vol. 2020
- Khalvashi, Ramaz. 2018. Introduction to Digital Humanities, Batumi.
- Timothy, Cole, 2003. "Using OAI-PMH to Aggregate Metadata Describing Cultural Heritage Resources," Presented at the ALA/CLA Annual Conference (June 2003, Toronto, Canada). Available: http://dli.grainger.uiuc.edu/publications/twcole/ala2003oai/ALA2003_O.
<https://guides.lib.uw.edu/c.php?g=342245&p=2305093>

ლაშა დოხნაძე

საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია
პირველწოდებულის სახელობის ქართული
უნივერსიტეტი,
საქართველო
lashadokhnadze@gmail.com

ნებაყოფლობითი მსხვერპლის კონცეპტის ეთიკური გაგება ძველ საქართველოში

ნებაყოფლობითი მსხვერპლის პრაქტიკა ძველ ქართულ მსხვერპლშენიშვნით სისტემაში მნიშვნელოვან და განმსაზღვრელ როლს თამაშობდა, რაზეც პირდაპირ მიანიშნებს ჩვენამდე მოღწეული მრავალი რიტუალის აღწერილობა. უნდა ითქვას, რომ, ზოგადად, ნებაყოფლობითი და ჩამნაცვლებელი მსხვერპლის კონცეპტის გაჩენა, სააზროვნო პარადიგმების ერთგვარ ცვლილებაზე და აშკარა სამსხვერპლო კრიზისზე მიუთითებს. ის ლოგიკურ შედეგს წარმოადგენს იმ მორალური ხასიათის კრიზისის, რომელიც გამოიხატებოდა ინდივიდის როლის გამოკვეთასა და მისი უფლებების გაზრდის პარალელურად თემთან ეთიკურ-აქსიოლოგიურ დაპირისპირებაში.

როდესაც ვსაუბრობთ ნებაყოფლობით მსხვერპლზე, ეს უკანასკნელი ტერმინი შეგვიძლია ერთგვარად ბრჭყალებში ჩავსვათ, თუმცა არა - ყოველთვის. ძნელია წარმოიდგინო ადამიანი, რომელიც რიტუალური მექანიზმის ჰიპოთეტური პოზიტიური რეზულტატის გამო თავს სწირავდეს საკუთარი ნებით, თუმცა ამ ტიპის ადამიანების არსებობის გამორიცხვაც არ შეიძლება ძველ საქართველოში, რადგან მსგავს ფაქტებს ხშირად ვხვდებით წერილობითი კულტურის სხვა ანტიკურ საზოგადოებებში. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ასეთი ენთუზიასტები ჩვენთანაც იქნებოდნენ, რომლებიც საკუთარი ნებით ჩამნაცვლებელ მსხვერპლად იქცეოდნენ ხოლმე, რითაც უდიდეს როლს თამაშობდნენ პაროქსიზმის, ღრმა საზოგადოებრივი კრიზისების დროს. თუ კარგად დავაკვირდებით სტრაბონის მიერ I საუკუნეში კახეთთან ახლოს ისტორიულ ალბანეთში აღწერილ რიტუალს, ვნახავთ, რომ აქ სავარაუდოდ სახეზე გვაქვს ენთუზიასტი მსხვერპლების კატეგორია, ანუ იმ ადამიანების ჯგუფი, რომლებიც საკუთარ თავს სთავაზობდნენ თემს მსხვერპლშენიშვნისთვის. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს ცნობა, რომ ამ მონათაგან რომელიც „უფრო მეტად იქნება შთაგონებული და მართო დაეხეტება ტყეებში,

დაიჭერს ქურუმი, შეკრავს წმინდა ჯაჭვით“ და „სამსხვერპლო ცხოველებთან ერთად მსხვერპლად შესწირავენ“ (სტრაბონი 1957, 134-135). ცხადია, ამ შთაგონებულ ადამიანებს ეცოდინებოდათ, რომ ალბანური სამსხვერპლო პრაქტიკის მიხედვით, ვინც ყველაზე მეტად გამოიჩინდა თავს, ანუ ვინც იქნებოდა **„ყველაზე მეტად შთაგონებული“**, ის იწირებოდა მსხვერპლად, თუმცა, მიუხედავად ამისა, მათ შორის მაინც არიან ისეთი ენთუზიასტები, რომლებიც თავისი აქტიურობით ხდებიან სამსხვერპლო კატეგორიის ადამიანები.

მირჩა ელიადემ ყურადღება მიაქცია ინდოეთში კხონდებში არსებულ meriah-ის ინსტიტუტს. Meriah-ი თემისგან ნაყიდი ნებითი მსხვერპლია, რომელსაც წლების განმავლობაში ამზადებდნენ შესანიშნავად. უშუალოდ შეწირვის წინ ცეკვავდნენ მის გარშემო, ეთაყვანებოდნენ, აიგივებდნენ იმ ღვთაებასთან, ვისთვისაც უნდა შეენიშნათ, ხოლო შეწირვის მომენტში ამბობდნენ ამგვარ ტექსტს: „ჩვენ გიყიდეთ შენ და არ დაგეუფლეთ ძალით: ან მიგვაქვს შენი თავი მსხვერპლად და არც გვანევს არანაირი ცოდვა“ ორგის შემდეგ meriah-ს ათრობდნენ ოპიუმით, დაახრჩობდნენ და ანანევრებდნენ (ელიადე 1996, 219). ერთ-ერთი ფართოდ გავრცელებული ბაბილონური ტექსტი ხარის მსხვერპლშეწირვის შესახებ გვამცნობს ქურუმის მრავლისმეტყველ სიტყვებს: „ეს საქმე **აღასრულეს ღმერთებმა**, მე ეს **არ აღმისრულებია**“ (ბურკერტი 2000, 410).

მოტანილი ამონარიდები ტექსტებიდან უკვე თავისთავად მიუთითებენ ღრმა ეთიკურ კრიზისზე, რომელიც დაკავშირებულია ადამიანური მსხვერპლშეწირვის მორალურ დილემასთან. ამ კრიზისიდან გამოსავლის ძიებამ მთელი სიმძიმის ცენტრი ცხოველებზე გადაიტანა, ოღონდ არა ყველა სახეობის, არამედ იმ კატეგორიის ცხოველებზე, რომელთა ქცევებშიც თითქოსდა „თავისუფალი ნების“ გამოხატულების დანახვა შეიძლებოდა. ამ მომენტს ჯერ კიდევ განმანათლებლობის ეპოქაში მიაქცია ყურადღება ფრანგმა მოაზროვნემ ჟოზეფ დე მესტრმა. ის წერს: „ცხოველებიდან ყოველთვის ირჩევდნენ ყველაზე ღირებულ და სასარგებლო, ყველაზე მშვიდობიან, ყველაზე უდანაშაულო, თავისი ინსტინქტებით და ჩვევებით ყველაზე მსგავსს ადამიანთან... ცხოველებს შორის ირჩევდნენ, „ასე ვთქვათ ყველაზე ადამიანურ ცხოველს“ (მესტრი 1998, 310).

ადამიანურ ბუნებასთან სიახლოვე თუ არა, ცხოველებიდან ყველაზე მეტად მორჩილება და ურისხველობა ახასიათებს ცხვარს, ამიტომ ნებითი მსხვერპლის კატეგორიაში ყველაზე მეტად ის ჯდება და, შესაბამისად, ხშირად ვხვდებით ამ მიზნით ცხვრის გამოყენების ფაქტებს. „ცხვარი ღმერთს ჩამოუშვია ციდან და ხალხისთვის უსწავლებია, რომ ეს ჩემი სამსახურისთვის გამოიყენეთ“ - ამბობს

ქართული თქმულება (კიკნაძე 2017).

მსხვერპლის ძალა მის ნებაყოფლობითობაშია. ურჩი მსხვერპლი აუქმებს ამ აქტის საზრისსა და მიზანს. სამსხვერპლო პირუტყვი ემსახურება ადამიანს და ასეც ეწოდება საკულტო საკლავს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში - სამსახური (კიკნაძე; იქვე). როგორც შესანიშნავი მკვლევარი ირ. სურგულაძე აღნიშნავს, სწორედ ცხვრის „უდრტვინველობა“, ალბათ ერთ-ერთი მთავარი მიზეზია, რამაც განაპირობა ამ ცხოველის განსაკუთრებული ადგილი სამსხვერპლო ცხოველთა რიგში (სურგულაძე 2003, 158).

კიდევ მეტად რომ გამართლდეს მსხვერპლშენირვის საზრისი, არა მხოლოდ მორჩილი შინაური ცხოველი უნდა დაიკლას, არამედ თავისი ნებით უნდა მოვიდეს მსხვერპლი შესანიშნავად. ქართულ ფოლკლორში გვაქვს ნებაყოფლობით მოსული სამსხვერპლო ცხოველის შესახებ უამრავი ცნობა, რომლის არეალი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეს მოიცავს. ფოლკლორული გადმოცემები მიუთითებენ ოქუმში (სამურზაყანო), წაჩხურის მთავარანგელოზის ტაძარში (სამეგრელო), უდეში (მესხეთი), ხანში (იმერეთი), ფხოტრერში (სვანეთი) დღესასწაულებზე სამსხვერპლო ცხოველების თავისი ნებით მისვლის შესახებ. მსგავსი ცნობები მთელს კავკასიაშია დამოწმებული (სურგულაძე 2003, 156-158).

ამ ტიპის ყველა გადმოცემაში ცხოველი მოჰყავს ან სალოცავს, ან ხატს, ან წმინდანს, უფრო სწორად, კი არ მოჰყავს, არამედ „წმ. გიორგის „მიუდის“ როგორც ნადირი, ასევე მლოცველიც“ (იქვე, 156). ქართლში ჩაწერილი ერთ-ერთი ლექსი გვიყვება:

„ეს ჩვენი წმინდა გიორგი,
მალლა გორაზე სვენია,
ნადირი ბევრი **მიუდის**,
არჩვი, ირემი, შველია,
დათვს რაღა მოარბენინებს,
ვაი, **შიში** რა ძნელია (იქვე, 156).

წმინდანის ნებით მისვლა მსხვერპლს ანიჭებს მეტაფიზიკურ საზრისს და შემწირველს სრულად ათავისუფლებს მორალურ პასუხისმგებლობისგან. ამგვარი „ნებით“ მოსული ცხოველის სამსხვერპლო პრაქტიკიდან ჩანს, რომ მას ისე ექცევიან, არ უნდა იგრძნოს შიში დაკვლისას. ზრუნავენ, ეთაყვანებიან, ასრულებენ საგალობლებს, უშუალოდ დაკვლის წინ მალავენ დანას... სამსხვერპლო ცხოველს შეიძლება ჰქონდეს მხოლოდ ღვთაების, წმინდანის შიში და არავითარ შემთხვევაში ადამიანების, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში, არ აღსრულდება მსხვერპლშენირვა, როგორც ნებაყოფლობითი აქტი.

საინტერესოა, უშუალოდ შეწირვის პრაქტიკა, რაც მთლიანად ასაჩინოებს პროცესის მორალურ-ეთიკურ მხარეს. არქაულ

საზოგადოებებში მსხვერპლშენიშვნის სისტემების უდიდეს მკვლევარს, ვალტერ ბურკერტს თავის ეპოქალურ გამოკვლევაში “Homo necans” მოჰყავს მაგალითები ძველ ახლოაღმოსავლურ და ბერძნულ-რომაულ სამსხვერპლო პრაქტიკიდან, რაც ძალიან ახლო დგას საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მომხდარ სამსხვერპლო მექანიზმებთან. პროცესიის დანყების წინ ხდებოდა ცხოველების მოკაზმვა, რიტუალური ლენტების გადაკვრა, რქების მოოქროება. ამის შემდეგ მას ორივე ყურში ჩასჩურჩულებდნენ ლოცვა-ვედრებას... ჩვეულებრივ იმედოვნებდნენ, რომ ცხოველები მონაწილეობას მიიღებდნენ პროცესიაში მშვიდად ან საკუთარი ნებითაც კი. ლეგენდები დაჟინებით გვაუწყებენ ცხოველებზე, რომლებიც თავად სთავაზობდნენ საკუთარ თავს მსხვერპლის რანგში და ეს ემსახურებოდა უეჭველ მტკიცებულებას ზეციური ნების ჩარევის (ბურკერტი 2000, 409-410).

მოგვყავს ერთ-ერთი ამ ტიპის რიტუალის აღწერა ვ. ბურკერტის ხსენებული შრომიდან: „პროცესიას მოუძლოდა ქალწული კალათით, უმანკო გოგონა... დანიშნულ ადგილას მისვლისას მონაწილეები პირველ რიგში მოხაზავენ წრეს, გამოყოფენ რა ამ სახით წმიდას საეროსგან. პირველი კოლექტიური ქმედება - ხელების დაბანა, როგორც „დასაწყისი“ იმისა, რაც უნდა მოჰყვეს ამ ყველაფერს (იქვე, 407). „-შეანჭლიეთ“, - ამბობს ტრიგაიოსი არისტოფანესთან, რადგან ცხოველის მოძრაობა გაიგება, როგორც თანხმობის ნიშნად თავის დაქნევა, ისევე როგორც სამსხვერპლო აქტის შესასრულებლად ნათქვამი პასუხი „დაახ“. ამ მიზნით ხარს დაასხამენ ასევე წყალს... მარცვლეულით დაფარულ კალათის ფსკერზე დამალულია დანა. მოქმედი პირი იღებს მას და მიემართება მსხვერპლისაკენ ისე, რომ მან არ დაინახოს დანა. ელვისებური მოქნევით შუბლიდან ჭრის ბალანს და აგდება ცეცხლში... ჯერ კიდევ არ დაღვრილა სისხლი, არ მიყენებულა უმცირესი ტკივილიც, ამიტომ ნებისმიერი მიკარება წმიდა ცხოველისადმი აღმოჩნდება გამოუსწორებელი დარღვევა (იქვე, 407-408).

როდესაც ხდება სასიკვდილო დარტყმის მიყენება, ქალები იწყებენ კივილს, შიშისაგან ან აღგზნებისაგან, ან ერთ და მეორისგან ერთად. „ბერძნული ჩვეულება სამსხვერპლო ყვირილის“ იუნყება მოვლენის ემოციური პიკის შესახებ, რომელიც ახშობს ცხოველის წინასასიკვდილო ბლავილს“ (იქვე, 408).

საუკეთესო ვარიანტი იქნება, თუ ცხოველი მაქსიმალურად უდრტვიწველად შეინიშნება. შესაწირი საქონლის გაჭიურებას და, მით უმეტეს, გაქცევას უდიდეს უბედურებად თვლიდნენ. ქართულ ეთნოგრაფიულ ცნობებში დაფიქსირებულია ტერმინები: „**მადლიანად შეინირა**“, „თავისი ნებით დანვა“ და ა.შ. (სურგულაძე 2003, 158). ხშირი პრაქტიკა იყო ცხოველის ნებაყოფლობითი ქცევის გათამაშებისა. ა. დავითიანის ცნობით, სვანები შესაწირ

ხარს არყით ათრობდნენ, რათა წინააღმდეგობა არ გაეწია და დამყოლი ყოფილიყო (იქვე, 158). ძველ რომში ცხოველი დაუჭიმავი, მოდუნებული თოკით მიჰყავდათ, რათა მისი ქცევისგან ნებაყოფლობითი „თანხმობა“ გამოხატულიყო. მისი ბლავილის გადასაფარად მუსიკოსები ინსტრუმენტებს ახმაურებდნენ, ხოლო კაცები ყვიროდნენ (იქვე, 163). როგორც ბურკერტის აღწერილობიდან დავინახეთ, მსგავსი რამ ხდებოდა ახლო აღმოსავლეთსა და ანტიკურ საბერძნეთშიც.

შემწირველი მორალური პასუხისმგებლობისგან ორ შემთხვევაში თავისუფლდებოდა: I. თუ მსხვერპლი თავისი ნებით შეინირა; II. თუ შემწირველი შეასრულებს განწმენდის რიტუალს (ცანავა 2005, 181). ცხადია, საუკეთესო ვარიანტი იყო მსხვერპლის „ნებით“ შეწირვა, თუმცა, თუ ეს ამგვარად არ გამოვიდოდა, არქაულ საზოგადოებებში არსებობდა რიტუალიდან გამოსვლის და განწმენდის მთელი პრაქტიკები. რომში ბუფონიის დღესასწაულის დროს მსხვერპლშეწირვის აღმსრულებელი გარბოდა, ხოლო მის ნაცვლად რიტუალის მონაწილეები „სჯიდნენ“ დაკვლის იარაღს - დანას. რაკი „მკვლელი დაისაჯა“ შეწირულის სული აღარ უნდა განრისხებულიყო და არავისთვის მოეტანა ვნება (ჟირარი 2010, 155). ეს პრაქტიკა აშკარად მორალური პასუხისმგებლობიდან თავის არიდების მცდელობას წარმოადგენს და, როგორც აღვნიშნეთ, ერთგვარი სამსხვერპლო კრიზისის მიმანიშნებელია.

ქართულ სინამდვილეში, ფოლკლორული გადმოცემების გარდა, უძვირფასესი ცნობები გვაქვს არქანჯელო ლამბერტისა და ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ აღწერილობების სახით ილორის წმ. გიორგის ეკლესიაში ყოველწლიურად ნებით მოსული ხარის შესახებ. ლამბერტი წერს, რომ სამეგრელოს მოსახლეობას ეჭვიმუტანლად სჯერა, რომ ხარი წმ. გიორგის თავისი ხელით მოჰყავს, არა მხოლოდ პირდაპირი გზით, არამედ წმინდანმა „სამჯერ მიიყვანა ეს ხარი ზღვიდან მთამდით და სამჯერ - მთიდან ზღვამდე და ამ გზით ნაკურთხ ხარს ეკლესიის გაღვანში დასტოვებდნენ ხალხის სასარგებლოდ“ (ლამბერტი 2011, 160). ეს პრაქტიკული თვალსაზრისით არასაჭირო გზის გავლა თან სამჯერ, ზღვიდან მთამდე და პირუკუ, ალბათ შემთხვევითობის მინიმუმამდე დაყვანის და მსხვერპლის მეტი მეტაფიზიკური შინაარსის მინიჭების და, შესაბამისად, ლეგიტიმიზაციისთვის არის საჭირო.

ლამბერტი ხაზს უსვამს ერთ ისეთ გარემოებას, რაც ჩვენი საკვლევი თემისთვის არის მნიშვნელოვანი. ის წერს:

„...ამ სახით (გულისხმობს წმინდანის მიერ ხარის მოყვანა/ „მოპარვის“ ამბავს - ლ. დ.) წმ. გიორგის აკუთვნებენ ქურდის სახელს, რადგან ამტკიცებენ, თვით წმინდანი იპარავს ხარს და მოჰყავს ეკლესიაში. აქედან მოუცილებელ საჭიროებად ხდება, რომ ყველა ამ ღამეს მეტად ფრთხილად იყოს და კარგად უდარაჯოს თავის

სახლს და ქონებას, რათა არაფერი მოიპარონ, წმ. გიორგიმ თუ არა, თვით იქაურმა მცხოვრებლებმა, რადგან **ესენი დარწმუნებულები არიან, რომ ამ ღამეს თვითეულს ნება აქვს მიბაძოს წმ. გიორგის და მოიპაროს რამე.** თუ წმინდანი **იპარავსო**, ამბობენ მეგრელები, **მისი მიბაძვა ვალად გვადევს** და ჩვენც უნდა **მოვიპაროთ.** ეს რომ მართალია, ამის მოწმე მე თვითონ ვარ, რადგან სწორედ იმ ღამეს, ჩემი გაუფრთხილებლობის გამო, მომპარეს ორი ცხენი, სულ, რასაკვირველია, წმ. გიორგის მიბაძვით“ (ლამბერტი 2011, 162-163).

ჩვენ არ ვიცით, გასაგები მიზეზების გამო, აჭარბებს თუ არა ავტორი, განსაკუთრებით მისი ორი ცხენის მოპარვის ამბავს, შესაძლოა არც მომხდარიყო ამგვარი ამბავი, თუმცა შეუძლებელიც აქ არაფერია. ერთი რამ ცხადია, რომ ავტორის მსჯელობა, როგორც გარედან დამკვირვებლის, არსობრივად სწორია. თუ ჩვენ შინაური ცხოველების მოპარვის და, ასევე ცხოველების მსხვერპლად შეწირვის პრობლემას ერთმანეთის მსგავს ზნეობრივ კატეგორიებად მივიჩნევთ, მაშინ ყველაფერი ნათელი ხდება. ადამიანი ყოველთვის გრძნობს, რომ დაკვლა-სისხლი, თუ მოპარვა, მორალური, ზოგჯერ კი იურიდიული ხასიათის დარღვევაა, რასაც სჭირდება მეტაფიზიკური გამართლება. ილორის მაგალითზე ჩვენ ვხვდებით არქაული აზროვნების საკმაოდ ადრეული ფორმის გადმონაშთს. ის ფაქტი, რომ წმ. გიორგი ხარს „იპარავს“, საშუალებას აძლევს ადგილობრივს, რომ დღესასწაულის დღეს არათუ დასაშვებად თუ სასურველად, არამედ სავალდებულოდაც კი ჩათვალოს შინაური ცხოველების მოპარვა. მსგავს ეთიკურ დილემას ვხვდებით მსხვერპლშეწირვასთან დაკავშირებით, რამაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, უამრავი სარიტუალო პრაქტიკის შექმნა განაპირობა მსხვერპლის ნებელობითი თანხმობის „მისაღწევად“.

ზოგადად, მსგავსი „მეტაფიზიკური დაშვების“ მოპარვებიც მსხვერპლშეწირვის ერთ-ერთ სახედ შეგვიძლია მივიჩნიოთ. ვისაც კპარავენ, პასუხს ვერავის მოსთხოვს, რადგან რეალურად დამნაშავე „არარსებობს“, იმიტომ რომ ეს ღვთაების ნებითარის სანქცირებული, შესაბამისად, საქონელი იქნება თუ ნივთი, მსხვერპლად არის მიტანილი. მსხვერპლად შეწირულია ის კატეგორია, რომელზეც პასუხი არ მოითხოვება, რადგან ის უანგარობის ველშია.

უდიდესი მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ როგორ იქცევა თავად ნებითი მსხვერპლი და როგორ ექცევიან მას შემწირველები. ლამბერტი წერს:

„ხალხში დიდ ლაპარაკს გამოიწვევს ეს ხარი იმისდა მიხედვით, თუ რა სახით ნახავენ მას. თუ დაჭერის დროს ხარი არ დანებდება და წიხლებს ისვრის, ან რქებით ირჩოლებს, იტყვიან, რომ წელს უსათუოდ ომი იქნებაო. თუ ხარი ზურგზე წამოწოლილი და მტვერში ამოსვრილი იპოვებს, იტყვიან, რომ კარგი მოსავალი იქნება ღომისა, ბოსტნეულისა და პურისაო. თუ ხარი ცვარით დანამული იქნა, კარგი

მოსავალი იქნება ღვინისაო. თუ ფერით ქერაა, ადამიანთა და პირუტყვთა ხშირი სიკვდილი იქნებაო, და თუ თეთრი ან ჭრელია, ფრიად კარგი ნიშანიო“ (ლამბერტი 1011, 163).

როგორც ვხედავთ, ხალხის წარმოდგენით, ხარის ურჩობის, შესაბამისად, „მაღლიანად“ არ შეწირვის შემთხვევაში რეზულტატი არის ომი, როგორც ადამიანების აგრესიის გამოხატვის ყველაზე ღია, ბრუტალური ფორმა. ნებელობითი მსხვერპლის ფუნქცია ძალიან ახლოს დგას „განტევეების ვაცის“ მსხვერპლის მთავარ დანიშნულებასთან - ჩააცხროს ადამიანებს შორის დაბუდებული აგრესია, დაამყაროს თანხმობა და მშვიდობა მათ შორის. ამ შემთხვევაში კი სახეზე გვაქვს ბინარული ოპოზიცია - ნებითობა/მორჩილება/სიმშვიდე - თვითნებობა/ურჩობა/აგრესია. ილორის მრევლის წარმოდგენით, როდესაც მეტაფიზიკური მსხვერპლი არ ავლენს პირველს, მივიღებს მეორეს...

როგორც აღვნიშნეთ, მსხვერპლის მოქცევასთან ერთად, უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება იმ ფაქტორს, თუ როგორ ექცევიან მას. ამ საკითხთან დაკავშირებით ძალიან საინტერესო გადმოცემა აქვს ჩანერილი გამოჩენილ ქართველ ეთნოლოგს ჯულიეტა რუხაძეს იმერეთის სოფელ ხანში. აღდგომიდან ორმოცდამეათე დღეს, სულთმოფენობას, ადგილობრივების ენაზე „ველაობის“ დღესასწაულზე ყოველწლიურად მოდიოდა წმ. გიორგის მიერ გამოგზავნილი ირემი. ის ჯერ დაისვენებდა, მერე „დაინაცოხრებდა“, წმ. გიორგისვე შერჩეულ ადგილას - ტყელაზე აგებულ ტაძარს სამჯერ შემოუვლიდა და ამის შემდეგ მას მსხვერპლად სწირავდნენ. ერთხელაც „ველაობის“ დღეს საშინელი ავდარი ყოფილა, ამიტომ ირემს დაუგვიანია. მოშიებული ხალხი დიდხანს იცდიდა და, როცა თითქოს იმედიც უნდა გადაწურულიყო, ირემი გამოჩენილა. ტაბეშაძეების გვარის წარმომადგენელმა, რომელსაც რიტუალის აღსრულება ჰქონდა მინდობილი, ამ დაგვიანების გამო არ დააცადა ირემს დასვენება და დანაცოხრება და გაბრაზებულმა ფეხის კვრით გამოსჭრა მას ყელი. ამ ყველაფერს მოჰყვა ტაბეშაძეების გვარის საშინელი დასჯა და ირმის სამუდამო გაუჩინარება (რუხაძე 1989, 92-94).

მსგავსი თქმულება ჩაინერა 1948 წ. დიდმა ქართველმა ეთნოლოგმა გ. ჩიტაიამ არალში (მესხეთში). მოგვყავს მისი აღწერილობიდან ფრაგმენტი:

„...აღდგომა დღესამ ეკლესიაში დილით, ადრიან, სანამ წირვა დასრულდებოდა, მოვიდოდა თავისი ფეხით ირემი. დაკლავდნენ და დაურიგებდნენ ხალხს პირის გასახნილებლად. ერთხელ დაგვიანებია. ირემი დაღალული მოსულა, დაუკლამთ მაშინ. იმ დაკვლაზე ირემს წამოუყვირია - დაღალული რატომ დამკალითო. ამ ეკლესიას პირი აღმა, პირი დაღმა (უქნია) და დანგრეულა“ (კიკნაძე 2016, 212. დამონებულია: ჩიტაია 2001, 201).

ხანში მოსული ირმის ეპიზოდის საინტერესო ანლიზი აქვს გამოჩენილ მკვლევარს ზ. კიკნაძეს. მან განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია სამსხვერპლო ირმის აუცილებელ ქმედებას - დანაცობრებას. ის წერს: „ცხოველი, რომელსაც ცოხნა არ დაუსრულებია, არ არის მზად მსხვერპლშენირვისთვის და, ამდენად, ამ ბუნებრივი ციკლის შუა გზაზე მყოფი ცხოველის დაკვლა არალეგიტიმურია და მისი ღირსების ხელყოფადაა შერაცხილი... ამ უკანასკნელ ჟამს, მსხვერპლშენირვის მოლოდინში ირემი უკანასკნელად გაიაზრებს განვლილს. ეს ჟამი მისია, მისი განუყოფელი, ხელშეუხებელი საკუთრებაა... და ტაბეშაძე თავისი პრაგმატული მიზნით უხეშად ართმევს ირემს ამ ჟამს. „დანაცობრება“ ერთხელ აღთქმულის გადამუშავების მეტაფორაა, როგორც გვარწმუნებს ცოხნის აღმნიშვნელი ლათინური სიტყვა *ruminatio*, რომელიც მეტაფორულად სააზროვნო საგანში ჩაღრმავებას ნიშნავს. ეს მეორე მნიშვნელობა ამ სიტყვამ შეინარჩუნა რომანულ ენებში გადასვლისას: ფრანგულ-ინგლისური *ruminatio* (=ღრმა ფიქრი, კონტემპლაცია და სხვ.)“ (კიკნაძე 2016, 223-224). ეს „დანაცობრება“ ანუ მეტაფორულად ჩაღრმავება-ანალიზი აუცილებელი ატრიბუტია ნებიითი მსხვერპლის, რადგან სხვა შემთხვევაში, მისი ნებიოთობა, მისი *ultima voluntas* ეჭვქვეშ დადგება და, შესაბამისად, ნებიითი მსხვერპლშენირვის საზრისიც. მართალია, ირემი მოვიდა ხანში, ტყელას სალოცავზე, მაგრამ მართო მოსვლა ნებელობას სრულად არ განსაზღვრავს, მას სჭირდება *ultimaratio*, ანუ საბოლოო გადააზრება, საბოლოო დასკვნა, რათა ნებიითი მსხვერპლის საზრისი სრულყოფილი იყოს. ამ პროცესს არ აცლის შემწირველი ტაბეშაძე, რის გამოც მასზე და მის გვარზე საშინელი ჭირი მოიწვეს და წყდება კიდევ მსხვერპლშენირვათა ჭაჭვი...

როგორც დავინახეთ, ნებაყოფლობითი მსხვერპლშენირვის დაწესებაც და დასრულებაც სამსხვერპლო კრიზისს უკავშირდება. თუ კი პირველ შემთხვევაში საქმე გვაქვს, როგორც დასაწყისში ვთქვით, ინდივიდის როლის გამოკვეთასა და მისი უფლებების გაზრდის პარალელურად თემთან ეთიკურ-აქსიოლოგიურ დაპირისპირებასთან, მეორე შემთხვევაში, აშკარად სახეზეა რაციონალურ-პრაგმატისტული აზროვნების განვითარების კვალდაკვალ საზოგადოებაში მიმდინარე დესაკრალიზაცია-პროფანაციის პროცესი. შემწირველი ტაბეშაძე ამ პროცესის დამაჩქარებელ-დამამთავრებელია. ხალხის მოშიება უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე ირმის „დანაცობრება“, შესაბამისად, პრაგმატული საჭიროება წინ დგას, ვიდრე საკრალურის განცდა, ყოფითი მოთხოვნები აღემატება რიტუალურ-საკრალურს. ეს შეგვიძლია განვიხილოთ, როგორც არქაული აზროვნებიდან მოდერნულზე გადასვლის ერთგვარი გამოხატულება.

დამონელებანი

ბურკერტი, ვალტერი. 2000 - Вальтер Буркерт, “Номо Necans”. Сборник статей “Жертвоприношение. Ритуал в искусстве и культуре от древности до наших дней”, ЕРHMNEIA, Москва.

ელიაძე, მირჩა. 1996 - Элиаде М, мифы, сновидения, мистерии, „рефл-бук“, „Ваклер“. Москва.

კიკნაძე, ზურაბ. 2016 - ქართული მითოლოგია 2. ფარნავაზის სიზმარი. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. თბილისი.

კიკნაძე, ზურაბ. 2017- „ხანში ირემი მოვიდა“

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=http://saunje.ge/index.php%3Fid%3D1440&ved=2ahUKewiE2uSl57OCAXUe_rslHbiBDacQFnoECACQAQ&usg=AOvVawOdPxxjxmvveZNS1R7QypN5

კოშორიძე, თამარი. 2014 - ქართულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი შიდა ქართლში, დისერტაცია ეთნოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი, თბილისი.

ლამბერტი, არქანჯელო. 2011- სამეგრელოს აღწერა. გამომცემლობა «მთაწმინდა», თბილისი.

ჟირარი, რენე. 2010 - Насилие и священное, Новое Литературное Обозрение, Москва.

ჟირარი რ. (2010) Рене жирар, насилие и священное, Новое Литературное Обозрение, Москва.

ჟოზეფ დე მესტრი 1998 -Жозеф де местр, Санкт-Петербургский вечера, СПб, алетейа.

რუხაძე, ჯულიეტა. 1999 - ბუნების ძალთა აღორძინების ხალხური დღესასწაულები საქართველოში. ბერიკაობა-ყეენობა. გამომცემლობა «მეცნიერება». თბილისი.

სტრაბონი 1957 - სტრაბონის ცნობები საქართველოს შესახებ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბილისი.

სურგულაძე, ირაკლი 2003 - მითოსი, კულტი, რიტუალი საქართველოში. თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი.

ჩიტაია, გიორგი. 2001 - შრომები III. გამომცემლობა «მეცნიერება». თბილისი.

ცანავა, რუსუდან. 2005 - მითორიტუალური მოდელები, სიმბოლოები ანტიკურ მწერლობაში და ქართული ლიტერატურულ-ეთნოლოგიური პარალელები: დისერტაცია ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად.

LASHA DOKHNADZESt Andrew's Georgian
University,
Georgia

lashadokhnadze@gmail.com

ETHICAL UNDERSTANDING OF THE CONCEPT OF VOLUNTARY SACRIFICE IN OLD GEORGIA

VOLUNTARY SACRIFICE IN ANCIENT GEORGIAN RITUALS: A SHIFT IN THOUGHT PARADIGMS

The concept of voluntary sacrifice held a significant role in the ancient Georgian sacrificial system, as evidenced by the descriptions of numerous rituals that have been passed down through the ages. The emergence of voluntary and substitute sacrifice reflects a shift in thought paradigms, indicating a sacrificial crisis and moral challenges within the community.

The idea of voluntary sacrifice, although sometimes metaphorical, denotes a change in societal values and an evident moral crisis. This transformation is a logical outcome of the ethical-axiological conflict, reflecting a redefinition of individual roles and rights within the community.

While the term «voluntary sacrifice» might be used metaphorically, it's challenging to conceive individuals sacrificing themselves solely for the hypothetical positive outcome of a ritual. However, instances of such enthusiasts willingly acting as substitute victims are not unimaginable, as seen in other ancient societies with written cultures. These individuals might have played a crucial role during social crises, offering themselves as substitutes during paroxysms.

An example from historical Albania near Kakheti, described by Strabo in the 1st century, suggests the presence of enthusiastic victims. Strabo recounts a ritual where an inspired individual, often a slave, would voluntarily wander into the woods, knowing that they might become the sacrificial victim. This voluntary offering to the community reflects the dedication of individuals who actively participated in sacrificial practices during deep social crises.

The concept of the «meriah» institute in Khonda, India, as highlighted by Mircea Eliade, presents a similar scenario. A willing sacrifice is bought

from the community, prepared over the years, and, just before the sacrifice, is worshipped and identified with the deity. The ritual includes the acknowledgment that the sacrifice was not forced but willingly offered, attempting to navigate the moral complexities associated with human sacrifice.

The ethical crisis surrounding human sacrifice is further evident in Babylonian texts about bull sacrifice. Priests disassociate themselves from the act, claiming, «This work was done by the gods; I did not do it.» These excerpts signify the profound ethical dilemma faced by societies practicing human sacrifice.

To resolve this moral crisis, emphasis shifted to animal sacrifice, specifically those species perceived as expressing «free will.» Joseph de Maistre, an Enlightenment-era thinker, noted that animals chosen for sacrifice were often the most valuable, peaceful, innocent, and similar in instincts and habits to humans. The sheep, characterized by obedience and a degree of independence, became a suitable candidate for voluntary sacrifice.

In Georgian culture, sheep, perceived as obedient yet having an element of free will, is often chosen for sacrifice. Legends even narrate divine guidance in the use of sheep for sacred purposes, reflecting the cultural significance attached to this practice.

THE SIGNIFICANCE OF VOLUNTARY SACRIFICE IN GEORGIAN CULTURE

The essence of sacrifice lies in the voluntary nature of the act. A sacrificial animal must embody obedience, as disobedience would undermine the purpose of the ritual. In the mountains of Eastern Georgia, the ritual slaughter of sacrificial cattle is referred to as «service,» emphasizing the idea that these animals serve the people (Kiknadze). The sheep, with its perceived obedience and lack of disobedience, occupies a special place among sacrificial animals (Surguladze 2003, 158).

The unique status of sheep in sacrificial practices is justified not only by their obedience but also by their willingness to be sacrificed. Georgian folklore is rich in accounts of voluntary sacrificial animals from various regions of the country. Narratives describe sacrificial animals willingly coming to feasts in Okum (Samurzakhand), Tsachkhur Archangel Cathedral (Samegrelo), Ude (Meskheti), Khan (Imereti), Pkhotreri (Svaneti), and other locations. Similar reports have been documented throughout the Caucasus, highlighting the cultural and regional variations in sacrificial practices (Surguladze 2003, 156-158).

In these narratives, sacrificial animals are often associated with shrines, icons, or saints. One such example is the mention of «St. Miudi» of Giorgi,

who is both a prey and a worshiper in these stories (Surguladze 2003, 156). The convergence of the sacrificial act with reverence for sacred elements underscores the deep spiritual and ritualistic dimensions of Georgian sacrificial practices.

A poem recorded in Kartli encapsulates the cultural significance of voluntary sacrifice:

“This is our saint George
That lies and rests on high hill
Lots of **beasts** are coming there
Chamois, deer and roe deer
What makes to run the bears?
Super difficult is **Fear**”. (Ibid, 156).

THE ETHICAL DIMENSIONS OF SACRIFICE IN GEORGIAN CULTURE

In the context of Georgian sacrificial practices, the willingness of the sacrificial animal to approach the saint or deity adds a metaphysical dimension to the act, relieving the donor of moral responsibility. The process involves meticulous care, worship, hymns, and even measures to ensure the sacrificial animal does not experience fear during slaughter. Fear is reserved for the deity or saint, not for the people involved, as fear from humans would negate the voluntary nature of the sacrifice.

Walter Burkert, a prominent scholar of sacrificial systems in archaic societies, draws parallels between ancient Near Eastern, Greco-Roman practices, and those in different parts of Georgia. In these rituals, animals were adorned, prayed over, and the hope was expressed that they would participate willingly in the procession. Legends emphasize the animals offering themselves as sacrifices, serving as evidence of divine intervention (Burkert 2000, 409-410).

Burkert describes a ritual where a virgin leads a procession with a basket, and the participants draw a circle to separate the sacred from the secular. The act begins with the washing of hands, and the animal's movement is interpreted as a nod of assent to the sacrificial act. The fatal blow is delivered with lightning-like flexibility, and any caress towards the holy animal before the act is considered an irreparable violation. The emotional climax of the event is marked by the Greek custom of the sacrificial cry, drowning out the animal's death-scream (ibid., 407-408).

The best scenario is a quiet sacrifice, and obstinacy or escape of sacrificial goods are viewed as great misfortunes. Ethnographic records in Georgia describe terms like «gratefully sacrificed» or «burned of his own free will.» Raffling the animal's voluntary behavior was a common practice, and in Svaneti, vodka was used to ensure the sacrificial bull remained obedient. In ancient Rome, animals were led with slack ropes to elicit

voluntary «consent,» accompanied by music and shouting to cover their screams, a practice similar to the Middle East and Ancient Greece (Surguladze 2003, 158; Burkert 2000). These practices reflect the deep ethical considerations and intricate rituals surrounding sacrifice in Georgian culture.

MORAL RESPONSIBILITY AND SACRIFICIAL CRISIS: A HISTORICAL PERSPECTIVE

In ancient Georgian societies, the donor could be absolved of moral responsibility either if the victim was sacrificed voluntarily or if the donor performed a purification ritual. Sacrificing a victim willingly was considered the ideal scenario, but in cases where this was not possible, societies had practices of withdrawal and purification. These practices aimed to mitigate the moral consequences and were indicative of a sacrificial crisis.

An example from Roman traditions during the festival of buffoonery illustrates this concept. The person designated to perform the sacrifice would run away, and in their absence, the participants would symbolically «punish» the sacrificial tool, such as the knife. By doing so, they believed that punishing the «murderer» would appease the soul of the victim, preventing it from causing harm (Girard 2010, 155). This practice reflects an attempt to evade moral responsibility and navigate the complexities of sacrificial ethics during a crisis.

In Georgian folklore and historical accounts, valuable information is found in descriptions of St. Ilori by Archangelo Lambert and Vakhushti Batonishvili. They describe a bull that willingly came to St. George's Church every year. According to Lambert, the people of Samegrelo believed that St. George brought the bull himself, guiding it from the sea to the mountain and back three times. This ritualistic journey was seen as minimizing randomness and adding metaphysical significance to the sacrifice, legitimizing it for the benefit of the people (Lambert 2011, 160).

Lambert emphasizes a crucial aspect for our research: the perceived intentionality and guidance by a saint in bringing the sacrificial bull. This intentional act, repeated three times, adds a layer of purpose to the sacrifice, aligning it with metaphysical principles and potentially mitigating moral concerns. The intertwining of metaphysical beliefs, ritual practices, and moral considerations sheds light on the intricate dynamics surrounding sacrifice in Georgian culture.

METAPHYSICAL ASSUMPTIONS AND ETHICAL DILEMMAS: SACRIFICE AND THEFT

The story of St. George being considered a «thief» for supposedly stealing a bull and bringing it to the church reflects a fascinating intersection of metaphysical beliefs, ethical considerations, and ritual practices. In this narrative, St. George's actions serve as a precedent, influencing local residents to imitate the saint's supposed theft on a specific night. Lambert notes that due to his carelessness, two horses were stolen from him, and this event is framed within the context of people imitating St. George's actions (Lambert 2011, 162-163).

Whether Lambert's horses were indeed stolen or if the story is embellished, the underlying reasoning holds significance. The author highlights the parallel between pet theft and animal sacrifice as moral categories. Both involve actions that are generally considered moral and legal violations, requiring a metaphysical justification. The act of stealing, justified by St. George's supposed example, becomes not only permissible but obligatory on that specific holiday.

This ethical dilemma is reminiscent of sacrificial practices, where the nebulous consent of the victim is sought through various rituals. Lambert's account provides insight into an early form of archaic thinking, where metaphysical assumptions sanction certain actions, absolving the individual from accountability. In this context, stolen commodities or animals, like sacrificial offerings, fall within the realm of unselfishness, exempt from conventional moral judgments.

The voluntary sacrifice itself becomes a subject of interpretation, with its behavior holding significance. Lambert describes how people interpret the bull's actions after capture, associating them with different outcomes. A bull resisting capture might be seen as a sign of an impending war, while a bull lying on its back and covered in dust could signify a bountiful harvest. The color of the bull is also interpreted, with different hues indicating various omens, from frequent deaths to positive signs (Lambert 2011, 163). These interpretations add layers of meaning to the sacrificial act, connecting it with broader metaphysical and social contexts.

METAPHYSICAL ELEMENTS IN SACRIFICIAL RITUALS: WILLINGNESS, TREATMENT, AND CONSEQUENCES

The stories of St. George's sacrificial bull and the deer sent by St. George in the villages of Khan in Imereti and Aral in Meskheta illuminate the intricate web of metaphysical beliefs, ethical considerations, and ritual practices in sacrificial ceremonies.

In both narratives, the behavior of the sacrificial animals holds profound significance. The binary opposition of willingness/obedience/calmness versus arbitrariness/disobedience/aggression mirrors the function of the scapegoat. The willing sacrifice serves as a vessel to quench latent aggression between people, fostering harmony and peace. St. Ilori's Parish, as mentioned, emphasizes that when a metaphysical victim doesn't manifest willingness, aggression may ensue.

Furthermore, the treatment of the sacrificial animal is equally crucial. In the village of Khan, the delayed arrival of the deer leads to a rushed and angry sacrifice. This mistreatment results in the terrible destruction of the Tabeshidze family and the eternal disappearance of the deer. A similar tale from Aral underscores the consequences of killing the deer prematurely, disrupting the natural cycle of its sacrificial journey.

The beheading of the sacrificial deer is described as a necessary action, and its interruption is considered illegitimate and disrespectful to the animal's dignity. Z. Kiknadze emphasizes the metaphorical significance of the deer's rumination, an introspective process that symbolizes deep thought and contemplation. This final reflection is seen as a crucial attribute of a willing sacrifice, completing the sense of voluntariness. The sacrificial Tabeshidze's disregard for this process leads to dire consequences, including a devastating plague on his family and the disruption of the sacrificial chain.

These narratives highlight the intricate nature of sacrificial rituals, where metaphysical elements, ethical considerations, and ritual actions intertwine. The stories serve as cautionary tales, emphasizing the importance of willingness, proper treatment, and adherence to the natural cycle in sacrificial ceremonies to maintain metaphysical balance and avoid dire consequences.

As we have seen, both the institution and the end of voluntary sacrifice are linked to the sacrificial crisis. If in the first case, as we said at the beginning, we are dealing with defining the role of the individual and increasing his rights in parallel with the ethical-axiological conflict with the community, in the second case, there is clearly a process of desacralization-profanation in the wake of the development of rational-pragmatist thinking in the society. Tabeshadze, the donor, is the accelerator and finisher of this process. To feed people is more important than to «kill» a deer, therefore, the pragmatic need comes before the feeling of the sacred, existential requirements exceed the ritual-sacred. We can consider this as a kind of expression of the transition from archaic thinking to modern.

დაამუშავებენ

Burkert, Walter. 2000 - Walter Burkert, «Homo Necans». Сборник статей «Жертвоприношение. Ritual in art and culture from antiquity to our days», ЕРHMNEIA, Moscow.

Eliade, Mircha. 1996 - Eliade M, мифы, сновидения, мистирии, «refl-buk», «Vakler». Moscow

Kiknadze, Zurab. 2016 - Georgian Mythology 2. The Dream of Farnavazi. Ilia State University Publishing House. Tbilisi.

Kiknadze, Zurab. 2017- «Deer came in Khan»

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=http://saunje.ge/index.php%3Fid%3D1440&ved=2ahUKewiE2uSl57OCaXUe_rslHbiBDacQFnoECACQAQ&usg=AOvVaw0dPxxjxmvveZNs1R7QypN5

Koshoridze, Tamari. 2014 - Calendar of Georgian folk holidays in Shida Kartli, thesis submitted for the academic degree of Doctor of Ethnology, Tbilisi.

Lambert, Archangel. 2011- Description of Samegrelo. "Mtatsminda" publishing house, Tbilisi.

Girard, Rene. 2010 - Violence and the sacred, New Literary Review, Moscow.

Girard R. (2010) Rene Zhirar, violence and the sacred, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moscow.

Joseph de Mestri 1998 - Жозеф де местр, Санкт-Петербургский вечера, СПб, алетя.

Rukhadze, Julieta. 1999 - folk celebrations of the revival of the forces of nature in Georgia. Berikaba-Keenaba. "Science" publishing house. Tbilisi.

Strabo 1957 Strabo - Information about Georgia, St. USSR Metz. Acad. Publishing House, Tbilisi.

Surguladze, Irakli 2003 - Myth, cult, ritual in Georgia. Tbilisi University Publishing House, Tbilisi.

Chitaya, George. 2001 - Works III. "Science" publishing house. Tbilisi.

Tsanava, from Rusu. 2005 - Mytho-ritual models, symbols in ancient writing and Georgian literary-ethnological parallels: thesis for obtaining the scientific degree of Doctor of Philological Sciences.

ლელა გოცირიძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
Lela.gotsiridze@gmail.com

სოფიო ცერცვაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
stsertsvadze8@gmail.com

**სამოქალაქო საზოგადოების როლი კულტურული
მემკვიდრეობის დაცვის და აღდგენის საკითხში**

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ამბავია ერისა და ეთნოსის იდენტობისა და თვითგამორკვევის საკითხში. ეს არის ცოცხალი ფაქტი, რომელიც გვიყვება იმ ისტორიის, დროისა და პერიოდის შესახებ, რომელიც გამოიარა თუნდაც ერთმა არტეფაქტმა ჩვენამდე მოსასვლელად. თითოეული ნიმუში და მისი დეტალი აჩვენებს ქვეყნის, ერის და ხალხების განვითარების ყველა საფეხურს, ისტორიას და მათ კულტურას. ვინ და როგორ უნდა იცავდეს მას? საკითხი მეტად მნიშვნელოვანი, მრავალფეროვანი და კომპლექსურია. ამ საკითხში უმთავრესი მაინც თითოეული ადამიანის დამოკიდებულება, მიდგომა და გადანყვეტილებაა. როგორ აღიქვამს იგი კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელობას, სად და როგორ ხედავს თავის როლს მისი დაცვისა და გადარჩენის საკითხში და რა ფუნქციას ასრულებს სახელმწიფო. მივდივართ დასკვნამდე, რომ სახელმწიფოსთვის სხვა გამონწვევებთან ერთად, მნიშვნელოვან პრიორიტეტად უნდა იყოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა და გადარჩენა. კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა არის ადამიანის უფლება, რომელიც დაცულია ქვეყნის კანონმდებლობით. მისი მოვლით და შენახვით, ახალ თაობას შესაძლებლობა ეძლევა ნახოს, გაიგოს და იცხოვროს წინა თაობების მიერ დატოვებული სიმდიდრით, და თავის მხრივ, შეუნარჩუნოს იგი მომავალ თაობას სტანდარტების

შესაბამისად.

კულტურული მემკვიდრეობის სამეცნიერო კვლევა მისი მატერიალური ასპექტების შესწავლისთვის, ასევე კონსერვაციისა და მისი სტრატეგიების შემუშავებისთვის, მუდმივად განიცდის ცვლილებებს, რომლებიც დაკავშირებულია გარემოს, მასალებისა და ობიექტების ხასიათზე. გარემო პირობების გაუარესებამ და ეკოლოგიურმა კატასტროფებმა უდიდესი ზიანი მიაყენა არტეფაქტებს. თანამედროვე მიღწევებმა და ტექნოლოგიურმა რევოლუციამ მნიშვნელოვნად შეამცირა საფრთხის რისკები და გააუმჯობესა მიღებული შედეგი. ახალი მიდგომები და ტექნოლოგიური სიახლეები შესწავლილი და დანერგილი უნდა იყოს კაცობრიობის ცივილიზაციის მემკვიდრეობისა და არტეფაქტების შესანარჩუნებლად.

მოგეხსენებათ, კულტურული მემკვიდრეობა მრავალფეროვანი ცნებაა. ავთენტურობა და მთლიანობა არის ძირითადი ღირებულებები, რომლებიც უზრუნველყოფენ კულტურული მემკვიდრეობის მოვლასა და მის გამოყენებას თანამედროვე სამყაროში. იგი არის თვალსაჩინო მაგალითი და საზომი, რამდენად სწორად, დროულად და წარმატებით გადაეცემა მომავალ თაობას. მოსაზრებებისა და დაშვებების ფართო სპექტრი, ბუნებრივი პირობები, ტექნიკური დიაგნოსტიკა, დაგეგმილი შესასრულებელი სამუშაოები, პრევენცია, პრევენციული კონსერვაცია და რესტავრაცია, თითოეული მათგანი ჩარევის განსხვავებულ ფორმას წარმოადგენს, რომელიც დამოკიდებულია პირობებზე, ფორმაზე, ფუნქციასა და დანიშნულებაზე. სამეცნიერო მეთოდოლოგიაში გამოყენებული მასალა და კვლევის პროცესში მიღებული შედეგების სწორი ანალიზი, არტეფაქტის ავთენტურობისა და მნიშვნელობის გადარჩენაში გვეხმარება. ეს ყველაფერი ერთიანობაში მოდის კონსერვატორ-რესტავრატორის მიერ ახალი მიდგომებითა და მეთოდებით განხორციელებულ სამუშაოებთან, რაც უზრუნველყოფს კულტურისა და კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელობის სწორად გაგებას და მისი ღირებულებების სწორად განსაზღვრას.

კულტურის მნიშვნელობის ზუსტი განსაზღვრება რთული და სადავო საკითხია. თავად ცნება მნიშვნელოვნად განვითარდა ბოლო 50 წლის განმავლობაში. იუნესკოს გადამწყვეტილებები გასული ათწლეულების განმავლობაში მოწმობს იმ მრავალ გზაზე, რომლითაც კაცობრიობა ცდილობდა გაეგო, თუ როგორ შეუძლია კულტურას გააძლიეროს ადამიანის იდენტობის გაცდა და რეფლექსია იმაზე, რომ აუცილებელია მემკვიდრეობის დაცვა განადგურებისაგან. საჭირო გახდა საერთაშორისო კამპანიების დაწყება მსოფლიო მატერიალური და არამატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების კონცეფციის დასაცავად და კვლევითი და ლაბორატორიული სამუშაოების შენარჩუნების

აუცილებლობისათვის.

ხშირად გვესმის კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელობაზე, მაგრამ რა არის კულტურული მემკვიდრეობა? დავისი მემკვიდრეობაა ის? ტერმინი „კულტურული მემკვიდრეობა“ ჩვეულებრივ წარმოშობს ერთი საზოგადოების იდეას და მის წევრებს შორის კომუნიკაციას, მაგრამ კულტურული საზღვრები არ არის და არც უნდა იყოს მკაცრად განსაზღვრული. ყველა არტისტი სხვადასხვა სფეროში ერთმანეთისგან იღებს ინსპირაციას, რაც ერთიანობაში კულტურათა შორის დიალოგს ქმნის.

კულტურული მემკვიდრეობა, ხშირ შემთხვევაში, მოიაზრებს არტეფაქტებს (ნახატები, მოზაიკა, სკულპტურები), ისტორიული ძეგლებს შენობებს და ასევე არქეოლოგიური ადგილებს, მაგრამ კულტურული მემკვიდრეობა უფრო ფართო ცნებაა. იგი მოიცავს ადამიანის შემოქმედების, ფანტაზიისა და გამოხატვის ყველა მტკიცებულებას: ფოტოებს, დოკუმენტებს, წიგნებს, ხელნაწერებს და ა.შ., როგორც ცალკეულ ობიექტებს, ისე კოლექციებს. დღეს, ქალაქები, წყალქვეშა მემკვიდრეობა და ბუნებრივი გარემო ასევე განიხილება კულტურული მემკვიდრეობის ნაწილად, რადგან ადამიანები აიდენტიფიცირებენ საკუთარ თავს ბუნებრივ ლანდშაფტთან. უფრო მეტიც, კულტურული მემკვიდრეობა არ შემოიფარგლება მხოლოდ მატერიალური ობიექტებით, რომელთა ნახვა და შეხება შეგვიძლია. იგი ასევე შედგება არამატერიალური ელემენტებისაგან, როგორებიცაა: ტრადიციები, რიტუალები, რწმენა-წარმოდგენები, მითები და ლეგენდები, ცოდნა და უნარები, რომლებიც საზოგადოებაში თაობიდან თაობას გადაეცემა. თუმცა კულტურული მემკვიდრეობა არ არის მხოლოდ არტეფაქტებისა და ტრადიციების ერთობლიობა. ეს არის მეხსიერების, რეფლექსიის, გააზრებისა და დავინყების პროცესი, რომელიც ყველა ეპოქას ახასიათებს. ისტორიული მემკვიდრეობის გადარჩევის პროცესში კი არჩევანის გაკეთება კულტურული და პოლიტიკური მოტივით ხდება, რა უნდა დარჩეს და რა უნდა გაქრეს მომავალი თაობების მენტალური ცვლილებებისთვის. რადგან ყველა ერს თავისი წვლილი და ადგილი აქვს მსოფლიოს კულტურის რუკაზე, ამიტომ მნიშვნელოვანია, პატივი ვცეთ და დავიცვათ ერების კულტურული მემკვიდრეობა საერთაშორისო ხელშეკრულებებით.

დღევანდელ სამყაროში, კულტურა ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი ინსტრუმენტია საზოგადოებების გარდაქმნისა და იდეების განახლებისთვის. მეცნიერმა მაიკლ ფარადეიმ დაიწყო გარემოს მავნე ზემოქმედების შესწავლა ხელოვნების ნიმუშებზე. ეს იმის მანიშნებელია, რომ გარემოპირობები ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დამაზიანებელი ფაქტორია არტეფაქტებისთვის. ასევე ლუი პასტერმა საფუძველი ჩაუყარა კულტურული მემკვიდრეობის კონსერვაციისთვის თეორიული ჩარჩოს გამოყენების პირველ

ორგანიზებულ მცდელობას.

რესტავრატორ-კონსერვატორი მუშაობის პროცესში ხელმძღვანელობს ეთიკური სტანდარტებით, რომლებიც დამყარდა მთელ მსოფლიოში და შეიქმნა ეროვნული და საერთაშორისო ეთიკის სახელმძღვანელო. გარდა ეთიკის სახელმძღვანელოსი, მუშაობის პროცესში გადანყვეტილების მიღება რესტავრატორების ჯგუფის და სხვა კომპეტენტური, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვაზე პასუხისმგებელი პირების მიერ ხდება. ქვეყნების კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის შესახებ კანონთან ერთად, ამ ნორმებს და სტანდარტებს არეგულირებს „ვენეციის ქარტია“ - საერთაშორისო ქარტია, ძეგლებისა და ასამბლების კონსერვაციის და რესტავრაციის შესახებ (1964 წ.), რომელიც წარმოადგენს ძეგლთა დაცვასთან დაკავშირებულ საერთაშორისოდ აღიარებულ ძირითად დოკუმენტს და ადგენს კულტურის მემკვიდრეობის ძეგლთა კონსერვაციისა და რესტავრაციის მთავარ ღირებულებებს, მეთოდებს, სადაც ჩამოთვლილია ყველა ის მნიშვნელოვანი პრინციპი, რომელიც რესტავრაცია-კონსერვაციის პროცესში უმთავრესია.

კულტურული მემკვიდრეობის გამოკვლევის, შენარჩუნებისა და კონსერვაცია-აღდგენის საკითხში, უდიდეს როლს ასრულებს ქიმია. მასალების უძველესი წარმოებისას და ხელოვნების ტექნოლოგიის შესწავლაში, დაზიანების გამომწვევი მიზეზების კვლევისას, შეფასების და მეთოდების შემუშავებისას. ბოლო ათასწლეულების განმავლობაში ქიმიურ მეცნიერებაში, ელექტრონიკისა და კომპიუტერულ მეცნიერებების დარგებში მიღწეულმა წარმატებებმა, დიდი სრულყოფა მოიტანა ახალი ინსტრუმენტების, ინფრასტრუქტურისა და მეთოდოლოგიის შექმნაში.

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისას საბუნებისმეტყველო მეცნიერებები, როგორცაა ქიმია, ფიზიკა, ბიოლოგია და ინტერდისციპლინირებული მეცნიერებები: ხელოვნების ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია, პირდაპირ კავშირშია ერთმანეთთან იმისათვის, რომ სწორი გადანყვეტილება მიიღოს კონსერვატორმა ობიექტზე მუშაობისას.

კვლევის პროცესში, ახალი ტექნოლოგიური ინოვაციების წყალობით, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება არტეფაქტის დაზიანების გამომწვევ მიზეზებს, რომლებიც პირდაპირ კავშირშია ქიმიასთან. ეს ეხება არა მხოლოდ ქალაქდსაფუძვლიანი ან პერგამენტის ხელნაწერებს, არამედ ლითონს, მინას, ქვას და ა.შ.

როგორც აღვნიშნეთ, ქიმია მრავალმხრივ როლს ასრულებს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის აღქმისა და მომავალი თაობების გადაცემის საკითხში. არტეფაქტების მატერიალური სტაბილურობა, ჰაერის დაბინძურების გავლენის შემცირებასა და გარემო პირობების გაუარესებისგან გამონვეული პრობლემების

გადაჭრაში, ქიმია ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი რგოლია. კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტების კვლევისას, ქიმიკოსის წინაშე დგას ისეთი ამოცანები, როგორებიცაა: ობიექტების მთავარი შემადგენელი მასალა, მისი სტრუქტურა, შექმნის პერიოდი, დაბერებისა და დაძველების პროცესების და გარემოფაქტორების გავლენების კვლევა.

კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტების ხანგრძლივი დაცვა, ტრადიციული და თანამედროვე მასალების მატერიალური სტაბილურობა, ჰაერის დაბინძურების გავლენა და ხელოვნების ობიექტების დაცვა.

ბოლო ათწლეულების განმავლობაში ქიმიის განვითარებამ, სპექტროსკოპიული და ქრომატოგრაფიული მეთოდების ანალიზურმა მიღწევებმა, ნანოტექნოლოგიების და ნანომასალების პოტენციალის ზრდამ, მნიშვნელოვნად გააუმჯობესა ტრადიციული კონსერვაციისა და აღდგენის ახალი დიაგნოსტიკური მეთოდების განვითარება. კულტურული მემკვიდრეობის კვლევაში პორტატიული არაინვაზიური ხელსაწყოების ხელმისაწვდომობამ და პოპულარობამ გამოიწვია მკვეთრი დადებითი ცვლილებები ობიექტების დაცვისა და გადარჩენის საკითხში. გაჩნდა ახალი დისციპლინირებული ხედვა, რომელიც მოიცავს ქიმიას, კონსერვაციას, არქეოლოგიურ მეცნიერებებს, გარემოსდაცვით მეცნიერებებს, ფიზიკურ და საინჟინრო მეცნიერებებს. ეს ხელს უწყობს კულტურული მემკვიდრეობის როლის გაძლიერებას, როგორც საკვანძო ფაქტორს ისტორიისა, ტრადიციების და კულტურის უკეთ გასაგებად, როგორც საზოგადოების ერთიანობის ინსტრუმენტს, განსაკუთრებით ინდივიდუალურ და სოციალურ ელემენტებში.

რარის რესტავრაცია, კონსერვაცია, პრევენცია, რას გულისხმობს ეს ტერმინები და რა მნიშვნელობა ენიჭება ამ ტერმინებს, სად გადის ზღვარი არჩევანის გაკეთებისას და რას ენიჭება განსაკუთრებული მნიშვნელობა გადაწყვეტილების მიღებისას კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის პროცესში.

რესტავრაცია - აღდგენა ჟამთა ვითარებაში დაზიანებული ხელნაწერის, არქიტექტურული ძეგლის, ხელოვნების ნაწარმოების, არქეოლოგიური ნივთებისა და სხვა. ეს არის აქტი ან პროცესი, დაუბრუნდეს არტეფაქტი თავის პირვანდელ მდგომარეობასა და პოზიციას (კემბრიჯის ლექსიკონი). ჩეზარ ბრანდი თავის რესტავრაციის თეორიაში აღწერს რესტავრაციას, როგორც «მეთოდოლოგიურ მომენტს, როდესაც ხელოვნების ნიმუშს აფასებენ თავისი მატერიალური ფორმით და ისტორიული და ესთეტიკური ორმაგობით, მისი მომავლისთვის გადაცემის მიზნით». ხშირად არსებობს კომპრომისები გარეგნობის შენარჩუნების, ორიგინალური დიზაინისა და მასალის თვისებების შეცვლის

შესაძლებლობას შორის. ამიტომაც, თანამედროვე მიდგომებით, მუშაობის პროცესში ხაზგასმულია შექცევადობა, რათა შემცირდეს პრობლემები მომავალში ექსპონატის გამოკვლევასთან და გამოყენებასთან დაკავშირებით.

ჩაატარო რესტავრაცია, ნიშნავს, აღადგინო. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ არ იქნება გამართლებული არტეფაქტის შენარჩუნებისთვის. „რესტავრაცია“ არ იქნება ძირითადი სამუშაოს აღმნიშვნელი ტერმინი. არამედ, როგორც საშუალება, რომელიც დიფერენცირებული უნდა იყოს კონსერვაციისა და დაცვისგან ისევე, როგორც განახლებისგან.

ვენეციის ქარტია აცხადებს, რომ რესტავრაციის მიზანია, შეინარჩუნოს და გამოავლინოს არტეფაქტის ესთეტიკური და ისტორიული ღირებულება, რომელიც ეფუძნება ესთეტიკური და ავთენტური დოკუმენტების პატივისცემას.

რესტავრაციას შეუძლია უფრო შორს წავიდეს, ვიდრე არტეფაქტის ჰარმონიზება ან ნაკლული ადგილების შევსებაა. ეს პროცესები მიმართულია იმისკენ, რომ გამოსწორდეს ძველი რესტავრაციის ნაკლოვანებები. ამისთვის ყოველთვის უნდა გვახსოვდეს, რომ ახალმა რესტავრაციამ შესაძლოა ცალმხრივად განსაზღვროს კონკრეტული ესთეტიკური და ისტორიული ღირებულებანი, ან გააყალბოს კიდევ ისინი. ამით იმავე შეცდომის დაშვების ალბათობა იზრდება, რაც გააკეთა ძველმა რესტავრაციამ, რომლის შეცდომები გახდა ახალი ჩარევების საბაბი.

კონსერვაცია - ისტორიული და კულტურული არტეფაქტების, სამუზეუმო ექსპონატების შენახვა, დაცვა გაფუჭებისაგან, დაშლისაგან სპეციალური დამუშავებით და პირობების შექმნით. კონსერვაცია წარმოადგენს არტეფაქტის შენარჩუნების უმთავრეს პრინციპს. კონსერვაციის პროცესში ყურადღება გამახვილებულია მუზეუმებში (და არა მხოლოდ) დაცული არტეფაქტების დაცვასა და მოვლაზე. საკონსერვაციო საქმიანობა, პირველ რიგში, მოიცავს პრევენციულ კონსერვაციას, უზრუნველყოფს ობიექტის შემდგომ დაზიანებას, არტეფაქტის კვლევას, დოკუმენტაციის შექმნას, ობიექტების მკურნალობას და გადარჩენას. ყოველივე ამის გამო კონსერვაციას უნდა მიენიჭოს აბსოლუტური უპირატესობა ყველა სხვა ღონისძიებებთან შედარებით.

კულტურული მემკვიდრეობის კონსერვაცია მოიცავს ძეგლებისა და არტეფაქტების დაცვას ნებისმიერი მეთოდის გამოყენებით, რაც უზრუნველყოფს მის თავდაპირველ მდგომარეობასთან მიახლოებას. ანუ, ავთენტურობის მაქსიმალურ დაცვას. კულტურული მემკვიდრეობის კონსერვაცია ხშირად ასოცირდება ხელოვნების კოლექციებთან და მუზეუმებთან და მოიცავს ამ კოლექციაზე ზრუნვას, სწორ მენეჯმენტს დაკვირვებას, გამოკვლევას, დეტალური დოკუმენტაციის შედგენას, გამოფენას, შენახვას.

კულტურული მემკვიდრეობის კონსერვაცია იყენებს ეთიკურ მარტივ მითითებებს:

მინიმალური ჩარევა;

შესაბამისი მასალებისა და შექცევადი მეთოდების გამოყენებას;

შესრულებული სამუშაოს სრული და დეტალურ დოკუმენტაციას;

პრევენცია - რამის შენარჩუნება და დაცვა, დაზიანების თავიდან აცილების მიზნით (კემბრიჯის ლექსიკონი).

სიტყვა პრევენცია ნიშნავს, რაიმე სახის წინასწარი ღონისძიების ჩატარებას შემდგომში არასასურველი მოვლენის თავიდან აცილების მიზნით. ის მოიცავს კულტურულ ობიექტებსა და ძეგლებზე განხორციელებული ზემოქმედების ერთმანეთისაგან განსხვავებულ მეთოდებს, რომლის მეშვეობითაც ექსპონატის დესტრუქციული პროცესების შეჩერებაა შესაძლებელი და მისი შენახვისა და ექსპლუატაციის დროს წარმოქმნილი რისკების მინიმუმამდე დაყვანა. ტერმინი „პრევენციული კონსერვაცია“ გასული საუკუნის 90-იან წლებში დამკვიდრდა, მისი განვითარება და დამკვიდრება პოლ გეტის ინსტიტუტის სპეციალისტებს და ცნობილ კონსერვატორს პიტერ უოტერს უკავშირდება. პრევენციული კონსერვაციის ძირითადი მიზანი და ამოცანაა ექსპონატის განადგურებისა და დაშლის პროცესების შეჩერებაა, თანაც მინიმალური ჩარევის ხარჯზე. ფონდების, საცავების, საგამოფენო დარბაზების, ბიბლიოთეკების მოწყობასა და მართვის სისტემების შემუშავებას მთავარი ადგილი უჭირავს პრევენციული კონსერვაციის მიმართულებაში. კერძოდ, სამუზეუმო შენობის არქიტექტურას და ოთახების განლაგებას, საცავის, საექსპოზიციო დარბაზის, ბიბლიოთეკის ტექნიკურ და მატერიალურ აღჭურვას. უსაფრთხოების ნორმების, დაცვის სისტემის - განათების, ტემპერატურული და ტენიანობის რეჟიმის დაცვის უზრუნველყოფის, ჰაერის ქიმიური ანალიზის და შემცველობის კონტროლის, საცავების სისუფთავის დაცვის, მომხმარებლის ობიექტთან ქცევის ნორმების, ექსპონატების შენახვისა და დაცვის ალტერნატიული მეთოდების შემუშავებას და დანერგვას. ყოველივე ეს ზემოთ ჩამოთვლილი პრევენციული კონსერვაციის ძირითადი და უმნიშვნელოვანესი პრინციპებია.

რენოვაცია - ნიშნავს განახლებას და კონსერვაცია და რესტავრაციასთან ერთად წარმოადგენს არტეფაქტის შენარჩუნების მნიშვნელოვან მეთოდს. განახლების უშუალო მიზანია არტეფაქტის ესთეტიკური მთლიანობის მიღწევა იმგვარად, რომ იგი კვლავ ახალი გახდეს, მაშინ, როდესაც საკონსერვაციო სამუშაოების გზით მისი „კვლავ ხილულად ქცევა“, განმედა ან ხელახალი წარმოჩენა, ნაკლული ადგილების შევსებასთან ერთად, კვლავ რჩება რესტავრაციის პრეროგატივად. სწორედ ამიტომ, მეტად სადავო და საფრთხილო პროცესია განახლება. ტერმინის

და პროცესის არასწორად გაგება/აღქმის ალბათობა უფრო დიდია, ვიდრე თავად ამ პროცესის ზუსტად და ფაქიზად შესრულება. იზრდება საფრთხე, რომ ისე მოხდება არტეფაქტის დამუშავება, სადაც დარღვეული იქნება მისი მთლიანობა და ავთენტიკურობა. განახლების ღონისძიება გამართლებულია მხოლოდ მაშინ, თუ იგი კონსერვაციის მსგავს ქმედებებს მოიცავს და დადგინდება, რომ კონსერვაციის განხორციელება შეუძლებელია.

იმისთვის, რომ გამოვავლინოთ განსხვავება კონსერვაცია, რესტავრაცია და განახლებას შორს, ხაზგასმით უნდა აღვნიშნოთ, რომ ერთად ისინი წარმოადგენენ არტეფაქტის შენარჩუნების ღონისძიებების დიფერენცირებულ სისტემას. კონსერვაციის, რესტავრაციისა და განახლების ღონისძიებები ურთიერთკავშირშია. დასკვნად შეიძლება ვთქვათ ის, რომ კონსერვატორმა ზუსტად და დაფიქრებით უნდა განსაზღვროს, გადაწყვიტოს და შემდეგ შეასრულოს სად, როდის და როგორ გადაწყვეტილებას მიიღებს არტეფაქტის საუკეთესო ინტერესებიდან გამომდინარე.

თანამედროვე ცნობიერების ამალგების მნიშვნელობა - კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საკითხში, სახელმწიფოების და ზოგადად, მთავრობების ძირითადი პრიორიტეტი უნდა იყოს სამოქალაქო ცნობიერების გაზრდა. ადამიანები უნდა აფასებდნენ არა მხოლოდ არტეფაქტის ზოგადსაკაცობრიო მნიშვნელობას, არამედ ინდივიდუალურ ნაბიჯებსაც უნდა დგამდნენ ამ საკითხში. წამყვან სარესტავრაციო ცენტრებში მიღებული და უკვე დამკვიდრებულია პრევენციული კონსერვაცია, რაც თავისთავად გულისხმობს ექსპონატისათვის ოპტიმალური პირობების შექმნას, რათა ხანგრძლივი დროით მოხდეს მისი შენახვა. სწორედ პრევენციული კონსერვაცია არის მიჩნეული ექსპონატების მექანიკურად აღდგენის ალტერნატივად. რადგანაც მსოფლიოში მიმდინარე ბუნებრივი კატაკლიზმებისა და ეკოლოგიური მდგომარეობის ფონზე მნიშვნელოვნად წამოიწია წინ კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობის დაცვის, შენარჩუნების და უსაფრთხოების საკითხებმა.

იმისათვის, რომ რესტავრატორებმა გადაწყვიტონ შესაბამისი კონსერვაციის სტრატეგია და გამოიყენონ თავიანთი პროფესიული ცოდნა, მათ უნდა გაითვალისწინონ დაინტერესებული მხარის შეხედულებები, ღირებულებები, მხატვრის ჩანაფიქრი, ნამუშევრის მნიშვნელობა და მასალის ფიზიკური საჭიროებები.

წარსულის სათქმელით გაჟღენთილი ისტორიული ძეგლები და არტეფაქტები, რომელთაც დღევანდლამდე მოაღწიეს, წარმოადგენენ საუკუნოვანი ტრადიციების ცოცხალ მოწმეებს. ადამიანები უფრო და უფრო ნათლად აცნობიერებენ კაცობრიობის ღირებულებათა ერთობლიობას და აღიქვამენ კულტურის ძეგლებს,

როგორც საერთო მემკვიდრეობას. უკვე აღიარებულია მომავალი თაობების ამ მემკვიდრეობის მოვლა-პატრონობაზე საერთო პასუხისმგებლობა. ჩვენი ვალდებულებაა მათი შენარჩუნება და მომავალი თაობებისთვის გადაცემა (ვენეციის ქარტია).

დაბოლოს, უნდა ვაღიაროთ, რომ კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის მნიშვნელობის გააზრება და სწორად გაგება, ასევე თავად კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა კომპლექსური საკითხია და მუდმივ ფიქრს, განსჯას და პასუხისმგებლობით აღსავსე შრომას მოითხოვს. ეს არ არის ერთი კონკრეტული ფორმულის ძიება, არამედ მოიცავს სხვადასხვა პროფესიის ადამიანების ერთობლივ და შემოქმედებით მუშაობას.

დამონებიანი

<https://en.unesco.org/silkroad/content/did-you-know-importance-paper-making-technology-cultural-exchange-along-silk-roads>

<https://muslimheritage.com/paper-industry/>

https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-44654-7_3

[https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2771/1/ICOMOS%20Charters%20-%20Georgian%20Translation%20\(E-Publication\).pdf](https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2771/1/ICOMOS%20Charters%20-%20Georgian%20Translation%20(E-Publication).pdf)

[მიტო თუმანიშვილი.pdf](#) - ხუროთმოძღვრების კონსერვაცია - პრინციპები, მოსაზრებები.

LELA GOTSIRIDZE

Korneli Kekelidze Georgian National
Centre of Manuscripts,
Georgia
Lela.gotsiridze@gmail.com

SOPHIO TSERTSVADZE

Korneli Kekelidze Georgian National
Centre of Manuscripts,
Georgia
stsertsvadze8@gmail.com

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY IN PROTECTION AND RESTORATION OF CULTURAL HERITAGE

Protection of the cultural is one of the priority circumstance in the issue of nation and ethnos identity and self-determination. This is a living fact, which tells is about such history, time and period, that even a single artifact went through to reach us. Which even one artifact has passed through to reach us. Each pattern and its details show all the stages of development of the country, nation and people, history and their culture, which even one artifact has passed through to reach us. Each pattern and its details show all the stages of development of the country, nation and people, history and their culture. We are coming to the conclusion that protection and preservation of cultural heritage should be an important priority for the state, along with other challenges. Protection of cultural heritage is a human right protected by the laws of the country. By caring and preserving it, the new generation is given the opportunity to see, understand and live with the wealth left by the previous generations, and in turn preserve it to the next generation according to the standards.

The scientific research of cultural heritage for the study of its material aspects, as well as for the development of conservation and its strategies, is constantly undergoing changes related to the nature of the environment, materials and objects. Deterioration of environmental conditions and ecological disasters have caused great damage to artifacts. Modern achievements and technological revolutions have significantly reduced the risks of threats and improved the results obtained. Novel approaches and technological innovations must be explored and implemented to preserve the heritage and artifacts of human civilization.

As you know, cultural heritage is a diverse concept. Authenticity and integrity are the main values that ensure the maintenance of cultural heritage and its use in the modern world. It is a visible example and a measure of how correctly, timely and successfully it is passed on to the next generation. A wide range of considerations and assumptions, natural conditions, technical diagnostics, planned works, prevention, preventive conservation and restoration, each of them represents a different form of intervention depending on conditions, form, function and purpose. The material used in the scientific methodology and the correct analysis of the results obtained in the research process help us to save the authenticity and significance of the artifact. All this comes together in the work carried out by the conservator-restorer with new approaches and methods, which ensures the correct understanding of the meaning of culture and cultural heritage and the correct determination of its values.

The exact definition of the meaning of culture is a difficult and controversial issue. The concept itself has evolved significantly over the past 75 years. UNESCO's decisions over the past decades testify to the many ways in which humanity has tried to understand how culture can strengthen the sense of human identity and reflect on the need to protect heritage from destruction. It became necessary to launch international campaigns to protect the concept of world tangible and intangible cultural heritage sites and the need to maintain research and laboratory work. We often hear about the importance of cultural heritage. But what is cultural heritage? And whose heritage is it? The term "cultural heritage" usually evokes the idea of a single community and communication between its members. But cultural boundaries are not and should not be strictly defined. All artists in different fields draw inspiration from each other, creating a cross-cultural dialogue in unity.

Cultural heritage often includes artifacts (paintings, mosaics, sculptures), historical monuments, buildings, and archaeological sites. But cultural heritage is a broader concept. It includes all evidence of human creativity, imagination and expression: photographs, documents, books, manuscripts, etc. Both individual objects and collections. Today, cities, underwater heritage and natural environments are also considered part of cultural heritage, as people identify themselves with the natural landscape. Moreover, cultural heritage is not limited to material objects that we can see and touch. It also consists of intangible elements such as: Traditions, rituals, beliefs, myths and legends, knowledge and skills that are passed down from generation to generation in society. However, cultural heritage is not just a collection of artifacts and traditions. It is a process of memory, reflection, understanding and forgetting that characterizes every age. In the process of selection of historical heritage, a choice is made with cultural and political motives, what should remain and what

should disappear for the mental changes of future generations. Because every nation has its own contribution and place on the cultural map of the world. Therefore, it is important to respect and protect the cultural heritage of nations through international agreements. In today's world, culture is one of the most powerful tools for transforming societies and renewing ideas. Scientist Michael Faraday began to study the harmful effects of the environment on works of art. This indicates that environmental conditions are one of the important damaging factors for artifacts. Louis Pasteur also laid the foundation for the first organized attempt to apply a theoretical framework to the conservation of cultural heritage.

In the process of restoration-conservation work, he is guided by ethical standards that have been established throughout the world and national and international ethics guidelines have been created. In addition to the ethics manual, decision-making in the work process is done by a group of restorers and other competent persons responsible for the protection of cultural heritage. Together with the law on the protection of the cultural heritage of the countries, these norms and standards are regulated by the "Charter of Venice" - the International Charter on the Conservation and Restoration of Monuments and Assemblies (1964), which is an internationally recognized basic document related to the protection of monuments and establishes the main values of the conservation and restoration of cultural heritage monuments. , methods that list all the important principles that are most important in the restoration-conservation process.

Chemistry plays a major role in the research, preservation and conservation-restoration of cultural heritage. In the study of the ancient production of materials and the technology of art, in the study of the causes of damage, in the evaluation and in the development of methods. Advances achieved in chemistry, electronics, and computer science over the last few millennia have brought great improvements in the creation of new tools, infrastructures, and methodologies.

In the protection of cultural heritage, natural sciences such as chemistry, physics, biology and interdisciplinary sciences, art history, archeology, ethnology, are directly related to each other in order to make the right decision for the conservator when working on the object. Advances in chemistry, electronics, and computer science over the last few millennia have brought great improvements in the creation of new tools, infrastructures, and methodologies.

In the protection of cultural heritage, natural sciences such as chemistry, physics, biology and interdisciplinary sciences, art history, archeology, ethnology, are directly related to each other in order to make the right decision for the conservator when working on the object. In the research process, thanks to new technological innovations, the causes of artifact damage, which are directly related to chemistry, are of crucial importance.

This applies not only to manuscripts based on paper or parchment, but also to metal, glass, stone and etc.

As we have already mentioned, chemistry plays a multifaceted role in the perception of cultural heritage protection and transmission to future generations. Chemistry is one of the most important links in the material stability of artifacts, in reducing the impact of air pollution and in solving the problems caused by the deterioration of environmental conditions. When researching objects of cultural heritage, the chemist faces such tasks as: the main constituent material of the objects, its structure, the period of creation, the study of aging and aging processes and the influence of environmental factors. Long-term protection of cultural heritage objects, material stability of traditional and modern materials, impact of air pollution and protection of art objects.

During the last decades, the development of chemistry, the analytical achievements of spectroscopic and chromatographic methods, the growth of the potential of nanotechnologies and nanomaterials, have significantly improved the development of new diagnostic methods of traditional conservation and restoration. In cultural heritage research, the availability and popularity of portable non-invasive tools has led to dramatic positive changes in the conservation and preservation of objects. A new disciplinary vision has emerged that includes chemistry, conservation, archaeological sciences, environmental sciences, physical and engineering sciences. It supports to strengthen the role of cultural heritage as a key factor for a better understanding of history, traditions and culture, as an instrument of community unity, especially in individual and social elements.

What is restoration, conservation, prevention, what do these terms mean and what is the meaning of these terms, where is the limit when making a choice and what is given special importance when making a decision in the process of cultural heritage protection. Restoration - restoration of manuscripts, architectural monuments, works of art, archeological objects and others damaged in the circumstances of the times. It is the act or process of returning an artefact to its original state and position. (Cambridge Dictionary) In his theory of restoration, Cesar Brand describes restoration as “the methodological moment in which a work of art is evaluated in its material form and historical and aesthetic duality, with a view to its transmission to the future”. There are often compromises between maintaining the appearance, the original design, and the ability to change material properties. Therefore, in modern approaches, reversibility is emphasized in the work process in order to reduce problems related to the examination and use of the exhibit in the future. Carrying out restoration it means to renovate. It should also be noted that there will be no justification for preserving the artifact. “Restoration” will not be a term denot-

ing the main work. but as a means to be differentiated from conservation and protection as well as renewal.

The Charter of Venice states that the goal of restoration is to preserve and reveal the aesthetic and historical value of the artefact, based on respect for aesthetic and authentic documents. Restoration can go further than harmonizing an artifact or filling in gaps. These processes are aimed at correcting the defects of the old restoration. For this, we must always remember that a new restoration may unilaterally define specific aesthetic and historical values, or even falsify them. This increases the likelihood of making the same mistake. What was done by the old restoration, whose errors became the excuse for new interventions. Conservation - preservation of historical and cultural artefacts, museum exhibits, protection from deterioration, decay by special treatment and creation of conditions. Conservation is the main principle of artifact preservation. In the conservation process, attention is focused on the protection and care of artifacts kept in museums (and not only). Conservation activities primarily include preventive conservation, ensuring the subsequent damage to the object, researching the artifact, creating documentation, treating and saving the objects. Because of all this, conservation should be given absolute priority over all other measures. Conservation of cultural heritage includes protection of monuments and artefacts using any method that ensures that they are close to their original state. That is, the maximum protection of authenticity. Conservation of cultural heritage is often associated with art collections and museums, and includes the care of this collection, proper management, observation, research, detailed documentation, exhibition, storage.

Cultural heritage conservation uses simple ethical guidelines:

minimal intervention;

Using appropriate materials and reversible methods:

Complete and detailed documentation of the work performed:

prevention - to preserve and protect something in order to prevent damage (Cambridge Dictionary)

The word prevention means to take some kind of preliminary measures in order to avoid an unwanted event later. It includes different methods of impact on cultural objects and monuments, through which it is possible to stop the destructive processes of the exhibit and to minimize the risks arising during its storage and operation. The term "preventive conservation" was established in the 80s and 90s of the last century, its development and establishment is related to the specialists of the Paul Getty Institute and the famous conservationist Peter Waters. The main goal and task of preventive conservation is to stop the processes of destruction and decomposition of the exhibit, while at the expense of minimal intervention. Development of foundations, storages, exhibition halls, libraries and

management systems has a key place in the direction of preventive conservation. In particular, the architecture of the museum building and the layout of the rooms, the technical and material equipment of the storage room, the exhibition hall, and the library. Development and implementation of safety norms, protection system - ensuring protection of lighting, temperature and humidity regimes, chemical analysis and content control of air, protection of cleanliness of storage facilities, norms of behavior of users with the facility, alternative methods of storage and protection of exhibits. All these are the basic and most important principles of preventive conservation listed above.

Renovation - means renewal and conservation, and together with restoration, is an important method of preservation of an artifact. The immediate goal of renovation is to achieve the aesthetic integrity of the artefact in such a way that it becomes new again, while cleaning or re-presenting it through conservation work to "make it visible again" with the filling of missing areas remains the prerogative of restoration. That is why renewal is a highly controversial and cautious process. It is more likely to misunderstand/perceive the term and process than to perform the process itself accurately and fluently. There is an increased risk that the artifact will be processed in a way that compromises its integrity and authenticity. A renewal measure is justified only if it includes actions similar to conservation and it is determined that conservation cannot be implemented.

In order to distinguish between conservation, restoration and renewal, we must emphasize that together they represent a differentiated system of measures for the preservation of an artifact. Conservation, restoration and renewal measures are interconnected. The bottom line is that a conservator must carefully and thoughtfully determine, decide, and then execute where, when, and how decisions are made based on the best interests of the artifact.

The importance of modern awareness-raising - in the matter of cultural heritage protection, the main priority of states and communities in general should be to increase civic awareness. People should not only appreciate the public significance of the artifact, but also take individual steps in this matter. Preventive conservation is accepted and already established in the leading restoration centers, which in itself implies creating optimal conditions for the exhibit in order to preserve it for a long time. Preventive conservation is considered an alternative to mechanical restoration of exhibits. Because in the background of the current natural cataclysms and ecological situation in the world, the issues of protection, preservation and security of the cultural-historical heritage have come forward significantly. In order for restorers to decide on an appropriate conservation strategy and apply their professional knowledge, they must take into account stakeholder views, values, the artist's intention, the meaning of

the work and the physical needs of the material.

The historical monuments and artifacts that have survived to this day are living witnesses of centuries-old traditions. People are more and more clearly aware of the unity of human values and perceive cultural monuments as a common heritage. A shared responsibility for the maintenance of this heritage of future generations has already been recognized. It is our obligation to preserve them and pass them on to future generations (Venice Charter)

And finally, we must mention that considering and correctly understanding the meaning of cultural heritage protection, as well as the protection of cultural heritage itself, is a complex issue and requires constant thinking, judgment and responsible work. It is not a search for one specific formula, but involves the joint and creative work of people from different professions.

REFERENCES:

<https://en.unesco.org/silkroad/content/did-you-know-importance-paper-making-technology-cultural-exchange-along-silk-roads>

<https://muslimheritage.com/paper-industry/>

https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-44654-7_3

[https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2771/1/ICOMOS%20Charters%20-%20Georgian%20Translation%20\(E-Publication\).pdf](https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2771/1/ICOMOS%20Charters%20-%20Georgian%20Translation%20(E-Publication).pdf)

[Mito Tumanishvili.pdf](#) - Conservation of architecture - principles, opinions

ასპათ გვაზავა

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
agvazava@manucript.ge

რეზა კლდიაშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
rezo.kldiashvili@yahoo.com

**თანამედროვე კვლევის მეთოდების გამოყენება
წიგნის კონსერვაცია-რესტავრაციაში (XIV
საუკუნის ხელნაწერის [Q-1263] ებრატიის
რენტგენოფლუორესცენციული ანალიზატორით
(XRF EDX 3600B) კვლევა და მისი შედეგები)**

საწერი მასალის, კერძოდ, პერგამენტისა და ქალაღდის კულტურული როლი კაცობრიობის ისტორიაში განუზომელია. ხელნაწერები, ნაბეჭდი წიგნები და საარქივო მასალა უძველესი დროიდან ჩვენი ჩანერილი ისტორიის ყველაზე მნიშვნელოვანი საცავია და ამ ტექნოლოგიურად განვითარებულ - ციფრულ ეპოქაში განსაკუთრებული ფუნქცია აქვს კონსერვაცია-რესტავრაციას, რადგან სწორედ სპეციალისტის უშუალო ჩართულობით ხდება მათი მატერიალურად შენარჩუნება. კულტურული მემკვიდრეობის მოვლის, შენახვისა და გადარჩენის არაერთი საშუალება არსებობს, იქნება ეს კონსერვაცია, რესტავრაცია თუ პრევენცია. თითოეული მათგანი შესაძლოა გამოყენებულ იქნას როგორც დამოუკიდებლად, აგრეთვე ინტეგრირებულად, თუმცა, ნებისმიერ შემთხვევაში, აუცილებელია ობიექტის შესწავლა, მასალის გამოკვლევა და ინდივიდუალური მეთოდოლოგიისა თუ პირობების შერჩევა. წლების განმავლობაში კვლევის არაერთი სტრატეგია არსებობდა, თუმცა თანამედროვე კვლევის მეთოდების დანერგვა გაცილებით ინფორმაციულია, ვიდრე საკვლევი მასალის ვიზუალურად შესწავლის საფუძველზე მიღებული ცოდნა. აქედან გამომდინარე, კ. კეკელიძის

სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კონსერვაცია-რესტავრაციის სამეცნიერო ლაბორატორიისა და საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის „გემოლოგიისა და მინერალურ ნივთიერებათა კვლევის დიაგნოსტიკისა და გადამუშავების რესპუბლიკური ცენტრის“ ლაბორატორიის ურთიერთთანამშრომლობით განხორციელდა კვლევა, რომელიც ცენტრის კოლექციებში დაცული ხელნაწერების შესწავლას გულისხმობდა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მსგავსი კვლევების დანერგვას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს მატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის მოვლა-შენახვისა და მათი არსებობის გახანგრძლივების პროცესში, რადგან ის ინტერდისციპლინარულ ჩართულობას გულისხმობს, რადგან კონსერვაციის, ქიმიისა და ბიოლოგიის ლაბორატორიებში ჩატარებულ კვლევებს მოიცავს, სადაც ზოგიერთი დიაგნოსტიკური ანალიზის შედეგების ინტერპრეტაციის სირთულე გვარწმუნებს სხვადასხვა კომპეტენციას შორის მჭიდრო თანამშრომლობის აუცილებლობაში, ვინაიდან ხშირად მხოლოდ ცოდნის კომპლემენტარულობა იწვევს ახალი აღმოჩენების შესაძლებლობას.

ამასთანავე გასათვალისწინებელია ყველა ის შედეგი, რომელიც ერთეულებზე გარემოპირობებით გამოწვეული ქიმიური ზემოქმედების შესწავლით დგინდება და ყველა ის პროცესი, რასაც რესტავრატორი წარმართავს ამა თუ იმ დაზიანებული ერთეულის მთლიანობის აღსადგენად ან მისი მდგომარეობის შესანარჩუნებლად. ეს პროცესები გარკვეული თანმიმდევრობით ხორციელდება. პირველი და უმთავრესი არის ერთეულის მდგომარეობის შესწავლა, მისი ვიზუალური დათვალიერებით თუ ლაბორატორიული კვლევების საფუძველზე, სადაც რესტავრატორთან ერთად თანამედროვე კვლევის მეთოდების გამოყენება ხდება საჭირო, რაც შესწავლის პროცესს კიდევ უფრო მნიშვნელოვანს ხდის. მიკრო-ობიექტების შესწავლა კი, იქნება ეს არაორგანული, თუ ორგანული, რომლებიც შეიძლება აღმოჩენილ იქნას შესასწავლი ხელნაწერებისა და დოკუმენტების პერგამენტში, ცელულოზის ბოჭკოებში, მელანსა თუ ქუჩყში, უპირობოდ მნიშვნელოვანი ინფორმაციის მატარებელია ამ მასალის წარმოების შესახებ. გარდა ამისა, მსგავსი კვლევები გვაძლევს ინფორმაციას უძველესი დოკუმენტების, მათი წარსული პერიპეტიების ან მათში შემავალი მასალების დაბერებისა და გაფუჭების მიზეზებზე. დიაგნოსტიკური ან არქეოლოგიური მნიშვნელობის მქონე მიკრომეტრულ ობიექტებსა და სტრუქტურებზე კრიტიკული დაკვირვების შედეგები ზოგჯერ გასაკვირიც კი აღმოჩნდება ხოლმე. მაგალითად ის, რომ ზოგიერთ ქიმიურ კომპონენტს, რომელიც ჩვეულებრივ მიეკუთვნება მასალების ან მელნის წარმოებას, შეიძლება ჰქონდეს კონკრეტული წარმომავლობა ან ბუნება და თუ

მათი სწორად გააზრება არ მოხდება, მაღალია ალბათობა იმისა, რომ მკვლევარმა არასწორი დასკვნები გააკეთოს.

როდესაც მატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის კვლევაზე ვსაუბრობთ, უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ დიდი ინტერესის მიუხედავად, რთულია შერჩევა კვლევის ისეთი მეთოდის, რომელიც ფართო სპექტრის მაჩვენებელს მოგვცემს, მაგრამ არ გამოიწვევს ერთეულის დაზიანებას. განსაკუთრებით კი მაშინ, როდესაც საკითხი ისტორიულ ძეგლებს ან წერილობით მემკვიდრეობას ეხება. ამ შემთხვევაში სირთულე მდგომარეობს არა მხოლოდ კვლევის წარმოების, არამედ საკვლევი მასალის ანუ ნიმუშის აღების პროცესშიც, რადგან თავად ხელნაწერის გადაადგილება, ხშირ შემთხვევაში, დაუშვებელია. დაუშვებელია აგრეთვე მთელი ნაწილიდან საღებავის, მეღვინის, ტყავის ან თავად ფურცლის ფრაგმენტის მოცილება. არ არის რეკომენდებული აგრეთვე ერთეულზე ქიმიური ხსნარების გამოყენება, ან მექანიკური ზემოქმედება და სხვა ნებისმიერი კვლევის არაინვაზიური მეთოდი, რამაც შესაძლოა შეცვალოს მასალის სტრუქტურა ან ორიგინალის ავთენტურობა. სწორედ ამიტომ, ხშირად, ის, რაც საინტერესოა მკვლევარისთვის, დაუშვებელია ხელნაწერისთვის. თუმცა, ესოდენ რთული საკითხები კიდევ უფრო ზრდის თანამედროვე კვლევითი მეთოდების მიმართ ინტერესს და ამის თვალსაჩინო მაგალითია კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კონსერვაცია-რესტავრაციის სამეცნიერო ლაბორატორიის მიერ არჩეული კურსი, რომელიც მოიცავს თანამედროვე კვლევითი მეთოდების დანერგვას და ფართოდ გამოყენებას ხელნაწერების კონსერვაცია-რესტავრაციის სფეროში. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ერთ-ერთი ასეთი კვლევა უკვე ჩატარდა, რომლის მიზანიც იყო ქართულ ხელნაწერებში მეღვინის სტრუქტურის შესწავლა, კვლევა განხორციელდა თანამედროვე კვლევის მეთოდების გამოყენებით, კერძოდ: მასკანირებელი ელექტრო მიკროსკოპით, ზონდური მიკროსკოპისა და ძალოვანი მიკროსკოპის გამოყენებით. ამ ეტაპზე კი კვლევის არეალი გავზარდეთ და შევისწავლეთ XIV საუკუნის ეტრატის, XVIII საუკუნის ებრაული ხელნაწერის ქაღალდის, XIX საუკუნის ხელნაწერის ფურცლისა და ყდის ქსოვილის ნიმუშები. გავანალიზეთ თითოეული მათგანის კვლევის შედეგად მიღებული ინფორმაცია. დავუკავშირეთ ეპოქისთვის დამახასიათებელი მასალის თავისებურებას. შევადარეთ წერილობით წყაროში მოცემულ ინფორმაციას და გამოვყავით ის ფაქტობრივი გარემოებები, რომლებიც დროის მსვლელობის, მასალის თავისებურების გამო ან გარემო-პირობების ზემოქმედებით ერთეულზე იწვევს განვრცობად და შეუქცევად პროცესებს.

სანამ უშუალოდ კვლევით ნაწილზე გადავიდოდეთ, მოკლედ უნდა მიმოვიხილოთ ეტრატის დამზადების ტექნოლოგია, რადგან

გაცილებით მარტივია პერგამენტზე მიყენებული ზიანის დადგენა და მისი სტატუსის ანალიზი, თუ ცნობილია პერგამენტის თვისებები. ზოგადად, ყველა ძუძუმწოვრის ტყავს აქვს მსგავსი ბოჭკოვანი სტრუქტურა და განიცდის ქრილში ის გამოიყურება სამფენიან, მაგრამ სხვადასხვა თვისებების მქონე ქსოვილად, ესენია: ეპიდერმისი, დერმისი და კანქვეშა ქსოვილი (ჰიპოდერმია). აქედან კანის ყველაზე კოლაგენით მდიდარი ნაწილი დერმისია, ყველაზე მეტად კერატინით მდიდარი ეპიდერმისი, ხოლო ყველაზე ცხიმებით მდიდარი კანქვეშა ქსოვილია. გარდა ამ ზოგადი ცნობებისა, საინტერესოა ის, თუ რა საშუალებებითა და ტექნიკით ხდებოდა ტყავის დამუშავება როგორც საქართველოში, აგრეთვე სხვა ქვეყნის სახელოსნოებსა თუ სამწიგნობრო კერებში, რადგან ჩვენი კვლევის შედეგები პირდაპირ კავშირშია მასალის დამზადების პროცესთან იმ თვალსაზრისით, რომ მიღებული შედეგების გაანალიზების დროს, საშუალება გვქონოდა ერთმანეთისგან გაგვემიჯნა ის ქიმიური ელემენტები, რომლებიც ბუნებრივად, ანუ დამზადების პროცესში გამოყენებული ხსნარებისა თუ თავად ნედლეულის სტრუქტურიდან გამომდინარე, შესაძლებელია აღმოჩენილიყო, ან ქიმიური ელემენტები, რომლებიც საუკუნეების განმავლობაში, გარემოპირობებით გამოწვეული, ეკოლოგიური დაბინძურებით, დასნებოვნებით, ან სხვადასხვა მასალის გამიზნულად ანდაც შემთხვევით მოხვედრის გამო აღმოჩნდა ზედაპირსა თუ მასალის სტრუქტურაში.

პერგამენტის დასამზადებლად გამოყენებადი ცხოველის ნედლი კანი თავდაპირველად შეიცავს 64% წყალს, 33% ცილას, 2% ცხიმს, 0,5% მინერალურ მარილებს და 0,5% სხვა ნივთიერებებს (პიგმენტები და ა.შ.). თავის მხრივ, ცილები შეიცავს 0,3% ელასტინს, 29% კოლაგენს, 2% კერატინს და 1% არასტრუქტურულ ცილებს (ალბუმინი, გლობულინი). ეს მოცემულობა ვრცელდება მეტ-ნაკლები სიზუსტით ყველა სახეობის პერგამენტის შემთხვევაში, რადგან ისინი ცხოველური ტყავისაგან მზადდებოდა, მაგრამ გეოგრაფიული მდებარეობისა თუ ეკონომიკური შესაძლებლობის გათვალისწინებით, სხვადასხვა ქვეყანაში, დამზადების პროცესი განსხვავებული მინერალებისა თუ ხსნარების გამოყენებას ითვალისწინებდა, თუმცა მიუხედავად ასეთი სიშორისა, ტყავის დამუშავების პროცედურაში ძირითადი სტრუქტურა მაინც ერთმანეთის მსგავსია.

ჩვენამდე შემონახული რეცეპტებიდან, დღემდე ჩატარებული კვლევებიდან თუ ისტორიული ჩანაწერებიდან, ცნობილია პერგამენტის დასამზადებლად მიღებული ხსნარები და პრეპარატები. თითოეულმა კულტურამ შემოიტანა საკუთარი რეცეპტურა, შეიმუშავა პროცედურის მისეული თანმიმდევრობა და სწორედ ეს არის იმის მიზეზი, რომ ხელნაწერებში საკმაოდ განსხვავებული მასალები გვხვდება და მიუხედავად იმისა, რომ

ფუძე ერთია, რეცეპტურა შესაძლებელია სხვადასხვა ყოფილიყო, რასაც ემატება ის დრო და შენახვის პირობები, რაც ხელნაწერმა გამოიარა, სწორედ ეს არის მიზეზი იმისა, რომ ხელნაწერ წიგნებსა თუ დოკუმენტებში განსხვავებული დაზიანების ხარისხი და კერები გვხვდება.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეტრატის მთავარი შემადგენელი ნაწილი კოლაგენია, სტრუქტურული ორგანული პოლიმერული ცილა, რომლის სტრუქტურული ერთეული წარმოადგენს სამმაგ სპირალისებრ ფორმას. პერგამენტის დამზადების დროს ცხოველის კანი პროცედურების მთელ რიგ ეტაპებს გადიოდა, რის შედეგადაც პროდუქტი მხოლოდ კანის შრემდე დადიოდა. ხოლო უკვე დამუშავებული და მზა პერგამენტი, გარდა ზემოთ თქმულისა, შეიცავს სხვა ნაერთებს, რომლებიც მიიღება იმავე ტყავისაგან (ლიპიდები, ცვილები, სხვა პეპტიდები) და უშუალოდ წარმოების პროცესებიდან (მარილები და მინერალები, როგორიცაა Al, Si, Mg, K, S და ა.შ.), რადგან ნებისმიერი ზემოქმედება გარკვეულ კვალს ტოვებს და ხშირად სტრუქტურასთან იმდენად მჭიდრო კავშირს ქმნის, რომ მისი წარმომავლობის იდენტიფიკაცია შეუძლებელია. წერილობით წყაროებს თუ დავეყრდნობით, მეტწილად ეტრატის დასამუშავებლად გამოიყენებოდა ტუტე მარილები, როგორიცაა ცაცხვი და ნატრიუმის ქლორიდი (NaCl).¹ ცნობილია ისიც, რომ IV საუკუნის შემდეგ ზედაპირიდან თმის მოცილება მიიღწეოდა ცხოველის ტყავის კალციუმის ჰიდროქსიდის ხსნარში დაღობით. ხოლო ზედაპირის გასაფხვიერებლად კალციუმზე დაფუძნებული ნაერთები გამოიყენებოდა, რადგან ეს არის მეთოდი, რომლის მეშვეობითაც მიიღწეოდა ზედაპირის სიგლუვე, რაც ტექსტის უკეთ დაწერის საშუალებას იძლეოდა.

ერთი მხრივ, საწერი მასალის მაღალი ხარისხის განმსაზღვრელი მინერალები დროთა განმავლობაში, როგორც წესი, დაზიანების კერებადიქცევიან და ამ პერგამენტის მასალებისთვის პოტენციურად საზიანო მინერალური ნაერთების არსებობა შეიძლება დადგინდეს სხვადასხვა კვლევითი ტექნიკით, რადგან გარკვეული მინერალების ბუნება და წარმოშობა, ისევე როგორც მათი დისპერსიის ხარისხი ორგანულ მატრიცაში, შეიძლება შესაფასებლად რთული იყოს და ზოგჯერ არსებობს იმის ალბათობაც, რომ მცდარი დასკვნების გამოტანის საფუძველიც კი გახდეს. ამასთანავე, ხელნაწერის მასალის კვლევის დროს რთულია სხვადასხვა კვლევითი ტექნიკის გამოყენება, რადგან კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტების ანალიზისთვის კონკრეტული მონაცემების არჩევანი დამოკიდებულია უამრავ ფაქტორზე, როგორიცაა საჭირო შედეგის

¹ ტყავის დამუშავებისთვის ცაცხვის გამოყენება ქართული წერილობითი წყაროებით არ დასტურდება, ჩანაწერებში ვხვდებით ზოგად განმარტებას, როგორიცაა, მაგალითად, მცენარეული ან ბალახისეული წვენები, ხის მერქანი და სხვა.

სიზუსტე, მახასიათებლის ზომა, შესაბამისად, აპარატის საზომი ადგილი, კვლევა უნდა იყოს არაინვაზიური, უსაფრთხო და უამრავი ფაქტორია, რისი გათვალისწინებაც უნევს მკვლევარს. ჩვენ არჩევანი შევჩერეთ რენტგენოფლოუორესცენციურ ანალიზატორზე (XRF EDX 3600B). სამუშაო შესრულდა სტანდარტული მეთოდიკით (ხს-ს. მ. №1.G-18) სამუშაო პროგრამა EDX for Mineral and her Alloys – ORE (მადნებისა) და Soil (ნიადაგების) პროგრამის (ORE) გამოყენებით. რენტგენის ფლოუორესცენტული სპექტროსკოპია არის არაინვაზიური, უკონტაქტო და არაორგანული მასალების დახასიათების არადესტრუქციული მეთოდი. XRF სპექტროსკოპია ეს ის ტექნიკაა, რომელიც ხშირად გამოიყენება კულტურული მემკვიდრეობის ანალიზისთვის, იქნება ეს ლითონების მცირე ზომის კომპოზიცია, კერამიკა, ფერწერა თუ ხელნაწერები. XRF-ით შესაძლებელია მხოლოდ არაორგანულ მასალებში ცალკეული ელემენტების აღმოჩენა, რადგან ამ მეთოდით ორგანულ მასალებში მთავარი ელემენტების (C, H) გამოვლენა არ ხდება. ამიტომ კვლევაში გამოვიყენეთ ენერჯის დისპერსიული რენტგენის სპექტროსკოპია (EDX). უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ კვლევის პროცესს ართულებს ის ფაქტიც, რომ ანალიზატორი (XRF EDX 3600B) არ არის ტრანსპორტირებადი ტექნიკა და ამიტომ საჭიროა თავად ხელნაწერების ადგილზე მიტანა, გარდა ამისა, EDX-ი მოითხოვს ნიმუშების ვაკუუმურ კამერაში მოთავსებას, რომელიც ენიშნააღმდეგება არაინვაზიურობის პრინციპს, სწორედ ამიტომ, ხელნაწერებიდან ნიმუშების აღება მოხდა უმნიშვნელო დეტალების სახით მხოლოდ იმ უბნებიდან, რაც არ დააზიანებდა ან შეცვლიდა ორიგინალის ავთენტურ იერსახეს.

ანალიზი ჩატარდა ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში Q-1263 შიფრით დაცულ ეტრატის პალიმფსესტის ნიმუშს, რომელიც შედგება 7 კეფისაგან, ნუსხურად შესრულებული ტექსტი მეთოთხმეტე საუკუნით თარიღდება, ხოლო ეტრატი გაცილებით ადრეული პერიოდის არის, გრაგნილიდან ნიმუში პირველი კეფის ყველაზე დაზიანებული ნაწილიდან იქნა აღებული, სულ 2X3 მმ ზომის;

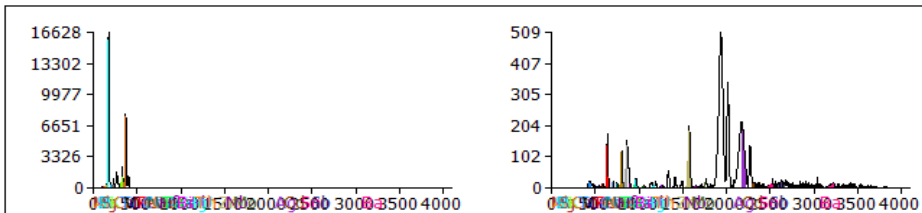
ნიმუშის დასახელება	ეტრატი (127)	ტესტირების დრო	200(s)	
კვების წყარო		სამუშაო პროგრამა	ORE	
მაბეა	9(KV)	პროცესი	Admin	
დენი	150(µA)	ტესტირების თარიღი	1/24/2023 1:12:13 PM	
ელემენტი	ინტენსივობა	შემადგენლობა %		1mm
Mg(%)	15.905	0.7263		
Al(%)	3.295	0.1118		
Si(%)	1008.04	2.3576		
P(%)	31.595	0.1360		
S(%)	57.73	0.7681		
K(%)	158.91786	0.4358		
Ca(%)	617.24	1.5971		
Ti(%)	4.40545	0.0884		
V(%)	1.62647	0.0000		
Cr(%)	0.91446	0.0087		
Mn(%)	2.34726	0.0937		
Fe(%)	29.4565	0.0000		

კვლევა გვიჩვენებს, რომ ორგანულ მასალასთან ერთად ძირითადი ქიმიური ელემენტებია სილიციუმი (Si), კალციუმი (Ca), ალუმინი (Al), გოგირდი (S), ზოგჯერ ერთ პროცენტზე მეტი და შედარებით მცირე რაოდენობით (მეთაედი პროცენტების სახით) გვხვდება მაგნიუმი (Mg), კალიუმი (K), ნატრიუმი (Na), რკინა (Fe), თუთია (Zn), სპილენძი (Cu), კიდევ უფრო მცირე რაოდენობით ქრომი (Cr), ტიტანი (Ti), მანგანუმი (Mn), ცირკონიუმი (Zr) და ნიკელი (Ni).

ხელნაწერის (Q-1263) ეტრატზე რენტგენოფლოუორესცენციური (XRF EDX 3600B) ანალიზატორით ჩატარებული კვლევის შედეგი

ხელნაწერებისა და დოკუმენტური მასალების მიკროსკოპული მასშტაბით შესწავლა კიდევ უფრო საინტერესო ხდება, როდესაც კვლევის ობიექტი ეტრატია, რადგან უძველეს ტექსტებში მოხსენიებული რეცეპტებიდან თუ საზღვარგარეთის ქვეყნების აქამდე ჩატარებული კვლევებიდან, დღეისათვის ჩვენთვის უკვე ცნობილია სხვადასხვა სახის პერგამენტის დამზადების პროცესში ხსნარებისთვის მიღებული პრეპარატები. თითოეულმა კულტურამ შემოიტანა საკუთარი რეცეპტურა, რამაც გამოიწვია საკმაოდ განსხვავებული და მრავალფეროვანი მასალების არსებობა. თემის ამ ნაწილში ყურადღებას გავამახვილებთ ეთიოპური წარმოების ეტრატზე, რადგან მას ის მორფოლოგიური თავისებურებები აქვს, რაც განასხვავებს დასავლური ან ებრაული პერგამენტისგან და ამით ის შესაძლებელია, ქართულ ეტრატს ჩამოჰგავდეს.

როგორც უკვე თემის მიმოხილვით ნაწილში აღვნიშნეთ, დაზუსტებული წერილობითი წყაროები ჩვენთვის არ არის ცნობილი იმის თაობაზე, გამოიყენებოდა თუ არა საქართველოში ცაცხვი პერგამენტის დამუშავების საწყის ეტაპზე, თუმცა ვიცით, რომ ტყავის დაღობის პროცესში აქტიურად გამოიყენებოდა კირი, დამჟავებელი რძე და სხვადასხვა წყალხსნარი, ხოლო ბენვისა და გლემურძის მხარის მოცილება უფრო მექანიკურ პროცეს წარმოადგენდა, კერძოდ, დამბალ ტყავს ჩარჩოზე ჭიმავდნენ და პემზის ქვით და ბასრპირიანი ლითონით ფხეკდნენ. ისევე, როგორც ჩვენთან ეთიოპიის წარმოების პროცესიც არ მოიცავდა ცაცხვის აბაზანას ან სხვადასხვა ქიმიურ დამუშავებას. ტყავს მხოლოდ ფხეკდნენ ორივე მხრიდან მას შემდეგ, რაც ჩარჩოზე გადაჭიმავდნენ. ბოლო ნაბიჯი კი მოიცავდა ორივე მხრიდან რეცხვასა და განმენდას - დანების, პემზის, კალციტის, სხვა ქვებისა და მცენარეული საპნების გამოყენებით¹ მანამ, სანამ ზედაპირი არ გახდება გლუვი და თეთრი, როგორც ქალაღდი. საპნის ფუნქციას ამ პროცესში ასრულებდა ფიტოლაკას მცენარე, ხოლო მბზინავი ზედაპირის მისაღებად და მიკროორგანიზმების მიმართ პერგამენტის გამძლეობის გასაზრდელად ფიტოლაკას ექსტრაქტს და ზოგჯერ აბუსალათინის ზეთსაც ამატებდნენ.

ჩვენ მიერ ჩატარებული კვლევის შედეგად გამოვლენილი ქიმიური ელემენტები გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ქართულენოვანი პალემსისტის ეტრატის დამუშავებისა და დაბინძურების კერების შესახებ. კვლევამ გვიჩვენა, რომ აღებულ ეტრატის ნიმუშში ძირითად ქიმიურ ელემენტებთან ერთად გვხვდება: სილიციუმი (2.04%), კალციუმი (1.59%), ალუმინი (0.11%), ფოსფორი (0.13%), გოგირდი (0.76%), მაგნიუმი (0.045%), კალიუმი (0.043%), თუთია (0.084%), სპილენძი (0.028%), ქრომი (0.027%), ტიტანი (0.08%),

¹ იგულისხმება *Phytolacca dodecandra*, საყოველთაოდ ცნობილი, როგორც *endod*, *gopo berry*, ან აფრიკული *soapberry* - იგი ეთიოპიაში ფართოდ გამოიყენებოდა საყოფაცხოვრებო საქმიანობაში როგორც საპონი. ყველაზე გამოყენებადია ორი ჯიშის *Arabe* და *Ahiyo*, აქედან *Arabe*-ი ტიპს აქვს უფრო მაღალი საპონინის შემცველობა და უკეთესი მოლუსციციდური აქტივობა, ვიდრე *Ahiyo*-ს ტიპისას. მცენარის ფოთლები და კენკრა ფაფისებრ მასამდე იხეხებოდა და მის წყალთან შერევით მიიღებოდა ქაფი, ხოლო ამ ქაფში გარეცხილი ქსოვილი ელასტიური და სურნელოვანი ხდებოდა.

მანგანუმი (0.03%), ცირკონიუმი (0.034%) და ნიკელი(0.012%).

ხელნაწერის (Q-1263) ეტრატის რენტგენოფლუორესცენციური (XRF EDX 3600B) ანალიზატორით კვლევის სავაჭროული გამოსახულება

რადგან ქართული ეტრატის დამზადების ტექნოლოგია რამდენადმე ჩამოჰგავს ეთიოპური ეტრატის დამზადების პროცესს, კიდევ ერთი შესაძლო მსგავსების გამოსაკვეთად მცირე ჩანართი გვინდა გავაკეთოთ, სადაც აღწერილი იქნება ეთიოპური ხელნაწერი (Crypt.AET.7, XVII საუკუნის მეორე ნახევარი), რომელიც ეკუთვნის რომის Museo dell'Abbazia greca di San Nilo a Grottaferrata-ს ბიბლიოთეკას, ხოლო მისი გაანალიზება კი მოხდა კონსერვაციისა და რესტავრაციის ICRCPAL-ის ქიმიის ლაბორატორიაში (Cohen 2019, 36-52), სადაც რამანის მიკროსკოპის ქვეშ შეგროვებული სურათების მიხედვით დაადგინეს ზედაპირზე დეჰონირებული ყვითელი ნაერთის არსებობა, რომელიც აღიარებულია FTIR-ის მიერ, როგორც საპონინებისა და აბუსალათინის ზეთის ნაზავის გამოყენება ზედაპირის დამუშავების ბოლო ეტაპზე. კვლევის შედეგად დადგინდა ისიც, რომ სფერული ფორმის მქონე მიკროობიექტები შეიცავენ P, Mg, Ca და K-ს. ისინი აღიარებულ იქნა როგორც სფერულიტები, ეს ის ბიოგენური ქვებია, რომლებიც წარმოიქმნება მწერების ნაწლავებში მათი კატაბოლიზმის შედეგად და წარმოადგენს მწერების გამონადენის ინდიკატორებს. სფერულიტები, როგორც წესი, აჩვენებენ კონცენტრირებულ ლამინირებას, რომელიც შედგება კომპაქტური და თავისუფლად შეფუთული ფენებისგან მონაცვლეობით. მიუხედავად იმისა, რომ ამ მინერალების ზუსტი შემადგენლობის დადგენა ვერ მოხერხდა, რადგან ზოგიერთი ელემენტი ისედაც იყო პერგამენტში (როგორიცაა Ca და Mg), მათ აჩვენეს ფოსფორის (P), მაგნიუმის (Mg), კალციუმისა (Ca) და კალიუმის (K) ფონთან შედარებით მნიშვნელოვნად მაღალი შემცველობა. Ca/P და Mg/P მოლური თანაფარდობებით ივარაუდეს, რომ ისინი ძირითადად დამზადებული იყო კალციუმის ფოსფატისა და მაგნიუმის ფოსფატისგან. ეს სფერული მიკროობიექტები არქეოლოგიაში განიხილება, როგორც ცხოველების ნარჩენების არსებობის ან გამოყენების ნიშნები. გარდა ამისა, ეტრატის დამზადების პროცესში კანიდან თმის მოსაშორებლად გამოიყენებოდა ფერმენტული საშუალებები, კერძოდ, ცხოველის ნაკელი. აქედან გამომდინარე, არ არის გამორიცხული, რომ სფერულიტები შეიძლება წარმოადგენდეს ამ ეთიოპური პერგამენტის დამზადებისას გამოყენებული მასალის კვალს. გარდა ამისა, პერგამენტზე აღმოჩენილ მიკროსკოპულ ობიექტებს შორის იყო აგრეთვე ბილობატის ფიტოლიტები, რომლებიც ნაპოვნია

ხელნაწერის სხვადასხვა გვერდებზე რამდენიმე ადგილას, რაც თითქმის ყოველთვის დაკავშირებულია შესაბამისი ბალახოვანი მცენარის ფოთლების ან ღეროს ეპიდერმისთან. სფერულიტებისა და ფიტოლიტების კომბინაცია შეიძლება იყოს სანდო მაუწყებელი არქეოლოგიურ კონტექსტში ნარჩენების არსებობის დასკვნებისთვის. ამრიგად, ამ ფაქტებზე დაყრდნობით მკვლევრები ვარაუდობენ, რომ ეთიოპური პერგამენტი დამუშავებული იყო ბალახოვანი ცხოველების ნარჩენებით მისი წარმოების ფაზაში და დიდი ალბათობით, ტყავიდან ბუნვის მოცილების პროცესში ჭარბად იყო გამოყენებული ცხოველის ნაკელი.

ჩვენს შემთხვევაში საკვლევი მასალის აღება საკმაოდ დაბინძურებული ეტრატის ნაწილიდან მოხდა და აზრს მოკლებული არ იქნება, თუ ჩვენს მსჯელობას ამ მიმართულებითაც განვავითარებთ, კერძოდ ის, რომ ეთიოპური ეტრატის მსგავსად ჩვენ მიერ აღებული ნიმუშის ზედაპირზე სავსებით შესაძლებელია სფერულიტების არსებობა, რაზეც მიაწინებებს ფოსფორის (P), მაგნიუმის (Mg), კალციუმისა (Ca) და კალიუმის (K) ასეთი მაჩვენებელიც, ამ აზრს ისიც გვიმყარებს, რომ წინასწარესტავრაციო კვლევის დროს არაერთხელ აღმოგვიჩენია მწერის ექსკრემენტები და ისედაც, ტყავის დამუშავების პროცესში ბალახოვანი ცხოველური ნარჩენების გამოყენება ჩვენს კულტურაშიც სავსებით შესაძლებელია მიღებული ყოფილიყო.

ამ დასკვნების კვალდაკვალ თანაარსებობის უფლება აქვს კიდევ ერთ ჰიპოთეზას, რომლის მიხედვითაც ფიტოლიტების არსებობა შესაძლებელია მომდინარეობდეს ბალახეული მცენარის დაწვით მიღებული მელნიდანაც. თუმცა ჩატარებული კვლევები გამორიცხავს Q-1263 ეტრატის ზედაპირზე ფიტოლიტების შემცველი ბალახოვანი მასალის ფრაგმენტების არსებობის მომდინარეობას მელანში ნახშირბადის შემცველობიდან, რომელიც შესაძლოა წარმოქმნილიყო ადგილობრივი სარეველების დაწვით. ნახშირბადის მელანი ითვლება შავი მელნის უძველეს ტიპად, რომელიც მიიღება ჭვარტლის ან დაფქული ნახშირის წყალში ხსნადი არაბული რეზინით (ძირითადად გამოიყენებოდა ეგვიპტეში) ან ცილოვან ნებოსთან (გამოიყენებოდა ჩინეთში) შერევით. მიღებული ნარევი ფხვიერ მასას წარმოადგენს და მისი მელნის სახით გამოყენება მხოლოდ წყალში შერევით არის შესაძლებელი. ნახშირბადის მელნისათვის დამახასიათებელი სიბლანტე ხსნარს ეტრატის ფორებში შეღწევის საშუალებას უკარგავს, იგი გაშრობის შემდეგ ზედაპირზე ფიქსირდება და მრავალჯერადი შეხებით დაწერილი ტექსტი ადვილად იცრიცება. თანამედროვე კვლევის მეთოდები ამ ტიპის მელნის იდენტიფიცირების საშუალებას იძლევა, რადგან არსებობს რამანის სპექტროსკოპია, რომელიც მგრძობიარეა ნახშირბადის პიგმენტების მიმართ და

ეს კვლევა უტყუარ პასუხს გვაძლევს მეღვინის შემადგენლობის შესახებ. თეორიულად XIV საუკუნის ქართულენოვანი ხელნაწერის ტექსტის გადასაწერად შეიძლება გამოყენებული ყოფილიყო ნახშირბადის მელანი, თუმცა რეფლექტოგრაფიისა და რენტგენის ფლუორესცენციის კომბინირებული კვლევით დასტურდება, რომ მსგავსი ტიპის ტექსტები შესრულებულია რკინა-გალური მელნით, რომელიც მიიღება მცენარეული ექსტრაქტისა და ხსნადი რკინის (რკინის ნებისმიერი ხსნადი მარილის) ნარევიტ. ამ ტიპის მელნისათვის დამახასიათებელია ორი ფაზა, პირველი, ეს არის რეაქტიული ნივთიერებების ფაზა, რომელიც ადვილად აღწევს ფოროვან ქსოვილში და მეორე, ეს არის უხსნადი ფაზა, რომელიც ილექება ზედაპირზე. რკინა-გალური მელნის თავდაპირველი შეფერილობა, ნახშირბადის მელნის მსგავსად, შავი ფერისაა, თუმცა ის დროთა განმავლობაში განიცდის ჟანგვის პროცესს, ტექსტის გარშემო იკეთებს მოყვითალო მომწვანო არშიას და თავად მელანიც მუქ ყავისფერ შეფერილობას იძენს.

ჩვენ მიერ აღწერილი მელნის თვისებებიდან გამომდინარე, ნახშირბადისმელნისრკინა-გალურისგანგანსხვავებადაკვირვებულ თვალს ვიზუალური შესწავლის დროსაც არ გამოეპარება, თუმცა ასეთი დაკვირვება ვერც გამორიცხავს და მითუმეტეს ვერ დაადასტურებს ისეთი ქიმიური ელემენტების არსებობას, რომლებიც ფართო დასკვნის გამოტანის საშუალებას მოგვცემდა. გარდა ამისა, როდესაც საკითხი კულტურული მემკვიდრეობის შესწავლას ეხება, გადაჭრით რაიმეს მტკიცება შეუძლებელია, სანამ არ მოხდება ისტორიული, კოდიკოლოგიური თუ ლაბორატორიული კვლევების შედეგად მიღებული დასკვნების სრულად გაანალიზება. ჩვენ მიერ ჩატარებული კვლევაც სწორედ ის შემთხვევაა, როდესაც მტკიცებით ფორმატში რაიმეს თქმა მართებული არ იქნება, ლაბორატორიული კვლევის შედეგებით ამ ეტაპზე მხოლოდ ვარაუდების გამოთქმა შეგვიძლია, რადგან სრული სურათის მისაღებად უფრო ფართო კვლევების წარმოებაა საჭირო და ეს, პირველ რიგში, ეხება საკვლევ მასალას, რადგან დანამდვილებით რაიმეს სათქმელად, სულ მცირე, ერთი ხელნაწერიდან მასშტაბური ნაწილის შესწავლაა საჭირო. ჩვენი მცდელობა, ცხადია, არ იძლევა სრულ ინფორმაციას საწერი მასალის დამზადების, მათი დაზიანების გამომწვევი მიზეზებისა და დაბერების პროცესის შეჩერების ყველა საჭირო გზის გამონახვისთვის, უფრო მეტიც, მოცემული ინფორმაცია მხოლოდ ერთი ხელნაწერის ეტრატს ეხება, თუმცა, ვფიქრობთ, კონსერვაცია-რესტავრაციის დარგში მსგავსი კვლევების წარმოება უფრო მასშტაბურს გახდის ჩვენს ცოდნას ამა თუ იმ მასალის შექმნის ზუსტი პროცესისა და პრეპარატების შესახებ. ვაცნობიერებთ იმ ფაქტს, რომ კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების ლაბორატორიული შესწავლის პროცესი გარკვეულ

სირთულეებთან არის დაკავშირებული და მკვლევარს რთული გზის გავლა უწევს, რადგან შესაძლოა კონკრეტული ობიექტის მიმართ ინტერესი დიდი იყოს, მაგრამ მასზე ნიმუშის აღება და კვლევითი პროცესის წარმართვა ვერ მოხერხდეს. მიუხედავად ამ სირთულეებისა, ვიმედოვნებთ, რომ ეს გადადგმული ნაბიჯები, ნელი სვლით, მაგრამ მტკიცე მიზნებით შედეგის მომტანი იქნება როგორც ხელნაწერების უკეთ გამოკვლევის, ზუსტი რეცეპტურის დადგენის, ლაბორატორიული კვლევების წერილობით წყაროებთან შედარებისა თუ საკითხის ისტორიულ ქრილში განხილვისათვის.

დამოწმებაანი

Zina Cohen, *Composition Analysis of Writing Materials in Cairo Genizah Documents*. Cambridge Genizah Studies, vol. 15; BRILL, LEIDEN | BOSTON 2019, pp. 36-52.

American Paper and Pulp Association. *The Dictionary of Paper, including pulp, paperboard, paper properties and related papermaking terms*. 3rd ed. New-York. 1965.

Hunter, Dard. *Papermaking. The History and Technique of and Ancient Craft*. Dover publications, New-York 1943 (1970).

Stutermeister, Edwin. *The Story of Papermaking*. R.R. Bowker Company, New-York, 1954.

Érica Mendes dos Santos, Lucas Malvezzi de Macedo, Louise Lacalendola Tundisi, Janaína Artem Ataide, Gisele Anne Camargo, Rita C. Alves, Maria Beatriz P.P. Oliveira, Priscila Gava Mazzola. „*The Journal of Materials Research and Technology*“, ELSEVIER, Volume 9, Issue 4, July–August 2020, pp. 9412-9421.

T. Kikutani. In *Encyclopedia of Materials: Science and Technology*, “Polymer Fibers: Formation and Structure”, ELSEVIER, 2001.

ASMAT GVAZAVA

Korneli Kekelidze Georgian
National Centre of Manudcripts,
Georgia
agvazava@manucript.ge

რეზო კლდიაშვილი

Korneli Kekelidze Georgian
National Centre of Manudcripts,
Georgia
rezo.kldiashvili@yahoo.com

**APPLICATION OF MODERN RESEARCH METHODS IN BOOK
CONSERVATION-RESTORATION
(STUDY OF THE 14TH CENTURY MANUSCRIPT [Q-1263] WITH
XRF EDX 3600B) AND THE RESULTS OF IT)**

The cultural significance of writing materials, particularly parchment and paper, in human history is immense. Manuscripts, printed books, and archival materials serve as crucial repositories of recorded history. In the digital era, conservation-restoration plays a pivotal role in material preservation, requiring specialist intervention. Various methods, including conservation, restoration, and prevention, contribute to heritage care. Modern research strategies, especially those involving interdisciplinary collaboration, offer more informative insights than visual studies alone.

Collaboration between the Scientific Laboratory of Conservation-Restoration at the Kekelidze National Center of Georgian Manuscripts and the “Republican Center for Diagnostics and Processing of Gemology and Mineral Substances Research” of the Technical University of Georgia is highlighted. Such studies are essential for the maintenance of material cultural heritage, involving conservation, chemistry, and biology laboratories. The complementarity of knowledge leads to new discoveries.

The paper emphasizes the importance of studying chemical effects on units due to environmental conditions and the processes employed by restorers to maintain or restore damaged units. This involves visual inspections, laboratory studies, and collaboration between modern research methods and restoration techniques. Microscopic studies of inorganic or organic elements in manuscripts provide crucial information about material production, aging, and deterioration causes. Critical observation of

micrometric objects and structures reveals surprising insights, emphasizing the importance of understanding chemical components' origins for accurate conclusions.

DISCUSSION ON MATERIAL CULTURAL HERITAGE RESEARCH AND PARCHMENT ANALYSIS:

When delving into material cultural heritage research, particularly concerning historical monuments or written heritage, choosing a research method is challenging due to the need for a broad range of indicators without causing harm to the unit. For manuscripts, restrictions often prevent direct movement or removal of parts, making non-invasive methods crucial. The Conservation-Restoration Scientific Laboratory of the Kekelidze National Center for Manuscripts in Georgia emphasizes the integration of modern research methods in conservation-restoration.

An initial study on Georgian manuscripts focused on ink structure, utilizing scanning electron microscopy, probe microscopy, and force microscopy. Expanding this research, the team examined samples from various eras, including 14th-century etrat, 18th-century Hebrew manuscript paper, and 19th-century manuscript paper and cover fabric. The analysis aimed to understand the material characteristics of each era, comparing written source information with actual circumstances affected by time, environmental conditions, and material properties.

Before delving into research specifics, the paper briefly reviews the technology behind etrat-making. Understanding parchment properties is crucial for analyzing its status and damage. Mammalian skin, comprising epidermis, dermis, and subcutaneous tissue, exhibits collagen-rich dermis, keratin-rich epidermis, and fat-rich subcutaneous tissue. The research correlates directly with the material-making process, allowing the identification of chemical elements introduced during manufacturing or influenced by environmental factors over centuries.

Raw animal skin for parchment contains water, protein, fat, mineral salts, and other substances. Proteins include elastin, collagen, keratin, and non-structural proteins. While the basic structure is consistent, geographical or economic variations led different cultures to employ diverse minerals or solutions in the preparation process. Historical records and preserved recipes reveal cultural-specific techniques, contributing to the diversity of materials in manuscripts. The interplay between unique recipes, storage conditions, and the passage of time results in varying degrees and foci of damage in handwritten books and documents.

This comprehensive approach to material cultural heritage research highlights the importance of considering historical, geographical, and cultural contexts in analyzing and preserving valuable artifacts.

X-RAY FLUORESCENCE (XRF) SPECTROSCOPY ANALYSIS OF ETRATE COMPOSITION:

Etrate, primarily composed of collagen, undergoes a multi-step production process using animal skin, resulting in a product that reaches the skin layer. Processed parchment contains various compounds from the same leather (lipids, waxes, peptides) and production processes (salts and minerals such as Al, Si, Mg, K, S, etc.). These compounds leave traces that often create a challenging connection with the structure, making it difficult to identify their origin. Historical sources indicate the use of alkaline salts, such as lime and sodium chloride (NaCl), for etrate treatment. Post the 4th century, the removal of hair involved soaking animal skin in a calcium hydroxide solution, and calcium-based compounds were used to smoothen the surface, enhancing text writing.

The minerals determining writing material quality can become points of damage over time. The presence of potentially harmful mineral compounds in parchment materials can be challenging to assess due to the difficulty in determining the nature, origin, and dispersion of minerals in the organic matrix. This complexity may lead to false conclusions, highlighting the need for various research techniques in manuscript material analysis.

The choice of a specific device for cultural heritage object analysis depends on factors such as result accuracy, characteristic size, measurement location, and the necessity for non-invasive and safe procedures. In this study, the X-ray fluorescence analyzer (XRF EDX 3600B) was chosen for its non-invasive, non-contact, and non-destructive capabilities. The standard methodology (Khs. M. No. 1.G-18) was employed, using the EDX for Mineral and its Alloys - ORE (ores) and Soil (soil) program (ORE).

X-ray fluorescence spectroscopy is a powerful method for characterizing inorganic materials. While XRF can detect individual elements in inorganic materials, it does not detect the main elements (C, H) in organic materials. To overcome this limitation, energy dispersive X-ray spectroscopy (EDX) was incorporated into the study.

The analysis focused on a palimpsest specimen of the etrate (coded Q-1263) at the National Manuscript Center. Despite challenges such as non-portability and the need to bring manuscripts to the site, XRF EDX 3600B provided valuable insights into the chemical composition of etrate. This approach allows researchers to understand the historical production of etrate and the factors influencing its preservation or degradation over time.

It should also be noted that the research process is complicated by the

fact that the analyzer (XRF EDX 3600B) is not a transportable technique and therefore it is necessary to bring the manuscripts to the site, in addition, EDX requires placing the samples in a vacuum chamber, which is against the principle of non-invasiveness, that is why taking samples from the manuscripts Minor details were removed only from areas that would not damage or change the authentic appearance of the original.

The analysis was carried out at the National Manuscript Center on a palimpsest specimen of the etratus coded Q-1263, which consists of 7 kefis, the text being executed in Nuskhur dates from the fourteenth century, and the etirat is of a much earlier period, a sample from the scroll was taken from the most damaged part of the first kefim totaling 2x3 mm. size

Research shows that along with organic material, the main chemical elements are silicon (Si), calcium (Ca), aluminum (Al), sulfur (S), sometimes more than one percent, and magnesium (Mg) in relatively small amounts (in the form of tenths of percent). Potassium (K), sodium (Na), iron (Fe), zinc (Zn), copper (Cu),

ნიმუშის დასახელება	ეტრათი (127)	ტესტირების დრო	200(ს)	
კვების წყარო		სამუშაო პროგრამა	ORE	
ძაბვა	9(KV)	პროცესი	Admin	
დენი	150(μA)	ტესტირების თარიღი	1/24/2023 1:12:13 PM	
ელემენტი	ინტენსივობა	შემადგენლობა %		
Mg(%)	15.905	0.7263		
Al(%)	3.295	0.1118		
Si(%)	1008.04	2.3576		
P(%)	31.595	0.1360		
S(%)	57.73	0.7681		
K(%)	158.91786	0.4358		
Ca(%)	617.24	1.5971		
Ti(%)	4.40545	0.0884		
V(%)	1.62647	0.0000		
Cr(%)	0.91446	0.0087		
Mn(%)	2.34726	0.0937		
Fe(%)	29.4565	0.0000		

even smaller amounts of chromium (Cr), titanium (Ti), manganese (Mn), zirconium (Zr) and nickel (Ni).

RESULTS OF XRF EDX 3600B ANALYSIS ON MANUSCRIPT ETHRATE (Q-1263):

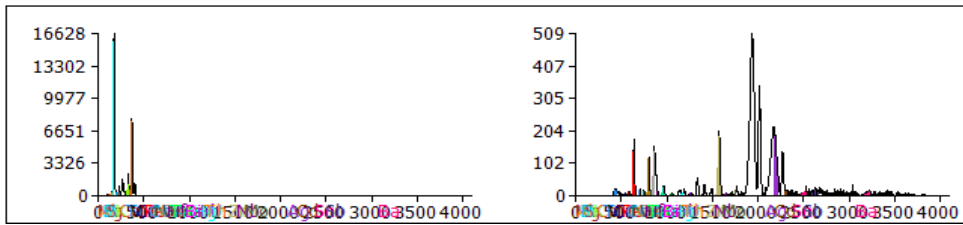
The study of manuscripts, particularly at a microscopic scale, provides

intriguing insights into the production of ethrate. In the case of ethrate, the research becomes more fascinating due to the historical recipes documented in ancient texts and foreign studies that detail the solutions used in the production of various parchment types. Different cultures introduced unique recipes, resulting in diverse materials. This discussion focuses on Ethiopian-made ethrate, which exhibits morphological features distinguishing it from Western or Jewish parchment and bearing some resemblance to Georgian ethrate.

While specific written sources on the use of lime in the initial stage of parchment processing in Georgia are not available, historical practices indicate the active use of lime, acidified milk, and various aqueous solutions in the leather tanning process. Fur and skin removal involved mechanical processes, such as stretching lame skin on a frame and scraping it with a pumice stone and sharp metal. Similarly, the Ethiopian production process did not include a lime bath or various chemical treatments. The leather underwent peeling on both sides after being stretched over a frame. The final step involved washing and cleaning both sides using knives, pumice stones, calcite, other stones, and herbal soaps until achieving a smooth, white surface resembling paper. The phytolacca plant served as a soap in this process, and sometimes castor oil was added to the phytolacca extract to enhance the surface's shine and increase parchment resistance to microorganisms.

The XRF EDX 3600B analysis was conducted on a palimpsest specimen of ethrate (coded Q-1263) at the National Manuscript Center. The results indicate the presence of various chemical elements, including silicon (Si), calcium (Ca), aluminum (Al), sulfur (S), magnesium (Mg), potassium (K), sodium (Na), iron (Fe), zinc (Zn), copper (Cu), chromium (Cr), titanium (Ti), manganese (Mn), zirconium (Zr), and nickel (Ni). These findings contribute to a comprehensive understanding of the chemical composition of ethrate, shedding light on the historical production processes and factors influencing its preservation or degradation over time. The absence of lime and chemical treatments in both the Georgian and Ethiopian processes highlights the uniqueness of their parchment-making techniques, enriching our knowledge of cultural practices in manuscript production.

The chemical elements identified as a result of our research give us a certain idea about the processing and pollution centers of Georgian-speaking Palemsist etrate. The research showed that in the sample of etrate taken, together with the main chemical elements, there are: silicon (2.04%), calcium (1.59%), aluminum (0.11%), phosphorus (0.13%), sulfur (0.76%), magnesium (0.045%), potassium (0.043%), zinc (0.084%), copper (0.028%), chromium (0.027%), titanium (0.08%), manganese (0.03%), zirconium (0.034%) and nickel (0.012%)

SPECTRAL IMAGE ANALYSIS OF MANUSCRIPT ETHRATE (Q-1263) WITH XRF EDX 3600B ANALYZER:

The examination of the Georgian ethrate manuscript (Q-1263) using the XRF EDX 3600B analyzer has provided valuable insights into its chemical composition. The spectral image reveals the presence of various chemical elements, including silicon (Si), calcium (Ca), aluminum (Al), sulfur (S), magnesium (Mg), potassium (K), sodium (Na), iron (Fe), zinc (Zn), copper (Cu), chromium (Cr), titanium (Ti), manganese (Mn), zirconium (Zr), and nickel (Ni). These elements contribute to understanding the material's composition and offer clues about the historical processes involved in its creation.

Drawing a parallel between the Georgian and Ethiopian ethrate-making processes, a reference to an Ethiopian manuscript (Crypt.AET.7, 17th century) analyzed at the ICRCPAL Chemistry Laboratory for Conservation and Restoration is made. This Ethiopian manuscript displayed a yellow compound, identified as a mixture of saponins and castor oil, on its surface. Microscopic analysis revealed spherical micro-objects containing phosphorus (P), magnesium (Mg), calcium (Ca), and potassium (K), identified as spherulites, indicators of insect excretion. These spherulites, along with bilobate phytoliths associated with herbaceous plants, suggested the use of herbivorous animal waste, particularly animal manure, in the parchment production process.

In the Georgian ethrate case, the research material was obtained from a somewhat polluted sample. Considering the possibility of parallels with the Ethiopian process, the presence of spherulites on the Georgian ethrate's surface, indicated by phosphorus (P), magnesium (Mg), calcium (Ca), and potassium (K), raises the intriguing possibility of incorporating herbivorous animal waste in the leather processing. The identification of insect excrement during pre-restoration research further supports this hypothesis, aligning with the practices observed in Ethiopian parchment production.

This shared aspect between Georgian and Ethiopian ethrate production not only enriches our understanding of historical parchment-making

techniques but also highlights the cultural and ecological considerations in these processes. The examination of spectral images serves as a valuable tool in uncovering such intricate details and drawing connections between seemingly distinct cultural practices.

HYPOTHESES REGARDING PHYTOLITHS, INK COMPOSITION, AND FURTHER RESEARCH:

The conclusion drawn from the analysis of phytoliths raises an alternative hypothesis suggesting that their presence might be attributed to ink made from burning herbaceous plants. However, studies have dismissed this notion, indicating that the carbon content in the ink of the Q-1263 ethrate does not originate from the burning of native weeds. Instead, the ink used in this Georgian manuscript is identified as iron-gallic ink, characterized by a mixture of plant extract and soluble iron.

Carbon ink, considered the oldest black ink type, is ruled out through a combined study of reflectography and X-ray fluorescence. Modern research methods, particularly Raman spectroscopy, sensitive to carbon pigments, provide unequivocal answers about ink composition. Iron-gallic ink, with two characteristic phases, proves to be the ink type employed in creating the text of the 14th-century Georgian manuscript. Its initial black color, akin to carbon ink, transforms over time due to oxidation, resulting in a yellowish-greenish haze around the text and a dark brown color for the ink itself.

While visual observation can often discern differences between carbon and iron-gallic ink, comprehensive laboratory studies are essential for precise conclusions. The current research, focused on one manuscript, acknowledges its limitations in providing a complete understanding of writing material production, causes of damage, and methods to mitigate aging processes. Generalizing findings from a single manuscript necessitates more extensive studies, involving larger portions of manuscripts to draw definitive conclusions.

The challenges associated with laboratory studies of cultural heritage monuments, including restrictions on sample collection, are acknowledged. Despite these obstacles, the ongoing efforts are seen as a slow but determined progression toward enriching knowledge about manuscript production, comparing laboratory findings with historical sources, and engaging in discussions from a historical perspective.

This study, though preliminary, lays the groundwork for future, more extensive examinations that can contribute to a deeper understanding of manuscript conservation, restoration, and historical production processes. It reflects the commitment to unraveling the mysteries of cultural heritage through a combination of historical, codicological, and laboratory studies.

REFERENCES

Zina Cohen, Composition Analysis of Writing Materials in Cairo Genizah Documents. Cambridge Genizah Studies, vol. 15; BRILL, LEIDEN | BOSTON 2019, pp. 36-52.

American Paper and Pulp Association. The Dictionary of Paper, including pulp, paperboard, paper properties and related papermaking terms. 3rded. New-York. 1965.

Hunter, Dard. Papermaking. The History and Technique of and Ancient Craft. Dover publications, New-York 1943 (1970).

Stutermeister, Edwin. The Story of Papermaking. R.R. Bowker Company, New-York, 1954.

Érica Mendes dos Santos, Lucas Malvezzi de Macedo, Louise Lacalendola Tundisi, Janaína Artem Ataide, Gisele Anne Camargo, Rita C. Alves, Maria Beatriz P.P. Oliveira, Priscila Gava Mazzola. „*The Journal of Materials Research and Technology*“, ELSEVIER, Volume 9, Issue 4, July–August 2020, pp. 9412-9421.

T. Kikutani. In Encyclopedia of Materials: Science and Technology, “Polymer Fibers: Formation and Structure”, ELSEVIER, 2001.

ლიკა ქორიძე

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
likakoridze83@gmail.com

**ნათესაობის აღმნიშვნელი ლექსიკა თურქულსა
და ქართულში. საქორწინო რიტუალთან
დაკავშირებული ტერმინოლოგია თურქულსა და
ქართულში**

ქართულ-თურქულ ურთიერთობებს ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ბუნებრივია, ამ მრავალასპექტიან კონტაქტებში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ლექსიკურ ნასესხობებსა და ენობრივ ურთიერთგავლენებს. ამ თვალსაზრისით გარკვეულ სამეცნიერო ინტერესს იწვევს ნათესაობის (საქორწინო რიტუალთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია) აღმნიშვნელი ლექსიკა თურქულსა და ქართულ ენებში.

ნათესაური ურთიერთობების აღმნიშვნელი ცნებები ყველა ენაში ქმნის ორგანიზებულ სისტემას და ლექსიკაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. მათი კვლევა ენის შინაარსობრივი ბუნების ღრმად გააზრებასა და მასში მოქმედ კანონთა დანახვის შესაძლებლობას იძლევა. ნათესაურ ურთიერთობათა აღმნიშვნელი ლექსიკური ერთეულების შესწავლით დაინტერესებული არიან ენათმეცნიერები, ეთნოლოგები, სოციოლოგები, რადგან ამ სისტემას, მისი ჩამოყალიბების დროისათვის, საზოგადოებაში რეალურად არსებულ ურთიერთობათა ანარეკლად მიიჩნევენ. მისი მეშვეობით შესაძლებელია გარკვეული წარმოდგენის შექმნა იმ დროს გავრცელებული ქორწინებისა და ოჯახის ფორმებზე.

ნათესაობის გამომხატველ ტერმინად გვევლინება სიტყვა ან სიტყვათა ჯგუფი, რომლებიც განსაზღვრავენ ნათესაური ურთიერთობის ადრინდელ ან ადრინდელ და მომდევნო წევრს ერთდროულად. მაგალითად, ქართული ტერმინით „მამიდა“ (მამის და) მოსაუბრე ყოველთვის აღნიშნავს ქალს, რომელიც მასთან გარკვეულ ნათესაურ კავშირშია. ქალი, რომელიც მოსაუბრისათვის არის „მამიდა“, გვევლინება ნათესაური ურთიერთობის ადრინდელ წევრად. თურქულში ტერმინი „Anneanne“ აღნიშნავს ბებიას (დედის მხრიდან). იგი ნათესაური ურთიერთობის ადრინდელი წევრია.

ანატოლიური თურქული ოღუზურ-სელჩუკური ჯგუფის თურქულ

ენათა განშტოებას განეკუთვნება.

თურქული მოდგმის ხალხის ნათესაური ურთიერთობების აღწერასა და შესწავლას მრავალმა მეცნიერმა მიუძღვნა ნაშრომი: ა. ლ. პაკროვსაკაიამ, ვ. ა. მოშკოვამ, ა. ნ. ბერნშტაიმმა, ა. პ. დულზონმა, ტ. ა. ჟდანკომ და სხვებმა. ისინი დაინტერესებულნი იყვნენ თურქული მოდგმის ხალხის ეთნოგრაფიით და გზადაგზა აანალიზებდნენ ნათესაობის აღმნიშვნელ ტერმინებს. მეცნიერთა ძირითადი ამოცანა იყო: 1) ყველა თურქული ენისათვის საერთო ნათესაური ტერმინოლოგიის დადგენა-დახასიათება; 2) ცალკეული თურქული ენებიდან სპეციფიკური ლექსიკურ-სემანტიკური ჯგუფების აღნიშვნა-განსაზღვრა.

კვლევის მიზანია თურქულში ნათესაობის აღმნიშვნელი ლექსიკის დადგენა-დახასიათება იმის მიხედვით, ესა თუ ის ტერმინი ენის კუთვნილებაა თუ სხვა ენიდან არის შემოსული, გამოიყენება თუ არა თანამედროვე თურქულში სხვა ენებიდან შემოსული ტერმინები, როგორია წარმოების თვალსაზრისით თითოეული მათგანი (ორგანული თუ ნაწარმოები) და მისი პარალელები ქართულ ენობრივ სამყაროში, ამ პარალელების ურთიერთგავლენა ენასა და დიალექტებში. ასევე, ძალზედ საინტერესოა მათი მონაწილეობა სიტყვათწარმოებაში და აგრეთვე მათი პოლისემიურობა.

ნათესაური ურთიერთობების ორი სახე არსებობს: სისხლისმიერი და ქორწინებითი, ამასთანავე, მისი დახასიათება შეიძლება იმის მიხედვით, პირდაპირია თუ გვერდითი, როგორია ასაკობრივი შეფარდება მის წევრებს შორის. ამასთანავე სისხლით ნათესაური ურთიერთობების აღმნიშვნელი ტერმინები ორ ჯგუფადაა დიფერენცირებული: პირდაპირი და გვერდითი ნათესაობის ტერმინები. მათი თანმიმდევრობა ასეთია:

სისხლით ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინები: 1. პირდაპირი ნათესაობა: anne (დედა), baba (მამა), yavru (შვილი), kız (ქალიშვილი), oğul (ვაჟიშვილი), büyük anne (ბებია), büyük baba (ბაბუა, პაპა), torun (შვილიშვილი). 2. გვერდითი ნათესაობა: kardeş (დედმამიშვილი), yeğen (დისწული, ძმისწული), dayı (ბიძა დედის მხრიდან), amca (ბიძა მამის მხრიდან), teyze (დეიდა), hala (მამიდა), dayızade (ბიძაშვილი დედის მხრიდან), amcazade (ბიძაშვილი მამის მხრიდან), teyzezade (დეიდაშვილი), halazade (მამიდაშვილი). ქორწინებით ნათესაობის ტერმინები: karı (ცოლი), koca (ქმარი), kayınana (დედამთილი, სიდედრი), kayınbaba (მამამთილი, სიმამრი), gelin (რძალი), elti (შილი), enişte (სიძე), baldız (ცოლისდა), kayın (მაზლი; ცოლისძმა), görümce (მული), baci (ბიცოლა), bacanak (ქვისლი), dünür (მძახალი).

ანატოლიურ თურქულში ნათესაური ურთიერთობები აღინიშნება როგორც საკუთრივ თურქული ტერმინებით, რომლებიც საერთოა თურქული ენებისათვის, აგრეთვე სხვა ენებიდან, ძირითადად, არაბულიდან და სპარსულიდან შემოსული ტერმინებით.

მაგალითად, თურქულში მდედრობითი სქესის მშობელს აღნიშნავს ორგანული ტერმინი *ana||anne*, აგრეთვე სპარსული *madder*, არაბული – *üm, valide*. ქართულს ამ ცნების აღსანიშნად მხოლოდ ერთი ტერმინი „დედა“ მოეპოვება. მამრობითი სქესის მშობელს გამოხატავს *baba, ata*, რომელიც თანმედროვე თურქულში წინაპარს გადმოსცემს, აგრეთვე სპარსული – *peder*, არაბული – *valit*. ქართულში იმავე ცნებას „მამა“ გამოხატავს, კუთხურ მეტყველებაში (გურ. იმერ. მეგრ.) დაფიქსირებულია ბაბა, რომელიც თურქულიდანაა შემოსული. მდედრობითი სქესის შვილს *kız* და არაბული ტერმინები *bint, kerime* აღნიშნავს, ხოლო მამრობითი სქესის შვილს – *oğul||oğlan*. ქართულში მდედრობითი სქესის შვილს ასული და ქალიშვილი, ხოლო მამრობითი სქესის შვილს – ძე, ვაჟი, ვაჟიშვილი – გადმოსცემს.

თურქულში ლექსიკურადაა გარჩეული ნათესაობა დედის და მამის მხრიდან. ტერმინი *büyük anne* აღნიშნავს ბებიას, როგორც დედის ასევე მამის მხრიდან, ამავე დროს, ხდება მათი დიფერენციაცია, *anneanne* – დედის დედა ანუ ბებია დედის მხრიდან, *baba anne* – მამის დედა ანუ ბებია მამის მხრიდან. ქართულში მსგავსი ვითარება არ არის, ორივე მშობლის დედას აღნიშნავს დიდედა, ბებია. სხვადასხვა ტერმინით აღინიშნება დედის და მამის ძმა (*dayı, amca*), იგივე ცნებებს ქართულში გამოხატავს ბიძია, ძია, დედის და მამის ძმა ერთი და იგივე ბგერათკომპლექსით გადმოიცემა. გარჩეულია აგრეთვე ქალიშვილისა და ვაჟიშვილის შვილები *kız oğlu* – ქალიშვილის შვილი, *oğul oğlu* – ვაჟიშვილის შვილი. თურქულში ვაჟის ან ქალის შვილი ორგანული ტერმინით *torun* გადმოიცემა, თუმცა გარჩეულია ქალიშვილის და ვაჟიშვილის შვილი ტერმინებით, ქართულში იმავე ცნებას ტერმინი „შვილიშვილი“ გადმოსცემს, კუთხურ მეტყველებაში გავრცელებულია „ბადიში“.

ზოგჯერ ერთი და იგივე ტერმინი სხვადასხვა ნათესაურ ურთიერთობას გადმოსცემს. მაგალითად, ქმრის დედას ცოლისათვის და ცოლის დედას ქმრისათვის ერთი და იგივე ტერმინი – *kayınan||kayınvalide* აღნიშნავს. ეს ტერმინი აღწერით ნაწარმოებია. ქართულში ეს ცნებები სხვადასხვა ბგერათკომპლექსით გადმოიცემა: დედამთილი – ქმრის დედა ცოლისათვის, სიდედრი – ცოლის დედა ქმრისათვის. ერთი და იგივე ენობრივი ერთეული გამოხატავს მამამთილსა და სიმამრს: *kayınbaba||kayınata||kayınpeder*. ქართულში კი ეს ცნებები აღნიშნულია განსხვავებული ბგერათკომპლექსით: მამამთილი – ქმრის მამა ცოლისათვის; სიმამრი – ცოლის მამა ქმრისათვის.

თურქული ენა დედის ან მამის მშობლების აღსანიშნად აღწერით წარმოებას მიმართავს – *büyük anne* – დიდედა, ბებია; *büyük baba* – პაპა, ბაბუა. სიტყვასიტყვით ტერმინები გადმოსცემენ: დიდი დედა; დიდი მამა. ასეთი წარმოება ზოგადად დამახასიათებელია

თურქული ენებისათვის. ქართულში ასეა ნაწარმოები დიდედა (დედის ან მამის დედა) – მიღებულია დიდი დედა-საგან.

თურქულში ნაცვალნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინების წარმოებაში მონაწილეობს *üvey* – არა ღვიძლი, არა ნამდვილი; *üvey ana* – დედინაცვალი, *üvey baba* – მამინაცვალი, *üvey kız* – გერი ქალიშვილი, *üvey oğul* – გერი ვაჟიშვილი. ქართულში ამ ფუნქციას ასრულებს ნაცვალი: დედის ნაცვალი – დედინაცვალი; მამის ნაცვალი – მამინაცვალი; ხოლო არა ღვიძლ შვილს ანუ ერთ-ერთი მეუღლის შვილს მეორესათვის გერი აღნიშნავს.

თურქულში კუთვნილებითი კატეგორიის აფიქსები დაერთვის ნათესაობის ტერმინებს და ასრულებს იმ ფუნქციას, რასაც ქართულში კუთვნილებითი ნაცვალსახელები. კუთვნილებით აფიქსს თურქულში ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელი ყველა ტერმინი დაირთავს, ქართულში კი მხოლოდ „ა“ ხმოვანზე დაბოლოებული, ორ და მეტ მარცვლიანი, ამასთანავე ერთი საფეხურით უფროსი (დედა, მამა, ბიძა...) ნათესაური ურთიერთობის გამომხატველი სიტყვა დაირთავს კუთვნილებით ნაცვალსახელებს.

მიმართვის ფორმად თურქულში გამოიყენება ნათესაობის ტერმინი, წარმოდგენილი საწყისი ფორმით და ასევე მასზე კნინობით-ალერსობითი აფიქსის დართვით შედეგად მიღებული ფორმა. ქართულში მიმართვის ფორმები უფრო მრავალფეროვანია. მაგალითად:

თურქულში დედისადმი მიმართვის ფორმებია: *ana||anne* – დედა; მიმართვის ფორმა იწარმოება *ana||anne-ზე -lık* კნინობით-ალერსობითი აფიქსის დართვით. ნიშნავს: დედიკო, დედილო;

ქართულში მდებარეობითი სქესის მშობლისადმი მიმართვისას გამოიყენება დედა და აგრეთვე ამ ტერმინის კნინობით-ალერსობითი ფორმები:

1. დედიკო (დედიკოსი)
2. დედილო, გვხვდება წოდებით ბრუნვაში.
3. დედილოს შეკვცილი ფორმაა – დედი
4. დედილამ, დედილას
5. დედაისი
6. დედიჟან

როგორც თურქულში ასევე ქართულში ნათესაობის ტერმინები, როგორც ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელი ამა თუ იმ კომპოზიტის კომპონენტია.

ana: üvey ana – დედინაცვალი. *üvey* ნიშნავს არა ნამდვილს, არა ღვიძლს. აქედან, გამომდინარეობს კომპოზიტის მნიშვნელობა: არა ნამდვილი, არა ღვიძლი დედა ანუ დედინაცვალი.

დედა: დედ-მამა (დედ-მამისა) - დედა და მამა, მშობლები.

baba: babasının oğul - ალი-კვალი მამა ანუ მამიკოს ბიჭი.

oğul: ana oğul დედა-შვილი (ვაჟიშვილი).

ვაჟი: ქალ-ვაჟი.

kardeş: kardeş çocukları სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ძმის შვილები“, კომპოზიტის მნიშვნელობაა „ბიძაშვილები“.

ძმა: ცოლისძმა, და-ძმა, დედის ძმა.

პაპა: პაპიდა – პაპის და.

dayı: dayızade – ბიძაშვილი დედის მხრიდან.

karı: karı koca – ცოლ-ქმარი.

ცოლი: ცოლ-შვილი – ცოლი და შვილი.

kayınana: kayınana dili – მცენარე, კაქტუსის ერთ-ერთი სახეობა - დედამთილის ენა.

გარდა იმისა, რომ ეს ტერმინები ნათესაურ ურთიერთობებს აღნიშნავენ, ზოგი მათგანი სხვა მნიშვნელობებს გადმოსცემს. მაგალითად:

ანატოლიურ თურქულში ana გარდა ნათესაური ურთიერთობისა, გადმოსცემს მნიშვნელობას: ძირითადი, მთავარი; დედალი (ცხოველი, ფრინველი).

ana defter – მთავარი რვეული, რომელშიც მიმდინარეობს საბუღალტრო აღრიცხვა.

ana fikir – დედააზრი, მთავარი აზრი, არსი.

ana kapı – შენობის წინა მთავარი შესასვლელი კარი.

ana kent – მთავარი ქალაქი (დედაქალაქი) ქვეყანაში ან რეგიონში.

ana saat – ასტრ. ტერმინი – მთავარი საათი ობსერვატორიაში.

„დედა“ ქართულში ნათესაური ურთიერთობების გარდა სხვა მნიშვნელობებსაც გადმოსცემს. მაგალითად:

1. ზოგიერთი ფრინველი, ცხოველი ან მწერი თავისი შვილის მიმართ.

2. გადასაწიფნი||დედა ვაზი.

3. ნიშნავს ძირითადს, მთავარს.

4. რელიგიური თვალსაზრისით ნიშნავს ღვთისმშობელს.

„დედას“ აქვს სრულიად განყენებული მნიშვნელობა, კერძოდ, ნიშნავს: შესადედებელ კვეთს საყველედ.

რაც შეეხება თურქეთსა და საქართველოში გავრცელებულ ქორწინების სახეებს, მეტ-ნაკლებად მსგავსია, განსაკუთრებით ეს მსგავსება აჭარაში შეიმჩნევა, რაც მასზე თურქეთის გავლენით, ისტორიული პირობებით, ისლამის გავლენით აიხსნება. მსგავსია ნიშნობა, მოტაცება, „დაჯდომა“, „რძლის დაბრუნების“ წესი, „ჩასიძება“. საქართველოში აკრძალულია ე. წ. კუზენური ქორწინება, თურქეთში კი ამის უფლებას სარწმუნოება იძლევა. მართალია, ყურანში არ წერია, რომ ასეთი ქორწინება დაშვებულია, თუმცა არც მის აკრძალვაზეა საუბარი. მსგავსია ბიძის, განსაკუთრებით დედის ძმის მონაწილეობა დისშვილის ქორწინებაში. აგრეთვე უფროსი ძმების მონაწილეობა. ავი სულებისაგან დაცვის მიზნით დედოფლისათვის თმების გაშლა, გახსნილი მაკრატლის, დანის

დაკეტვა. აჭარაში, გარდა ქორწინების წესებისა, შემოსულია თურქული და არაბული ტერმინები:

altın||altun – ალთუნი – ოქრო; ოქროს მონეტა

aşçı – აშიჩი||არჩი – მზარეული

baldız – ბალდიზი – ცოლის და

başlık – ბაშლუდი – თანხა, რომელსაც ქორწინებისას სიძე უხდის სიმამრს

bayramlık – ბაირამლუდი – სადღესასწაულო; სადღესასწაულო საჩუქარი

beşik kertme – ბეშიქერთმა – აკვნის დაჭდევა

duvak – ტვალი||დუვალი – თავსაბურავი; პირბადე

düğün – დუგუნი – ქორწილი

elçi – ელჩი

erişte – ერიშტა: შაქარმოყრილი, წვრილად დაჭრილი თხელი პურის ცომი – წვრილად დაჭრილი თხელი ცომი

mıhr||mehr – მიჰრი||მეჰრი – არაბ. მუსლიმური წესით ქალის ოჯახისათვის გადასახდელი თანხა

nikâh – ნიქახი – არაბ. 1. დაქორწინება 2. ქორწილზე დათქმული თანხა, რომელიც ვაჟს ქალისათვის უნდა გადაეხადა გაყრის ან გარდაცვალების შემთხვევაში

nişan – ნიშნობა

ocak – ოჯახი -კერა, სახლი

rüşvet – რიშვეთი – არაბ. ქრთამი

საერთოა ქორწილზე სტუმრების მოსაწვევად ვინმეს გაგზავნის წესი, მექორწილე ოჯახისათვის შეწევნა. როგორც აღვნიშნე, ასევე ძმა-ბიძების მონაწილეობა, თუმცა ყველაზე დიდ როლს შვილების დაქორწინებაში მშობლები ასრულებენ.

დამონებაანი

შ. აფრიდონიძე. მიმართვის ფორმათა სტრუქტურა და ფუნქციონირება ახალ ქართულში, თბილისი, 2003;

მზ. ბექაია. ოჯახის განვითარების სოციალური პრობლემები. თბილისი, 1980;

მზ. ბექაია. ძველი და ახალი საქორწინო ტრადიციები აჭარაში. თბილისი, 1974;

ც. ბიბილეიშვილი. ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინები ქართულსა და ფრანგულ ენებში, – კავკასიის უნივერსიტეტის სამეცნიერო შრომების კრებული. თბილისი, 2013;

ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე. ქართული დიალექტოლოგია. ტ. I, თბილისი, 1961;

- ლ. რუხაძე. ნათესაობის ამსახველი ტერმინოლოგია თურქეთში მცხოვრებ ქართველთა მეტყველებაში, – პერსპექტივა XXI. ტ. VII, თბილისი, 2005;
- ბ. ფოჩხუა. ქართული ენის ლექსიკოლოგია. თბილისი, 1974;
- შ. ფუტყარაძე. ჩვენებურების ქართული. ბათუმი, 1993;
- ე. ოთარაშვილი. სისხლით ნათესაობის აღმნიშვნელი ლექსიკონათვის არაბულში, – ივ. ჭავჭავაძის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. თბ., 2002;
- ს.-ს. ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ. 2. თბილისი, 1993;
- ა. შანიძე. ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, – თხზულებანი 12 ტომად, ტ. 3. თბილისი, 1980;
- მ. ჯიქია. თურქული წარმომავლობის ნათესაობის ტერმინები ქართულ ანთროპონიმიაში, – ქართველური ონომასტიკა. VIII. კრებული ეძღვნება ონომასტიკის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრის ხელმძღვანელს, პროფესორ პაატა ცხადაიას. თბილისი, 2017;
- მ. ჯიქია. თურქიზმები ქართველურ ანთროპონიმიაში. თბილისი, 2008;
- ჩვენი საუნჯე. #12. თბილისი, 1961;
- İbrahim Arısoy. Gürcüce-Türkçe Sözlük. Ankara, 2010;
- Erdal Aydoğmuş. Kazak Türkçesinde Akrabalık Terimleri, – Akademik Bakış Dergisi Sayı: 65. Ocak-Şubat, 2018;
- Aygen Erdentuğ. Günümüz Türkiyesinde Akrabalık Terimlerinin Kullanımı, – Türk Tarih Kurumu Belleten. Cilt 56 - Sayı 216, Ağustos 1992;
- Liubov Kara-ool. Tuvacadaki Akrabalık Terimlerine Dair, – V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, (20-26 Eylül). Ankara, 2004;
- Sedat Veyis Örnek. Türk Halkbilimi. Ankara, 1977;
- Türkçe-Gürcüce Sözlük. İstanbul, 2001;
- Г. А. Антелава. Краткий турецко-русский словарь „новых“ слов // Türkçe-Rusça „Yeni Sözlük“ Kısa Sözlüğü. Тбилиси, 1978;
- Л. А. Покровская. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие тюркских языков. Москва, 1961;
- Э. Г. Соселия. Анализ систем терминов родства. Тбилиси, 1979;
- Турецко-русский словарь, Москва, 1977.

LIKA KORIDZESokhumi State University,
Georgia
likakoridze83@gmail.com

VOCABULARY DENOTING KINSHIP IN TURKISH AND GEORGIAN. TERMINOLOGY RELATED TO WEDDING RITUALS IN TURKISH AND GEORGIAN

The Georgian-Turkish relationships have a long history. Naturally, lexical borrowings and linguistic interactions, in these multi-faceted contacts, occupy an important place. From this point of view, the vocabulary denoting kinship (terminology related to the wedding ceremony) in Turkish and Georgian languages evokes definite scientific interest.

The concepts, denoting kinship relationships create an organized system in all languages and occupy one of the most important places in the vocabulary. Their research allows scholars to get a deep understanding of the content nature of the language and observe the laws operating in it. Linguists, ethnologists, sociologists are interested in the study of lexical units denoting the kinship relations, because they consider that this system, by the time of its formation, was a reflection of the relationships actually existing in the society. With its help, it is possible to create a certain idea about the forms of marriage and family, prevalent at that time.

A term expressing kinship is a word or a group of words that define an earlier or earlier and subsequent member of a kinship relationship at the same time. For example, with the Georgian term “mamida” (father’s sister), the speaker always refers to a woman who is related to him in a certain way. The woman, who is “mamida” to the speaker, appears as an earlier member of the kinship relation. In Turkish, the term “Anneanne” means grandmother (from mother’s side). She is an earlier member of the kinship relation.

Anatolian Turkic belongs to the branch of Turkic languages of the Oghuz-Seljuk group.

Many scholars, like A. L. Pakrovsakaya, V. A. Moshkova, A. N. Bernstein, A. P. Dulzon, T. A. Zhdanko and others have dedicated their works to the description and study of the kinship relations of the Turkic people. They were interested in the ethnography of the people of Turkic origin and on the way they analyzed the terms denoting kinship. The main tasks of the scientists were: 1) to determine and characterize kinship terminology, common for all Turkic languages; 2) to designate - define specific lexi-

cal-semantic groups from individual Turkic languages.

The goal of the research is to establish and characterize the Turkish kinship vocabulary according to their belonging to the original terms or to those borrowed from another language; whether the terms distributed from other languages are used in the modern Turkish, the type of these terms from the point of word formation (organic or derived) and their parallels in the Georgian linguistic world, the mutual influence of these parallels in language and dialects. Also, their participation in word production and their polysemy are very interesting.

There are two types of kinship relationships: blood and marriage. Besides, they can be characterized as direct or lateral kinship; due to the age ratio between the members of these relations. At the same time, terms denoting blood kinship relations are differentiated into two groups: terms of direct and lateral kinship. Their sequence is as follows: Terms denoting blood kinship:

1. Direct kinship: anne (mother), baba (father), yavru (child), kız (daughter), oğul (son), büyük anne (grandmother), büyük baba (grandfather), torun (grandchild).

2. Lateral kinship: kardeş (sibling), yeğen (niece, nephew), dayı (maternal uncle), amca (paternal uncle), teyze (maternal aunt), hala (paternal aunt), dayızade (maternal cousin), amcazade (paternal cousin), teyzezade (maternal aunt's child), halazade (paternal aunt's child). Terms of marriage relations: karı (wife), koca (husband), kayınana (mother-in-laws), kayınbaba (father-in-laws), gelin (daughter-in-law, sister-in-law), enişte (son-in-law, brother-in-law), baldız (wife's sister), kayın (husband's brother; wife's brother), görümce (husband's sister), bacı (uncle's wife), bacanak (husband of a wife's sister), dünür (in-law- parents of both sides).

In Anatolian Turkic, kinship relations are denoted as by Turkish terms, that are common to Turkic languages, so by the terms that have disseminated from other languages, mainly from Arabic and Persian.

For example, the organic term "ana||anne" in Turkish also, "madder" in Iranian and – "üm", "valide" in Arabic denote a female parent. Georgian has only one term "deda" to denote this concept. Male parent is expressed by baba, ata, which in modern Turkish means ancestor, as well as Persian "peder", Arabic "valit". The same concept in Georgian is expressed by the term "mama", while in local dialect (Gurian, Imeretian, Megrelian) "baba" is recorded, which is disseminated from Turkish. The Turkish "kız" and the Arabic terms "bint", "kerim" denote female child "daughter", and the male child is denoted by "oğul||oğlan". In Georgian "asuli" and "qal-işvili" denote female child "daughter", and a male child "son" in Georgian is expressed by "ze", "važi", "važişvili".

Kinship relations from mother and father's sides are lexically distinguished in Turkish language. The term "büyük anne" means "grandmoth-

er”. Both from the mother and father’s sides; at the same time, they are differentiated, “anneanne” – mother’s mother or grandmother from the maternal side, “baba anne” – father’s mother or grandmother from the fraternal side. There is a different situation in the Georgian language, the mother of both parents is denoted by the same terms “dideda” i.e. “bebia”. Mother and father’s brothers (dayı, amca) are denoted by different terms in Turkish, the same concepts are expressed in Georgian by “bizia”, “zia”; mother and father’s brothers are conveyed with the same sound complex. The children of a daughter and a son are also differentiated: “kız ođlu” – daughter’s son, “ođul ođlu” – son’s son. In Turkish, child of a daughter or a son is denoted by the organic term “torun”, although the daughter’s and son’s children are distinguished by terms. In Georgian the same concept is conveyed by the term “švilišvili”, in the local dialectic “badiši” is common.

Sometimes one and the same term denotes different kinship relations. For example, the same terms – “kayınan||kayınvalide” denote the “husband’s mother” for a wife and the “wife’s mother” for a husband (mother-in-laws). This term is formed descriptively. In Georgian, these concepts are expressed with different sound complexes: “dedamtili” – husband’s mother for his wife, “sidedri” – wife’s mother for her husband. In Turkish one and the same linguistic units “kayınbaba||kayınata||kayınpeder” denote “father-in laws” for husband and wife. In Georgian, these concepts are marked with a different sound complex: “mamamtili” – “husband’s” father for his wife; “simamri” – “wife’s father” for her husband.

The descriptive word formation is applied in Turkish to denote the parents of a mother or a father – “büyük anne” (great-grandmother, grandmother) in Georgian – “dideda”, “bebia”; “büyük baba” (grandfather) in Georgian “papa”, “babua”. Literally, the terms mean: “grandmother”, “grandfather”. Such word formation has been characteristic of the Turkic languages. In Georgian, the word “dideda” (mother’s or father’s mother) is derived from “didi deda”/“grandmother”.

Turkish language applies “üvey” for denoting non-genetic, not real but pronominal relationship; “üvey ana” – stepmother/“dedinacvali”, “üvey baba” – stepfather/“maminacvali”, “üvey kız” – stepdaughter/“geri”, “üvey ođul” – stepson/ “geri”. The term “nacvali”/substituent is used in this case in Georgian: “dedinacvali” – stepmother; “maminacvali” – stepfather; And the non-genetic child, i.e. the child of one of the spouses, is denoted by “geri”.

The affixes of the possessive category in Turkish language are added to kinship terms and perform the same function as possessive pronouns do in Georgian. All terms denoting kinship add the possessive affixes in Turkish, while in Georgian, only words ending in the vowel “a”, the two or more

syllable words, also words expressing one step elder kinship relationship like: “deda” (mother), “mama” (father), “bizia” (uncle...) add possessive pronouns.

The Turkish language uses the kinship term in its initial form, and also forms derived by adding the diminutive-hypocoristic affix to its stem, as an addressing form. The addressing forms in Georgian are more diverse. for example:

In Turkish the addressing form to a “mother” is “ana||anne”;

The address form is received by adding the diminutive-hypocoristic affix like to “ana//anne” and means: mom, mommy;

In Georgian, the term “deda” is used when referring to a female parent, as well as its diminutive-hypocoristic forms like:

1. “dediko”, “dedikosi” – mommy, mommy’s;
2. “dedilo” is met in vocative case;
3. “dedilo’s” shortened form is “dedi”;
4. “dedilam”, “dedilas”;
5. “dedaisi”;
6. “dedižan”.

As in Turkish so in Georgian, the kinship terms are the components of this or that composite, denoting kinship relations:

“Ana”: “üvey ana” – stepmother. “Üvey” means not real, not genetic. From this comes the meaning of the composite: not real, not genetic mother i.e. stepmother.

Mother: mother and father (mother and father’s) – mother and father, parents;

“Baba”: “babasının oğlu” – the copy of his father i.e. dad’s boy.

“Oğul”: “ana oğul” – mother and child (son).

“Son”: daughter-son.

“Kardeş”: “kardeş **çocukları**” literally means “brother’s children”, the meaning of the composite is “cousins”.

Brother: brother-in-law –wife’s brother, sister-brother, mother’s brother.

“papa”/grandfather: “papida” (grandfather’s sister).

“dayı”: dayızade (cousin from mother’s side).

“karı”: karı koca (husband and wife/spouses).

Wife: wife and children/family – a wife and a child

“kayınana”: *kayınana dili* – a plant, one of the species of cactus and also figuratively in the sense “mother-in-law’s tongue”.

Besides the fact, that these terms refer to kinship relationships, some of them have other meanings. for example:

In Anatolian Turkic, ana, in addition to kinship, conveys the meaning: main, basic; female (animal, bird)

“ana defter” – the main notebook in which the accounting takes place.

“ana fikir” – bottom line, main idea, essence.

“ana kapı” – the main entrance door/front door of the building.

“ana kent” – the main city (capital) of a country or region.

“ana saat” – astronomical term: “the main clock in the observatory”.

“Mother” in Georgian has other meanings besides family relations. For example:

Mother is applied to:

1. Some bird, animal, or insect to its young.
2. “gadasats’idni” // Mother of vine.
3. Means the principal, fundamental, essential thing
4. From the religious point of view, it means the Mother of God.

“Mother” has a completely notional meaning, in particular, it means rennet applied in cheese producing.

As for the types of marriage spread in Türkiye and Georgia, they are more or less similar, especially the similarity is observed in Adjara, which can be explained by the influence of Türkiye on Adjara, historical conditions, and the influence of Islam. Such rituals as betrothal, abduction, “sitting down”, the rule of “returning the bride”, “časizeba”/moving of a husband into the house of his wife after marriage – are similar. The so-called marriage between cousins is prohibited in Georgia, while allowed by faith in Turkey. It is true that it is not written in the Qur’an that such a marriage is allowed, but it is not spoken about its prohibition either. Similarity is found in participation of an uncle, especially from the maternal side, in the marriage of the niece as well as of elder brothers; spreading the hair for the bride to protect her against evil spirits, closing the opened scissors, knife. Turkish and Arabic terms Besides the wedding rules have been introduced in Adjara:

Altın||altun – “altuni” – gold; gold coin.

Aşçı – “ašči//arči” – cook.

Baldız – “baldizi” – wife’s sister.

Başlık – “başluği” – the amount of money, that the groom pays to his father-in-law at the time of wedding.

Bayramlık – “bairamluği” – festive, a festive present.

Beşik kertme – “beşikertma” – make incisions on the cradle.

Duvak – “tvaği//duvaği” – headdress, mask.

Düğün – “duguni” – wedding.

Elçi – “elči” – ambassador.

Erişte – “erišta” – sugared, finely chopped thin bread dough – finely chopped thin dough.

Mıhr||Mehr – “mihri||mehri” – the amount payable to the family of a

woman according to Muslim rules.

Nikâh – “nikaxi” – marriage: 1. Getting married 2. The amount agreed upon at the wedding, which the groom had to pay to the wife in case of divorce or death.

Nišan – “nišnoba” – engagement.

Ocak – “ožaxi” – family, house.

Rüşvet – “rišveti” – a bribe.

It is a common practice to send someone for inviting guests to the wedding, to give support to the wedding family. As afore mentioned, the deal of brothers and uncles is important, although parents play the biggest role in marrying their children.

REFERENCES:

Sh. Afridonidze. Structure and functioning of addressing forms in new Georgian, Tbilisi, 2003;

Mz. Bekaya. Social problems of family development. Tbilisi, 1980;

Mz. Bekaya. Old and new wedding traditions in Adjara. Tbilisi, 1974;

Ts. Bibileishvili. Terms denoting kinship in Georgian and French languages, - collection of scientific works of Caucasus University. Tbilisi State University, 2013;

I. Gigineishvili, V. Topuria, I. Kavtaradze. Georgian dialectology. T. I, Tbilisi, 1961;

L. Rukhadze. Terminology reflecting kinship in the speech of Georgians living in Turkey, - perspective XXI. T. VII, Tbilisi, 2005;

B. Pochkhua. Lexicology of the Georgian language. Tbilisi, 1974;

Sh. Putkaradze. Chveneburebi's Georgian. Batumi, 1993;

E. Otarashvili. For vocabulary denoting blood kinship in Arabic, - iv. Proceedings of

Iv. Javakhishvili State University. Tb., 2002;

S.S Orbeliani. Georgian dictionary. T. 2. Tbilisi, 1993;

A. Shanidze. The basics of the grammar of the Georgian language, - essays in 12 volumes, vol. 3. Tbilisi, 1980;

M. Jilia. Kinship terms of Turkish origin in Georgian anthroponomy, - Georgian onomastics. VIII. The collection is dedicated to the head of the Onomastic Research Center, Professor Paata Tskhadaya. Tbilisi State University, 2017;

M. Jikia. Turkisms in Georgian anthroponomy. Tbilisi, 2008;

Our Saunje. #12. Tbilisi, 1961;

- İbrahim Arısoy. Gürcüce-Türkçe Sözlük. Ankara, 2010;
- Erdal Aydoğmuş. Kazak Türkçesinde Akrabalık Terimleri, – Akademik Bakış Dergisi Sayı: 65. Ocak-Şubat, 2018;
- Aygen Erdentuğ. Günümüz Türkiyesi’nde Akrabalık Terimlerinin Karunımı, – Türk Tarih Kurumu Belletin. Cilt 56 - Sayı 216, Ağustos 1992;
- Liubov Kara-ool. Tuvacadaki Akrabalık Terimlerine Dair, – V. Ularlarış Türk Dili Kurultayı, (20-26 Eylül). Ankara, 2004;
- Sedat Veyis Örnek. Türk Halkbilimi. Ankara, 1977;
- Türkçe-Gürcüce Sözlük. İstanbul, 2001;
- G. A. Antelava. Brief Turkish-Russian dictionary of “new” words // Türkçe-Ruşça „Yeni Sözler Kısa Sözlüğü. Tbilisi, 1978;
- L. A. Pokrovskaya. Kinship terms in Turkic languages, – Historical development of Turkic languages. Moscow, 1961;
- E. G. Soselia. Analysis of systems of kinship terms. Tbilisi, 1979;
- Turkish-Russian Dictionary, Moscow, 1977.

ლევან კოჭლამაშვილი

თსუ არნოლდ ჩიქობავას სახელობის
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი,
თბილისი, საქართველო
Levan.Kochlamazashvili285@hum.tsu.edu.ge

ჯვარ- ფუძე ქართულ გეოგრაფიულ სახელებში¹

ადრეც მიმსჯელია გეოგრაფიული სახელის მნიშვნელოვნების შესახებ ენის ისტორიისათვის, თუ რამდენად ასახავს სხვადასხვა იერარქიულ დონეზე განხორციელებულ დიაქრონიულ ცვლილებებს, რომელთაც გადაფარავს სინქრონიულად დაწინაურებული სხვა პროცესი, ხოლო მიღებული შედეგი თითქოს კარგავს მიზეზ-შედეგობრივ კავშირს წინარე ვითარებასთან, ყოველ შემთხვევაში მკაფიოდ არ ჩანს მომხდარი გარდაქმნა. ონომასტიკური ერთეულის ამგვარ ხასიათს, სავარაუდოდ, ლექსიკური ფონდის ისტორიული ცვლა იწვევს და ამის მიზეზი ამა თუ იმ სიტყვის (resp. ფუძის) ლექსიკურ-სემანტიკური ღირებულების მოშლა უნდა იყოს.

ჯვარ- ფუძე ქართული ლექსიკური ფონდის იმ ერთეულთა რიცხვს განეკუთვნება, რომელსაც ისტორიის განმავლობაში ნაწილობრივ დაუკარგავს ღირებულება და თავს ნაკლებად იჩენს თანამედროვე სამწერლობო ენასა თუ ცოცხალ მეტყველებაში. თანმხლებ ფონეტიკურ პროცესებთან ერთად მისი ლექსიკოლოგიური ნიველირება უნდა გამოიწვიოს ჰომონიმის, რომელიც, სავარაუდოდ, გარე ენობრივმა ფაქტორმა განაპირობა.

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში ამ პოლისემიური ფუძის ერთ-ერთი ახსნა გახლავთ: „ქრისტიანული კულტის სიმბოლო – ღერო, რომელზედაც პერპენდიკულარულად არის გადაჭდობილი მეორე, უფრო მოკლე ღერო...“². აქვე განიმარტება გვერდითი მომიჯნავე მნიშვნელობაც, რაც ახლავს როგორც დამოუკიდებელი, ისე კომპონენტური რეალიზაციის ფარგლებში სხვადასხვა აგებულების კომპოზიტიში.

ჯვარ- ფუძის კომპონენტური რეალიზაცია საკმაოდ ხშირია კომპოზიტურ გეოგრაფიულ სახელებში; მაგალითად, გარე-ჯვარ-ი

1 ნაშრომი მომზადდა სახელმწიფო ენის დეპარტამენტის საპილოტე პროგრამა „ქართული ენის ეტიმოლოგიურ მონაცემთა ბაზის“ ფარგლებში.

2 ქეგლ VIII, 1530-1531; იხ. აგრეთვე Гониашвили 1937, 113-115.

(ქართლი), გორი-ჯვარ-ი (ქართლი), ვაკი-ჯვარ-ი (გურია), ვაშლი-ჯვარ-ი (თბილისი), კეხი-ჯვარ-ი (ქართლი), მარიამ-ჯვარ-ი (კახეთი), მცხეთი(ს)-ჯვარ-ი (ქართლი), მჭად-ი-ჯვარ-ი (ქართლი), ციხის-ჯვარ-ი (თორი), ცხრა-ჯვარ-ი (ოკრიბა), ძლევი-ჯვარ-ი (ქართლი), ხეი-ჯვარ-ი (<წვევიჯვარი<*წვევისჯვარი) (ზემო იმერეთი), ჯვარ-ბოსელი (თუშეთი), ჯვარ-ი-ქეთი (აჭარა), ჯვარ-ის-გორ-ა (ლეჩხუმი)¹, ჯვრ-ის-ხევი (ქართლი)... ჩამოთვლილ ტოპონიმთაგან ზოგიერთი ნამდვილად შეიცავს ჯვარ- სარწმუნოებრივი კულტის აღმნიშვნელ ფუძეს, მაგალითად, მცხეთი(ს)ჯვარი, მაგრამ, ვფიქრობ, ყველა შემთხვევაში ეს გარემოება არ უნდა იკვეთებოდეს.

დაისმის საკითხი ჯვარ- პოლისემიური ფუძის სხვაგვარი მნიშვნელობის დადგენისა ქართულში, რაც არ იკვეთება სამწერლობო ენასა თუ დიალექტებში.

ყურადღებას იქცევს ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში დამონებული ჟურ-ი „წვეთის“ აღმნიშვნელი სახელური ძირ-ფუძე². აქვეა წარმოდგენილი მისგან ნაწარმოები ზმნის პირიანი და მასდარული ფორმებიც: ჟურ-ავ-ს, ჟურ-ვ-ა, რაც განიმარტება „წურვის, წრეთის, წვეთ-წვეთად დენის“ მნიშვნელობით³. ეგვე სიტყვა სხვადასხვა კილო-თქმაშიც გვხვდება: კახურში⁴, ქვემოიმერულში⁵, ქიზიურში⁶... სამწერლობო ენას მოეპოვება ჟურ-ვ-ა ნასახელარი ზმნის ზედსართაული დერივაციაც: ნა-ჟურ-ი „ნაწური, გამონადენი, ნაჟონი (სითხე, წვეთი)“⁷.

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონშივე ახსნილია ჟვავ-ი „წვიმის ჩამონაწვეთი ხის ფოთლებზე, – ლეში“ სიტყვის მნიშვნელობაც. ამავე ფუძეს გურულ კილოში „დაცვარული მალალი ბალახის“ შინაარსი აქვს⁸, მუჰაჯირ ქართველთა მეტყველებაში „ცვრის, ნამის“ მნიშვნელობით გვხვდება⁹.

საინტერესოა, რა მიმართება შეიძლება ჰქონდეს ჯვარ-ფუძეს, ერთი მხრივ, ჟვავ-, მეორე მხრივ, – ჟურ- ძირებთან.

სიტყვათა ზემოთ მოყვანილ განმარტებათა გათვალისწინებით, დასაშვებია ვარაუდი მათი საზიარო ძირიდან პარალელურ ფუძეებად ჩამოყალიბებისა. როგორც ჩანს, ჯვარ-ძირის ჰომონიმამ, როგორც ლექსიკოლოგიურმა პროცესმა, უძველეს ქართულშივე¹⁰ იჩინა თავი, ქრისტიანობის დაწინაურების

1 კეკელია 2018, 18.

2 ქეგლ VI, 337.

3 იხ. იქვე.

4 სახლთხუციშვილი 2003, 262.

5 ქდკ – იმერული ლექსიკონი, ნ. შარაშენიძე (corpora.co; 12.11.2023).

6 მენტეშაშვილი 1943, 146.

7 ქეგლ V, 1354.

8 ქეგლ VI, 328.

9 ფუტკარაძე 1993, 545.

10 იგულისხმება სამწერლობოენამდელი პერიოდი.

ხანს უნდა შეზღუდულიყო მისი სხვაგვარი, ჰიდროგრამული მნიშვნელობა. ამას უნდა დართოდა ის ფონეტიკური პროცესები, რამაც მრავალმხრივ შეუცვალა ძირს პირველსახე და ფუძეთა ლექსიკალიზაცია, ასახული ახალ ქართულ სამწერლობო ენასა და კილოებში, გარდაქმნილი ძირეული მორფემების შემდგომი პროცესი უნდა ყოფილიყო.

დეზაფრიკატიზაცია ქართულში არაერთგზის განხორციელებულა; ზოგიერთ კილოში მის ნაკვალევსაც ვხვდებით, გლობალური სახე კი ინგილოურში მიიღო, სადაც მჟღერი ძ და ჯ აფრიკატები ჰომორგანული ზ და ჟ სპირანტებით ჩანაცვლდა (მაგალითად, ძალი > ბალი, ჯავრი > ჟავრ...)¹. ამის გათვალისწინებით, სავსებით დასაშვებად მიმაჩნია ჯჷარ- ძირის ანლაუტშიც ჯჷრ სახის გარდაქმნა (ჯჷარ > *ჟჷარ).

*ჟჷარ- გარდამავალი სახის ძირი არ გვხვდება ქართულში. მისი არსებობა სავარაუდოა იმ სინქრონიულ მონაკვეთში, როდესაც ქართულის გავრცელების მაშინდელი არეალის ერთ ნაწილში ინლაუტში ჟა/უ ბგერათმონაცვლეობას (*ჟჷარ- > ჟურ-) უნდა ეჩინა თავი და ჟურ-ი ფორმა დამკვიდრდა, ხოლო მეორეში აუსლაუტში რაჟ სახის სრული პროგრესული ასიმილაცია (*ჟჷარ > ჟაჟ) უნდა განხორციელებულიყო და ფუძედ ჟაჟ-ი (ჟვაჟ-ი) ჩამოყალიბდა².

„წვეთის“ შინაარსი, ფონეტიკური სახეცვლილების მიუხედავად, მაინც შემორჩენიათ ჟურ- და ჟვაჟ- ფუძეებს, სამწერლობო ქართულის მონაცემთა მიხედვით. სემანტიკური ველის ცვლის თვალსაზრისით, საინტერესოა გურული კილოს ჩვენება, სადაც საგნის ატრიბუტული კოგნიციის წყაროდ იქცა და ცვრიანი მაღალი ბალახის აღმნიშვნელ დამოუკიდებელ ლექსიკურ ერთეულად ჩამოყალიბდა.

არსებულ ფუძეთა სემანტიკური მოცემულობის გათვალისწინებით, ჯჷარ- ძირის შინაარსი უნდა განისაზღვროს წყლის იმ მოცულობის ნაკადის სახეობად, რაც წყაროს ახასიათებს მიწიდან ამოდენისას – უწყვეტი, წვრილად (ვინროდ) მდინე წყალი. მისგან ნაწარმოები ნასახელარი ზმნის ფუძე და ფორმები აღწერილი შინაარსისაა – ჟურ-ავ-ს, ჟურ-ვ-ა. იგი წყალთან დაკავშირებული ისეთივე იდეოგრაფიული ცნება უნდა ყოფილიყო, როგორიცაა, მაგალითად, წვეთი, ყლუპი, ნიაღვარი და სხვ. დიაქრონიული ცვლილებების შედეგად იგი შინაარსობრივად გაუთანაბრდა წვეთს, ნამს, ლეშხს, აისახა ბალახის სისველის ნიშნად (გურულში)³...

კომპოზიტურ გეოგრაფიულ სახელებში, სადაც ჯჷარ- ფუძე

1 მაგალითად, ჯჷრ ქიზიყურში: ჯონჯოლი > ჟონჯოლი.

2 იმნაიშვილი 1966, 19; ჯორბენაძე 1998, 484; აბაშვილი 2009, 28-30.

3 შდრ. საბა 1949, 449: ჟვაჟი, იგივე ლეშხი „ხეთა ფურცელნი რა წვმას იტვრთავს და შემდგომად წვეთას დაიწყებს“.

4 შდრ. Гониашвили 1937, 114-115.

საზღვრულ კომპონენტად გვხვდება, უნდა მიგვანიშნებდეს მსაზღვრელთან ენდოცენტრულ-ატრიბუტულ შეერთებას: კე-ი-ჯუარ-ი, მჭად-ი-ჯუარ-ი, ვაშლ-ი-ჯუარ-ი, ვაკ-ი(ს)-ჯუარ-ი, შინაარსობრივად კი ანალოგიურია ტოპონიმებისა: თხილისწყარო (კახეთი), მუხათწყარო (ქართლი), კოდი(ს)წყარო (ქართლი), კლდისწყარო (ქართლი) და სხვ. მართლაც, ამ სივრცეთა სახელდება ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოს აღწერას ემყარება და სოფელთა შემოგარენში ნაკადულის სათავე მდებარეობს ან დასახლება სადენი არხის რკალზეა გაშენებული.

დებულებას ჯუარ- ფუძის ჰიდროგრაფიულ ლექსიკურ ერთეულად გააზრებისა და ტოპონიმებში მის კომპონენტად რეალიზაციის შესახებ თითქოს ემხრობა ერთი გარემოებაც: ი. კეკელიას „ლეჩხუმის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ინვერსიულ ლექსიკონში“ ერთი და იმავე ტყის სინონიმურ სახელწოდებად მოცემულია ტბი(ს)ყელი // ჯვარისყელი¹. ტოპონიმში მსაზღვრელი ფუძეების პარალელურად ხმარება ბუნდოვანი იქნებოდა „ტბისა“ და „ჯვრის (ქრისტიანული საკულტო საგანი)“ შინაარსობრივი გაგების შემთხვევაში, ხოლო ამ უკანასკნელის წყალთან დაკავშირებული იდეოგრაფიული სემა მეტ სიცხადეს სძენს სინონიმს.

ჯუარ- ჰომონიმური ფუძე ერთ სხვაობით თვისებას იჩენს ბრუნებისას, სათანადო გეოგრაფიულ სახელთა შემთხვევაში ვლინდება: თუ საკულტო საგნის შინაარსის შემცველია, მაშინ იკუმშება: ჯვრის მონასტერი, ლაშარის ჯვრის ყმა და სხვ., ხოლო წყალთან დაკავშირებული იდეოგრაფიული სემანტიკის შემთხვევაში უკუმშველია: ქალაქ ჯვარის მოსახლეობა...

რთულ ფუძეთა შემთხვევაში არაერთგვაროვანი ვითარებაა: განსაზღვრებითი კომპოზიტის საზღვრული წევრ-კომპონენტის პოზიციაში ჰომონიმური წყვილი შეიკუმშება, რაც, სავარაუდოდ, სიტყვის მრავალმარცვლიანობით უნდა იყოს განპირობებული: გარეჯვრის, მჭადიჯვრის, ვაშლიჯვრის, ხეიჯვრის; საზღვრულობისას სხვაობს სემანტიკის გათვალისწინებით – ჰიდროგრაფიული შინაარსის შემცველი უკუმშველია: ჯვარისყელი, საკულტო წარმოშობისა კი – კუმშვადი: ჯვრისხევი.

ჯუარ- ფუძის ფონეტიკურ სახესხვაობად მიმაჩნია ჭვარ-ფორმაც ანლაუტური თანხმოვნის გამკვეთრების საფუძველზე (ჯ>ჭ), რომელიც გამოიყოფა ჭვარ-ებ-ი ტოპონიმში².

ამავე ძირს უნდამიესადაგებოდეს ჯურ-ეკოლხური (resp. მეგრული) გეოგრაფიული სახელიც, რომელიც, პ. ცხადაიას განმარტებით,

1 კეკელია 2018, 18.

2 ჭვარები (დიდი, პატარა) მღებრიანის თემის შემადგენელი ნასოფლარია (გორის მნცპ.), მდებარეობს თრიალეთის ქედზე (1480 მზდ); ამავე სახელის მატარებელია ლელეც (ჭვარებისწყალი), მდ. თეძმის მარჯვენა შენაკადი, ჩამოედინება დიდი და პატარა ჭვარების მიდამოებში.

ხევის სახელწოდებაა სოფელ ზედა ლეჟაში, ნაყუდუს კალთაზე, საიდანაც ჯურეს წყურგილი ჩაედინება ბირგულამში (ნაკიფუ)¹. იგი ადგილმდებარეობის მითითებას ურთავს განმარტებას: „ჯურე, იგივეა რაც დურე, ე. ი. ხევისებური ჩავარდნილი ადგილი; უფსკრული (ჯ → დ პროცესის საპირისპირო ფონეტიკური პროცესი ჩანს ხუჯონი → ხუდონი). ალ. ქობალია: „დურე – ჩაღრმავებული ადგილი“.

მართალია, მეგრულში ჯ>დ დეზაფრიკატიზაციის არაერთი ნიმუში მოიპოვება, მაგრამ მისი განხორციელება ჯურ-ე ფუძის (> დურე) შემთხვევაში ნაკლებ მოსალოდნელია: გ. როგავას მიხედვით, „მეგრულში ჯ მჟღერი შიშინა აფრიკატი გადადის დბგერაში მხოლოდ ისეთ შემთხვევებში, როცა სიტყვის ძირი შეიცავს რომელსამე ყრუ აფრიკატს – ჩ, ქ, ც, წ-სა ანდა ყხუ წინაენისმიეხ სპიხანგს – ს, შ-ს.“³, მისი აგებულება კი ამ ფონეტიკური კანონის ამოქმედების პირობას არ ქმნის.

კოლხურშიც თუკი დავუშვებდით ანლაუტური კონსონანტის დაყრუებას (resp. გამკვეთრება), მაშინ ქოროხი ჰიდრონიმის ძირის (ქორ- <*ჭჳარ- <*ჭჳარ) განხილვა ურიგო არ იქნებოდა ამ ქრილში⁴, მითუმეტეს, რომ ეს ფუძე გვხვდება როგორც ჭანურში⁵, ისე მეგრულში⁶.

უცნაურია, რომ ძირები ლექსიკურ-სემანტიკური შეზღუდვისკენ მიილტვიან როგორც ქართულში, ისე ჭანურ-მეგრულში; ვითარებას კიდევ უფრო ართულებს ფონეტიკური პროცესების სიუხვე, რაც ასეთი მრავალმხრივი აღმოჩნდა. ამ ძირის შემთხვევაში არც ე. წ. „სიბილანტა“ ბგერათშესატყვისობის კლასიკური ხასიათი ჩანს. რას უნდა გამოენვია ეს ყოველივე?

დიაქრონიულ ცვლილებათა არქაულობას მეტყველებს ერთი და იმავე ძირის მრავალგვარი გარდაქმნა ენობრივი იერარქიის სხვადასხვა დონეზე. იმის გათვალისწინებით, რომ ორ ენობრივ სისტემაში ერთმა და იმავე ერთეულმა სისუსტე გამოიჩინა, დასაშვებია, რომ საფუძველი პროცესს მათი ერთიანობის ხანს – ფუძე-ენაშივე უნდა გასჩენოდა: ძირის ტრანსფორმაცია, სავარაუდოდ, საერთოქართველურში დაწყებულია.

ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობის წესების მიხედვით, საერთოქართველური ფუძე-ენიდან მომდინარე [*ჯ] აფრიკატი ქართულში /ჯ/, ხოლო ჭანურ-მეგრულში /ძგ|ჯგ/

1 ცხადაია 2015, 319.

2 იბ. იქვე.

3 როგავა 1947, 352.

4 შდრ. თოფურია 1977, 8.

5 ქორ-ობ-ა „მღვრიე წყალი“ (თანდილავა 2013, 865).

6 ქორ-ობ-ი „ადიდებული მდინარის მიერ მოტანილი ქვა-ღორღი“ (ქობალია 2010, 713).

ეკვივალენტს იძლევა; ამის გათვალისწინებით, უნდა გვექონოდა ტოლფარდობა: ქართ. ჭყარ- : კოლხ. ძგურ-// ჭგურ⁻², მაგრამ მსგავსი ძირი არ იძებნება ამ უკანასკნელში. იდენტური ფონეტიკური პროცესების განხორციელება გვაფიქრებინებს, რომ ცვლილება ფუძე-ენის ქრონოლოგიურ მონაკვეთს ემთხვევა და ძირში თავჩენილი ფონემები (ჟ, ჯ, ჭ) მეორეულია.

საერთოქართველურ ქრონოლოგიურ დონეზე ამ ძირის არსებობას *ღჟარ- სახით ვვარაუდობ. მისი გარდაქმნა თავკიდური [*ღ] ფონემის დეპალატალიზაციას უნდა გამოენვიან, რაც გლობალურად მოქმედი ფონეტიკური პროცესი ჩანს ფუძე-ენაში. ცვლილების ნაკვალევი ქართულშიც შეინიშნება¹, მაგრამ მოშლის პროცესი დასრულებულია და ფონემატურ ინვენტარში ნაკლებად აისახება².

[*ღ] ბგერის დეპალატალიზაცია ორი გზით დასრულდა: არტიკულაციის წინ და უკან გადაწვევით, ხოლო პროცესს საფუძვლად სარეზონანსო არის სრული დავიწროება უნდა დასდებოდა. შუა რიგიდან გადმოსული ბგერა ძირითად თვისებათაგან ინარჩუნებს მჟღერობას, დაბრკოლების ადგილს თავდაპირველად შეუხამებს მახასიათებელი რაგვარობის (ე. ი. ღიაობა) მსგავსს, რის საშუალებასაც მოსაზღვრე საარტიკულაციო ცენტრი აძლევს; ასეთია ნაპრალოვნება როგორც ანტერიორული (უკანა ნუნა), ისე პოსტერიული რიგის (რბილი სასა) შემთხვევაში. მაშასადამე, ღ პალატალი გარდაიქმნებოდა ერთი მხრივ – წინაენისმიერ და მეორე მხრივ – უკანაენისმიერ მჟღერ სპირანტად.

ქართველური საარტიკულაციო ბაზისის გათვალისწინებით, წარმოიშობოდა ჟ ალვეოლარი წინაწარმოების შემთხვევაში, ხოლო ღ ველარი – უკანაწარმოების შემთხვევაში:

ჟ < *ღ > ღ

თუ სახეცვლილი ბგერა ვერ გაიმყარებს ფონეტიკურ პოზიციას, იგი განაგრძობს საწარმოთქმო ორგანოთა შეხების დავიწროებას მჟღერობისა და ნაწილობრივ – ნაპრალოვნების შენარჩუნების კვალად, რის გამოც შესაძლოა განუვითარდეს შერეული რაგვარობა (ხშულ-ნაპრალოვნება).

ქართველური საარტიკულაციო ბაზისის გათვალისწინებით, წარმოიშობოდა ჯ აფრიკატი წინაწარმოების შემთხვევაში, ხოლო ღ სპირანტოიდი – უკანაწარმოების შემთხვევაში:

ჯ < || ჟ < *ღ > ღ || > ღ

1 იხ. ჩიქობავა 2008, 26-29; მაჭავარიანი 1965, 39...; ჩუხუა 2003, 11...

2 თავის მხრივ, აუსლაუტში *რ>ჯად გარდაქმნის (როგავას კანონი) შედეგად ძირი კოლხურში ძგუდ-// ჭგუდ- სახით ჩამოყალიბდებოდა.

3 Гониашвили 1937, 111...

4 ფონოლოგიურად შემორჩენილია დიალექტებში, მაგალითად, ქიზიყურში (კოჭლამაზაშვილი 2020, 89-94).

დეპალატალიზაციის ამ ხაზით წარმართვის დაშვება ს.-ქართვ. *ღჷარ- ძირს არაერთ სახეცვლილ ლექსიკურ ძირს მიუსადაგებს ქართულში:

ჟჷაჷ- „ჟვავი“

1. *ღ>*ჟ: *ღჷარ- > *ჟჷარ- ჯჷარ- „[უნყვეტი წვრილად მდინე წყალი]“ || > ჟჷარ-

ჟურ- „ჟური“

ღჷარ- „ნიაღვარი“

2. *ღ>*ღ: *ღჷარ- > *ღჷარ- *ღჷარ- ||> ყჷარ- (?)

ღორ- „ნიაღვარი“

ქართულში ღჷარ- ძირით ინარმოება: ზმნური ფუძე ღვარ- „დაქცევა, დაღვრა“ (ღვრ-ი-ს, და-ე-ღვარ-ა; მასდ. ღვრ-ა), ნაზმნარი ზედსართავი სახელი — და-ღვრ-ილ-ი. იგი გვხვდება გეოგრაფიულ სახელებშიც: ნა-ღვარ-ევ-ი (აჭარა), ღვარ-ებ-ი (ქართლი).

ამ ძირში ინლაუტში ხორციელდება ჯა>ო გარდაქმნა (ღჷარ > ღორ), რაც ასახულია ზოგიერთ ტოპონიმში: ღორისთავი (<ღვარისთავი)¹, ღორნამკალი // ღორინამკალი (<ღვარნამკალი)² და სხვ.

*ღ>*ღ>*ღ სახის ცვლილების განხორციელების დაშვება საერთოქართველური ფუძე-ენის დონეზე შესაძლებელი იქნებოდა, მაგრამ [*ღ] სპირანტოიდის ფონოლოგიური პოზიციაც იმდენად სუსტი უნდა ყოფილიყო, რომ რთული წარმოსადგენია, რამდენად გაძლებდა მეორეული ე ბგერის სახით არსებობას, როდესაც თვითონაც დეფონოლოგიზების პროცესში იყო³. შესაძლოა ე>ყ გამკვეთრებას ეჩინა თავი⁴, ისე როგორც ჯ აფრიკატი უნდა გარდასახულიყო (ჯ>ჟ) ჯჷარ- > ჟჷარ- შემთხვევაში⁵.

*ღ>ჟ სახის გარდაქმნას გვიჩვენებს *ღჷარ- ს.-ქართვ. ფორმიდან მომდინარე მეგრული ჟჷარ-ი „ცვრის, ნამის“ აღმნიშვნელი სიტყვა⁶, რომლისგანაც ინარმოება ჟჷარ-უა „ტანში ტეხა, ცვარში დამიზებება, განუნვა“ ზმნისა და მისგან მომდინარე მიმღეობის ჟჷარ-ილ-ი ფორმები.

კოლხურშივე უნდა აისახებოდეს *ღ>ჯ სახის გარდაქმნაც, რასაც ემხრობა მეგრულში შემორჩენილი ჯურ-ე ძირი: ჯურ-ე <*ღურ-ე < *ღჷარ-⁷. ამავე ჯ აფრიკატის ფონეტიკურ სახესხვაობად

1 ახლანდელი სოფ. გუდარეხი (თეთრინყაროს მნცპ.), სახელი შეეცვალა 1947 წელს.
2 მთა შიდა ქართლისა და თორის საზღვარზე (ხაშურის მნცპ.) □1706 მზდ.
3 იგულისხმება ს.-ქართვ. [*ღ] მჟღერი ნაპრალოვან-ხშული ფარინგალი.
4 შდრ. ჩუხუა 2017, 574.
5 თუ *ღ>*ღ>ყ სახის გარდაქმნა დაიშვება, მაშინ ყჷარ- ძირი ღჷარ-ის სემანტიკურ ველებს დაუკავშირდებოდა და ეტიმოლოგიურად ყვარ-ელ-ი გეოგრაფიული სახელშიც შეიძლებოდა მისი გამოყოფა. საკითხი დამატებით კვლევას მოითხოვს.
6 ქობალია 2010, 566.
7 ჭანურ-მეგრულში ინლაუტის პოზიციამი ჯა>უ სახის გარდაქმნის სხვა შემთხვევებიც

მისი აბრუპტივი კორელატი ქ რომ მოვიაზროთ, როგორც ეს ქართულის შემთხვევაში დავუშვით (ჭჷარ- > ჭჷარ-), შესაძლოა აქაც *ღ>ჭ||>ჭ პროცესთან გვექონოდეს საქმე და ამას ასახავდეს კოლხური ჭორ-ოხ-ი ჰიდრონიმის ძირიც: *ღჷარ > *ჭჷარ- *ჭჷარ- > ჭორ-. თუ გავითვალისწინებთ ჭანურის ლექსიკური ფონდის ჩვენებას, ჰიდრონიმის ეტიმოლოგიურ დაკავშირება „მღვრიე წყლის“ სემანტიკურ ველთან თითქოს უფრო ცხადი უნდა იყოს, ვიდრე მეგრულ ჭორ-ოფ-ა „ავდრიანობის“ შინაარსის შემცველ ლექსემასთან¹.

საერთოქართველურ ფუძე-ენაში [*ღ] პალატალის რაგვარობა (ღიაობა), როგორც ჩანს, მხოლოდ დავიწროებისაკენ არ მიისწრაფოდა; ცვლილება საპირისპიროდაც უნდა განვითარებულიყო და სარეზონანსო არის გაფართოების შედეგად მისი ვოკალიზაციაც უნდა მომხდარიყო, რის შედეგადაც, სავარაუდოდ, გაუთანაბრდა წინა რიგის ი ხმოვანს: *ღ>ი.

ვფიქრობ, ამგვარი ცვლილება ს.-ქართვ. *ღჷარ- ძირზეც აისახა, რაც მოგვიანებით ქართულშიც უნდა გამოვლინებულიყო. ამ მხრივ საყურადღებოა იორ-ი ჰიდრონიმის ძირი, რომლის პირველსახეც ფუძეენისეულ ძირს უნდა ემთხვეოდეს: *ღჷარ- > *იჷარ- > იორ-.

იკვთება რამდენიმე გასათვალისწინებელი ფაქტორი, რაც ძირის აღდგენას არ აბრკოლებს საერთოქართველური ფუძე-ენის დონეზე:

ქართველურ ენებში დამოწმებული ფორმები ფონეტიკურ-სემანტიკური სტრუქტურით ახლომდგომია.

ქართველურ ენებში გამოვლინდა დიაქრონიული ფონეტიკური ცვლილებები, პროცესები კი ერთნაირი ხასიათის მატარებელია.

ძირის ლექსიკურ-სემანტიკური ნიველირება საფუძველს ფუძე-ენიდან იღებს, რის გამოც ქართველურ ენათა ლექსიკურ ფონდში ფუძეთქმნადობის სიუხვე შეინიშნება.

ძირი წყალთან დაკავშირებული იდეოგრამა უნდა ყოფილიყო, რაც ასახულია ქართველურ ენათა ონომასტიკაში.

ჭჷარ- ფუძის „უნწყვეტი წვრილად (ვინროდ) მდინე წყლის“ შესაძლო მნიშვნელობის განსაზღვრის შესახებ წარმოდგენილ ვარაუდს მხარს უჭერს ჰიდრონიმთა მონაცემებიც, რაც გამოვლინდა ქართველურ ენებში: ქართულში იორ-ი და ჭანურ-მეგრულში ჭორ-ოხ-ი, რომელთა სახელდებაც სათავის მიდამოებში მკვიდრთა კოგნიციას უნდა ემყარებოდეს – წყარო, ღელე.

ქართულის მონაცემთა გათვალისწინებით ნავარაუდები დებაფრიკატიზაციის პროცესი (ჭ>ჟ) უმართებულოა, პირიქით, მეორეული ჟ სპირანტის აფრიკატიზაციის შემთხვევად (ჟ>ჭ) უნდა

არსებობს, რაც ქართულ-კოლხურ ბგერათმესატყვისობებშიც აისახება: შდრ. ქართ. ცჷარ-ი : კოლხ. ცუნდ-ი, ქართ. კჷართ-ი : კოლხ. კურთ-ა და სხვ.

¹ შდრ. თოფურია 1977, 8.

მოვიაზროთ გეოგრაფიულ სახელებში თავჩენილი ჯვარ- (<*ჟვარ) ფუძე¹.

საყურადღებოა სომხური ჯჳრ (ჯარ-) „წყლის“ აღმნიშვნელი სიტყვის მიმართება ქართველურ ენათა *ჯვარ- (jwar-) ძირიდან მომდინარე ფორმებთან². ფონეტიკურად განსაკუთრებულ სიახლოვეს მეგრული ჯურ-ე (ჯურ-ე) ფორმა იჩენს, სემანტიკურად კი – ჭანური ჭორ-ოხ-ი (ჯორ-ოხ-ი) „მღვრიე წყალი“. დასადგენია მისი წარმომავლობა სომხურში; არაა გამორიცხული, რომ კოლხურიდან შეეთვისებინოს³.

ძირის ლექსიკოლოგიური ხასიათი – რეალიზაციის სიხშირე გეოგრაფიულ სახელებში, გამოკვეთილი ქართველურ ენებში, უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ იგი შესაძლოა ამავე ფუნქციით გამოიყენებოდა საერთოქართველურშიც – აწარმოებდა წყალთან დაკავშირებული შინაარსის შემცველ ონომასტიკურ ერთეულებს.

დამონებაანი

აბაშია რევაზ, ბგერათშესატყვისობის ახალგამოვლენილი რიგისათვის ქართველურ ენებში. II, ქართველოლოგიური კრებული, N3, თბილისი, 2004, 3-9.

აბაშვილი ვასილ, ქართული ენის ინგილოური დიალექტი, თბილისი, 2009.

თანდილავა ალი, ლაზური ლექსიკონი, თბილისი, 2013.

თოფურია გურამ, „ჭოროხი“-ს ეტიმოლოგიისათვის, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXXIII სამეცნიერო სესია (თეზისები), თბილისი, 1977.

იმნაიშვილი გრიგოლ, ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, თბილისი, 1966.

კეკელია იგორ, ლეჩხუმის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ინვერსიული ლექსიკონი, თბილისი, 2018.

კოჭლამაზაშვილი ლევან, აფიქსთა ფონეტიკური სახეცვლილებანი ქიზიყურში, XL რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, თბილისი, 2020, 89-95.

მაჭავარიანი გივი, საერთო-ქართველური კონსონანტიზმი, თბილისი, 1965.

1 აქ არ იგულისხმება, რომ [*ჟ] ფონემა საერთოქართველურ ფუძე-ენას არ მოეპოვებოდა (იხ. აბაშია 2004, 3-9); ამ ძირში თავჩენილი ჟ თანხმოვნის შემცველი ფორმებია მეორეული!

2 იხ. Гониашвили 1937, 111-134.

3 ჭანურ-მეგრულია და სომხურის მსგავსი ლექსიკური თანხვედრის სხვა შემთხვევებიც არსებობს, როცა კოლხურიდან შეთვისებული სიტყვა სომხურში ფონეტიკურ-სემანტიკური სტრუქტურით მეგრულს უახლოვდება, უშუალო კონტაქტი კი ჭანურთან უფრო ჰქონდა ისტორიულად; ასეთია, მაგალითად, „ბუზის“ აღმნიშვნელი საზიარო სიტყვა: სომხ. ჯანჯ (ჯანჯ) „ბუზი“, მეგრ. ჭანჯ-ი (ჯანჯ-ი) „id“, ჭან. მჭაჯ-ი (მჭაჯ-ი) „id“. საკითხი დამატებით კვლევას მოითხოვს.

- მენტეშაშვილი სტეფანე, ქიზიყური ლექსიკონი, თბილისი, 1943.
- ორბელიანი სულხან-საბა, სიტყვის კონა, თბილისი, 1949.
- როგავა გიორგი, დისიმილაციური დეზაფრიკატიზაციის ერთი სახეობა ზანურში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXX-XXXIb, თბილისი, 1947, 351-356.
- სახლთხუციშვილი უმანგ, გარეკახური ლექსიკონი, თბილისი, 2003.
- ფუტკარაძე შუშანა, ჩვენებურების ქართული, თბილისი, 1993.
- ქდგ – ქართული დიალექტური კორპუსი (www.corpora.co).
- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. V, თბილისი, 1958.
- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI, თბილისი, 1960.
- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, თბილისი, 1964.
- ქობალია ალიო, მეგრული ლექსიკონი, თბილისი, 2010.
- ჩიქობავა არნოლდ, შრომები, ტ. IV, თბილისი, 2008.
- ჩუხუა მერაბ, ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 2003.
- ჩუხუა მერაბ, ქართულ-ჩერქეზულ-აფხაზური ეტიმოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 2017.
- ჯორბენაძე ბესარიონ, ქართული დიალექტოლოგია, ნ. 2, თბილისი, 1998.
- Гониашвили Тинатин, К истории одного звука в грузинском языке, აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, II, თბილისი, 1937, 111-134.

LEVAN KOCHLAMAZASHVILI

Linguistical institute of Arnold Chikobava,
Georgia

Levan.Kochlamazashvili285@hum.tsu.edu.ge

ŽWAR- STEM IN GEORGIAN GEOGRAPHICAL NAMES

It has already been argued about the importance of the geographical name for the history of the language, to what extent it reflects the diachronic changes carried out at different hierarchical levels, covered by another process advancing synchronously. The obtained result seems to lose the cause-and-effect connection with the previous situation; in any case, the transformation that occurred is not clearly visible. Such a character of the onomastic unit is probably caused by the historical change of the lexical fund, and the reason for this should be the disruption of the lexical-semantic value of this or that word (resp. root).

ŽWAR- STEM belongs to the number of units in the Georgian lexical fund that have partially lost their value during the course of history and show themselves less in modern written language or living speech. Along with accompanying phonetic processes, its lexicological leveling should have caused homonymy, probably induced by an external linguistic factor.

According to the definition of the Georgian language in the dictionary, one of the explanations of this polysemous base is: "The symbol of the Christian cult - a rod, on which another, shorter rod is perpendicularly strung...". The meaning of lateral contiguousness is also explained here, which is accompanied by both independent and component realization in the composite of different structures

The issue of establishing a different meaning for the cross-polysemous base in Georgian, not found in written language or dialects, is raised. Attention is drawn to the handle denoting 'zhur-i' or 'drop,' verified in the dictionary of the Georgian language. Presented here are the personal and masculine forms of the verb derived from it: 'zhur-av-s' and 'zhur-v-a,' which are interpreted as 'flow, circuit, drop-by-drop current.' The same word can be found in various Kilo-words: in Kakhuri, in Kvemo-imerul, in Kizikur. In the written language, the adjectival derivation of the verb named 'zhur-v-a' is also found: 'na-zhur-i' or 'flow, discharge, trickle (liquid, drop).'

According to the definition of the Georgian language, the meaning of the word 'zhavav' is also explained in the dictionary itself. The same root has the meaning of 'fallen tall grass' in Gurul Kilo. It is interesting to consider the relation the root 'jûar-' can have with the roots 'zhav-' on the one hand and 'zhur-' on the other hand.

Taking into account the above definitions of the words, it is permissible to assume that they are formed from a shared root into parallel roots. It seems that the homonymy of 'Jûar-Dziri,' as a lexicological process, appeared in ancient Georgian itself. Its other, hydrographic meaning should have been limited during the period of the promotion of Christianity. This should include the phonetic processes that changed the initial form of the root in many ways, and the lexicalization of the roots, reflected in the new Georgian written language and kilos, should have been a further process of the transformed root morphemes."

The component realization of the cross-stem is quite common in composite geographical names; For example, Gare-Jvar (Kartli), Gori-Jvar (Kartli), Vaki-Jvar (Guria), Vashli-Jvar (Tbilisi), Kekhi-Jvar (Kartli), Mariam-Jvar -i (Kakheti), Mtskheti(s)-jvar-i (Kartli), Mchad-i-jvar-i (Kartli), Tsikhes-jvar-i (Tori), Nizka-jvar-i (Okriba), Dvi-jvar -i (Kartli), Khei-jvar-i (<khevijvari<*khevisjvari) (Zemo Imereti), Jvar-bosel (Tusheti), Jvar-i-Keti (Adjara), Jvar-i-s-gor-a (Lechkhumi), Jvr-is-Khevi (Kartli)... Some of the listed toponyms definitely contain the root denoting the cross-religious cult, for example, Mtskheti(s) Jvari, but, I think, this circumstance should not be observed in all cases.

The issue of establishing a different meaning of the cross-polysemous base in Georgian, which is not found in the written language or dialects, is raised.

Attention is drawn to the handle denoting zhur-i "drop" verified in the dictionary of the Georgian language. Presented here are the personal and masculine forms of the verb derived from it: zhur-av-s, zhur-v-a, which is interpreted as "flow, circuit, drop-by-drop current". The same word can be found in various Kilo-words: in Kakhuri, in Kvemoimerul, in Kizikur... In the written language, the adjectival derivation of the verb named zhur-v-a is also found: na-zhur-i "flow, discharge, trickle (liquid, drop)".

According to the definition of the Georgian language, the meaning of the word zhavav is also explained in the dictionary itself. The same root has the meaning of "fallen tall grass" in Gurul Kilo.

It is interesting what relation the root jûar- can have with the roots zhav- on the one hand, and zhur- on the other hand.

Taking into account the above definitions of the words, it is permissible to assume that they are formed from a shared root into parallel roots. It seems that the homonymy of Jûar-Dziri, as a lexicological process, appeared in ancient Georgian itself, its other, hydrographic meaning should

have been limited during the period of the promotion of Christianity. This should include the phonetic processes that changed the initial form of the root in many ways, and the lexicalization of the roots, reflected in the new Georgian written language and kilos, should have been a further process of the transformed root morphemes.

Desafricatization has been implemented in Georgian more than once; traces of it can be found in some kilos, and it gained global significance in Ingilour, where the voiced affricates d and j were replaced by homogeneous spirants z and zh (for example, dog > Zaghl, Javri > Javr...). Considering this, I find it perfectly acceptable to transform the form Ж>ж in the anlaut of the root Жъар (джъар > *жъар). The *Zhûar- root of the transitive form is not found in Georgian. Its existence is probable in that synchronous section when, in one part of the area of Georgian spread, the âa/u sound alternation (*жъар- > жур-) should have appeared in the inlaut, and the form жур-и was established. In the other part, a complete progressive assimilation of p > â in the auslaut (*жъар > Zhûaû) had to be implemented, and Zhûaû-и (zhavav-и) was formed as a base.

Despite the phonetic change, the content of “drop” still preserves the roots zhur- and zhav-, according to written Georgian data. From the perspective of the change in the semantic field, Guri Kilo is interesting, where it became a source of attributive cognition of the subject and formed an independent lexical unit denoting tall grass.

Taking into account the semantic givenness of the existing bases, the content of jûar-base should be defined as the type of water flow of the volume of water characterizing the spring when it rises from the ground - continuous thin (narrow) flowing water. The stem and forms of the nominal verb derived from it are descriptive - zhur-av, zhur-v-a. It should have been the same ideographic concept related to water, such as a drop, a sip, a torrent, etc. As a result of diachronic changes, it became equal in content to drop, dew, leshkh, reflecting a sign of the wetness of the grass (in Guruli)...

In composite geographical names where the base Jûar- is found as a boundary component, it should be indicated the endocentric-attribute connection with the boundary: Kekh-i-Jûar-i, Mchad-i-Jûar-i, Vashl-i-Jûar-i, Vak-i(s)-Jûar-i are similar in content to toponyms like Tkhilistskaro (Kakheti), Mukhattskaro (Kartli), Kodi(s)tskaro (Kartli), Klidtskaro (Kartli), and others. Indeed, the names of these spaces are based on the description of the physical-geographic environment, and the source of the stream is located in the surroundings of the villages or the settlement is built on the arc of the canal.

One circumstance seems to favor the provision of Juar-fudze as a hydrographic lexical unit and its realization as a component in toponyms: i. In Kekelia's “inverse dictionary of geographical names of Lechkhumi,”

Tbi(s)keli // Jvarisqeli is given as a synonymous name for the same forest. The parallel use of delimiting stems in the toponym would be ambiguous in the case of “lake” and “cross (Christian cult object)” meaning, while the latter’s water-related ideographic sema adds more clarity to the synonymy.

The homonymic stem Jûar- exhibits a difference in contraction when appearing in proper geographical names. If it contains the content of a cult object, then it is contracted, as seen in names like Jvari Monastery or Servant of the Cross of Lashari. In contrast, when the ideographic semantics are related to water, it remains inflexible, as seen in examples like the population of the city of Jvari.

In the case of complex stems, the situation is not uniform. In the position of the boundary member-component of the definite composite, the homonymous pair is compressed, likely due to the polysyllabic nature of the word: Garejvari, Mchadijvari, Vashlijvari, Kheijvari. However, it differs in terms of bordering, taking into account the semantics — the one with hydrographic content is uncomplicated (cruciform), and the one of cultic origin is contractile (cross).

I consider the form chvar- to be a phonetic variation of the base jûar-, based on the sharpening of the anlautic consonant (Ж>ч), which is evident in the toponym Chvar-eb.

The geographical name Jur-e Kolkhuri (or Megruli) should be suitable for the same root, which, according to Tskhadaya, denotes the name of the gorge in the village of Zeda Lezha on the slope of Nagudu, from where the stream of Jure flows into Birgulam (Nakifu). He adds the definition to the reference of the location: “Jure, the same as Durre, i.e., ravine-like drop-in place; gap (phonetic process opposite to j → d process can be seen in Khujon → Khudon) in Kobalia: ‘Dure - hollow place’.

It is true that in Megrul, many samples of J>D desafrication can be found, but its implementation in the case of the Jur-e stem (> dure) is less expected. According to Rogava, ‘Shishina affricate j sounding in Megrul changes to d sound only in those cases when the root of the word contains any three deaf affricates - ч, ч, ц, ц, or deaf pre-linguistic spirants - s, ш’. It does not create a condition for the implementation of the phonetic law.

Even in Kolkhur, if we allow the deafening of the anlaut consonant (resp. sharpening), then it would not be wrong to discuss the root of the hydronym Chorokhi (Чор- <*чъар- <*джъар) in this context, especially since this root is found both in Chanur and Megrul.

It is strange that the roots tend to the lexical-semantic limitation both in Georgian and Chanuri-Megruli. The situation is further complicated by the abundance of phonetic processes, which turned out to be so versatile. In the case of this root, the classical character of “sibilants” sound corre-

spondence is not visible. What could have caused all this?

The archaic nature of diachronic changes is indicated by multiple transformations of the same root at different levels of the linguistic hierarchy. Considering that the same unit showed weakness in two language systems, it is possible that the basis of the process should have appeared during the period of their unity - in the base language itself: the transformation of the base probably started in the common Georgian language.

According to the sound correspondence rules of Georgian languages, the affricate [ʃ] derived from the common Georgian base-language gives an equivalent in Georgian /j/, and in Chanur-Megrul /ძჳრ||ჯრ/. Taking this into account, we would expect equality: Kart. jûar- : Colch. dzgur-// jgur-, but a similar root is not found in the latter. The implementation of identical phonetic processes leads us to consider that the change coincides with the chronological section of the root language, and the phonemes appearing in the root (Ⴡ, Ⴢ, ყ) are secondary.

At the general Georgian chronological level, I assume the existence of this root in the form *ʃar-. Its transformation should have caused the depalatalization of the phoneme [*ʃ], which is a globally active phonetic process seen in the base language. Traces of the change can also be observed in Georgian, but the erasure process is complete and is less reflected in the phonemic inventory.

The depalatalization of the [*ʃ] sound was completed in two ways: by moving the articulation forward and back. The process was based on a complete narrowing of the resonant point. The sound originating from the middle row preserves the sound's main features, and the place of obstruction will initially match the characteristic quality (i.e., openness) that the bordering articulatory center allows. Such is the cleft both in the case of the anterior (back nuna) and posterior row (soft sasa). Therefore, the midlingual palatal was transformed into a voiced spirant on the one hand - by the prelingual - and on the other hand - by the backlingual.

Taking into account the Georgian articulatory basis, Ⴡ was produced in the case of alveolar pre-production, and Ⴢ velar - in the case of post-production.

Ⴡ < *ʃ > Ⴢ

If the replaceable vowel does not maintain its phonetic position, it leads to the alternation of the organs of speech during singing and partly - during speech recognition, which may result in a distorted articulation (defective phonation).

From the perspective of Georgian phonetic articulation base, the affricate «Ⴡ» occurs in the context of forward articulation, while the spirant «ღ» occurs in the context of backward articulation. Ⴡ <|| Ⴡ < *ʃ > Ⴢ ||> ღ

The insertion of *juâr- in this line signifies the initiation of development

for S.-Georgian *ʃuâr- as an unreplaceable lexicographic phenomenon in Georgian:

1. *ღ>*ჟ: *ღჟარ- > *ჟჟარ- ჟჟარ- „[უნწყვეტი წვრილად მდინე წყალი]“ || > ჟჟარ-

ჟურ- „ჟური“

2. *ღ>*ღ: *ღჟარ- > *ღღარ- ღღარ- „ნიაღვარი“
*ღუარ- || > ყჟარ- (?)
ღორ- „ნიაღვარი“

In Georgian, the root ghûar- gives rise to the verb stem ghvar- meaning “to pour, spill” (gwr-i-s, da-e-ghvar-a; Masd. gwr-a) and the adverbial adjective da-gwr-il-i. This root is also present in geographical names like Na-Ghvar-ev-i (Adjara) and Ghvar-eb-i (Kartli).

In this root, there is a transformation ûa>o, leading to ghûar becoming ghor, which is reflected in some toponyms such as Ghoristavi (<Ghvaristavi), Ghornamkali // Ghorinamkali (<Ghvarnamkali), and others.

The change *ღ>*ღ>*გ could have been possible at the level of the common Georgian base language, but the phonological position of the spirantoid [*გ] must have been so weak that it is challenging to imagine how long the secondary გ would have survived as a sound while in the process of dephonologization. Perhaps გ>გ appeared to be sharpened, similar to how the J affricate should have transformed (გ>ღ) in the case of ღუარ- > ღუარ-.

The transformation of *ღ > zh is evident in the South Georgian form *ღუარ-. Derived from the Maghrul form zhûar-i, it denotes “dew, dew”. This root gives rise to the verb zhar-u, meaning “to break in the body, to cause dew, to burn,” and the derived form of the receiver zhar-il.

In Kolkhuri, the transformation of the form *ღ > j should also be reflected, as indicated by the preserved root jur-e in Megrul: jur-e <*ჟურ-ე < *ღუარ-. Simultaneously, considering its abrupt correlate ყ as a phonetic variation of the affricate J, as assumed in the case of Georgian (ჟყარ- > ყყარ-), we might be dealing with the *ღ>ჟ||>ყ process here as well. The root of the Colkhi hydronym khor-okh-i reflects this: *Xყარ > *jუარ- *chûar-> rumor-. Taking into account the evidence from the Chanuri lexical fund, the etymological connection of the hydronym with the semantic field of “murky water” appears clearer than with the lexeme containing the content of “Avdrianism” in the Megrelian rumor.

In the common Georgian base-language, the palatal type [*ჭ] did not only tend toward narrowness; the change should have developed in the opposite direction. As a result of the expansion of the resonant i, its vocalization should have taken place, likely equaling the vowel i of the previous row: *ღ>i.

I believe that such a change in the South Georgian *bûar- was also reflected in the root, which later appeared in Georgian as well. In this regard, the root of the hydronym yor-i is noteworthy, with its initial form likely matching the base language root: *ǫûar- > *yûar- > yor-.

Several factors need consideration, but they do not hinder the restoration of the root at the level of the common Georgian root-language.

The forms attested in the Kartvelian languages are close in phonetic-semantic structure.

Diachronic phonetic changes have been identified in the Georgian languages, and these processes share a similar nature.

Lexical-semantic leveling of the root is rooted in the base language, leading to an abundance of stem formations in the lexical fund of the Georgian languages.

The root likely served as an ideogram related to water, as evidenced by onomastics across the Georgian languages.

The assumption about the possible meaning of “continuous thin (narrow) flowing water” in Jûar-Fudze is supported by hydronyms found in the Georgian languages, such as yor-i in Georgian and chor-okh in Chaur-Megrul. These names likely originated from the knowledge of natives in the headwaters area.

Contrary to the assumed desafricatization process (Ж>Ж) based on Georgian data, it is more accurate to consider the possibility of Africanization of the secondary Ж spirant (Ж>Ж) in the root cross- (<*zhûar) found in geographical names.

It's noteworthy to observe the connection of the Armenian word for “water” (žur-) with forms derived from the root *ǫûar- (jwar-) in the Georgian languages. Phonetically, the Maghrian jur-e (žur-e) form is very close, and semantically, Chanuri čor-ox-i (čor-ox-i) translates to “turbid water.” Its origin may be traced back to Armenian, with the possibility of assimilation from Kolkhuri.

The lexicological nature of the root, emphasized by its frequent realization in geographical names across the Georgian languages, suggests that it might have served a similar function in the Georgian language, producing onomastic units containing content related to water.

REFERENCES:

- Abashidze Revaz, “For the Newcomer of Comparative Indo-European Studies in Georgian Languages.” II, Georgian Linguistic Congress, N3, Tbilisi, 2004, 3-9.
- Abashvili Vasil, Ingilo Dialect of the Georgian Language, Tbilisi, 2009.
- Tandilava Ali, Laz Lexicon, Tbilisi, 2013.
- Topuria Guram, “Etymology of ‘Chorokhi’” Materials of the XXXIII Scientific Session

- of the Institute of Linguistics (Theses), Tbilisi, 1977.
- Imnaishvili Grigol, Features of the Ingilo Dialect of the Georgian Language, Tbilisi, 1966.
- Kekeleia Igor, Inverse Lexicon of Lechkhumian Geographic Names, Tbilisi, 2018.
- Kochlamazashvili Levan, Phonetic Changes in Kizikuri, Materials of the XL Republican Dialectological Session, Tbilisi, 2020, 89-95.
- Machavariani Givi, General-Kartvelian Consonantism, Tbilisi, 1965.
- Menteshashvili Stefane, Kizikuri Lexicon, Tbilisi, 1943.
- Orbeliani Sulhan-Saba, Lexicon of Words, Tbilisi, 1949.
- Rogava Giorgi, A Singular Aspect of Dezaffrication in Zanuri, Works of Tbilisi State University, XXXb-XXXIb, Tbilisi, 1947, 351-356.
- Sakhlitkhashvili Ushangi, Garekakhuri Lexicon, Tbilisi, 2003.
- Futkara-Shushana, Georgian Ethnicities, Tbilisi, 1993.
- KDK - Georgian Dialect Corpus (www.corpora.co).
- Georgian Explanatory Dictionary, Vol. V, Tbilisi, 1958.
- Georgian Explanatory Dictionary, Vol. VI, Tbilisi, 1960.
- Georgian Explanatory Dictionary, Vol. VIII, Tbilisi, 1964.
- Kobalia Alio, Megrelian Lexicon, Tbilisi, 2010.
- Chikobava Arnold, Works, Vol. IV, Tbilisi, 2008.
- Chukhua Merab, Comparative Lexicon of Georgian-Kilitian, Tbilisi, 2003.
- Chukhua Merab, Etymological Search of Georgian-Circassian-Abkhaz Lexicon, Tbilisi, 2017.
- Jorbenadze Besarion, Georgian Dialectology, Vol. 2, Tbilisi, 1998.
- Goniashvili Tinatin, On the History of a Sound in the Georgian Language, Institute of Linguistics, History and Material Culture of the Academy of Sciences, II, Tbilisi, 1937, 111-134.

თაზო გოგოლაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი,
კავკასიის უნივერსიტეტი,
საქართველო
tazogogoladze@yahoo.com

**ახალი მასალები ჩორჩანელთა და ხურციძეთა
ფეოდალური სახლების შესახებ (უდეს ეკლესიის
ქართული ლავიდარული წარწერები; იერუსალიმისა
და სინას მთის წმიდა ეკატერინეს სახელობის
ეკლესიის საალავე სინოდიკონები)¹**

სოფელი უდეს მდებარეობს ისტორიულ სამცხეში, ადიგენის რაიონში, მდინარე ქვაბლიანისწყლის ხეობაში. სოფლის ცენტრში აღმართულია დიდი ზომის ეკლესია ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის მიძინებისა (სურ.1).

1886 წელს პრასკოვია უვაროვა კათოლიკურ ეკლესიის ადგილზე ბაზილიკურ ეკლესიას მოიხსენიებს. 1932-1933 წლებში გიორგი ბოჭორიძე სამცხე-ჯავახეთში მოგზაურობის დროს უდეს ეკლესიის შესახებ დასძენს: „ახლანდელი ღვთისმშობლის (დიდი ახალი) ეკლესიის ადგილას ძველად ძველი შენობა (ეკლესია) ყოფილა. მისი მასალა ახლისათვის შეუხმარიათ“.² გიორგი ბოჭორიძის მიერ გამოთქმული მოსაზრება კიდევ ერთხელ დოკუმენტურად დადასტურდაგასულიწლისზაფხულში, როდესაც შოთარუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის ფარგლებში („სამცხის რეგიონის ისტორიის და კულტურის ძეგლები“) ვენჯიეთ უდეს ღმრთისმშობლის ეკლესიას, რომლის დათვალიერების დროს ჩვენი ყურადღება მიიქცია ტაძრის ინტერიერში, ჩრდილოეთ პილასტრის ძირში ჩადგმულმა წარწერებმა ქვის ფრაგმენტმა (სურ.2-3).

1 კვლევა [გრანტის ნომერი HE-21-1739] განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით / This research [grant number HE-21-1739] has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG).

2 გიორგი ბოჭორიძე, მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, შენიშვნები და საძიებლები და შესავალი დაურთეს: დ. ბერძენიშვილმა, ლ. მელიქიშვილმა, ლ. ხუციშვილმა, (თბილისი, 1992), 64-65.

(სურ. 1) უდეს ღმრთისმშობლის ეკლესია (გიორგი მალრაძის ფოტო)

დაიწყო XX საუკუნის დასაწყისში კათოლიკეების მიერ შელესილმა ფენამ. ამის შედეგად ეკლესიის ჩრდილოეთ კედლის ერთ-ერთ სვეტის ძირში გამოჩნდა წარწერიანი ქვა, რომელსაც აშკარად ეტყობოდა, რომ მეორადი დანიშნულებით იყო გამოყენებული.¹

ჩვენ მიერ ამოკითხულ სახელ ფარსმანთან არ შეიძლება არ გაგვახსენდეს ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის წევრებს შორის გავრცელებული სახელი ფარსმანი და ასევე ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება - ჩორჩანელთა არისტოკრატიული საგვარეულოს მფლობელობა ამ მხარეში. ამ მხრივ მეტად საინტერესოა 1886 წელს მოსკოვის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელის - პრასკოვია უვაროვას მიერ დაფიქსირებული ქვა-სვეტი, რომელიც ეკლესიის დასავლეთ კართან მდებარეობდა. მოგვიანებით, 1932-1933 წლებში იგი დაწვრილებით აღწერა გიორგი ბოჭორიძემ. მკვლევარი ყურადღებას ამახვილებს ქვა-სვეტის თანმხლებ წარწერებზე, რომლებიც ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზისაა დამოწმებული. მისი მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით გავეცნოთ წარწერიანი ქვის შესწავლის ისტორიას.

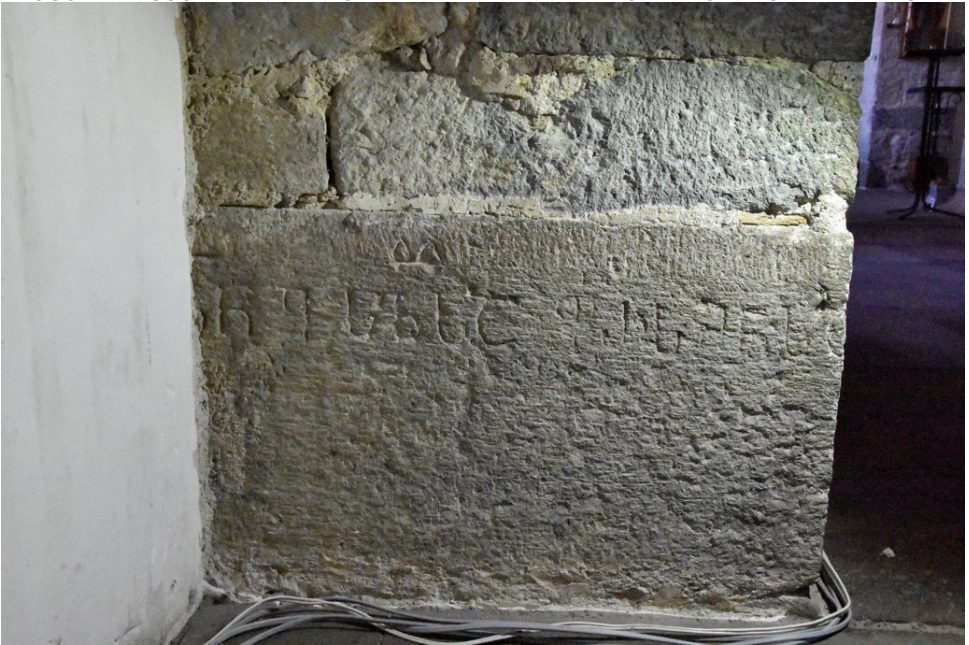
1 აქვე ვსარგებლობთ შემთხვევით, დიდ მადლობას მოვასხენებთ წარწერის შესწავლის საქმეში განეული დახმარებისათვის უდეს ეკლესიის წინამძღვარს - არქიმანდრიტ გრიგოლსა (ქურციკიძე) და იქ მოღვაწე მოწესეებს. ასევე ჩემს მეგობრებს: თორნიკე ნიკურაძესა და გიორგი მალრაძეს.

პირველი ისტორიკოსი, ვინც ჩვენთვის საინტერესო წარწერა წაიკითხა, გიორგი ბოჭორიძე იყო. მეცნიერი წარწერას VI საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიღებს და შემდეგი სახით კითხულობს:

„წმიდაო ღვთის მშობელო დედაო ღვთისაო მიოხე ბასილევს მეფე ფარსმანის და სულსა მანანაისა ესეც გაბრიელ ანგელოზი ეტყვის ? გობრონის მიმა“¹

ლელა შანიძე წარწერის ახლებურ წაკითხვას გვთავაზობს: „ღვთისმშობელი. დედაო ღვთისაო, მეოხ ეყავ სულსა... ფარსმანისა და სულსა მანანაისი. ესე არს გაბრიელ ანგელოზი, ეტყვის: გიხაროდენ, მიმადლებულო“²

ლ. შანიძე უდეს სტელას X-XI საუკუნეებით ათარიღებს. მას სახელ ფარსმანთან დაკავშირებით წერილობითი წყაროებიდან მოჰყავს ქართლის ცხოვრებაში მოხსენიებული ბაგრატ IV-ის დროს მოღვაწე ფარსმან თმოგველი, სათხის ეკლესიის მაშენებელი ფარსმანი და ასევე XI საუკუნის დასაწყისის ზარზმის სამწერობელზე ამოღარული

(სურ. 2) X-XI საუკუნეების მიჯნის ფარსმან ჩორჩანელის წარწერა უდეს ღმრთისმშობლის ეკლესიიდან

სახელი ფარსმანი, მაგრამ თავს იკავებს, მოხმობილ წყაროებში მოხსენიებული სახელი ფარსმანი გააიგივოს მაინცდამაინც უდეს სტელის წარწერაში ამოღარულ სახელ ფარსმანთან.

1 გიორგი ბოჭორიძე, მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში ..., 66.

2 ლ. შანიძე, უდეს სტელა, ქართული ხელოვნება, (თბილისი, 1979), 108.

(სურ. 3) X-XI საუკუნეების მიწის ფარსმან ჩორჩანელის წარწერა ფრაგმენტი უდეს ღმრთისმშობლის ეკლესიიდან

ქართული წარწერების კორპუსის I ტომში მოყვანილია უდეს წარწერის ნოდარ შოშიაშვილისეული წაკითხვა:

„[წ(მიდა)ო ღ(მრ)თ(ი)]მშ(ო)ბ(ე)[ლო] | მ(არია)მ, | დ(ე)დ(ა)ო ღ(მრ)თ(ი)ს(ა)|ო, მ(ე)ოხ (ე)ყ(ავ) ს(უ)ლსა ფ(ა)რსმ(ა)ნის | და ს(უ)ლსა | მანანისა. | ესეა გ(ა)ბრ(ი)ელ - ან[გ(ელო)ზ]ისგან მ(ა)მ(ა)ა“.¹

ისტორიკოსი წარწერას X საუკუნით ათარიღებს, ხოლო წარწერაში მოხსენიებულ ფარსმანს ჭავახეთის დიდ აზნაურად მიიჩნევს.

აღნიშვნის ღირსია, რომ წარწერის ახლებური წაკითხვა ბოლო დროს ვალერი სილოგავამაც შემოგვთავაზა: „წმიდაო ღმრთისმშობელო მარია, დედაო ღმრთისაო, მეოხ ეყავ სულსა ფარსმანისა და სულსა მანანისა. ესე არს გაბრიელ ანგელოზი, რომელი ეტყვის: „გიხაროდენ, მიმადლებელო“.“²

პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით ვ. სილოგავამ თავდაპირველად XI საუკუნის ძეგლად მიიჩნია, ხოლო წარწერაში მოხსენიებული ფარსმანი - ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის წევრად.³ მოგვიანებით კი, მკვლევარმა წარწერაში მოხსენიებული

1 ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. I, ლაპიდარული წარწერები, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, (თბილისი, 1980), 139.

2 ვალერი სილოგავა, სამცხის ლაპიდარული ეპიგრაფიკა, წიგნში: ახალციხისა და ტაო-კლარჯეთის ეპარქია, (თბილისი 2013), 160.

3 ვალერი სილოგავა, ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი თურქ-სელჩუკთა შემოსევის

(სურ. 4) უდეს წმიდა ნინოს ეკლესია (გიორგი მაღრაძის ფოტო)

ფარსმანი X საუკუნის მინურულში მოღვაწე ფარმან ერისთავთან გააიგივა და, ლელა შანიძის მსგავსად, წარწერის ქრონოლოგია X-XI საუკუნეების მიჯნით განსაზღვრა.

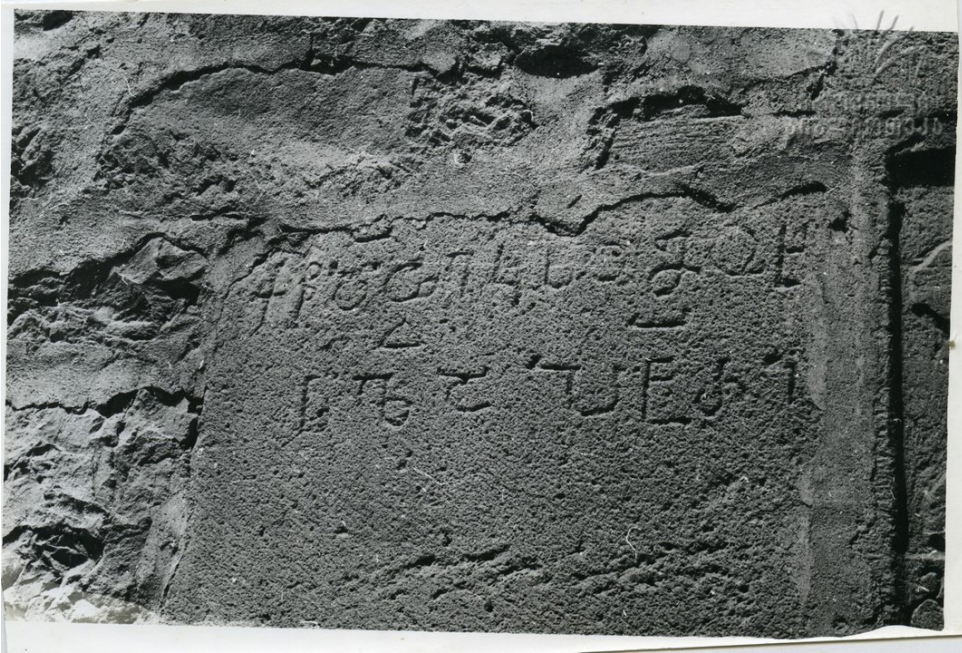
წარწერის დათარიღებასთან დაკავშირებით ჩვენ სრულად ვიზიარებთ წინამორბედ მეცნიერთა მოსაზრებას და, მათ მსგავსად, წარწერას X-XI საუკუნეების მიჯნით ვათარიღებთ. სწორედ ამ პერიოდის მოღვაწე უნდა იყოს წარწერაში მოხსენიებული ფარსმანი. თუ წარწერის ჩვენეული წაკითხვა სწორია („[უ(ფალ)ო, გან(უ)ს(უე)]ნე ს(უ)ლსა ფ(ა)რსმ(ა)ნ(ი)ს(ს)ა...“), მაშინ გამოდის, რომ წარწერის შესრულების დროს, ანუ X-XI საუკუნეების მიჯნაზე, ფარსმან ჩორჩანელი უკვე გარდაცვალებული ყოფილა. წარწერის ფრაგმენტულობიდან გამომდინარე, ძნელია, გადაჭრით ითქვას, თუ ჩორჩანელთა ფეოდალური საგვარეულოს რომელი ფარსმანი უნდა ვიგულისხმოთ ახლად გამოვლენილ წარწერაში მოხსენიებულ ფარსმანად, მაგრამ თუ ერთმანეთს შევადარებთ უდეს სტელიასა და ჩვენ მიერ მიკვლეული სავედრებელი წარწერის მოხაზულობას, მათი მსგავსების საფუძველზე შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ორივე მათგანში მოხსენიებული ფარსმანი ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს.

შესახებ XI ს. საქართველოში (მირაშხანის წარწერა), წიგნში: ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი, გამოსაცემად მოამზადეს და გამოკვლევები დაურთეს ვალერი სილოგავამ, ლია ახალაძემ, მერაბ ბერიძემ, ნესტან სულავამ და როინ ყავრელიშვილმა, (თბილისი, 2012), 220.

1932-1933 წლებში გიორგი ბოჭორიძეს უდეს სასაფლაოზე უნახავს წარწერიანი ქვა, რომელიც ამავე სოფლის ღმრთისმშობლის ეკლესიის ეზოში ჩაუტანია. მკვლევარი გვთავაზობს წარწერის არქეოგრაფიულ აღწერილობას, წარწერის გადმონაწერს დედნის შრიფტის დაცვით და მისეულ წაკითხვას:

„ქრისტე, წმიდაო ეკლესიაო მოიხსენე სულითა პეტრე“.¹

1987 წელს დავით ბერძენიშვილმა ჩვენთვის საინტერესო წარწერას უდეს წმიდა ნინოს (სურ.4) ეკლესიის გალავანში მიაკვლია (სურ. 5), გადმოიწერა და ფოტოზე აღბეჭდა. ეს მასალა დაცულია მის პირად არქივში.²

(სურ. 5) სულა პატრიკის სავედრებელი წარწერა უდეს წმიდა ნინოს ეკლესიიდან (დევი ბერძენიშვილის კოლექციიდან)

ვალერი სილოგავა წარწერას შემდეგი სახით კითხულობს: „ქ წმიდაო ეკლესიაო, მეოხ [ეყავ] სულსა პატარი[სასა]“, და X საუკუნით ათარილებს.³

ჩვენი აზრით, წარწერა ასე უნდა იკითხებოდეს:

ქ. ჭწ~ღ ႁჴს~ღ ჭღჴ | სს~წ ს~ქჴ -- ანუ „**ჩ წ(მი)დ(ა)ო ეკ(ლე)ს(ია)ო, მო(ი)ხ(ს)ენე | ს(უ)ლა პ(ა)ტრი(კ)ი**“.

1 გიორგი ბოჭორიძე, მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში ..., 71.

2 დევი ბერძენიშვილის საარქივო მასალის მოწოდებაში განუული დახმარებისათვის დიდ მადლობას მოვასხენებთ ისტორიკოსებს: გიორგი ჭეიშვილსა და ბუბა კუდავას.

3 ვ. სილოგავა, ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი (ღაღვის წარწერა), თსუ ახალციხის ფილიალის შრომების კრებული, I, 1998, 150-165.

ჩვენ სრულიად ვიზიარებთ წარწერის ვალერი სილოგავასეულ დათარიღებას და მის მსგავსად, წარწერის ქრონოლოგიას X საუკუნით განვსაზღვრავთ. აქაც, წინა წარწერის მსგავსად, უნდა იხსენიებოდეს ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის კიდევ ერთი წარმომადგენელი სულა პატრიკი. ჩვენი აზრით, წარწერაში მოხსენიებული სულა პატრიკი შესაძლოა, გაიგივდეს 980 წლის ახლო ხანების ზარზმის სააღმშენებლო წარწერაში მოხსენიებულ იოვანეს მამა - სულასთან, რომელიც, როგორც უდის წმიდა ნინოს ეკლესიის წარწერა გვამცნობს, ატარებდა ბიზანტიის იმპერიის კარზე ერთ-ერთ საპატიო სამხედრო წოდებას - პატრიკისას.

როგორც ცნობილია, ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის ერთ-ერთი განშტოებაა ხურციძეთა საგვარეულო. XVI საუკუნის სამცხის თავადთა ნუსხა გვამცნობს, რომ ერისთავთერისთავ ჩორჩანელის მამული ეკუთვნოდა ხურსისძეს.¹ ამ გვარში გადმოვიდა ჩორჩანელთა ფეოდალურ სახლში გავრცელებული სახელები: სულა, გიორგი, ფარსმან და სხვ.² ამის ნათელი დასტურია ფარსმან ხურციძისეული სააღმშენებლო წარწერა (1577 წლისა) ზარზმის იოვანე მახარებლის ეკლესიაში. ეს წარწერა ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში მრავალგზისაა გამოქვეყნებული (მ. ბროსე,³ დ. ბაქრაძე,⁴ ექ. თაყაიშვილი,⁵ ს. კაკაბაძე,⁶ გ. ბოჭორიძე,⁷ ვ. ბერიძე,⁸ ვ. სილოგავა⁹). ჩვენ ვსარგებლობთ ბოლო გამოცემით (მოგვყავს

1 ქართული ისტორიული საბუთები XVI საუკუნე (ქართლი და სამცხე-საათაბაგო), ტომი შუადგინეს და ქართული ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა მზია სურგულაძემ, სპარსული ტექსტები მოამზადა: თამაზ აბაშიძემ (თბილისი, 2016), 55, 196. სულ რამდენიმე წლის წინათ, ისტორიკოსმა თემო ჯოჯუამ გამოთქვა წინასწარი ვარაუდი, რომ შესაძლოა „ხურსისძეები სწორედ ივანე ჯაყელის შთამომავლები იყვნენ და ზარზმის მონასტერიც XIII საუკუნის შუა ხანებიდან, XVI საუკუნის მიწურულამდე ამ ფეოდალური სახლის საგვარეულო საძვალეს წარმოადგენდა“ (თემო ჯოჯუა, მანდატურთუხუცეს სარგის II ჯაყელის მეუღლის - თამარ თორელისა და თამარის დედის - ხათუთა სურამელის ალაპი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის სვინაქსარიდან (ჯაყელთა და თორელთა ფეოდალური სახლები XIII-XIV საუკუნეების ისტორიის ზოგიერთი საკითხის შესახებ), კრ. ენრიკო გაბიძაშვილი 90, (თბილისი, 2021), 417.

2 ნ. შოშიაშვილი, ხურსისძენი, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 11, (თბილისი, 1987), 518.

3 Rapports sur une voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, (St. Peterbourg), (2e livraison, 1850), 132-133.

4 Д. Бакрадзе, Археологические путешествия по Гурии и Адчаре (Санктпетербургъ, 1878), 135.

5 Е. Такашвили, Археологическія Экскурсіи, Разисканія и Заметки, Выпускъ I, (Тифлисы, 1905), 23.

6 სარგის კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, (თფილისი, 1920), 58.

7 გიორგი ბოჭორიძე, მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში, 143-144.

8 ვახტანგ ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება XIII-XVI საუკუნეები, (თბილისი, 1955), 125.

9 ვალერი სილოგავა, ზარზმის ლაპიდარული ეპიგრაფიკა, ნგნ. ზარზმა, (თბილისი, 2007), 115.

მცირე კორექტივებით):

„ქ. აღმ(ე)ნა წ(მიდა)დ ესე ეკ(ლე)ს(ია)დ | ს(ა)ხელსა ზ(ედ)ა წ(მიდ)ისა ი(ოვ)ანე მ(ა)ხ(არ)ებლისასა, ნ(ე)ბითა ღ(მრთ)ისა(დ)ითა და ბრძა(ნ)ებითა ყ(ოველ)ს(ა) ქ(უე)ყ(ა)ნასა | ს(ა)ხელგ(ან)თქ(უ)მ(უ)ლისა, ა(გარ)იანთა პირისა დამყოფ(ე)ლისა, ხ(უ)რც(ი)ძისა პ(ატრო)ნისა ფ(არ)ს(მა)ნისითა; ს(უ)ლსა მისსა გ(ან)უ(ს)ი(უ)ნ(ე)დ და შ(ეუნ)დოს ღ(მერთ)მან; მღ(უ)დ(ელ)თ(მთ)ავ(არ)თ მთ(ავრო)ბასა ხ(უ)რც(ი)ძისა პ(ატრო)ნის | მ(ა)წყ(უერ)ელისა ს(ერა)პ(იო)ნისსა. ქ(რონი)კ(ონ)ს სჲ“.

წარწერის ბოლო გამომცემელმა - ვალერი სილოგავამ ყურადღება მიაქცია წარწერაში მეფისა და სამცხის მთავრის მოუხსენიებლობას და გამოთქვა მოსაზრება, ეს ჟესტი ოპოზიციური განწყობილებით შეიძლება აიხსნასო. იქვე დასძენს: „წარწერის ტექსტში ფარსმან ხურსიძე დახასიათებულია, როგორც „ყოველსა ქუეყანასა სახელგანთქუმული“ და „აგარიანთა პირის დამყოფელი~. აგარეანი/აგარიანი“ არაბს, ზოგადად, მაჰმადიანური სარწმუნოების მიმდევარს აღნიშნავდა, ხოლო „პირის-დაყოფა“ დადუმებას, ანუ თეოლოგიურ კამათში მათ დამარცხებას ნიშნავდა. რაში გამოიხატა ფარსმან ხურსიძისაგან მაჰმადიანების დადუმება - უცნობია. შეიძლება ეს გამოთქმა ნიშნავდეს ფარსმანის მიერ მაჰმადიანების, ქვეყნის დამპყრობლების წინააღმდეგ გამორჩეულად აქტიურ ბრძოლას. შეიძლება ამის გამოც იყო იგი „ყოველსა ქუეყანასა სახელგანთქუმული“.¹

თედო ჟორდანიას იყო პირველი ისტორიკოსი, რომელმაც ზარზმის იოვანე მახარებლის სახელობის ეკლესიის წარწერა 1577 წლით განსაზღვრა, მაგრამ მეცნიერს არანაირი არგუმენტი არ მოჰყავს, თუ რაზე დაყრდნობით ათარიღებს წარწერას მაინცდამაინც 1577 წლით.² დიმიტრი გორდეევმა თ. ჟორდანიასეული დათარიღება სრულიად გაიზიარა.³

თედო ჟორდანიასაგან განსხვავებით, საკითხს წყვეტს სარგის კაკაბაძე 1920 წელს გამოცემულ ნაშრომში - „მე-XVI საუკუნის უცნობი აფხაზეთის კათალიკოზი იოსებ მაჭუტაძე“. ამ ნაშრომში მკვლევარმა გაარკვია წარწერაში მოხსენიებულ პირთა პოლიტიკური ორიენტაციის საკითხი ივანე ჯავახიშვილის მიერ გადმოწერილ ერთ-ერთ საალაპე მინაწერზე დაყრდნობით.

სინური ალაპი შემდეგი სახით იკითხება:

„საულასა ზარაზმსა წინამოადღარასა ჯაურაციძესა საერაპიონსა ღამერათამნა შეაუნდოსა. მაჭუტაძესა ქარათალიკოვანა იოსაებასა

1 ვალერი სილოგავა, ზარზმის ლაპიდარული ეპიგრაფიკა, 115.

2 ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, (ტფილისი, 1897), 416.

3 Д. Гордеев, Отчет о поездке в Ахалцихский Уезд в 1917 году, (Петроград, 1923), 61.

ლამერათამნა შეაუნადნაესა. რასათაენი საქარათავაელადალამნ სამალაცველო ჯემითა ჯელითა ამომივიდა ყოველათავე ლამერათმნა: შეუდოსა“.¹

ალაპის თანახმად, ზარზმის წინამძღვარ სერაპიონ ხურციძეს, აფხაზეთის კათალიკოზ იოსებ მაჭუტაძესთან ერთად, სინას წმიდა ეკატერინეს ეკლესიის შეწირულებისათვის უზრუნია. ს. კაკაბაძე სავსებით მართებულად აკავშირებს აქ მოხსენიებულ ზარზმის წინამძღვარ სერაპიონ ხურციძეს ამავე ეკლესიის ფრესკაში გამოსახულ მამა სერაპიონთან და ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ფიქრობს, რომ სინურ ალაპში მოხსენიებული ზარზმის წინამძღვარი სერაპიონ ხურციძე უნდა იყოს გამოსახული ზარზმის მთავარი ეკლესიის ჩრდილოეთ ფრესკაზე წარწერით: „მამაი სერაპიონ“. ამ ფრესკაზე გამოსახულია მეფე ბაგრატის, რომელიც სიგელებსა და ენქერს გადასცემს სერაპიონ ხურციძეს. როგორც ცნობილია, ექვთიმე თაყაიშვილი, აქ გამოსახულ ისტორიულ პორტრეტებს - მეფე მაგრატსა და მის წინაშე დახრილ მამა სერაპიონს XI საუკუნის მოღვაწეებად მიიჩნევდა. სარგის კაკაბაძე ყურადღებას აქცევს მეტად მნიშვნელოვან გარემოებას - ხურციძეების მიჩნევას ჩორჩანელთა შთამომავლებად. გარდა ამისა, ისტორიკოსი ყურადღებას ამახვილებს ზარზმის იოვანე მახარებლის სახელობის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებულ მანყვერელ სერაპიონ ხურციძეზეც. ექვთიმე თაყაიშვილი წარწერაში ბოლოს დასმულ ქრონიკონს „სჲ“ ქრისტესშობიდან მე-13 მოქცევით ათარიღებდა და, შესაბამისად, წარწერის თარიღს 1045 წლით განსაზღვრავდა. ს. კაკაბაძე ფიქრობს, რომ წარწერა უნდა დათარიღდეს ქრისტესშობიდან მე-14 მოქცევით და, აქედან გამომდინარე, წარწერას 1577 წლით ათარიღებს. აქ მის მსჯელობას თითქოს ეწინააღმდეგება 1572 წლის სიგელი, გაცემული ვახტანგ გურიელის მიერ. სიგელიდან ვიგებთ, რომ ამ დროისათვის ზარზმის მონასტერი აუოხრებითა ოსმალებს და ამის გამო ზარზმის მონასტრის სინწმინდეები შემოქმედის მონასტერში

¹ ივანე ჯავახიშვილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, (თბილისი, 1947), 243. ალაპის ტექსტი გამოქვეყნებული აქვს ასევე დარეჯან კლდიაშვილს, აქვე გთავაზობთ მისეულ წაკითხვასაც: „ს<ა>ულ<ა>სა ზა<ა>ზ<ა>მისა წინამ<ა>ძლო(ა) რ<ა>ს | ჯ<ა>ურ<ა>ციძესა ს<ა>ერაპიონსა ღ<ა>მერ<ა>თ<მან<ა> შე<ა>უნდოსა. მაჭ<ა>უტაძესა ქათა<ლიკო<ვა>ზ<ა> (სიც) იოს<ა>ებ<ა>სა ღ<ა>მერ<ა>თმან<ა> | შე<ა>უნ<ა>დ<ა>ეს<ა>. რას<ა>ენი საქარ<ა>თველ<ა>ოდალამნ სამ<ა>ლ<ა>(ო) ცველო | ჩემითა ჯელითამ მოვიდა ყო<ველ<ა>თავე ღ<ა>მერ<ა>თმ(ა)ნ შეუნდოსა“ (დარეჯან კლდიაშვილი, ქართული სამონასტრო სულთა მათიანეები, წიგნი I, სინას წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მათიანე, (თბილისი, 2008), 180). მეცნიერი ალაპს XVI საუკუნის 40-იანი წლები - 1557 წლებით განსაზღვრავს, მასში აფხაზეთის კათალიკოს იოსების მოხსენიების გათვალისწინებით.

გადმოუსვენებიათ. მეცნიერი სავსებით მართებულად ფიქრობს, რომ სამცხე-საათაბაგოში ქრისტიანობა მასობრივად უდევნიათ და ეს ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინცია დაცლილა გაცილებით უფრო გვიან, კონკრეტულად, 1578 წელს, „როდესაც დედის იმედი და მისი შვილი ყვარყვარე (სამცხის მმართველები - თ. გ.) იძულებულნი გახდნენ ოსმალეთს დამორჩილებოდნენ“. ამის გათვალისწინებით, მკვლევრის ვარაუდით, აქ გამოსახული მეფე ბაგრატ სხვა არავინ შეიძლება იყოს, თუ არა იმერეთის მეფე ბაგრატ III, რომელიც სხვა წერილობითი მასალების თანახმად, 1535-1545 წლებში ფლობდა სამცხეს. ასევე, კათალიკოს იოსებ მაჭუტაძეს მკვლევარი აფხაზეთის საქეთმყრობელად მიიჩნევს და მის მოღვაწეობას აფხაზეთის კათალიკოსების - მალაქია აბაშიძესა და ევდემონ ჩხეტიძეს შუა ათავსებს, რის საფუძველზეც მის მოღვაწეობასა და აქედან გამომდინარე, სინური ალაპის შესრულებას 1540-1550 წლებში ათავსებს. რაც შეეხება ზარზმის წინამძღვარ სერაპიონ ხურციძეს, ს. კაკაბაძე გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ „სერაპიონის მოღვაწეობის დასაწყისი ზარზმის წინამძღვრის თანამდებობით შეიძლება მიეკუთვნოს იმ დროს, როდესაც ბაგრატ III ფლობდა სამცხე-საათაბაგოს“.¹ ვახტანგ ბერიძეს სრულიად მართებულად მიაჩნია ს. კაკაბაძის მიერ გამოთქმული მოსაზრება ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზე გამოსახულ მეფე ბაგრატთან და მამა სერაპიონთან დაკავშირებით.²

ჩვენი აზრით, იმავე სერაპიონ ხურციძეს უნდა უკავშირდებოდეს კიდევ ერთი იერუსალიმური ალაპი 244 (M-239), რომელშიც ვკითხულობთ: „**[თუესა მაისსა კე]. ჩ(უ)ენ, ჳ(უაჰ)ისა მ(ამა)მ(ან) მ(ო) ძღუაჰმ(ან) და სხუდაღ მონასგეჰმ(ან), გაუჩინეთ მაისსა ოცდახუთსა ალაპი საუკუნო ხუხისძესა სუდა-ყოფიღსა სეჰაპიონს. ც(ო)ღვანი მ(ა)თნი შუენდვენ. ღმეჰთო. მოგუივიდა ას ოცი ფღოიი ვენეტიკუჰი, გამათავებედ[ნი აკუჰთხეს ღმეჰთმან, ან]**“.³

ალაპის გამომცემლის, ელენე მეტრეველის ვარაუდით, ალაპი XV საუკუნით უნდა დათარიღდეს, ხოლო ალაპში მოხსენიებული სულა-ყოფილ სერაპიონ ხურსიძის იდენტიფიკაციის საკითხს მკვლევარი ღიად ტოვებს.⁴

თუ ჩვენი მსჯელობა მართებულია, მაშინ გამოდის, რომ ალაპი განწესებული ყოფილა ზარზმის 1577 წლის სააღმშენებლო

1 სარგის კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, (თფილისი, 1920), 57-61.

2 ვახტანგ ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება XIII-XVI საუკუნეები, (თბილისი, 1955), 131.

3 ე. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, (თბილისი, 1962), 101.

4 „ალაპი სულა-ყოფილ სერაპიონ ხურსიძისთვის... ხელის მიხედვით XV საუკუნისა უნდა იყოს. ცნობები სულა-ყოფილი სერაპიონ ხურსიძის შესახებ ჩვენ არ გავაჩნია“ (ე. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, 170.

წარწერაში მოხსენიებული სერაპიონისათვის. მანამდე, სანამ ზარზმისა წინამძღვარი და შემდეგში ანყურის ეპარქიის მწყემსთავარი გახდებოდა, სერაპიონი საერო ცხოვრებას ეწეოდა სულას სახელით, ხოლო მონაზვნად აღკვეცის შემდეგ მისი საეკლესიო სახელი სერაპიონი გამხდარა.

როგორც ალაპის ტექსტი გვამცნობს, სულა ყოფილს სერაპიონ ხურსიძეს იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის 120 ფლური ვენედიქტური შეუწირავს, რის სანაცვლოდაც, ჯვრის მონასტრის წინამძღვარსა და კრებულს, 25 მაისს მის სახელზე ალაპი დაუწესებიათ. ალაპს ჩვენ ელენე მეტრეველისაგან განსხვავებით ვათარილებთ: XV საუკუნის ნაცვლად XVI საუკუნით, უფრო კონკრეტულად, იმერეთის მეფე ბაგრატ III-ის მიერ ზარზმის წინამძღვრად სერაპიონის დადგენამდე პერიოდით - 1520-იანი წლების მეორე ნახევრითა და 1530-იანი წლების დასაწყისით.

საქართველოს კათალიკოს თეოდორესადმი სერაპიონ მანყვერელის ერთგულების წიგნში (1427-1438 წწ.) ვკითხულობთ: „... ესე წიგნი გკადრეთ და მოგაჯსენეთ თქვენ, ... ქ(ახთრი)სა კ(ათაღიკო)ზსა თე(ოდოხო)ს მე, მაწყუეხედი მთავაჲებისკოპოზმან სეჲაპიონ, მას ჟამსა, ოდეს მაწყუეხედობა მიბოძეთ და მაკუხთხე[თ] და მე ესე საეხთგუდო წიგნი მოგაჯსენე ...“¹

მართალია, საბუთში მითითებული არ არის, კონკრეტულად რომელი საგვარეულოს წარმომადგენელი იყო მანყვერელი ეპისკოპოსი სერაპიონი, მაგრამ თუ სახელ სერაპიონსა და ხურციძეთა საგვარეულოს მფლობელობას დაუკავშირებთ ზარზმის მონასტერს, ვარაუდად შეგვიძლია გამოვთქვათ, რომ 1427-1438 წლების ერთგულების წიგნი ქართლის კათალიკოს თეოდორესადმი სწორედ ხურციძეთა ოჯახის წარმომადგენელს - მანყვერელ სერაპიონ ხურციძეს მიუთმევიანა.

1 ქართული ისტორიული საბუთები XIV-XV საუკუნეები, ტომი II, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს: თინათინ ენუქიძემ, ნინო თარხნიშვილმა, ბაბილინა ლომინაძემ, (თბილისი, 2013), 146-147.

TAMAZ GOGOLADZE

Korneli Kekelidze National Centre of Manuscripts,
Caucasus University,
Gegorgia
tazogogoladze@yahoo.com

NEW MATERIALS ABOUT CHORCHANELI AND KHURTSIDZE FEUDAL FAMILIES (GEORGIAN LAPIDARY INSCRIPTIONS OF UDE CHURCH; AGAPE SYNODIKONS OF JERUSALEM AND SAINT CATHERINE'S MONASTERIES)

The village Ude is located in the historical Samtskhe, Adigeni region, in the valley of Kvabliani. A large Church of the Dormition of the Mother of God is erected in the center of the village (picture 1.)

In 1886 Praskovya Uvarova referred to the Basilica church instead of the Catholic church. During his trip to Samtskhe - Javakheti in 1932-1933, Giorgi Botchoridze added the following about the Ude church: "in the old times there was an old building (church) in the place of the present (a big new) Church of the Mother of God. The material of the old church was used for the new one"². The opinion of Giorgi Botchoridze was once again documented last summer, when we visited the Ude Church of the Mother of God within the framework of the project (The historical and cultural monuments of Samtskhe region) financed by the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. We paid attention to the fragment of the stone with the inscription on it, located at the bottom of the pilaster in the interior of the cathedral (picture 2-3).

Archeographic description of the text is as follows:

The inscription is engraved on dark grey stone; the size of the stone: 47 X 75 cm.; the area of the inscription: 13 X 75; asomtavruli (old Georgian writing system); 1 line; the size of the largest grapheme: a (the 7th grapheme of the 1st line) - 7,5 X 5,8 cm.; the size of the least grapheme: s (the 4th

1 This research [grant number HE-21-1739] has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG).

2. Giorgi Botchoridze, *Traveling in Samtskhe-Javakheti*, text was prepared for publication, notes and references and an introduction were added by: D. Berdzenishvili, L. Melikishvili, L. Khutsishvili (Tbilisi, 1992), 64-65.

(Pic. 1) Church of Our Lady of Ude (photo by Giorgi Maghradze)

grapheme of the 1st line) - 5,2 X 2,8.; no signs of განკვეთილობა is used in the inscription; A figurative image of two triangular shapes or straight diametrical line with quadrangular figures at the both end is used. The beginning and ending of the inscription is missing.

F JUE < JUC J8 = I UJDE J84

The following can be clearly read on the survived part: „---უსნე სლსა ფრსმნსა...“, which can be read as: „[უ(ფალ)ო, გ(ან(უ))ს(უ)ენე ს(უ)ლსა ფ(ა)რსმ(ა)ნ(ის)სა...“ (“rest in peace, GOD, the soul of Pharasmanes ...”)

While speaking to the head of the temple archimandrite Grigol (Qurt-sikidze) , we found out that due to damage to the roof (2018-2019), water was entering the temple and the layer daubed by the Catholics in the beginning of the XX century started to tear down. As a result of the damage, the inscribed stone appeared at the bottom of one of the pillars of the northern wall of the church. It was obvious that the inscribed stone had been used for the secondary purposes.

The name Pharasmanes leads us to the name Pharasmanes which was spread among the members of the Chorchaneli feudal family and it also reminds us of the lordship of the Chorchaneli aristocratic family in this area. In this regard, the stone-pillar at the left door of the church, which was discovered by the head of the Moscow archeological expedition Praskovya Uvarova , is very interesting. Later in 1932-1933 it was described thoroughly by Giorgi Botchoridze. The researcher gave accent to the in-

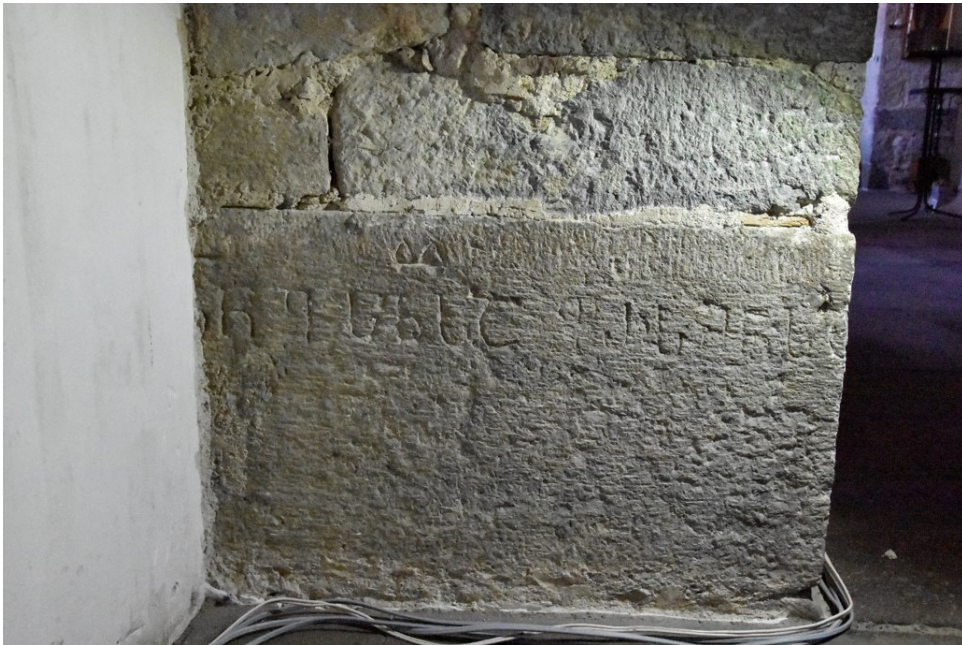
scriptions on the stone-pillar which are often cited in Georgian scientific literature. We can chronologically discuss the study of the history of inscribed stone.

The first historian, who read the inscription that was interesting for us, was Giorgi Botchoridze. The scientist dates the inscription back to the first half of the VI century and reads it as follows:

„წმიდაო ღვთის მშობელო დედაო ღვთისაო მიოხე ბასილევს მეფე ფარსმანის და სულსა მანანაისა ესეც გაბრიელ ანგელოზი ეტყვის ? გობრონის მიმა“.

Lela Shanidze offers to read the inscription in a different, new way: : „ღვთისმშობელი. დედაო ღვთისაო, მეოხ ეყავ სულსა ... ფარსმანისსა და სულსა მანანაისი. ესე არს გაბრიელ ანგელოზი, ეტყვის: გიხაროდენ, მიმადლებულო“.

Lela Shanidze dates the stela of Ude to X-XI centuries. She cites Pharsmaneus Tmogveli from the written documents, mentioned in the Georgian Chronicles, who was the contemporary of Vakhtang VI; she also mentions the builder of Satkhe Church - Pharsmaneus and the name Pharsmaneus carved on the სამწერობელი of Zarzma in the beginning of the XI century. She avoids identifying the name Pharsmaneus mentioned in the sources with the name Pharsmaneus carved in the inscription of the stela of Ude.

(Pic. 2) Inscription of Farsman Chorchaneli from the Church of the Virgin of Ude from the X-XI centuries

(Pic. 3) Inscription of Farsman Chorchanel from the middle of the X-XI centuries, a fragment from the Church of the Mother of God in Ude

Nodar Shoshiashvili's reading of the Ude inscription is given in Volume I of the corpus of Georgian inscriptions:

„[წ(მიდა)ო ღ(მრ)თ(ი)]მშ(ო)ბ(ე)[ლო] | მ(არია)მ, | დ(ე)დ(ა)ო ღ(მრ)თ(ი)ს(ა)ო, მ(ე)ოხ (ე)ყ(ავ) ს(უ)ლს|ა ფ(ა)რსმ(ა)ნის | და ს(უ)ლსა | მანანისა. | ესეა გ(ა)ბრ(ი)ელ - ან|გ(ელო)ზ]ისგან მ(ა)მ(ა)ა“.

The historian dates the inscription back to the X century and he regards Pharsmaneus mentioned in the inscription as the noble of Javakheti.

It must be mentioned here, that Valeri Silogava tried to read the inscription in a new way: „წმიდაო ღმრთისმშობელო მარიამ, დედაო ღმრთისაო, მეოხ ეყავ სულსა ფარსმანისა და სულსა მანანისა. ესე არს გაბრიელ ანგელოზი, რომელი ეტყჳს: „გიხაროდენ, მიმადლებულო“.

According to paleographic signs V. Silogava initially considered the inscription as the monument of the XI century; And Pharsmaneus mentioned in the inscription - as the member of the Chorchaneli feudal family. Later the researcher identified Pharsmaneus mentioned in the inscription to Pharsmaneus Eristavi who lived at the end of the X century. Like Lela Shanidze, V. Silogava defined the chronology of the inscription at the turn of X-XI centuries.

We fully share the opinions of previous scholars regarding the dates of the inscription and trace it back to the turn of X-XI centuries. Pharsmaneus mentioned in the inscription might be living in this period. If our version

(Pic. 4) Church of Saint Nino of Ude (photo by Giorgi Maghradze)

of reading the inscription is right („[უ(ფაღ)ო, გან(უ)ს(უე)]ნე ს(უ)ლსა ფ(ა)რსმ(ა)ნ(ი)ს(ს)ა...“), then it turns out, that at the date of X-XI centuries while making the inscription, Pharsmaneus Chorchaneli had already been died. Due to the fragmentary nature of the inscription, it's difficult to say exactly which Pharsmaneus of Chorchaneli feudal family should we refer to in a newly discovered inscription. But if we compare the outline of the stella of Ude and the pray inscription, which we have found to each other, then based on their similarity we can assume, that Pharsmaneus mentioned in both of them must be the same person.

In 1932-1933 Giorgi Botchoridze saw the inscribed stone at the Ude cemetery and he put it in the yard of Virgin Mary church. The researcher gives us the archeographic description of the inscription, rewritten by the original letters and his version of reading:

„ქრისტე, წმიდამ ეკლესიამ მოიხსენე სულითა პეტრე“.

In 1987 David Berdzenishvili found the interesting inscription in the peribolos of Ude Saint Nino church (Picture 4, 5). He rewrote it and took a photo of it. This material is preserved in his private archive.

Valeri Silogava reads the inscription in the following way: „ქ წმიდამ ეკლესიამ, მეობ [ეყავ] სულსა პატარი[სასა]“, and dates it back to X century.

In our opinion, the inscription must be read in this way:

H N ; UF <BJUF D FO SJC U8 GUKI @ ანუ „ქ. წ(მი)დ(ა)ო ეკ(ლე)ს(ია)

ო, მო{ი}ხ[სენე] | ს(უ)ლა პ(ა)ტრი[კი]“.

We fully agree with the dating of Valeri Silogava and determine the chronology of the inscription by the X century. Like the previous inscription, here Sula Patrick - another representative of the Chorchaneli feudal family - must be mentioned as well. We consider that Sula Patrick mentioned in the inscription may be identified with the father of Jovane - Sula - mentioned in the inscription of Zarzma near 980. According to the inscription of St. Nino church of Ude he held one of the most honorary military ranks of Patrick at the door of the Byzantine Empire.

It's a well-known fact that the Khurtsidze family is one of the family branches of the Chorchaneli feudal family. The list of Samtskhe princes of the XVI century informs us that the estate of Eristavteristav Chorchaneli belonged to Khurtsidze. The names common in the Chorchaneli feudal family also moved to the Chorchaneli feudal family: Sula, Giorgi, Pharasmanes and et al. The construction inscription (1577) of Pharasmanes Khurtsidze in the Zarzma church of John the Apostle is the clear proof of it. This inscription has been published several times in Georgian scientific literature (M. Brosset, D. Bakradze, Eq.Takaishvili, S. Kakabadze, G. Botchoridze, V. Beridze, V. Silogava). We represent here the latest edition (with minor corrections):

„ქ. აღეშ(ენა წ(მიდა)ჲ ესე ეკ(ლე)ს(ია)ჲ | ს(ა)ხელსა ზ(ედ)ა წ(მიდ)ისა ი(ოვან)ე მ(ა)ხ(არე)ბლისასა, ნ(ე)ბითა ღ(მრთ)ისა(დ)ითა და ბრძან(ე)ბითა ყ(ოველ)ს(ა) ქ(უე)ყ(ა)ნასა | ს(ა)ხელგ(ა)ნთქ(უ)მ(უ)ლისა, ა(გარიანთა პირისა დამყოფ(ე)ლისა, ხ(უ)რც(ი)ძისა პ(ატრო)ნისა ფ(არ)ს(მა)ნისითა; ს(ულ)სა მისსა გ(ა)ნ(უ)ს(უ)ნ(ე)დ და შ(ეუნდო)ს ღ(მერთმა)ნ; მლ(უ)დ(ელ)თ(მთ(ა)ვ(ა)რთ მთ(ავრო)ბასა ხ(უ)რც(ი)ძისა პ(ატრო)ნის | მ(ა)წყ(უერელ)ისა ს(ერა)პ(იო)ნისსა. ქ(რონი)კ(ონ)ს სჲ“.

The last publisher of the inscription - Valeri Silogava - paid attention to the fact that the king and the prince of Samtskhe was not mentioned and he expressed the opinion that this might be explained by the oppositional attitude; he adds: “Pharasmanes Khurtsidze is described as “ყოველსა ქუეყანასა სახელგანთქემული” (famous of all) and აგარიანთა პირის დამყოფელი~(the one who silenced Agarians). In general, Agareani/Agariani means the follower of the Muslim faith, and ‘პირის-დაყოფა’ meant “to silence”, defeating them in the theological debate. It is not clear what Pharasmanes Khurtsidze meant in silencing Muslims. This expression might mean an exceptionally active struggle of Pharasmanes against the Muslims, the conquerors of the country. May be that's why he was known as the “ყოველსა ქუეყანასა სახელგანთქემული” (famous of all).

Tedo Jordania was the first historian to define the date of the inscription of Zarzma John the Apostle Church to 1577. But the scientist didn't

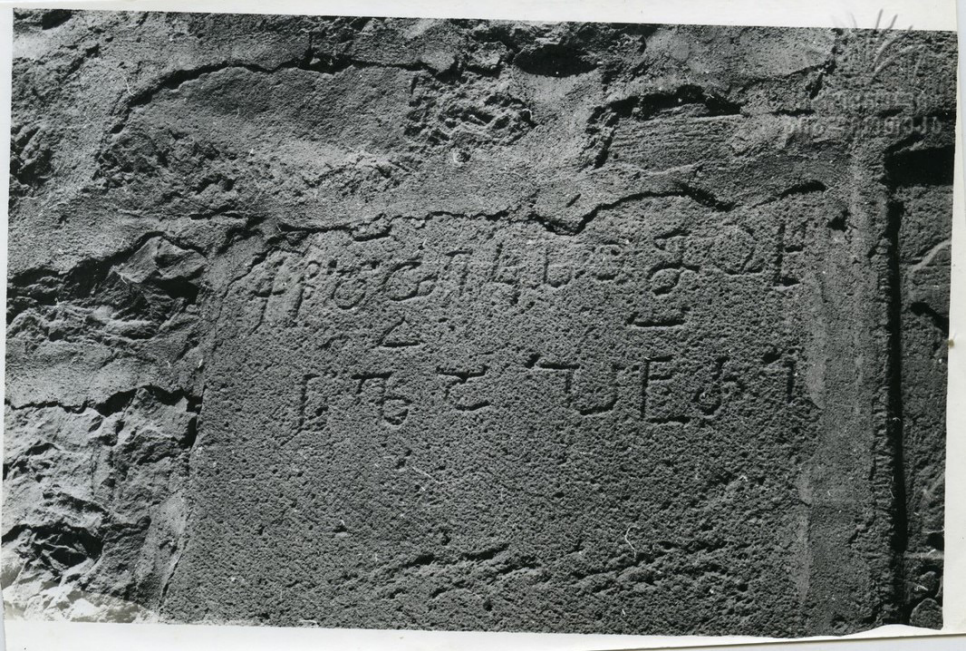
give any arguments on the basis of which he dated the inscription back to 1577. Dimitri Gordeev fully shared the dating of T. Jordania.

Unlike Tedo Jordania, Sargis Kapanadze solved the issue differently in his work published in 1920 - "Ioseb Matchutadze - the Unknown Catholicate of Abkhazia of the XVI Century ". The researcher found out the political orientation of the persons mentioned in the inscription based on one of the agape inscriptions rewritten by Ivane Javakhishvili.

Sinai agape can be read as follows:

„საუღასა ზარაზმსა წინამოადღარასა ჯაურაციძესა საერაპიონსა ღამერათამნა შეუნდოსა. მაჭაურაძესა ქართალიკოვზა იოსაებასა ღამერათამნა შეუნადნაესა. რასათაენი საქართაველადაღამნ სამალაცველო ჯემითა ჯელითა ამომივიდა ყოვაველათავე ღამერათმნა: შეუდოსა“.

According to agape, the head of Zarzma Serapion Khurtsidze together with the catholicate of Abkhazia Ioseb Matchutadze had provided for the donation of Saint Catherine Church of Sinai. S. Kakabadze properly associates the head of Zarzma Serapion Khurtsidze mentioned here with the father Serapion depicted in the fresco of the same church. Thus, he believes that Serapion Khurtsidze, head of Zarzma, mentioned in Sinai agape must be depicted on the northern fresco of the main church of Zarzma with the inscription on it: "Father Serapion". The king Bagrat, awarding deeds and Politsa to Serapion Khurtsidze is also depicted on the fresco. As it is known, Ekvtime Takaishvili considered historical portraits depicted here - the king Bagrat and father Serapion bowed before him as the figures of the XI century. Sergis Kakabadze pays attention to the important circumstances - considering the Khurtsidze family as the descendants of the Chorchaneli family. Furthermore, the historian pays attention to Serapion Khurtsidze of Matskveri mentioned in the inscription of Zarzma church of John the Apostle. Ekvtime Takaishvili dated the last chronicler „სღე“ in the inscription to the XIII year after Christ (მე-13 მოქცევა) and, accordingly, determined the date of the inscription as 1045. S. Kakabadze regarded that the inscription should be dated to the XIV century AD (მოქცევა) and, therefore, dates the inscription to 1577. Here his reasoning seems to be contradicted by the deed of 1572, issued by Vakhtang Gurieli. We learn from the deed that by that time Ottomans had destroyed the Zarzma monastery and hence the sanctities of Zarzma monastery were moved to Shemokmedi monastery. The scientist correctly thinks that christianity had been persecuted in Samtskhe-Saatabago and this historical-geographical province was emptied much later, in particular, in 1578, "when Dedisimedi and her son Kvarkvare (heads of Samtskhe - T. G.) were forced to surrender to the Ottomans". Taking the fact into consideration, the researcher assumes that the king depicted here can only be the king Bagrat III of Imereti. Based on other written materials the king

(Pic. 5) Sula Patrick's prayer inscription from St. Nino's Church in Ude (Devi Berdzenishvili)

Bagrat III owned Samtskhe in 1535-1545. Also the researcher considers the Catholic Ioseb Matchutadze to be the ruler of Abkhazia and places his work between Abkhazian Catholics Malakia Abashidze and Evdemon Chkhetidze and that is the reason why he dates his work and the Sinai agape to 1540-1550. S. Kakabadze has an opinion that, “the beginning of the work of the head of Zarzma, Serapion Khurtsidze, as the head of Zarzma Monastery can be attributed to the time when Bagrat III owned Samtskhe-Saatabago”. Vakhtang Beridze believes that the opinion expressed by S. Kakabadze about the king Bagrat and father Serapion depicted on the north wall of the temple is correct.

We consider that another Juresalim agape 244 (M-239) should be related to the same Serapion Khurtsidze; We read the following in the agape: „[თუესა მაისსა კე]. ჩ(უე)ნ, ჯ(უარ)ისა მ(ამა)მ(ა)ნ მ(ო)ძღუარმ(ა)ნ და სრულად მონასტერმ(ა)ნ, გაუჩინეთ მაისსა ოცდახუთსა ალაპი საუკუნო ხურსისძესა სულა-ყოფილსა სერაპიონს. ც(ო)დვანი მ(ა)თნი შეუნდვენ. ღმერთო. მოგუივიდა ას ოცი ფლორი ვენეტიკური, გამათავებელ[ნი აკურთხეს ღმერთმან, ან]“.

According to the publisher of agape, Elene Metreveli, agape should be dated back to the XV century; the researcher leaves the question of the identification of Sula - former Serapion Khursidze mentioned in agape open.

In case, our reasoning is correct, it turns out that agape was estab-

lished for Serapion mentioned in the 1577 construction inscription of Zarzma. Before becoming the head of Zarzma and then the head of Atskuri Eparchy, Serapion led secular life under the name Sula. After becoming a monk, his church name became Serapion.

As mentioned in the text of agape, Sula former Serapion Khurtsidze had donated 120 florin to the monastery of the Cross of Jerusalem; in return, the head of Jvari monastery and the assembly had established agape after his name on 25th of May. Unlike Elene Metreveli, we date the agape back to XVI century instead of XV, more specifically to the period before appointing Serapion to the head of Zarzma by the king Bagrat III - the second half of 1520s and the beginning of 1530s.

We can read the following in the book of devotion (1427-1438) of Serapion Matskvereli to Theodore the Catholic of Georgia: „...ესე წიგნი გკადრეთ და მოგაწესენეთ თქუნ, ... ქ(ართლი)სა კ(ათალიკო)ზსა თე(ოდორე)ს მე, მანყუერელი მთავარეპისკოპოზმან სერაპიონ, მას ჟამსა, ოდეს მანყუერელობა მიბოძეთ და მაკურთხე[თ] და მე ესე საერთგულო წიგნი მოგაწესენე (“...I, the Archbishop of Matskuri, Serapion has brought this book to you - the Catholic of Kartli Theodore as you honored me with the title of Matskureli and blessed me and I, myself, brought this devotion book to you. ..”)

Although it's not stated in the documents specifically of which family representative bishop Serapion was but if we connect the name Serapion and Khurtsidze family to Zarzma monastery, we can assume, that the devotion book of 1427-1438 to the Catholic of Kartli was brought by the representative of Khurtsidze family - Serapion Khurtsidze of Matskveri.

თარგმანი | TRANSLATION BY

ცისანა გიგუაშვილი | TSISANA GIGUASHVILI

გვერდები | PAGES

31-104

ანა ხურცილავა | ANA KHURTSILAVA

გვერდები | PAGES

267-286

გიორგი გიგაევი | GIORGI GIGAEVI

გვერდები | PAGES

105-198, 215-234, 249-266

მარინა ვარაზაშვილი | MARINA VARAZASHVILI

გვერდები | PAGES

13-30, 235-248

მარიამ მისაბიშვილი | MARIAM MISABISHVILI

გვერდები | PAGES

199-214

#4, 2023 | www.scientia.ge

Scientia

Scholarly Journal
სამეცნიერო
ჟურნალი

#4, 2023
www.scientia.ge

ჟურნალი გამოსაცემად მომზადდა ქალაქ თბილისის მუნიციპალიტეტის მერიის ფინანსური მხარდაჭერით
The Journal was prepared for publication with the financial support of Tbilisi City Hall

